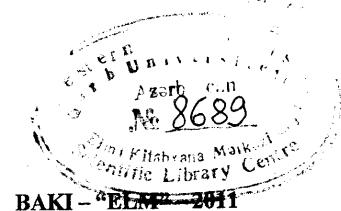

MƏCID ƏFƏNDİYEV

POLİTOLOGİYA

(Ali məktəblər üçün dərslik)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin 14.06.2011-ci il tarixli
1115 sayılı əmri ilə (protokol № 07)
dərslik kimi təsdiq olunmuşdur.

Elmi redaktor:

Həmid İmanov
Fəlsəfə elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi

Rəyçilər:

Nurqələm Mikayilov
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əlikram Tağıyev
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Arif Rüstəmov
Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

Nazim İbadov
Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

M.Ə.Əfəndiyev. Politologiya. Dərslik. Bakı, 2011, 492 səh.

ISBN 978-9952-453-34-8

Dərslik siyaset haqqında elm olan politologiyanın anlayışları və kateqoriyaları sisteminin, onun başlıca problemlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Belə təhlilin köməyiylə siyaset aləmi, siyasi həyatın qanunauyğunluqları açıqlanır və dərk edilir, siyasetin inkişaf qanunları üzə çıxarılır, insanların həyatunda onun yeri və rolü müayyənləşdirilir. Bununla bağlı müasir politologiyaya aid ədəbiyyatda əksini tapan ən shəhəriyyətli, spesifik nəzəriyyələr və konsepsiylər əhatəli araşdırılır. Dərslik ali məktəblərin tələbələri və politologiya elminin problemləri ilə maraqlanan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İndiyə kimi müəllifin 12 kitabı və monoqrafiyası, 150-dən artıq məqaləsi çap edilmişdir.

M 0301000000
655(07) – 2011

©. Məcid Əfəndiyev – 2011

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 7

I BÖLMƏ

**Siyasət aləmi: nəzəri əsası, təzahürü
və təşəkkülünün qanuna uyğunluqları**

I FƏSİL. Politologiya siyaset haqqında elmdir. 11

1. Politologiyanın təşəkkül xüsusiyyətləri,
inkişaf qanuna uyğunluqları və predmeti 11

2. Politologiyanın kateqoriyaları, funksiyaları
və metodları 22

3. Politologiya sosial-humanitar elmlər sistemində 35

II FƏSİL. Siyaset cəmiyyətin tənzimləyici-nəzarətedici yarım sistemidir. 40

1. Siyasetin mahiyyəti və başlıca cəhətləri 40

2. Siyasi münasibətlərin məzmunu və xarakteri 49

3. Siyaset siyasi mənafelər sferasıdır 55

4. Siyasi inkişaf və siyasi proses 63

III FƏSİL. Siyasi elita 71

1. Siyasi elitanın mahiyyəti və siyasetdə rolü 71

2. Siyasi elita: formallaşma prosesi və mexanizmi 78

3. Siyasi elitanın təsnifikasi və funksiyaları 86

II BÖLMƏ

Siyasi təsisatlar sistemi

I FƏSİL. Siyasi hakimiyyət 94

1. Hakimiyyətin məzmunu və təzahür xüsusiyyətləri 94

2. Hakimiyyətin tipləri və onun legitimliyi problemi 104

3. Siyasi liderlik 113

II FƏSİL. Dövlət başlıca siyasi təsisatdır 122

1. Dövlətin mənşəyi, mahiyyəti və səciyyəvi xüsusiyyətləri 122

2. Dövlətin formaları. Dövlət hakimiyyətinin fəaliyyət mexanizmi	130
3. Müasir dövlətin inkişafında yeni meyllər	138
III FƏSİL. Siyasi partiyalar siyasi təsisatlar sisteminde	144
1. Siyasi partiya anlayışı	144
2. Siyasi partiyaların təsnifatı və funksiyaları	151
3. Partiya sistemləri: tipləri, inkişaf meylləri	160

III BÖLMƏ

Demokratiya və demokratik təsisatlar

I FƏSİL. Demokratiya spesifik siyasi fenomendir	170
1. Demokratiya haqqında başlıca nəzəriyyələr	170
2. Siyasi demokratiyanın mahiyyəti və universal xarakteri	180
3. Siyasi demokratiya: formallaşma mexanizmi və ziddiyyətləri	187
II FƏSİL. Parlament başlıca demokratik təsisatdır	193
1. Parlament anlayışı: mahiyyəti, səlahiyyətləri və funksiyaları	193
2. Parlamentin strukturu	202
III FƏSİL. Seçki sistemləri	209
1. Seçkilər siyasi sistemin yeniləşməsi texnologiyasıdır ..	209
2. Seçkinin prinsipləri və funksiyaları	214
3. Seçki sisteminin tipləri	220
4. Seçki kampanyasının strategiyası və taktikası ..	228

IV BÖLMƏ

Cəmiyyətin siyasi xarakteristikası

I FƏSİL. Siyasi sistem: fəaliyyət mexanizmi və inkişaf qanunauyğunluğu	234
1. Siyasi sistemin məzmunu, struktur elementləri və funksiyaları	234
2. Siyasi sistemin təsnifatı və dinamikası	244
3. Siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili	252

II FƏSİL. Siyasi rejimlər	259
1. Siyasi rejimin mahiyyəti və təsnifatı	259
2. Demokratik siyasi rejim	265
3. Totalitar və avtoritar siyasi rejimlərin təzahür xüsusiyyətləri	275
III FƏSİL. Siyasi şurə və siyasi ideologiya	282
1. Siyasi şurə anlayışı	282
2. Siyasi şurun strukturu və funksiyaları	288
3. Siyasi şurun ideoloji komponenti	293
4. Müasir siyasi ideologiyalar	299
IV FƏSİL. Siyasi mədəniyyət	307
1. Siyasi mədəniyyətin mahiyyəti, məzmunu, strukturu	307
2. Siyasi mədəniyyətin funksiyaları və tipləri	314
3. Siyasi sosiallaşma	321
V FƏSİL. Vətəndaş cəmiyyəti	326
1. Vətəndaş cəmiyyətinə konseptual yanaşma	326
2. Vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü və fəaliyyəti	333
3. Vətəndaş cəmiyyətinin strukturu və inkişaf istiqamətləri	338
4. Vətəndaş cəmiyyəti və dövlət	344

V BÖLMƏ

Qlobal siyasi məkanın politologiyası

I FƏSİL. Dünya siyasəti nəzəriyyəsi və beynəlxalq siyasi münasibətlər	348
1. Dünya siyasəti nəzəriyyəsinin problemləri	348
2. Dünya siyasəti: mahiyyəti, xüsusiyyətləri	353
3. Müasir dünya siyasətinin inkişaf meylləri və spesifikasiyi	359
4. Beynəlxalq siyasi münasibələrin komponentləri və problemləri	366
5. Müasir dünyada siyasi qaydaları müəyyənləşdirən amillər	372
6. Xarici siyasətin mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri ..	377

ÖN SÖZ

İctimai inkişafın müasir mərhələsi siyasetin rolunun artması ilə səciyyələnir. O, bu gün cəmiyyət həyatının bütün sferalarını əhatə edir. Siyasetin rolunun artması özünə xas olan konkret səbəblərdən irəli gəlir. Lakin həmin prosesi səciyyələndirən ümumi səbəblər də mövcuddur. Bu, onunla əlaqədardır ki, cəmiyyətin iqtisadi, sosial-ve mənəvi problemləri hazırda qlobal xarakter daşıyır, onlar bir tərəfdən daha da qarşılıqlı əlaqə, digar tərəfdən isə qarşılıqlı asılılıq kəsb edir. Həmin problemlər nəinki bütün cəmiyyət miqyasında və eləcə də beynəlxalq aləmdə həll oluna bilər və həll edilməlidir də. Siyaset ictimai həyatın elə sahəsi hesab olunur ki, ən mühüm ictimai problemlər burada təmərküzləşir və mənalandırılır, onların mexanizmi və həlli yolları yalnız siyaset sferasında işləniləb hazırlanır. Politologiya öz vasitə və metodları ilə siyasetin və hakimiyyətin sırlarına nüfuz etməyə, siyasi elitanın, liderlərin, partiyaların və kütlələrin siyasi fəaliyyətinin əsil mahiyyətini açıqlamağa imkan yaratır. Müasir politologyanın ən əhəmiyyətli aspekti ilk önce, siyasi fəaliyyətin səbəblərini, sonra isə məqsədlərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Bəşəriyyət tarixində heç bir fikir hakimiyyət, siyaset və dövlət haqqındaki mülahizələr qədər ziddiyətli mahiyyət kəsb etməmişdir. Siyaset haqqında elm olan politologyanın ən köklü problemləri məhz siyaset, siyasi hakimiyyət və dövlətdir. Bu üç problem haqqında dərin, əhatəli biliklərə yiyələnmədən politologyanın (siyasi elmin) digər məsələləri, anlayışları və kateqoriyaları sistemi barədə düzgün təsvərvürə malik olmaq çətindir. Siyaset insan birliliklərinin sivil formasını səciyyələndirir, "ümumi rifah" tarazlığını və fərdi mənafələrini təmin etməyə istiqamətlənir.

Siyasetin "sirrini" açıqlamaq, onun məntiqini, insanın mənafəyi naminə imkanlarından istifadə etməyin mümkündürlünü başa düşmək cəhdələri XIX əsrin ikinci yarısında ABŞ-da, sonralar isə Avropada akademik fənn kimi siyasi

II FƏSİL. Demokratik tranzit	384
1. Demokratik tranzit haqqında elmin təşəkkülü və inkişafı	384
2. Demokratik tranzitin nəzəri modeli	388
3. Tranzit cəmiyyətdə sabitliyin vacib şərtidir.....	395
III FƏSİL. Modernlaşma konsepsiyası siyasi inkişafın nəzəri modeli kimi	402
1. Modernlaşma nəzəriyyəsi	402
2. Müasir modernlaşmanın başlıca istiqamətləri	408
3. Modernlaşmanın modelləri	414
 VI BÖLMƏ	
Siyasi fəaliyyət	
empirik-tətbiqi siyasi biliklər kontekstində	
I FƏSİL. Siyasi texnologiyalar	421
1. Siyasi texnologiya anlayışı: mahiyyəti, fərqləndirici cəhətləri, strukturu	421
2. Siyasi texnologiyalar: tipləri, istifadə edilməsi xüsusiyyətləri	428
3. Siyasi idarəetmə texnologiyası	435
II FƏSİL. Siyasi tədqiqatlar və siyasi təhlil	441
1. Siyasi tədqiqatların mahiyyəti və metodologiyası	441
2. Siyasi tədqiqatların metodologiyası siyasi təhlilin əsasıdır	446
3. Siyasi təhlil: mahiyyəti, xüsusiyyətləri, strukturu	452
4. Siyasi təhlil və siyasi məsləhətləşmə.....	459
III FƏSİL. Siyasi qərarların qəbulu	467
1. Siyasi qərarların mahiyyəti və hazırlanması texnologiyası	467
2. Siyasi qərarların reallaşması üsulları	474
3. Qərarın qəbulu mərhələləri	478
Ədəbiyyat.....	486

elmin təzahürünə səbəb oldu. Politoloji axtarışlar ilk əvvələr konkret hadisələr, hərəkətlər, funksiyalar, təsisatlar arasındakı əlaqələrin müşahidə olunması ilə səciyyələndirdi. Sonralar biheviortizm (politoloji cərəyan) fəaliyyətdə və qərarlıarda obyektivləşən siyasi davranışın məqsəd və motivlərini diqqət mərkəzinə yönəldti.

Müsair dövrda müxtalif ölkələrdə siyasi sosiologiya və ya politologiya adlanan **siyasi elm** (yunan dilində iki söz birleşməsindən əmələ gəlib: "polity" – siyasi qayda, vətəndaşlıq hüququ, "loqos" – bilik) siyaseti, hakimiyyətlə fərdlərin və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir.

Siyaset insanların həyatı ilə sıx bağlıdır. O, cəmiyyət üzvlərinin həyat fəaliyyətinin bütün tərəflərinə spesifik təsir göstərir. Siyaset insanın təbiəti ilə şərtləndir. Mürəkkəb və universal hadisə olmaq etibarilə, siyaset insanlar arasındaki qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin tənzimləyicisi və təkrar istehsalı prosesi kimi çıxış edir.

Bu və ya digər fərdin siyaset haqqında biliklər sistemi-nə, təsvəvüra geniş və əhatəli yiylənməsi nəinki onun, eləcə də cəmiyyətin inkişafı qanuna uyğunluğundan irəli gəlir. Siyasi yetkinliyi ilə fərqlənən hər bir vətəndaş cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesində, humanist prinsiplərin qararlaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır, siyasi təsisatların, xüsusilə siyasi partiyaların fəaliyyətinə özünəməxsus rasional təsir göstərir. Bu nöqtəyi-nəzərdən cəmiyyət üzvlərində siyasi şüurun formalasdırılması həyatı zərurətə çevirilir. Siyasi şüur isə siyasi mədəniyyətin formallaşmasının başlıca meyarı kimi səciyyələnir. Hazırda demokratik təfəkkürün təşəkkülü zərurəti vətəndaşların siyasi şüurluluğunu, siyasi mədəniyyətinin yüksəldilməsi ilə bilavasita bağlılıq kəsb edir.

Hazırkı zamanda içtimai hayatın spesifik meyli onun xeyli mürəkkəbləşməsi və ziddiyyətli xarakterə malik olmasına dərid. Həmin meyl siyasi həyatın təşkili səviyyəsinin daha da yüksəlməsi, sosial proseslərin müxtalifliyi və ciddi dəyişikliyə məruz qalması, kollektiv məqsədlərin getdikcə ön plana keçməsi ilə nəzərə çarprı. Belə şəraitdə siyasetin əhəmiyyəti

həmişəkindən daha çox dərəcədə artır. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Respublikamızda hüquqi dövlət qurulması, demokratik sivilizasiyalı cəmiyyət yaradılması, insan azadlıqlarının təmin olunması... bizim əvvəlcədən qəbul etdiyimiz prinsiplərdir".

Siyasətin məzmununun nəzəri planda araşdırılması, sadəcə olaraq siyasi həyatın, siyaset aləminin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşdırır, əhəminin bu, sosial fenomenlərin əhatəli dərk olunmasını təmin etməyə istiqamətləndir. Müəllif bu cəhətin təhlilinə xüsusi diqqət yetirir. Politologiya siyaset haqqında elm olmaq etibarilə, siyaseti insanların fəaliyyət sferalarından biri, sosial fəaliyyət növü kimi də başa düşməyə kömək edir. Bu cəhət təsadüfi deyil, çünki siyaseti yaradanlar, "onun istehsalçıları" məhz dərin siyasi təfəkkür tərzinə, analitik siyasi qabiliyyətə malik olan insanlardır. Bir sözə, siyaset adlanan sosial fenomen insanın şüurlu, məqsədönlü fəaliyyətinin elə tərəfini ifadə edir ki, bu, siyasi subyektlərin dəyərli davranışının reallaşmasına və həmin subyektlər arasında sosial mahiyyətli faydalı münaşətlərin təmin edilməsinə yönəlir.

Politoloji ədəbiyyat siyasetin yalnız nəzəri planda öyrənilməsi ilə kifayətlənmir, eləcə də siyasi həyatın müxtəlif tərəflərinin, hadisə və proseslərinin dəhatəli və mükəmməl səviyyədə tədqiqinə diqqət yetirir. Siyaset fərdlərin, sosial qrupların, təbəqələrin mənafə və tələbatının ifadəsi olmaqla, həm də anların təmin olunması üsullarını, vasitələrinin müəyyənləşdirməlidir. Siyasetin politoloji təhlilinin ən vacib vəzifələrindən biri, siyasi fəaliyyətin müxtəlif sosial subyektlərinin real mənafələrini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Cəmiyyət üzvlərinin siyasi həyatda iştirakı kortəbi deyil, şüurlu prosesdir. Siyasi fəaliyyətə şüurlu cəlb olunmaq ilk önce, siyaset aləminə aid olan biliklərə və siyasi tərcübəyə yiylənməklə müəyyən olunur. Belə bilik və təcrübəyə yiylənməkdə bu kitab dəyərli rol oynaya bilər.

¹ Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. B., 1997, s. 8.

Siyasət haqqında elm olan politologiyani dərindən mənimsəmək cəhdı ölkədə həyata keçirilən siyasi və iqtisadi islahatların uğurlu həllində cəmiyyət üzvlərinin fəallığına ciddi təsir göstərir. Cəmiyyətin müxtəlif sferalarında baş verən dəyişikliklər xeyli dərəcədə insanların siyasi yetkinliyi ilə bağlıdır. Belə yetkinliyi respublikamızda transformasiya şəraitində formallaşan yeni iqtisadi-siyasi sistemin qanuna uyğunluğu həyatı zərurətə çevirir və bununla bağlı, təbii olaraq ölkəmizdə çox az nəzərə çarpan politoloji tədqiqatların çıxmasını və keyfiyyətcə daha da yüksəldilməsini tələb edir.

Zənnimizcə, bu kitab politologyanın ən əhəmiyyətli və aktual problemləri ilə maraqlanınanların siyasi təşəkkür tərzinin, siyasi şüurunun və siyasi mədəniyyətinin zənginləşməsinə müyyəyen təsir göstərəcəkdir, tələbə və müəllimlərin tələbatını temin edəcəkdir.

Dərs vəsaiti 6 bölmə və 20 fəsli əhatə edir.

I BÖLMƏ

Siyasət aləmi: nəzəri əsası və təzahürü, təşəkkülünün qanuna uyğunluqları

I FƏSİL

Politologiya siyasət haqqında elmdir

1. Politologyanın təşəkkül xüsusiyyətləri, inkişaf qanuna uyğunluqları və predmeti

Politologyanın təşəkkülü və inkişafı mürəkkəb və çoxaspektli problemdir. "Politologiya" termini (yunanca politika – dövlət işi və ya ictimai iş, loqos – bilik, təlim deməkdir), hərfi mənada siyaset, siyasi həyat haqqında bilikləri ifadə edir. Siyasi elm nə qədər qədim tarixə malik olsa da, bir o qədər müasirdir. Hələ Qədim Yunanistanda Aristotel "monarxiya", "oligarxiya", "aristokratiya", "demokratiya" kimi anlayışları işlətmək zəminində siyasi rejimləri müəyyənləşdirmişdir. Həmin zamandan etibarən, siyaset bütün cəmiyyətlərin mənəvi hayatının vacib atributuna çevirilir. Politologyanın formallaşması, sosial və humanitar elmlərin ümumi sistemindən ayrıılması prosesi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bir neçə onilliklər davam etmişdir. Onun bu və ya digər ölkədə hər hansı konkret zamanda yaranlığını iddia etmək şərti xarakter daşıyır. Lakin bütövlükdə politologyanın vətəni ABŞ hesab edilir. Bu elmin həmin ölkədə təşəkkülü 1880-ci ilə təsadüf edir. Kolumbiya kollecinin (sonralar Kolumbiya universiteti adlandırıldı) idarə heyəti tanınmış alim Berdcessin təşəbbüsü ilə politoloji siyasi elm məktəbinin yaradılması barədə qərar qəbul etdi. Elə həmin vaxtdan etibarən, dissertasiyalar yazılması və müdafiəsi əsasında elmi kadrların hazırlanması sistemi həyata keçirildi. Kolumbiya universitetinin əsası 1867-ci ilə təsadüf edir. C.Qopkins universitetinin və ABŞ-in digər böyük ali məktəblərinin alımları bu istiqamətdə ciddi faaliyyət göstərdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ilk onilliklərinə qə-

dər politologiya "yeni" elm kimi başa düşüldürdü, hətta onun mövcudluğu hüququnun "qanuniliyi" ilə bağlı diskusiyalar hələ davam etməkdə idi. Ayndır ki, həmin mübahisə və diskusiyalar hər bir ölkədə özündə milli-mədəni və ideyasısi ənənələri əks etdirirdi. Bundan əlavə, eyni mənə kəsb edən müxtəlif terminlər – "siyasi elm", "siyaset haqqında elm", "politologiya" kimi terminlər işlədirildi. XX əsrin ikinci yarısından etibarən Rusiyada "politologiya" termini digər iki termini sixşdırıb aradan qaldırıb və indiyə qədər siyaset haqqında elm həmin ölkədə politologiya adlanır. Azərbaycanda isə haqqında mülahizə yürüdüyümüz elm XX əsrin 90-ci illərinin birinci və ikinci yarısından etibarən, həm "politologiya" və eləcə də "siyasi elm" adlandırılır¹, ali məktəblərdə isə politologiya adı altında tədris edilir.

Politoloji elminkən inkişafında yeni mərhələ XX əsrin 40-ci illərinin ikinci yarısından etibarən başlanır. Bu istiqamətdə 1948-ci ildə Parisdə YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə təşkil edilən beynəlxalq kollokvium əhəmiyyətli rol oynadı. Həmin kollokviumda qəbul olunan xüsusi sənəddə siyasi elmın başlıca elementlərinin sistemləşdirilməsinə cəhd edildi. 1949-cu ildə YUNESKO çərçivəsində bu günə qədər fəaliyyət göstərən Beynəlxalq siyasi elm assosiasiyyası yaradıldı. Onun vəzifəsi bütün dünyada politoloji tədqiqatları əlaqələndirməkdir ibarətdir.

Hazırda politologiya industrial cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə icimai elmlər arasında mühüm yer tutur. Bunu təsdiqləyən əvvələ, həmin ölkələrdə daim artan ədəbiyyat axımı və xüsusi politoloji jurnalların çoxluğudur; ikincisi isə müxtəlif ümummilli və regional politoloji assosiasiyyaların mövcudluğudur. Onlardan ən məşhuru Amerika siyasi elm assosiasiyyası, İngiltərə siyasi tədqiqatlar assosiasiyyası, Fransız siyasi elm assosiasiyyası və digərləri hesab olunur. Qeyd

edək ki, respublikamızda politologiya elm kimi, rəsmi cəhətdən qəbul olunmuş və vətəndaşlıq əldə etmişdir. 1991-ci ildən Azərbaycanın ali məktəblərində politologiya sosial elmlərə aid olan fənn kimi tədris olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında siyasi elmə aid ekspert surası, eləcə də Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəciliyi Akademiyasında siyasi elm üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verən müdafiə surası fəaliyyət göstərir.

Politologiya bir sıra icimai elmlərlə müqayisədə nisbətən gənc elm və yeni tədris fənnidir. Siyasi elm kafedrası ilk dəfə 1857-ci ildə ABŞ-da Kolumbiya kollecinin bazasında yaradılmışdır. Həmin vaxtdan politologiya dönyaçının xeyli ölkəsində öyrənilir.

Politologiya elm kimi, əməkliyyətin siyasi sferası haqqında nizama salmış, kompleks biliklərin əldə edilməsinə istiqamətlənir, onun qanunlarını dərk etməyə yönəlir. O, təbii olaraq siyaset haqqında elm kimi çıxış edir. Bu mənada politologiya həyat fəaliyyətinin müəyyən sferası haqqında nəzəri təsəvvürlər kompleksini mənimsəyən integrələmə aid edilə bilər.

Politologianın predmetini şəxsiyyətin, siyasi təsisatların və təşkilatların, sosial qrupların, siniflərin, millətlərin və dövlətin fəaliyyətində təzahür edən əməkliyyətin siyasi sferasının fəaliyyəti və inkişaf qanuna uyğunluğu təşkil edir.

Elmin predmetinin doğru, düzgün müəyyənləşdirilməsi onun spesifikasiyini və texmini həddini ayırd etməyə kömək edir, ona aid olan məsələlər dairəsini kifayət qədər dəqiq aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Buna görə, bu yeni elmlə ciddi tanış olmaq üçün ilk önce, onun predmetinin izahına cəhd edilməlidir. Siyaset haqqında elm obyektiv gerçəklilikin təhlili baxımdan müxtəlif səviyyələrə malikdir. Şərti olaraq politoloji biliklərin nisbi müstəqillik kəsb edən üç səviyyəsi haqqında mülahizə yürütmək olar: **siyasi fəlsəfə**, konkret-nəzəri təhlili səviyyəsi – **siyaset nəzəriyyəsi** və empirik təhlili səviyyəsi – **tətbiqi politologiya**.

¹ "Siyasi elm" adı altında Məcid Əfəndiyevin tədqiqat işlərində nəzərə çarpır: Siyasi elm problemləri. Bakı, 1999; Siyasi elmın əsasları. Bakı, 2004, Siyasi elm. Bakı, 2010.

Siyasi fəlsəfənin spesifikliyi bundan ibarətdir ki, siyasetin mənalandırılması onu dünyagörüsü nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirməklə şərtlənir, eləcə də bu fenomeni cəmiyyət həyatının digər sferaları ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirməklə bağlıdır. İnsan və siyaset siyasi-fəlsəfi təhlilin məğzidir. Siyasetin belə nöqtəyi-nəzərdən sərhində onun qnoseloji, antropoloji və tarixi (tarix fəlsəfəsi) aspektləri ön plana keçir. Politoloji biliyin səviyyəsini **siyasetin təhlilinin meta-səviyyəsi** kimi müəyyənləşdirmək olar.

Əgər siyasi fəlsəfə siyasetdə əsasən keçmişini mənalandırırsa, siyaset nəzəriyyəsi onun haqqında indiki, müasir bilikdir. İdrakın bu cür spesifikliyi ondan ibarətdir ki, siyaseti bütün hadisə olmaqla, onun daha ümumi və sabit xüsusiyyətlərinin, qanuna uyğunluğunun və fundamental problemlərinin təhlilinin köməyiyle – **təhlilin makro səviyyəsi** ilə nəzərdən keçirir.

Empirik təhlil səviyyəsində siyasetin sosial məzmununu, onun konkret "texnologiyası", siyasetin həyata keçirilməsinin praktiki üsulları, formaları və metodları – **təhlilin mikro-səviyyəsi** nəzərdən keçirilir.

Elmi obyektini onun öyrəndiyi məsələlər təşkil edir. Reallığın hissəsi, sferası: hər hansı hadisə və proses bu və ya digər elmin obyekti kimi çıxış edir. Elmin predmeti isə reallığı (obyekti) öyrənen anlayışların məcmuudur. Politologyanın predmetini müəyyənləşdirmək üçün ən əvvəl, siyasi fəaliyyət aləmi ilə insanların həyat fəaliyyətinin digər sferaları arasındakı həddin təxminini dəqiqləşdirilməsi zəruridir. Bütövlük kəsb edən sistem olmaqla, müasir cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə olan aşağıdakı yarımsistemləri (hissələri) fərqləndirilir: istehsal və ya iqtisadi-təsərrüfat; sosial; mədəni; mənəvi və siyasi. Onlardan hər biri yalnız özüne xas olan struktur, funksiyaları, dəyərləri, normaları, məqsədləri və s. ilə səciyyələnir.

Real həyatda bütün yarımsistemlər qarşılıqlı əlaqədədir, lakin onların elmi təhlil çərçivəsində möhdudlaşdırılması şərti xarakterə malikdir, eləcə də müstəqil fenomen olmaq

etibarilə, onların təfərrüatına qədər öyrənilməsinin asanlaşdırılması zərurətindən irəli gelir.

Politoloqlar arasında politologyanın predmetinin məzmununa dair vahid rəyin mövcud olmamasına baxmayaraq, eksər hallarda politologiya siyasi münasibətləri və onunla müşahidə olunan bütün amilləri öyrənən elm kimi mənalandırılır. Politologyanın belə başa düşülməsinə müvafiq olaraq, onun məzmununa qarşılıqlı siyasi fəaliyyət sferası ilə bilavasita münasibətdə olan bütün problemlər dairəsi aid edilir. Bu elm aşağıdakılardır:

- cəmiyyətin siyasi yarımsisteminin fəaliyyət principlərini;
- cəmiyyətin başlıca komponentlərinin – dövlətin, siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların rolunu və nisbətini;
- dövlətin siyasetinin həyata keçirilməsi üsullarını;
- ictimai-siyasi münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizmini;
- hakimiyyətdə qarşılıqlı fəaliyyətə aid olan problemlər kompleksini.

Bəzən belə bir sual meydana çıxır: siyasi gerçəkliyin elmi cəhətdən öyrənilməsi mümkünürmü? Qeyd edilir ki, digər elmlərdən (fənlərdən) fərqli olaraq politologiyada elə elmi status yoxdur ki, son nəticədə onda "siyasi rəylərdən" başqa heç nə olmasın. Həmin suala cavab vermək üçün elmin başlıca tərkib elementlərini qısaca nəzərdən keçirmək vacibdir.

Bir qayda olaraq elmdə aşağıdakı tərkib elementlər nəzərə çatdırılır:

- * elmin işlənib hazırlanması, təlimi və tətbiqi ilə məşğul olan cəmiyyətlər, şəxslər;
- * elmin tematik sferası və ya onun öyrəndiyi predmet;
- * bu predmetlərin təbətiyi aydınlaşdırın bir və ya bir neçə nəzəriyyə və onun ciddi sınaqdan keçirilməsi;
- * elmi biliklərin əldə olunmasına və genişlənməsinə kömək edən metodoloji vasitələr sistemi.

Digər elmlər kimi, politologiya da yuxarıda sadalanan

bütün elementleri özündə eks etdirir. Siyasi fəaliyyət spesifik sfera kimi səciyyələnməklə, siyasi tədqiqatların obyekti kimi çıxış edir. Politologianın məqsədləri təsadüfi deyil, məhz müyyən metodoloji vasitələr sistemi əsasında əldə olunur.

Politologianın başlıca məqsədi cəmiyyətin siyasi sisteminin strukturunu və fəaliyyətini tədqiq etməkdən ibarətdir. Buradan çıxış edərək demək olar ki, politologianın predmetini həm də sistemin, siyasi münasibətlərin təşkilini və fəaliyyətini müəyyənləşdiren qanunları öyrənmək təşkil edir. O, dövlətin müasir inkişaf mərhələsinin və bütün dünya birliliyinin qarşıya qoyduğu xeyli siyasi məsələlərə cavab verir. Politologiya siyaset, siyasi proseslərin "texnologiyası" haqqında elm kimi mənalıdır. Siyasi həyat sferasını öyrənməklə, o, bizi siyasi hakimiyyətin, siyasi münasibətlərin və siyasi faaliyyətin təşəkkülü və faaliyyəti qanuna uyğunluğunu haqqında biliklərlə silahlandırır, siyasi həyatda bərabərhüquqlu iştirak etmək qabiliyyətinin və bacarığının formallaşmasına kömək edir.

Bu və ya digər elmin predmetinin muxtar xarakteri haqqında məsələ adətən müxtəlif bilik sahələrinin yenica təşəkkülü və təsisatlaşması dövründə təzahür edir. Buna görə bir qayda olaraq həmin problem praktiki cəhətdən hər bir elmdə, bu və ya digər ölkədə yaranır (hər hansı ölkənin milli akademik məktəbi çərçivəsində). Deməli, əksəriyyət hallarda politologianın predmeti barədə elmi mübahisələr onun özünü təsdiqi və müstəqil elm kimi təsisatlaşması ilə bağlıdır.

Politologianın predmeti haqqında məsələnin öyrənilməsində və onun akademik elm kimi beynəlmiləşməsində siyasi elmin məzmunu və strukturuna dair məşhur Beynəlxalq kollokvium (Paris, 1948-ci il) əhəmiyyətli rol oynadı (YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə çağırılmışdı).

Müxtəlif ölkələrin politoloqları politologianın beynəlxalq standartlara cavab verən obyektinin, predmetinin müəyyənləşdirilməsində razılığa gəldilər və bu elmin başlıca komponentlərinin (problemlərinin) aşağıdakılardan ibarət olduğunu təklif və təsdiq etdilər:

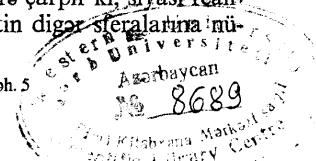
- 1) siyasi nəzəriyyə (siyaset nəzəriyyəsi və siyasi ideyalar tarixi);
- 2) dövlət təsisatları (mərkəzi, regional və yerli; qanunverici, icraedici və məhkəmə); onların strukturu və fəaliyyəti;
- 3) siyasi iştirakçılıq və vətəndaş təzyiqi (partiyalar, qrup birlikləri, ictimai ray);
- 4) beynəlxalq münasibətlər (beynəlxalq təşkilatlar və dünya siyasi).

Politologianın predmeti sözün "geniş" və "dar" mənasında başa düşülsə də, bu iki dərkətmə səviyyəsi bir-birinə zidd deyildir. Geniş mənada politologiya (siyasi elm kimi) siyasəti öyrənən fənnlər (elmlər) kompleksi baxımdan səciyyələnməklə, özündə bütün siyasi bilikləri birləşdirir, sözün da-ha ciddi mənasında politologiya (və ya siyasetin ümumi nəzəriyyəsi) məhz sosial subyektlərin hakimiyətə münasibətdə spesifik qanuna uyğunluqlar qrupu ilə bağlı kəsb edir, hakimiyətdə olanlarla hakimiyətə tabe olanlar, idarə edənlərlə idarə olunanlar arasındaki münasibətlər mexanizminin xüsusi tipini tədqiq edir.

Politologianın təşəkkül tapıldığı XIX əsrin ortalarından etibarən, onun predmetinin dəqiqləşdirilməsinə daim cəhd edilir, metodları isə təkmilləşdirilir. Məsələn, Amerika politoloqu D.Iston XX əsrin ortalarında politologianın predmetini belə müəyyənləşdirmişdir: "O, cəmiyyətə aid olanlar haqqında necə qərarlar çıxarılması və bu qərarların əksər hallarda nəyə görə insanların böyük əksəriyyəti üçün məcburi sayılması haqqında elmdir"¹. Lakin XX əsrin sonunda Qərbdə politoloqların əksəriyyəti belə nöqtəyi nəzərdən çıxış etdilər ki, "siyasi hadisələri ferdlər və qruplar səviyyəsində öyrənilən davranış nöticələrinin məcmuu kimi başa düşmək daha düzgündür".

Lakin belə bir fakt aydın nəzərə çarpır ki, siyasi realığın genişlənməsi, siyasetin cəmiyyətin digər sərvəlatlarına mü-

¹ Muxayev R.T. Teoriya politiki. M., 2005, sah. 5

fuzu ilə əlaqədar olaraq siyaset haqqında biliklərin differensiasiyası və ixtisaslaşması kimi obyektiv proses baş verir, siyasi aləm haqqında yeni biliklər kompleksi təzahür edir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, hazırda ABŞ-da politologiyaya aid 30-a yaxın ixtisaslaşmış bilik sahələri mövcuddur. Bununla əlaqədar olaraq belə bir sual getdikcə aktuallaşır: "Siyaset aləminin mürəkkəb və çoxölcülü dairəsinin mənalandırılmasının ən yaxşı üsulu nədir?" Bu suala cavab vermək politologiyani siyaset haqqında digər elmlərdən fərqləndirməyə imkan yaradır. Politologiyanın tədqiq etdiyi siyasi nəzəriyyə mürəkkəb və çoxölcülü siyaset aləmini mənalandırmağın üsullarından biridir. "Nəzəriyyə" yunan dilində "teori" sözündən götürülüb "nəzərdən keçirmək, tədqiq etmək" mənasını ifadə edir. Siyasi nəzəriyyə dedikdə, siyasi hadisələrin şorhına, izahına istiqamətlənən görüşlər, ideyalar, konsepsiyalar kompleksi başa düşülür ki, bu da siyasi reallıq, onun atrributiv xüsusiyyətləri haqqında bütöv təsəvvür yaradır. Belə təsəvvür inkişafın ümumi siyasi xətti ni, dövlət – siyasi modelini formalasdırmağa istiqamətlənir. Siyasi nəzəriyyənin, bütövlükdə siyasi elmin məzmunu ayrı ayrı ölkələrdə müxtəlif cür səciyyələndirilir. Bu, bir sira amillərlə şərtlənir.

1. Siyasi fikrin milli inkişaf xüsusiyyətləri, elmi ənənə və məktəblərin təşəkkülinün spesifikliyi, tədqiqatın akademik dairəsi və üstünlük təşkil edən konseptual mövqelər haqqında təsəvvürler biliklərin siyasi formasının müxtəlif cür başa düşülməsini müəyyən etdi. Məsələn, ABŞ-da "siyasi nəzəriyyə" termini siyasi fəlsəfənin hissələrindən birini ifadə edir. Fransala bu termin bəzən siyasetin sosioloji nəzəriyyəsinin (siyasi sosiologiyanın) sinonimi kimi işlədir. Siyasi nəzəriyyənin belə başa düşülməsi onun siyaset sahəsində empirik sosioloji tədqiqatlara qarşı qoyulması kimi mənalananır, müəyyən hallarda isə "siyasi fəlsəfə" termininin özünü əvəz etməyə cəhd baxımdan nəzəre çarpir. Ümumiyyətlə, fransız siyasi elmi çərçivəsində siyasi nəzəriyyənin predmet dairəsi müxtəlif səviyyədə şərh edilmişdir. Belə ki, fransa

politoloqu M.Dyuverje iddia edirdi ki, "siyasi elm onun dəha geniş başa düşülməsi baxımından biliyin üç başlıca sahəsini təcəssüm etdirməlidir: siyasetin sosioloji təhlilinə giriş, böyük siyasi sistemlərin təsviri və nəhayət, təşkilatların (partiya və təzyiq qrupları) öyrənilməsi".¹ Əksinə, M.Fuko siyasi elmi (politologiyani) son dərəcə "ağalıq etmənin mikrofizi-kası" kimi müəyyənləşdirirdi.

2. XX əsrin 70-ci illərinə qədər siyasi gerçəklilikin bila-vasitə müşahidə olunan faktlarının təhlili zərurəti tətbiqi politologiyanın üstünlük təşkil etməsini və siyasi hadisələrin konseptual mənalandırılmasına marağın azalmasını şərtləndirdi. Siyasetin öyrənilməsində pozitivizm və onun empirik metodunun hakim mövqə tutması politologiyani siyasi davranış haqqında elmə çevirdi. Pozitivizm siyasi nəzəriyyənin biliklərin legitim formasının statusuna malik olmadığını iddia etdi. Pozitivistlərin təsəvvürünə görə, bütün biliklər empirik müşahidələr nəticəsində əldə edilir (təbii elmlərin məntiqi fundamenti əsasında). Pozitivist irlərin məğzini biheviorizm təşkil etdi.

XX əsrin 80-90-ci illərində kommunizmin dağılması və yeni dünya qaydalarının təzahürü ilə əlaqədar olaraq baş verən qlobal dəyişikliklər XXI əsrin başlanğıcında siyasi amillər və onların funksiyaları haqqında yeni prinsipial çəgirişlərə və cəhdlərə göstərib çıxardı. XXI əsrin qlobal çəgirişlərini tətbiqi politologiya elminin terminlərində mənalandırmaq və ifadə etmək mümkün olmadı. Siyasi elmin konseptuallaşmasına akademik və ictimai tələbat yarandı. Büttün bu amillər siyasi nəzəriyyədə, siyasi biliklərin strukturunda onun xüsusi çəkisinin artmasına imkan yaratdı.

Lakin müasir politologiyanın məzmununa dair fikirlər birmənali deyildir, bu isə onun plüralist şərhini şərtləndirir. Bir qrup müəllif onun predmet dairəsinin spesifikasiyini nəzərə alaraq təkid edir ki, siyasi elmin iki müstəqil qolu vardır – tamamilə üst-üstə düşməyən normativ və empirik.

¹ Duverger M. Réquisites de la science politique. Paris, 1973, p. 5

O.Berq-Slosser yazar: Siyasi sosiologiya siyasi əhəmiyyət kəsb edən bütün ictimai fenomenləri öyrənir. Obyektiv sahədə bu hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin strukturunu və bütün formaları və amilləri ilə həmin struktura təsir göstərənlərdir. Subyektiv sahədə o, siyasi cəhətdən əhəmiyyətli sosial nəzəriyyəni və davranış nümunələrini tədqiq edir. Sözün dar mənasında siyasi sosiologiyanın obyekti siyasi cəhətdən konkret əhəmiyyətli qrupların və proseslərin tədqiqidir.¹

Digər müəlliflər, məsələn, **O.Stammer** hesab edir ki, politologiya vahid elmdir, lakin o predmetdaxili dörd komponentdən ibarətdir:

- 1) normativ ideyadan (programlar, bəyannamələr, təlimatlar, hüquqi və digər normalar);
- 2) hakimiyyət münasibətləri və siyasi hökmranlıq;
- 3) subyektiv məqsədlər;
- 4) təsisatlar.

Bununla belə, ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya və Fransada siyasetə münasibət çərçivəsində iki akademik elm nəzərdə tutulur:

1) **Siyasi fəlsəfə** (normativ siyasi nəzəriyyə) – siyaseti bütövlük kəsb edən elm kimi öyrənir, onun insan və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti kontekstində daha ümumi əsaslarını və imkanlarını nəzərdən keçirir, ümumi rifah, ədalət, azadlıq, insan ləyqətinə hörmət nöqtəyi-nəzərindən siyasi hadisələrin qiymətləndirilməsi meyarını işləyib hazırlayır.

2) **Siyasi elm** (empirik siyasi elm) – real surətdə mövcud olan hakimiyyət və hökmranlıq münasibətlərini, siyasi təsisatları, siyasi aktorların (subyektlərin) davranışını, səbəb-nəticə əlaqələrini üzə çıxarmaq məqsədilə onların siyasi niyyətlərini, inkişafın mümkün olan meyllerinin formalşamasını təhlil edir.

Müasir politoloji ədəbiyyatda politologyanın əhatə etdiyi problemlər dörd böyük qrupa ayrılır:

- 1) siyasetin fəlsəfi və ideya nəzəri əsasları, siyasi yarım-

sistemin sistem əmələ gətirən əlamətləri və ən mühüm səciyyəvi cəhətləri, siyasi proseslərin, tarixin bu və ya digər konkret dövrlərinə aid olan siyasi fenomenlər;

2) siyasi sistemlər və siyasi mədəniyyət, müxtalif siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili (üstünlükleri, çatışmazlığı, fərqli cəhətləri və oxşarlığı);

3) siyasi təsisatlar, siyasi proses, siyasi davranış, siyasi inkişaf;

4) beynəlxalq münasibətlərin politologiyası, siyaset və uzaqgörənlik¹.

Siyasi elmin problemlərinə dair belə bölgünü şübhəsiz, şərti hesab etmək olar. Çünkü siyasi gerçekliyin şərtləndirdiyi yeni konkret siyasi hadisələr, xüsusiyyətlər daim təzahür edir və tədqiqat obyektiñə çevrilir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, politologyanın predmetini təşkil edən və dövlətlə six daxili əlaqəyə malik olan siyasetin ideya-nəzəri əsasını konkret siyasi sistemdən ayıraqda dərk etmək qeyri-mümkündür.

Politologyanın əsas tədqiqat obyektiñi üç fundamental problem – siyaset, dövlət və hakimiyyət təşkil edir. Bu üç fenomen bir-birilə daxili bağlılıq kəsb edir. Dövlətin hakimiyyətə, siyasetin isə hakimiyyətə əlaqələndirilməsi politologyanın predmetinin spesifik məqamlarındandır. Çünkü siyaset hakimiyyət, hakimiyyət isə dövlət vasitəsilə həyata keçirilir. Politologiya dövləti və hakimiyyət münasibətlərini cəmiyyətin başlıca siyasi təsisatları kimi nəzərdən keçirir.

Müasir politoloji ədəbiyyatda dövlət nəinki siyasetin subyekti və hakimiyyətin daşıyıcısı kimi, eləcə də beynəlxalq aləmdə dövlətin suverenliyinin daşıyıcısı baxımdan tədqiq edilir. Politologyanın öyrəndiyi problemlər sistemində digər siyasi təsisatlar da (siyasi partiyalar, siyasi hərəkatlar, siyasi təşkilətlər) əhəmiyyəti yer tutur. Parlament mexanizmi, parlament demokratiyası, seçki sistemi, kütləvi informasiya vasitələrinin siyasi funksiyaları və s. bir qayda olaraq poli-

¹ Politische soziologie. Heidelberg, 1980, s. 66

toloqların diqqətindən yayılmır. Son zamanlar beynəlxalq münasibətlərin politologiyasının öyrənilməsinə maraq daha da artır, siyasi mədəniyyət, siyaset və uzaqgörənlik kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyan məsələlərin tədqiqinə daha geniş saviyyədə diqqət yetirilir.

Bir sózə, politologianın predmeti və tədqiqat obyekti ilə bağlı mövcud politoloji adabiyatda birmənali mövqə nəzərə çarpımlı və rəy müxtəlifliyi təzahür edir. Lakin tədqiqatçılar tərəfindən politologiya müstəqil elm kimi qiymətləndirilir və cəmiyyət həyatının bütün sferalarında onun rolu birmənali təsdiqlənir.

2. Politologianın kateqoriyaları, funksiyaları və metodları

Politologianın spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onun başlıca predmetini yalnız siyasetə xas olan daxili, spesifik qanuna uyğunluqlar təşkil edir. Bu qanuna uyğunluqları təzahür dərəcəsindən asılı olaraq dörd qrupa ayırməq olar.

Birinci qrupa bunları daxildir: siyasi prosesin fəaliyyəti və inkişafı qanuna uyğunluğu – qanunun cəmiyyətin bütün üzvləri üçün alılıyi, hakimiyətin bölünməsi; siyasetin subyektlərinin – dövlətin, partiyaların, ictimai təşkilatların fəaliyyətində aşkarlıq; siyasi plüralizm, müxalifətə hörmətli münasibət; siyasetdə ümumbehəriliyin sinifilik və partiyalılıq üzərində üstünlüyü və s. Qanuna uyğunluğun bu qrupunun fəaliyyətinin vəzifəsi siyasi həyatın subyektlərinin sosial-siyasi feallığının inkişafından, şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması və özünü reallaşdırması üçün, həyatın mənasının yalnız özünə deyil, həm də digər insanlara, bəşəriyyətin mütərəqqi inkişafına xidmət etməkdən ibarət olduğunu dərk etmək məqsədilə daha optimal şərait yaratmaqdan ibarətdir.

İkinci qrup cəmiyyətin iqtisadi bazisi ilə siyasi hakimiyət arasındaki nisbəti eks etdirən siyasi-iqtisadi qanuna uyğunluqdan ibarətdir. "Siyasi hakimiyəti məhz iqtisadi hakimiyət doğurur". Unutmaq olmaz ki, siyasi hakimiyətin başlıca resursu iqtisadi resursdur. Bu ideya müasir

cəmiyyətin təhlili baxımdan da düzgündür. Böhranlı vəziyyətə məruz qalan hər bir cəmiyyətin həyatı təsdiqləyir ki, iqtisadi mənafə siyasi fəaliyyətin sosial səbəbi kimi (qiymətlərin liberallaşdırılması, özəlləşmə) çıxış edir. Bununla belə, siyasi hakimiyət iqtisadi proseslərə təsir göstərmək üçün imkanlar açmağa qadir olan müəyyən müstəqilliyə malikdir. Lakin siyasi hakimiyətin müstəqilliyini mütləqləşdirmək olmaz. İnzibati məcburetmənin köməyiylə iqtisadi qanunlardan "yan keçmək" qarşıya qoyulan məqsədlərdən uzaqlaşmağa, vətəndaşların həyat fəaliyyətinə neqativ təsirə səbəb olur.

Politologianın qanuna uyğunluğunun üçüncü qrupu siyasi-sosial qanuna uyğunluqlardır. Onlar siyasi hakimiyəti öz məntiqi və strukturu ilə birlikdə xüsusi sistem kimi səciyyələndirir. Siyasi hakimiyət sisteminin başlıca qanuna uyğunluğu sabitliyin idarə olunmasıdır. Bu qanuna uyğunluq siyasi hakimiyətin ayrı-ayrı sistemlərində müxtəlif səviyyələrdə reallaşır. Məsələn, avtoritar sistem hakimiyətin, zorakılığın maksimum təmərküzleşməsini nəzərdə tutur, demokratik sistem isə hakimiyətin bölünməsini (qanunverici, icraedici, məhkəmə hakimiyətini) həyata keçirir.

Dördüncü qrupa siyasi-psixoloji qanuna uyğunluqlar aiddir. Onlar şəxsiyyətlə hakimiyət arasındaki qarşılıqlı münasibətləri eks etdirir. Bu qrupa xas olan daha əhəmiyyətli qanuna uyğunluq siyasi liderin hakimiyəti əldə etməsi və saxlamasıdır ki, bu da hakimiyətin həyata keçirilməsinin başlıca dəyəridir.

Anlayışlara və kateqoriyalara malik hər cür elm mövcud olmaq hüququ ilə səciyyələnir. Kateqoriyalar elmin predmetinin əhəmiyyətli tərəflərini eks etdirən başlıca anlayışlardır. Anlayış və kateqoriya elmin elə dilidir ki, onu bilmədən konkret elmi problem çərçivəsində effektli ünsiyət mümkün deyildir. Kateqoriyalar elmi idrakın inkişafı gedişində və ictimai praktika əsasında formallaşır. Onlar təfəkkürün sosial gerçəkliliyin mahiyyətinə nüfuz etməsini mənalandırır.

Hər bir müstəqil elm kimi, politologiya da öz xüsusi **anlayışlar-kateqoriyalar** sistemində malikdir. Bu sistemə yiye-lənmək müəyyən elmi biliklər məcmuunu mənimmsəməyin ən mühüm zəminini təşkil edir.

Politologianın bu və ya digər kateqoriyalarından istifadə edilməsində yaranan çətinlik ona digər elmi biliklər sahəsindən (o cümlədən, təbiət elmlərindən) keçən anlayışların çoxmənalı olmasınaasdır.

Politologianın mərkəzi kateqoriyası "siyasi" anlayışıdır. Kateqoriyalar elmin son dərəcə ümumi anlayışlardır. Buna görə elmin **çıxış nöqtəsini təşkil edən kateqoriyaların müəyyən edilməsi** çox vacibdir. Çünkü hər hansı elmin fundamenti məhz onların vasitəsilə möhkəmlənir.

Politologianın başlıca kateqoriyaları, **doğma anlayışları** (başqa elmlərdən əldə edilməyən) bunlardır: siyaset, siyasi, siyasi həyat, siyasi sfera, siyaset aləmi, cəmiyyətin siyasi sistemi, siyasi hakimiyət, hökmərləq, tabeçilik, qaya və s. Onların köməyi, öyrənilən məkanın ümumi hacmi, onda təcəssüm olunan spesifik hadisələrin məcmuu, elmin obyekti və predmeti müəyyənləşir.

Kateqoriyaların digər qrupunun – hakim kateqoriyaların köməyi başlıca siyasi qüvvələr və siyasetin təsisatlı komponentləri: siyasetin subyektləri, siyasi elita, liderlər, dövlət, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, təzyiq qrupları və s. tədqiq edilir.

Politologianın mükəmməl məzmunu elə anlayışlarla şərtlənir ki, bunların vasitəsilə siyasi həyatın inkişafını təmin edən onun dinamik tərəfləri: siyasi proses, siyasi fəaliyyət, siyasi mənafə, tələbat, tələb, kommunikasiya, siyasi davranış, inqilab, təkamül, islahatlar, siyasi situasiya, idarəetmə və digərləri təsvir olunur. Bu qrupu instrumental kateqoriyalar (hərəkət, inkişaf kateqoriyaları) kimi müəyyənləşdirmək olar.

Politologianın siyasi şüuru əhatə edən özünəməxsus anlayışlar və kateqoriyalar dairəsini aşağıdakılardan təşkil edir: siyasi bilik, siyasi mədəniyyət, siyasi mühit, siyasi sosiallaş-

ma və s. Bu anlayış və kateqoriyalar son zamanlar mütəxəs-sislərin xüsusi diqqətini cəlb edir, çünkü hər şeydən əvvəl, siyasetin subyektiv, insani, mənəvi tərəfini səciyyələndirir-lər. Onları şərti olaraq **humanitar kateqoriyalar** kimi müəyyənləşdirmək olar.

Politologianın son dərəcə əhəmiyyətli kateqoriyaları qrupu kimi müəyyənləşdirilən **dolğun-məzmunlu kateqoriyalar**dır. Onlar politologianın elmi binasının daxili məkanını tamamlayırlar. Həmin kateqoriyalar bunlardır: demokratiya, totalitarizm, siyasi hüquq, siyasi azadlıq, ədalət, siyasi razılıq, həmrəylilik, siyasi sabitlik, legitimlik, siyasi nüfuz və s.

Xarici siyasi qaydalara aid hadisələri əks etdirən xüsusi kateqoriyalar qrupu da mövcuddur: geosiyasi, dünya siyaseti, beynəlxalq münasibətlər, qüvvələr mərkəzi, hərbisiyasi strategiya, milli müstəqillik, dövlət suverenliyi, siyasetin beynəlxalq subyektləri və s.

Politologianın sosial-iqtisadi və humanitar elmlərdən istifadə etdiyi kateqoriyalar da vardır: sivilizasiya, cəmiyyət, əhali, xalq, azadlıq, mədəniyyət, tərəqqi və s.

Politologiya ilə sosiologianın və hüquqsünashığın qo-vuşوغunda yerləşən kateqoriyalar da diqqəti cəlb edir: hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, ictimai rəy, sosial qruplar və təbəqələr, sosial təsisatlar və s.

Anlayışlar aparatının formallaşması mürəkkəb proses olmaqla, elmi anlayışların və kateqoriyaların dəqiqləşdirilməsi, onların rasionallaşdırılması, müəyyən konkret tarixi və sosial-mədəni siyasi materiallara, elmin tam müəyyən predmetinə uyğunlaşdırılması ilə bağlıdır.

Politologianın sosial əhəmiyyəti, müasir cəmiyyətə təsiri onun funksiyalarında təzahür edir. Funksiya latin dilində həyata keçirmə, yerinə yetirmə kimi mənəalanır. Başqa sözlə, digər hadisələrdən asılı olan və həmin hadisənin dayışılığı məruz qalması nəticəsində dəyişən hadisə kimi səciyyələnir.

Sistemin sabitliyi onun struktur elementlərinin zəruri funksiyaları və rolları yerinə yetirməsindən asılıdır. Fun-

ksiya strukturu və prosesi əlaqələndirməklə, onların sistem üçün əhəmiyyətini təmin edir. Funksiya anlayışı politologiyada iki başlıca əhəmiyyət kəsb edir:

1) funksiya müəyyən sosial təsisatın bütövlük kəsb edənə münasibətini reallaşdırır (məsələn, cəmiyyətə müna-sibətdə dövlətin, ailənin və digər təsisatların funksiyaları);

2) funksiya vahid sosial prosesin müxtəlif komponentləri arasında müşahidə olunan asılılığı ifadə edir.

Politologiya cəmiyyətdə sosial əhəmiyyət kəsb edən bir sira **funksiyalar** yerinə yetirir. Bu funksiyaların effektli real-laşması cəmiyyətin müəyyən ölçüdə sabit inkişafına imkan yaradır. Politologiya aşağıdakı başlıca funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) konseptual-təsviri;
- 2) izahəcisi;
- 3) idrakı;
- 4) proqnozlaşdırıcı;
- 5) metodoloji-qiyatləndirici;
- 6) integrasiyaedici;
- 7) idarəedici;
- 8) tərbiyə;
- 9) tətbiqi;
- 10) humanitar.

Konseptual-təsviri funksiya alimlərə müəyyən ehtiyat-anlayışları və kateqoriyaları bəxş edir və belə bir suala cavab verir: "Nə və necə edilir?"

Izahəcici funksiya cəmiyyətdə baş verən siyasi hadisə və prosesləri şərh edir və eləcə də siyasi qərarların qəbul olunması və həyata keçirilməsi səbəblərini aydınlaşdırır. Bu funksiya müəyyən edilmiş qanuna uyğunluqlar və amillər əsasında hadisə və proseslərin müəyyən qədər izahını nəzərdə tutur.

İdrakı funksiyanın mənası bundan ibarətdir ki, ha-kimiyyət münasibətlərinin, dövlətin təbiətini, siyasi hadisə və proseslər haqqında toplanan bilikləri, cəmiyyətin inkişafının effektli formalarının əsaslandırılmasını üzə çıxarır. İd-

raki funksiya siyasi həyat hadisələrinin, siyaset haqqında toplanan sistemli biliklərin həm ümumiyyətlə və eləcə də onun spesifik təzahür formalarında, qanuna uyğunluqlarında və inkişaf meyllərində mənalandırılmasında üzə çıxır. Bu cür biliklərə yiyələnmək siyasi gerçəkliliyi bütün çoxcəhətliliklə və ziddiyətliliyi ilə dərk etməyə imkan yaradır, eləcə də siyasətə pəşəkar surətdə məşğul olanlar üçün principial əhəmiyyətə malikdir.

Proqnozlaşdırıcı funksiya nəzəri biliklərə əsaslanaraq siyasi inkişafın gedisi və istiqamətini qabaqcadan gör-məkdə fiadə olunur. Siyasi prosesləri, eləcə də siyasetin sub-yektlərinin fəaliyyətini və davranışını proqnozlaşdırmaq təşəkkül tapmaqdə olan ictimai şəraita düzgün oriyentasiya götürməyə, müxtəlif meylləri öz zamanında duymaşa, siyaset sferasında vaxtında və effektli qərarlar qəbul etməyə imkan yaradır.

Metodoloji-qiyatləndirici funksiya metodlar sxeminin və tədqiqatçılıq prosedurasının (qaydalarının) təklif edilməsini, eləcə də bu tədqiqatların idrakı nəticələrinin faydalı olmasına dair qiyatləndirmənin formallaşmasını nəzərdə tutur.

Inteqrasiyaedici funksiya digər elmlərin siyasi elm və ictimai elmlər haqqında əldə etdiyi nailiyyətlərdən və fakt-lardan-məlumatlardan integrativ istifadə etməsini səciy-eləndirir.

İdarəedici funksiya onda ifadə olunur ki, politologiya cəmiyyətin müxtəlif sferaları üçün mühüm idarəetmə qərar-larının qəbul edilməsi məqsədilə elmi tövsiyələr işləyib ha-zırlayır.

Tərbiyə funksiyası şəxsiyyətin siyasi mədəniyyətinin formallaşması prosesində təzahür edir. Yüksək siyasi mədəniyyət siyasi yaradıcılıq qabiliyyəti, siyasi hadisələri müstəqil qiyatləndirmək bacarığı, başqa cür düşünənlərə dözlüm-lük, siyasi konsensus (razılıq) axtarışı, demokratiklik, əsası olmayan qarşıdurmadan imtina etmək, vətənpərvərlilik, inam, müəyyən xüsusi mövqə kimi keyfiyyətlərin mövcud-

luğunu ilə müəyyən olunur. Hər bir vətəndaş beynəlxalq siyasi inkişaf şəraitini, milli-dövlət dəyərlərini, öz tələbatını və mənafeyini aydın başa düşməlidir, vətəninin həyatı əhəmiyyət kəsb edən vacib mənafeyini ardıcıl və daim müdafiə etməlidir.

Tətbiqi funksiya qəbul edilən qərarların zəruriliyini əsaslandırmadan ibarətdir.

Nəhayət, politologiya spesifik əhəmiyyət kəsb edən **humanitar** funksiyani yerinə yetirir. Bu funksiya fərdləri siyasi fenomenlərin, hakimiyyətin formallaşması texnologiyasının, dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibatların şəhərinin metod və usulları haqqında siyasi biliklərlə silahlandırməqla, politologiyani siyasetin mürəkkəb aləminə istiqamətləndirir, onun dəyişilməsi məntiqini başa düşməyə, siyasi dəyişikliklər prosesində şüurlu iştirak etmək üçün rasional və effektiv yollar tapmağa imkan yaratır.

Politologiyanın yuxarıda araşdırduğumuz funksiyaları politologyanın cəmiyyət həyatı ilə birbaşa əlaqəsini eks etdirir. Beləliklə, politologiya praktiki əhəmiyyətə malik olan son dərəcə aktual biliklərin məcmuu, fəal fealiyyət göstərən elm kimi çıxış edir.

Politologiya ilk öncə, dürüst biliklər alda etməyə, siyasi proseslər barədə obyektiv məlumat verməyə yönəlməli və onlardan sosial tərəqqi namənə istifadə etməlidir. Humanist, sivil biliklərin formalşdırılması və inkişafının reallaşdırılması bu elmin başlıca məqsədlərindəndir. Politologyanın belə əhəmiyyətli rolü məhz onun funksiyaları vasitəsilə həyata keçirilir.

Politologyanın öyrənilməsinə cəhd edərkən onun **metodları** barədə aydın təsəvvürə malik olmaq vacibdir. Çünkü siyasi hadisə və proseslər müxtəlif metodların köməyilə dərk edilir (metod yunan dilində methodos sözündən götürülüb-tədqiqat üsulu deməkdir). Metod dedikdə tədqiqat predmetinin məzmununun açıqlanmasına imkan yaradan məntiqi üsul və vasitələrin məcmuu başa düşülür. Qeyd etmək lazımdır ki, politologiyada siyaset aləminin dərk və təsvir edən

hər hansı xüsusi metodlar müəyyənənləşdirilməmişdir. O, özü-nə yaxın olan bilik sahələrinin, xüsusilə siyasetin təbiətinə dərindən nüfuz edə bilən fəlsəfə, psixologiya, hüquqşünaslıq, tarix, təbiətşünaslıq və digər elmlərin metod və üsullarından istifadə etmişdir. Daha ümumi, fundamental politoloji metodlar tez-tez tədqiqatçılıq yanaşması kimi qiymətləndirilir. Onlardan en mühümü normativ, sosioloji, antropoloji, təsisatlı, biheviorçu, psixoloji, sosial-psixoloji, sistemli, struktur-funksional və müqayisəli metodlar hesab olunur. Bu metodlar içərisində siyasetin tədqiqinin keyfiyyətə yeni seviyyəsinin – tətbiqi politologyanın təzahürünə geniş imkan yaradan biheviorçu metod xüsusi yer tutur. Məqsədlərindən asılı olaraq politologyanın metodlarını bir neçə qrupa ayırməq olar:

1) **ümumməntiqi** metodlar (təhlil, sintez, induksiya, deduksiya, modeləşdirmə və s.). Bu metodlar idraki prosesin qayda və proseduralarını müəyyənənləşdirir;

2) obyekt haqqında ilk informasiyanın əldə olunmasına istiqamətlənən **empirik tədqiqatlar** metodları (müəşahidə, kontent-təhlil, yəni müəyyən informasiyanı, sorğunu, eksperimenti və s. ifadə edən müxtəlif sənədlərin öyrənilməsi);

3) siyasi reallığı, siyasi hadisələrin müəyyən qədər başa düşülməsini və şərhini eks etdirən **ümumi, fundamental** metodlar. Bu səbəbdən onları tez-tez yanaşma və ya paradiqma (paradiqma yunan dilində paradeiqma sözündən götürülüb nümunə deməkdir), başqa sözlə siyasi reallığın nəzəri şəhəri modeli adlandırırlar. Paradiqma ciddi anlayıllar sisteminde təcəssüm olunan elmi nəzəriyyə olmaqla, gerçekliyin hər hansı aspektinin əhəmiyyətli cəhətlərini eks etdirir. Bu anlayışın elmə gətirilməsi Amerika alimi T.Kunun (1922-1996) adı ilə bağlıdır. **Siyasi nəzəriyyədə ümumi metodlar üstünlük təşkil** edir. Bu metodlar bilavasitə obyektin öyrənilməsinə istiqamətlənməsi ilə fərqlənir. Politologiya da-ha çox normativ və ya **normativ-qiyamətləndirmə** metoduna əsaslanır. O, siyasi hadisələrin cəmiyyət və şəxsiyyət üçün əhəmiyyətini, bu iki fenomenin ümumi rifah, ədalət, azadlıq

və digər insani, bəşəri dəyərlər nöqtəyi-nəzərdən izah olunmasının ifadə edir. Həmin metod (yanaşma) siyasi quruluşun idealının işləniləb hazırlanmasına və onun praktiki təcəssümü yollarının müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənir.

Siyasi reallığın təhlilinə aid ilk metodlardan biri məhz normativ-qiyatləndirmə metodudur. Bu metoda görə siyasi hadisələr onlara uyğun gələn əxlaqi normalar, ədalət prinsipi və ümumi rifah nöqtəyi-nəzərdən qiyatləndirilir. Məsələn, həle Platon siyaseti ədalət və xoşbaxlık kimi əxlaqi terminlərlə əlaqədar izah edirdi, ictimaiinin şəxsi üzərində üstünlüyü kontekstində qiyatləndirirdi. Bu səbəbdən dövlətin məqsədi ayrıca vətəndaşların deyil, hamının xoşbaxlıyını təmin etməkdən ibarətdir. Normativ-qiyatləndirmə metodu ideal siyasi qaydaların işləniləb hazırlanmasını nəzərdə tutur. O, qərb cəmiyyətinin inkişafına, demokratik quruluş idealının formallaşmasına müəyyən təsir göstərmmişdir. Lakin həmin metodun çatışmazlığı onun mövcud olan reallıqdan ayrı düşməsidir. Bu isə elə utopik ideyaların, nəzəriyyənin reallaşmasını doğurmusdur ki, nəticə etibarilə çoxsaylı insanların qurban getməsinə səbəb olmuşdur.

Normativ-qiyatləndirmə metodunun çatışmazlığının aradan qaldırılması siyasi elmə **sosiooloji metod** nüfuz etməsi ilə bağlıdır. Onun təzahürü XIX əsrə sosiologiyanın müstəqil elm kimi təşəkkülü ilə şərtlənməşdir. Sosiooloji yanaşma siyastələ digər həyat sferalarının qarşıqli əlaqəsini üzə çıxarmağa, dövlətin, hakimiyətin, hüququn sosial təbiətinin açıqlanmasına, dövlətin qəbul etdiyi qərarların sosial istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaratmışdır. Siyasetin sosial münasibətlərdən asılılığını hələ antik dövrdə Aristotel bildirmişdir. Lakin sosioloji yanaşmanın təşəkkülü A.Tokvilin, K.Marksın, H.Spenserin, E.Dürkheymin, M.Veberin xidmətidir. Belə ki, A.Tokvilin "Amerikada demokratiya" kitabında siyasetin sosial-iqtisadi, ideoloji, mədəni və digər münasibətlərlə şərtlənməsi mövqeyində şerhi sosioloji metodun üstünlüğünün nümayiş etdirilməsidir. Siyasetin sosial amillərin təsiri ilə şərtlənməsi nəinki onun ictimai təbiə-

tinin üzə çıxarılmasına kömək edir və eləcə də siyasi dəyişikliklərin mənbəyinin və zəmininin dərindən başa düşülməsinə imkan yaradır.

Antropoloji metod isə siyaseti başqa cür təhlil edir, o siyasetə sosial amillərin (həyat seviyyəsi, mülkiyyət formalı, mədəniyyət tipi və s.) təsirinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmamağı tələb edir və məhz siyasetdə instinktin, intellektin sabit cəhətlərinin, psixikanın, milli xarakterin, başqa sözlə bioloji varlıq olmaqla insanın keyfiyyətlərinin rolunu nəzərdə tutur. Həmin göstəricilər ayrı-ayrı xalqlarda siyasi qaydaların müxtəlif normativ, prosedur və təsisatlı əsasını şərtləndirir, onların konfiqurasiyası (şəklini dəyişməsi), təfəkkür tipi, mentallıq, milli xarakterin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Bu bəzi xalqların digər xalqlardan götürdüyü siyasi təsisatların və prosedurların həddini, onların başqa sosial mədəni mühitə uyğunlaşmasını müəyyənləşdirir. Antropoloji metod insanın təbiəti ilə şərtlənən irrasional, instinkтив, bioloji və digər motivlərin üzə çıxarılmasını tələb edir.

Hüquq elmindən götürülən **təsisatlı metod** siyasi həyatı hüquq, dövlət, partiyalar, birliliklər, təzyiq qrupları və digər təsisatların fəaliyyəti prizmasından nəzərə çarpıldığı kimi təhlil edir. Bu xeyli dərəcədə politologyanın uzun müddət hüquqsunaşlıq və tarix elmi çərçivəsində inkişafı ilə şərtlənmiş və təbii olaraq həmin elmlərin metodlarından istifadə etməsindən irəli gelir. Hüquq üzrə dünya siyasi elmində təsisatlar nəzəriyyəsinin yaradıcısı **Mişel Oriu** hesab olunur¹. O, həmin nəzəriyyəni ilk dəfə 1906-ci ildə irəli sürmüştə, 1925-ci ildə yazdığı "Təsisat nəzəriyyəsi və onun əsası. Sosial vitalizmin öcerkləri" (Vitalizm – həyatı olan, həyat hadisələrinə aid manasını ifadə edir)" adlanan dissertasiyasında isə hərtərəfli əsaslandırmışdır. **M.Oriunun** fikrincə, təsisat konkret sosial mühitdə həyata keçirilən müəyyən ideyadır.

Təsisat nəzəriyyəsinin müasir nümayəndələri təsisatı

¹ Bax: Məcid Əsfəndiyev. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. B., 2006, səh. 540-543

(dövlət, partiya, bazar, ailə, bürokratiya) insan fəaliyyətinin mənətiqi ardıcıl nümunələri kimi səciyyeləndirirlər. Beləliklə, sosial təsisat siyasi və ya iqtisadi məzmunundan asılı olmayaraq əlaqə və sosial normaların mütəşəkkil sistemidir, cəmiyyətin başlıca tələbatını təmin edən əhəmiyyətli ictimai dəyərləri və proseduraları birləşdirir. Hər bir ictimai təsisat məhdud çərçivədə nisbi daimiliyə malik olmaqla həmişə insanlar, təşkilatlar, dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətləri qaydaya salır, həmin qarşılıqlı münasibətlər üçün sosialmədəni kontekst (bitginklik) yaradır.

XX əsrin 20-30-cu illərində təşkükü tapan **biheviörçü metod** siyasi elmdə əsil inqilabı başa çatdırıldı. Hüquqi (formal-hüquqi) metoda alternativ kimi yaranan bu metod çərçivəsində siyaset dövlət-hüquq təsisatlarını və siyasi təsisatları, onların formal strukturunu, fəaliyyət qaydalarını öyrənmək yolu ilə təhlil edilmişdir. Hüquqi metodun əksinə olaraq, biheviörçü metod (ingilis dilində behavior – davranış deməkdir) şəxsiyyətin və ya qrupun siyasi davranışını öyrənməyə imkan yaratmışdır. Bu metodun mahiyəti ondan ibarətdir ki, siyaset ayrıca şəxslərin və qrupların çoxcəhətli davranışının konkret tədqiqi vasitəsilə övrənilir: "Biheviörizm" termini psixologiyada insanların davranışına dair xüsusi nəzəriyyə kimi izah olunur və C.B.Uotsonun (1878-1958) əsərlərində irəli sürülmüşdür. Siyasi elmdə biheviörizm **biheviorializm** kimi də işlədirilir.

Biheviörçü metodla **psixoloji metod** və onun bir növü olan psixi təhlil üzvi surətdə bağlıdır. Psixoloji metoddan siyasetin təhlilində ilk dəfə istifadə edənlərdən biri N.Makİavelli olmuşdur. O "Hökmdar" əsərində siyasi davranışın subyektiv mexanizmlərinin fərdin arzusunu, istəyi, ehtirası və qüsürünün təhlili vasitəsilə gözəl nümunəsini vermişdir.

Psixi təhlil metodunun banisi Avstriya həkimi-psixatırı Z.Freyd (1856-1939) bildirirdi ki, digər davranışçılar kimi, fərdin siyasi davranışını da insan psixikasının xüsusi qeyri-siuri məqsədinə tabedir, bu onun baza tələbatının təmin edilməməsinin nəticəsidir. Freyd qeyd edirdi ki, həmin tələ-

batlardan ən başlıcası cinsi şövqdür.

Psixoloji metod siyasi tədqiqatlarda insandan çıxış etməyi məsləhət bilir, o ümumiyyətlə insandan yox, məhz konkret fərdən çıxış edir, insanın cinsi keyfiyyətlərini, sosial əhatəsinə və fərdi inkişafın xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. Bu metod siyasi davranışın subyektiv mexanizmlərini, fərdi keyfiyyətləri, xarakterin xüsusiyyətlərini, qeyri-siuri psixi prosesləri, eləcə də psixoloji motivləşmənin tipik mexanizmlərini öyrənməyə istiqamətlənir.

Psixoloji yanaşmanın spesifik inkişafı **sosial-psixoloji metod**dan ibarətdir. Bu metod insanların siyasi davranışının onların sosial qruplara cəlb edilməsindən asılılığını öyrənməyə, həmçinin qrupun (millət, sinif, kiçik qruplar, kütə və s.) psixoloji xarakteristikasını tədqiq etməyə yönəlir.

Biheviörçü metod siyaset əlaməti bütövlük kasb edən fenomen kimi təsəvvür etməyə imkan vermadı, onun müxtəlif ünsürlərinin qarşılıqlı əlaqəsini üzə çıxarmağa qadir olmadı. Buna görə XX əsrin 50-60-ci illərində siyaset sistemi yanaşmağa (sistemi metod) təlebat yarandı. Sistemli yanaşma siyasetin tərkib hissələrinin sabit daxili əlaqələrinin açıqlanmasına və beləliklə, sistemin dəyişən xarici mühit şəraitinə uyğunlaşması imkanlarını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Siyaset sistemi yanaşma mövqeyi onu bütün müstəqil fenomen kimi nəzərdən keçirməyi ifadə edir. Sistemli yanaşmanın köməyi ilə siyasetin cəmiyyətin inkişafında yerini, onun ən mühüm funksiyalarını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür.

Sistemli metod siyaseti bütöv, mürəkkəb təşkil olunan, özünütənzimləyən mexanizm, "giriş" və "çixış" sistemləri vasitəsilə xarici mühitlə fasiləsiz qarşılıqlı fəaliyyətdə olan fenomen kimi nəzərdən keçirir. Lakin sistemli təhlil siyasetdə fərdi davranışın (məsələn, liderin rolunun) təhlilində az effektlidir.

Həmin çatışmazlığı sistemli yanaşmanın növü olmaq etibarilə **struktur-funksional metod** aradan qaldırır. Bu metod siyaset sistemi yanaşmanın prinsiplərindən biridir.

Struktur-funksional təhlilin banisi Amerika sosioloqu Tolkott Parsons (1902-1979) hesab olunur. "Müasir cəmiyyətlərin sistemi" əsərində o, cəmiyyəti "fəaliyətdə olan subyektlərin qarşılıqlı sosial fəaliyyətinin vəziyyəti və prosesinin əmələ gətirdiyi sistem kimi" nəzərdən keçirir¹. T.Parsonsun başlıca tezisi bundan ibarətdir ki, insan hərəkətində həmişə sistemin coğrafiyasına uyğunlaşır, ona ayrıca hərəketlərin məcmuu və daha geniş bütövlüyü tərkib hissəsi kimi baxmaq olar. Buna görə fəaliyyət sistemi başlıca olaraq subyektlə situasiya arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilinə aid edilir, daxili integrasiya və strukturun saxlanması vasitəsilə baş verir, bu, insanların qarşılıqlı fəaliyyəti sisteminin xarici mühit şəraitinə uyğunlaşması prosesini müyyənəşdirir və həmin prosesi tənzimləyir.

Sistemin sabitliyi onun struktur elementlerinin zəruri funksiya və rollar vasitəsilə yerinə yetirilməsindən asıldır. İctimai münasibətlərin bütün sisteminin çıxış meyarı "sosial fəaliyyət" anlayışıdır. Struktur-sosial fəaliyyət üç başlıca elementdən ibarətdir:

- 1) fəaliyyət subyekti (və ya fəaliyətdə olan şəxs);
- 2) fəaliyyət situasiyası və fəaliyyət subyektinin situasiya münasibəti;
- 3) onun oriyentasiyası. Beləliklə, təsdiqlənir ki, subyekt sosial fəaliyətdə "bütöv mahiyyət" kimi yox, məhz oynadığı hansısa rol baxımdan iştirak edir.

Struktur funksionalizmin mühüm metodoloji prinsipi hər bir sosial sistemin dörd başlıca funksiyaları haqqında müddədədan ibarətdir:

- 1) cəmiyyətin iqtisadi yarimsistemini təmin edən adaptasiya funksiyası;
- 2) məqsədlərin əldə olunması funksiyası (məqsədəçətma) – siyasi yarimsistem sayəsində reallaşır;
- 3) hüquqi yarimsistem tərəfindən həyata keçirilən integrasiya funksiyası;

¹ Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1998, с. 18

4) sistemin təkraristehsalı funksiyası.

Müasir politologiyada **müqayisəli metod** geniş yayılmışdır. Bu metod eyni tipli siyasi hadisələrin (məsələn, siyasi sistem, partiya və s.) müqayisəsini, siyasi funksiyaların müxtəlif əsərlərlə reallaşdırılmasını, siyasi təşkilin daha effektli formalarını və həll edilən vəzifələrin optimal yollarının tapılmasını nəzərdə tutur.

Müqayisəli öyrənme metoduna tarixi təsvir, konkret təhlil, müqayisəli dövrləşdirmə, xronoloji və proqnozlaşdırma xarakterli tədqiqat əsərləri daxildir. Bu metod tarixi inkişaf prosesində dəfələrlə təkrarlanan hadisələrin təhlili üçün çox əhəmiyyətlidir. Siyasetin müqayisəli təhlili metodu oxşar və fərqli prinsiplərə, siyasi təsisatların deduktiv nəzəri modeline və onların dürüstləşdirilməsinin induktiv metoduna əsaslanır. Müqayisəli metod ABŞ politoloqları tərəfindən geniş istifadə edilir. İndiye qədər beynəlxalq aləmdə müqayisəli siyasetə aid ən əhəmiyyətli tədqiqat Amerika politoloqu R.Makridisin redaktəsi altında çap edilən coxnüşxəli dərslikdir. Həmin dərslikdə müqayisəli metodun başlıca prinsipləri öz əksini tapmışdır.

3. Politologiya sosial-humanitar elmlər sistemində

Politologianın predmetini öyrənərkən onun sosial-iqtisadi və humanitar biliklər sistemində yerini müyyənəşdirmək lazımdır. Bu hər şeydən əvvəl, ona görə zəruridir ki, politologiya cəmiyyətin və ictimai münasibətlərin mürəkkəb sisteminin öyrənilməsinə istiqamətlənən elmlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, şəxsiyyət və cəmiyyət haqqında əhəmiyyətli təsəvvürü məhz **fəlsəfə elmi** təcəssüm etdirir. İnsan cəmiyyəti haqqında fəlsəfi biliklərin spesifikasiyi bundan ibarətdir ki, o, cəmiyyəti dünyagörüşü nöqtəyi-nəzərdən daxili ziddiyətləri və meylləri ilə birlikdə vahid, bütöv halda, onun ən ümumi inkişaf qanunlarını aydınlaşdırmaq vasitəsilə nəzərdən keçirir. Politologiya ilə fəlsəfənin münasibətləri özünəməxsus, ziddiyətli, birmənalı olmayan seviyədə

təşəkkül tapır. "Siyasətin fəlsəfəsi", eləcə də "siyasi fəlsəfə" terminlərindən istifadə edilməsi geniş yayılmışdır. Politoloji problemlərin fəlsəfi cəhətdən menalandırılması zəruri metodoloji prinsipdir, siyasi elmin komponentidir.

Politologiya fəlsəfədən fərqli olaraq orta səviyyədə ümumiləşdirmələr aparır, real gerçəklilikin fəlsəfi təhlilinin nəticələrinə əsaslanır, xüsusi siyasi problemlərin təhlili üçün onun ümumnəzəri müddəalarından və nəticələrindən istifadə edir. Politologiya həmçinin, cəmiyyətin siyasi sferasına aid hadisə və proseslərin mahiyyətinin öyrənilməsinə nüfuz etmək məqsədilə, fəlsəfi biliklərin işləyib hazırladığı metodoloji əsasları manisəsəyir.

Politologiya **iqtisadiyyatla six əlaqə** kəsb edir. Son nəticədə nə qədərkə bazis münasibətləri siyasetə təsir göstərir, həmin əlaqə xarakterine görə mürəkkəblik kəsb edir. Bu təsir çox və ya az ola bilər, eləcə də müvafiq ölkənin konkret tarixi şəraitinin özünəməxsusluğundan asılıdır. Siyaset də öz növbəsində iqtisadi inkişafa təsir göstərməyə qadirdir (həmin inkişafi ləngidə də bilər). Siyasetə iqtisadiyyatın six əlaqəsi insanların fealiyyətinin bu müvafiq sferalarını öyrənən elmlərdə (siyasi iqtisad və politologiya) öz əksini tapır. Bu gün iqtisadiyyati bilmədən siyasi münasibətləri başa düşmək qeyri-mümkündür. Eyni zamanda, cəmiyyətdə hakimiyyətin bölünməsi cəmiyyətdə hakim olan istehsal əsaslarından və mülkiyyət münasibətlərindən asılıdır.

Politologiya həm keçmişdə və eləcə də hazırda cəmiyyətdə təşəkkül taparı siyasi münasibətləri başa düşməyə imkan yaradan **tarix elmi** ilə də əlaqəyə malikdir. Tarix insanların həm pozitiv, eləcə də neqativ xarakter daşıya bilən siyasi fealiyyətini öyrənir. Tarix tədqiqatçını keçmişə və bu günə aid olan qıyməti materialla silahlandırır. Tarix elminin nəzər nəticələri xeyli siyasi hadisələri və prosesləri aydınlaşdırmaq üçün əhəmiyyətli mənbədir. Tarix keçmişin siyasetidirsə, siyaset bu günün tarixidir (**Freud**).

Politologiya **sosiooloji biliklərlə** xüsusi əlaqə kəsb edir. Cəmiyyəti bütövlükdə və eləcə də ayrıca sosial təbəqə və

grupların inkişaf qanuna uyğunluqlarını, sosial siyasəti öyrəndiyi üçün, sosiologiya ilk növbədə politologiya ilə sıx bağlıdır. Bunu təkcə belə bir fakt təsdiqləyir ki, sosiologiya çərçivəsində biliklərin siyasetin sosiologiyası kimi sahəsi yanmışdır və onun obyekti bilavasitə siyasi proseslərin və hadisələrin öyrənilməsi təşkil edir.

Politologiya ilə sosiologiyının yüksək qohumluq dərəcəsi onların predmetinin həddini dürüst müəyyənləşdirməyi tələb edir. Ən ümumi formada siyasi elmə (politologiya ilə) sosiologiya arasında fərqli ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin öyrənilməsində sosioloji təhlil başlıca olaraq həyatın maddi, peşə, demografik və etnik amillərlə bağlı olan formalarına diqqət yetirir, lakin politolog təhlilin mərkəzində hakimiyyət, hakimiyyət münasibətləri, siyasi təsisatlar, siyasi fealiyyət və digər problemlər durur.

Siyasətin sosiologiyası siyasi fenomenləri öyrənərkən sosial hadisələrin tədqiqindən uzaqlaşır, politologiya isə əksinə, hakimiyyət münasibətləri problemində çıxış edərək sosial birliliklərin və qrupların öyrənilməsinə istiqamətlənir.

"Politologiya" termini ilə yanaşı "siyasi sosiologiya" termini geniş yayılmışdır. Sonuncuya münasibət birmənalı deyildir. Bir qrup müəllif həmin terminləri məzmununa görə eyniləşdirir, digərləri isə fərqləndirir. Lakin politologiya ilə siyasi sosiologiya arasında kəskin fərqlər mövcud deyildir. Politologiya siyasi problemləri iki səviyyədə tədqiq edir: ümumnəzəri (sosioloji) və konkret-sosioloji.

Siyasi sosiologiya cəmiyyətin sosial strukturunun təhlilinə, fərdlərin şüuruna, marağı və davranış motivinin, sosiyal qrupların mənafə və məqsədlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirir.

Politologiyaya en yaxın elmlərdən biri **hüquqdur**. Bu iki elmin bilavasitə yaxınlığı tamamilə təbiiidir. İstər-istəməz hüquqi və siyasi münasibətlər bir-birilə çarpazlaşır. Politologiya ilə hüquq elminin predmeti bəzi aspektlərdə üst-üstə düşür, lakin müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən araşdırılır.

Hüquqla politologiyamın six əlaqəsi sosial normaların

reallaşmasında siyasi hakimiyetin rolü ilə müəyyən olunur. Hüquq elmi siyasi qərarların işlənilərə hazırlanması və reallaşması mexanizmini öyrədir. Siyasi hakimiyet hüquqla tənzimlənməsə, normal fəaliyyətdən məhrum olar. Hüquq elmi dövlətin və hüququn inkişafının başlıca qanuna uyğunluqlarını tədqiq edir, onların sosial əhəmiyyətini və əsas funksiyalarını üzə çıxarıır. Politologiya isə hakimiyetin təşəkkülü, fəaliyyəti və inkişafı qanuna uyğunluqlarını, eləcə də müəyyən sosial birləşmənin hakimiyətə və dövlətə münasibətinin mahiyyətini açıqlayır.

Politologiya **sosial-psixologiya** ilə də birbaşa əlaqəyə malikdir. O, sosial-psixoloji prosesləri politoloji problemlər nöqtəyi-nəzərdən açıqlayır. Sosial psixologiya məsələləri siyasi hadisələrin öyrənilməsində böyük yer tutur, çünki o siniflərin, partiyaların, sosial qrupların, təbəqələrin, siyasi prosesin iştirakçılarının, siyasi liderlərin və s. konkret fəaliyyətinin tədqiqi ilə bağlılıq kəsb edir.

İctimai, xüsusi siyasi psixologiya siyasi davranışın subyektiv mexanizmini öyrənərkən, siyasi elmin işleyib həzirladığı başlıca elmi kateqoriyalara əsaslanmaya bilməz. Onlar xüsusi siyasi sosiallaşma, siyasi münəaqış, siyasi liderlik kimi problemlərin öyrənilməsində geniş istifadə olunur.

Politologiya ilə əlaqə kəsb edən elmlərdən digəri **siyasi coğrafiyadır**. Onun siyasi coğrafiya ilə yaxınlığı siyasi proseslərin məkan vəziyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsində üzə çıxır. Siyasi coğrafiya politologiya çərçivəsində tədqiq olunan, geosiyasi təhlilə six bağlı olan siyasi problemləri öyrənir. O, siyasi prosesləri iqtisadi-coğrafi, ərazi, iqlim və digər amillərlə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edir. Siyasi hadisə və proseslərin okeanlara, güclü dövlətlərə yaxın yerdə baş verməsi və digər belə məsələlər siyasi coğrafiya tərəfindən tədqiq olunur.

Politologiya **siyasi antropologiya**, **siyasi astrologiya** və digər elmlərlə özünəməxsus əlaqəyə malikdir.

Politologianın spesifikasiyi ondan ibarətdir ki, problemiñ sosioloji planda nəzəri tədqiqi ilə yanaşı, həm də ha-

kimiyyət münasibətlərinin, onların konkret ölkələrdə, regionlarda, siyasi sistemlərdə fəaliyyəti xüsusiyyətlərinin metodoloji və praqmatik aspektde öyrənilməsinə böyük diqqət yetirir.

Qeyd etmək vacibdir ki, politologiya siyasi yarımsistemlərin strukturunun xüsusiyyətlərini və funksiyalarını izah edən nəzəriyyə formalasdırır. Buna görə politologiyani müəyyən dünyagörüşü ifadə edən, fəaliyyət programını nəzərdə tutan **siyasi ideologiya və doktrinalarla** qarışdırmaq olmaz. Bununla bağlı politologiya ilə ideologiyanın nisbəti problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu məsələ hələ diskussiyalı xarakter daşısa da, düzgün mövqedən açıqlanır və qeyd edilir ki, politologiya politoloji biliklər sistemi olmaq etibarilə, müəyyən dərəcədə ideologiyadan kənar olmalıdır. Bununla əlaqədar yadda saxlamaq lazımdır ki, bizim bələlərimizin mənbələrindən biri məhz bütün ictimai münasibələrin, bütün ictimai elmlərin totalitar ideologiyalaşdırılması olmuşdur. Yalnız ideologiyasızlaşma, plüralizm şəraitində politologiya bir elm kimi siyasi həyatın və bütün cəmiyyətin yeniləşməsində əməli rol oynaya bilər. Siyasi gerçəklilik haqqında elmi biliklərlə (politologiya ilə) siyasi fəaliyyəti dəqiq müəyyənləşdirmək zəruridir.

Bələliklə, politologianın elmi xarakteri siyasi fəaliyyətlə əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, politologiya siyasi fəaliyyətin subyekti (ayrıca insanlara və təşkilatlara) özünün işleyib hazırladığı nəzəriyyə vasitəsilə siyasi hadisələrin ümumi mahiyyətini necə başa düşməyə kömək edir. O, siyasi gerçəklilik haqqında sistemli, əsaslandırılmış və obyektiv biliklər sistemi işleyib hazırlanmaqla siyasi fəaliyyətin səmərəli olmasına tömən edir.

Bir sözlə, politologianın nəzəri şürlə və praktika ilə qarşılıqlı əlaqəsinin mürəkkəbliyi təsdiqləyir ki, o fəaliyyət programı hazırlamır, lakin onun səmərəliliyinə o dərəcədə imkan yaradır ki, siyasi sistemlər haqqında bir o qədər obyektiv əhəmiyyətə malik olan biliklərin təzahürünü tömən edir.

II FƏSİL

SİYASƏT CƏMIYYƏTİN TƏNZİMLƏYICI, TƏŞKİLEDİCİ VƏ NƏZARƏTEDİCİ YARIMSİSTEMİDİR

1. Siyasetin mahiyyəti və başlıca cəhatləri

Siyasi nəzəriyyənin başlıca dəyişməz vəzifələrindən biri siyasetə aid universal konsepsiyanın işlənilə hazırlananlarından ibarətdir. Lakin siyaset anlayışı dəyişməz qalmamışdır, cəmiyyətin təkamülü ilə yanaşı, o da dəyişikliyə uğramışdır. Siyasetin "ümumi rifahın" və "xoşbəxt həyatın" əldə olunmasına xidmət edən sivil birləşmə kimi başa düşülməsi Aristotelin adı ilə bağlıdır. Lakin M.Dyuverjenin qeyd etdiyi kimi, siyaset haqqında nəzəri şəhrlər nisbi əhəmiyyətə malikdir, müxtalif cür siyaset mövcud olsa da, siyasetə aid universal konsepsiya mövcud deyildir.

Siyaset həmişə mövcud olmayıb. Onun təzahürü insan tələbatının daim inkişafı və ictimai əmək bölgüsü ilə şərtlənən sosial həyatın mürəkkəbleşməsi prosesini əks etdirir. Siyaset ibtidai icma cəmiyyətinin dağılması və sosial cəhatdən qeyri-yekcins cəmiyyətin təşəkkülü ilə təzahür edir.

Qeyri-siyasi tənzimləmənin üstünlük təşkil etdiyi primitiv cəmiyyətlərdə insanların davranışının tənzimlənməsi, təbii ki, yetkin seviyyədə ola bilməzdi. İstehsalın inkişafı, əmək bölgüsünün dərinləşməsi, sosial münaqışların kəskinləşməsi, insanların qarşılıqlı fəaliyyət formalarının mürəkkəbleşməsi, sosial nəzarətin köhnə ənənəvi formalarının zəifləməsi nəticə etibarilə, xüsusi təsisat və fəaliyyət növü kimi siyasetin yaranmasına getirib çıxartdı.

Siyasetin mahiyyəti və məzmunu, bu ictimai hadisənin tədqiqi üsulları və cəmiyyətin siyasi həyatı barədə ən yeni biliklər əldə edilməsi ilə bağlı politoloji ədəbiyyatda xeyli müxtalif təsəvvürlər mövcuddur. Hazırda siyaset haqqında bu və ya digər elmi biliklər sosial reallığın öyrənilməsi əsasında və onun tətbiqi sferasında təşəkkül tapır. Çünkü siyaset, siyaset aləmi məhz sosial reallığın xüsusi növü kimi

səciyyələnir. Siyasetin tədqiqinə belə mövqedən yanaşma keçən əsrin ikinci yarısından etibarən xüsusi aktualıq və əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasetin öyrənilməsi sahəsində bu və ya digər nəzəriyyəyə aid əsas fikir ayrılığı onun təbətiinə münasibətdə və siyaset aləminə dair biliklərin xarakteristikasında nəzərə çarpır.

Siyaset insanların fəaliyyətinin ən əhəmiyyətli sferasıdır. O, ictimai həyatın daha aydın müşahidə etdiyimiz tərəfidir, lakin həmin görüntüsü aldadıcıdır, çünki istər-istəməz cəmiyyətin digər yarımsistemlərinə aid xeyli az nəzərə çarpan prosesləri gizli saxlayır. Məsələn, ilk öncə elmi, milli, etnik, dini və sair amillər və hadisələr məhz bu qəbildəndir.

Siyaset anlayışı mənşə etibarilə, qədim yunan dilində şəhər-dövlət mənasını əks etdirən polis sözündən və bu sözdən əmələ gələn politika (konstitusiya), politikos (vətəndaş, dövlət xadimi) məvhümlərindən götürülmüşdür.

Siyasetin mahiyyəti insanların münasibətlərlə, dövlətlə, hakimiyyət təsisatları ilə əlaqə kəsb edən həyat fəaliyyətinin xüsusi forması kimi səciyyələnir. Siyasi təfəkkürün mərkəzi problemi dövlət, hakimiyyət və hakimiyyət münasibətləridir. Bu baxımdan, dövlət və hakimiyyət politologyanın köklü kateqoriyaları sayılır. Siyasetin mövcud olduğu hər yerde dövlətin mövcudluğu zərurətdir, təbiidir. Bununla belə siyaset dövlətdən kənardə da təzahür edir.

Siyaset cəmiyyət üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətin ələ bir formasıdır ki, o, əsasen, hakimiyyətin fəaliyyətinə və idarəetmə məsələsinə aid edilir. Siyasetin cəmiyyətdə fəaliyyəti və mövcudluğu nəinki dövlətlə və hakimiyyətlə, həmçinin siyasetin öz mahiyyəti, onun tarixən qərarlaşan universal, mürəkkəb və dəyişməz xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Siyasetin təbəti və məzmunu iki yolla müəyyənşir. Birinci, bu sosial fenomen ictimai-tarixi inkişaf prosesində qərarlaşan ümumi cəhatlərlə, ikinci isə zamanın konkret şəraiti, ictimai həyatın özü və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Siyasetin bütün cəmiyyətlərdə təzahürü onu təşkil edən cəhatlərin məcmuu, universal və ziddiyətli başlangıca ma-

lik olması ile bağlıdır. Hər bir yeni qərarlaşan cəmiyyət və onun üzvləri siyasetə yeni ictimai hadisə kimi baxır, siyasetin mahiyyətini anlamağa, siyasi həyatda iştirak etməyə səy göstərir. Siyaset bütün əoxcəhətliliyi və mürəkkəbliliyi ilə sosial reallıqdır. Lakin unutmaq olmaz ki, ictimai həyatın reallıq kimi səciyyələnən digər sferaları ilə müqayisədə siyaset spesifiklik kəsb edir.

Politoloji ədəbiyyatda siyaset əsasən, subyektlərin həkimiyətə münasibəti kimi mənalandırılır. Bu mövqedən çıxış edənlər hər şeydən əvvəl, həkimiyətin reallaşmasında zoraklı metodların nəzərə alınmasını məqsədəyəyğun hesab edirlər. Bəzi tədqiqatçılar siyasetin mahiyyətini onun funksiyaları ilə əlaqələndirirler. Belə yanaşmanın mənəsi ondan ibarətdir ki, siyaset idarəetmə, qayda-qanun yaratmaq vəsiyyəti kimi səciyyələnir. Bir sözə, bu ictimai hadisə ilə bağlı tədqiqatçıların ümumi fikri bundan ibarətdir ki, siyaset ələmi siyasi nazəriyyənin əsas obyektidir.

Siyaset anlayışının mahiyyəti bütün hallarda cəmiyyət üzvlərinin həkimiyətə və dövlətə münasibətlərlə, digər siyasi təsisatlarla bağlı olan həyat fəaliyyətinin spesifik sferası kimi səciyyələnir. Xüsusi ictimai hadisə olmaq etibarilə, siyaset həm həkimiyətə, idarəetməye, qərarların qəbul edilməsinə aid praktikadır və eləcə də siyasi qərarların müyyəyənləşdirilməsi prosesinə real təsir göstəren subyektiv təsəvvürər, mülahizələr və mühakimələr aləmidir. Siyaset insanların həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə və formalarına xas olan ictimai hadisə kimi təzahür edir. Məhz bu baxımdan o, cəmiyyətin bütün sferalarına toxunur. Siyaset elə təsisatları, prinsipləri, normaları əks etdirir ki, bunlar insanların bu və ya digər birləşkərinin həyat fəaliyyətini təmin edir, onların ümumi iradesini, mənafələrini və tələbatlarını reallaşdırır.¹

Siyaset ictimai hadisə kimi, müasir sivilizasiyanın dərin qatları ilə möhkəm bağlılıq kəsb edir. Gündəlik həyatda

öz fəaliyyətində siyasətlə əlaqəsi olmayan insan təsəvvür etmək çatındır. O, fərdlərin, sosial qrupların tələbatı kimi nəzərə çarpır. Xüsusi sosial fenomen kimi səciyyələnən siyaset gündəlik həyatda özünü ictimai işlərin idarə olunmasında və ona rəhbərlikdə dövlətlə siyasi təşkilatlar, partiyalar, həkimiyətə təsir göstərən müxtəlif qruplar arasındaki münasibətlərdə məqsədönlü fəaliyyət kimi təzahür etdirir".¹

Siyaset ələminin mahiyyətini və məzmununu şərtləndirən başlıca amilləri anlamaq məqsədilə, bəzi tədqiqatçıların tədqiqat metodlarının açıqlanması vacibdir. Bu baxımdan, İ.Y.Daniyelin metodoloji dəyərə malik olan elmi mövqeyi diqqəti cəlb edir. O, iddia edir ki, siyasetin mahiyyətine təsir göstərən sosial amilləri dəqiqləşdirmək məqsədilə, həmin amillərin macmuu təhlil edilməlidir. Daha doğrusu, iqtisadi, sosial və mənəvi amillər də nəzərə alınmaqla, siyaset ələmini şərtləndirən amillər ümumi mədəni-sivil kontekstdə götürülməlidir.

Siyaset cəmiyyətin bütün sferalarına ciddi təsir göstərir, onun bütövlüyünü təmin edir, insanların birgə yaşayışını şərtləndirir. Platonun təbirincə desək, siyaset birlikdə yaşamaq bacarığıdır. Siyaset sosial rifahın və ədalətin təmin olunmasına istiqamətlənir.

Siyaset əməli həyatda ictimai münasibətlərin növü, insanların həyat fəaliyyətinin spesifik sferası, davranışın xüsusi tipi, dövlətlərarası, millətlərarası münasibət kimi təzahür edir. Eləcə də siyaset müəyyən məqsədlərin əldə edilməsinə yönələn, siyasi xəttin həyata keçirilməsinə istiqamətlənən xüsusi ictimai hadisədir.

Cəmiyyətin yarımsistemlərindən biri kimi təzahür edən siyaset bütövlüyü malik sistem kimi səciyyələnir. O, ancaq sabit təsisatlar kimi yox, eləcə də dinamik proses kimi mənalıdır. Siyaset təbii olaraq qaydalar sistemi kimi də çıxış edir. Həmin sosial fenomen həm də dəyərlər, rəylər, fərdlərin və sosial qrupların məqsədləri sistemidir. Bu cəhət siya-

¹ Nəbiyev F. Siyasi təfəkkür. B., 2003, s. 102-103

sətin ideoloji təbiətini təcəssüm etdirir.

Siyasət həmçinin insanların, sosial subyektlərin spesifik fəaliyyət növüdür. Siyasətin bu cəhəti onunla şərtlənir ki, həmin ictimai hadisə məhz insanların fəaliyyəti sayəsində yaranır və onu tənzimləyən qanunlara tabe olur. Be fenomenin qanunlarının əsasında insanın təbiəti və ona aid olan qanunlar dayanır. Siyasətin qanunu insanın öz təbiətinə xas olan qanunların spesifik davamı kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə bu qanunlar fərdlərin, sosial qrupların və cəmiyyətin özünün səmərəli və məqsədönlü reallaşdırılmasına istiqamətnədir. Siyasət nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndəsi R.T.Muxayevin fikrincə, digər sosial təsisatlardan (məsələn, əxlaq, iqtisadiyyat) fərqli olaraq siyasət şəxsi tələbatın ödənilməsinə deyil, məhz ictimai, qrup halında mənafelərə xidmət edir, bunnarın reallaşması isə dövlət hakimiyyətinin müdaxiləsi olmadan mümkün deyildir. Qrupların, birləşkərin qarşılıqlı fəaliyyəti o zaman siyasi mahiyyət kəsb edir ki, dövlətin müdaxiləsi olmadan onların iddialarının reallaşmasının qeyri-mümkünlüyü aydın şəkildə nəzərə çarpar.

Siyasət aləminin spesifikasiyinin mənalandırılması, onun inkişaf meylinin başa düşülməsi ideyaların, mülahizələrin, mühakimələrin həlledici rolunun etirafı əsasında həyata keçirilməlidir. Hemin ideyalar, fikirlər siyasi davranışın motivlərinin əsasını təşkil edir. Siyasi qaydaların təkrar iştehsali və saxlanması üçün fərdlər sözda, fikirdə, simvollar da ifadə olunan zəruri subyektiv biliklərə yiyələnməlidir. Siyasi aləmin obyektini yaradan insanların fəaliyyətinin əsasında hansısa aktual problemi həll etmək arzusu ilə bağlı olan məqsəd dayanır.

Siyasətin mahiyyətini obyektiv siyasi obyektlərin (təsisatların, təşkilatların, status və rolların), siyasi hakimiyyətə yiyələnmək və ondan istifadə etmək məqsədilə təşəkkül tapan siyasi əlaqə və konkret münasibətlərin (rəqabət, əmsədşəflik, münaqış) məcmuu təşkil edir.

Ictimai həyat sosial, iqtisadi, siyasi və mənəvi-ideoloji yarımsistemlərdən ibarət olan ən ümumi və mürəkkəb di-

namik sistemdir. Siyasət bu yarımsistemlərin hamısında nəzərə çarpar. Siyasi sferada siyasət ilk növbədə dövlət hakimiyyətinə münasibətdə cəmiyyət üzvləri ilə sosial birliliklər arasındaki münasibətlərin təkraristehsalına və tənzimlənməsinə istiqamətlənir. Dövlət sosial qruplara, təbaqələrə və birliliklər münasibətdə xüsusi əhəmiyyətə malik olan siyasi xətti müəyyənləşdirir. Siyasət sabit ictimai qaydalar şəraitində rasional fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə qadirdir. Bu cür şəraitin özü də birmənəli olaraq dövlət hakimiyyəti tərəfindən yaradılır.

Mürəkkəb, universal və ziddiyyətli ictimai hadisə olmaqla, siyasət cəmiyyətin bütün sferalarına nüfuz və əhəmiyyətli təsir edir. Siyasətdə bütün sosial birliliklərin, sosial subyektlərin və siyasi təsisatların ümumi (iqtisadi, sosial, mənəvi-ideoloji) mənafeləri öz təcəssümünü tapır. Belə bir ədalətli fikrə haqq qazandırmaq olar ki, rasional, demokratik siyasət həmin mənafelərə təzyiq göstərməyi deyil, onların harmoniyalı əlaqələndirilməsini, uzalaşdırılmasını və integrasiyasını nəzərdə tutur (ictimai razılıq əsasında).¹

Siyasətin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün onun strukturunun aydınlaşdırılması da zəruridir. Siyasətin strukturu nəinki onun predmeti, eləcə də digər ictimai hadisələr sisteminde yeri və rolü ilə sərtlənir. Siyasətin strukturunu əmək gətirən cəhətlər ictimai hayatın sosial, iqtisadi, milli, mədəni-mənəvi və digər amilləri ilə müəyyən olunur. Həmin amillər nisbi sabitliyi, yaşamaq qabiliyyəti və daimiliyi ilə fərqlənir.

Siyasət çoxcəhətli mürəkkəb ictimai hadisə olduğu üçün onun strukturu ilk önce, uzun müddət ərzində bu və ya digər cəmiyyətdə formalasən çoxlu nəsillərin siyasi ənənələri, siyasi praktikanın fəaliyyətədən normaları, müxtəlif sosial-siyasi təsisatların qarşılıqlı münasibətləri haqqında ideyalar, konsepsiylər, inamlar, həmçinin əhatəli elmi ümumiləşdirmələr və nəticələr daxildir. Siyasətin strukturu

¹ Бродел Ф. Политическая наука. Политология вчера и сегодня. М., 1990, с. 148

onun subyektlərinin siyasi fəaliyəti və davranışının təşəkkülünün texnologiyasını, səmərəli üsullarını ifadə edir. Ümumiyyətlə, politoloji ədəbiyyatda siyasetin məzmununu kimi, strukturunu məsəlesi də fərqli nöqtəyi-nəzərdən izah olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sosial fenomenin strukturunun hansı səviyyədə, hərtərəfli, məhdud və digər baxımdan araşdırılmasından asılı olmayaraq, onu siyasi hadisə və proseslərin açıqlanmasına əsaslanan siyasetə aid nəzəriyyələrsiz təsəvvür etmək çətindir.

Siyasi hadisələri müxyyənləşdirmək cəhdi fərdlərin müxtəlif məzmunlu siyasi hadisə və proseslərə nüfuz və müdaxilə etmək qabiliyyətini, onları obyektiv elmi mövqədən araşdırmaq, təhlil edib ümumiləşdirmək və qiymətləndirmək bacarığını səciyyələndirir. Daha doğrusu, bir tərəfdən siyasetin təsisatlı subyektlərinin – dövlətin, siyasi partiyaların, hərəkatların, digər tərəfdən isə siyasetin sosial subyektlərinin – şəxsiyyətin, siniflərin, qrupların, xalqın və millətin cəmiyyətdə baş verən siyasi dəyişikliklərə, siyasi həyatın inkişaf meyillərinə münasibət səviyyəsi açıqlanır¹.

Siyasetin mahiyyəti və məzmununu ifadə edən mühüm ünsürlərdən digəri müxtəlif siyasi bılıkların məcmuu və eləcə də siyasi inamla müəyyənmiş siyasi təfəkkürdür. Siyasi təfəkkür tərzi nəzəri informasiya zəminində və mənimşənilən gündəlik əməli bılıklar sayəsində təşəkkül tapır və inkişaf edir. Siyasi təfəkkür siyasi həyatda, siyaset alməndə baş verən hadisə və prosesləri, qanunauyğunluqları dərk edib qiymətləndirmək qabiliyyətidir, ictimai-siyasi dəyərləri düzgün mənalandırmaq, siyasi praktikanın fəal, şüurlu subyekti kimi çıxış etmək bacarığıdır. Siyasi həyatın məzmununu təşkil edən fəaliyyət və siyasi davranış məhz siyasi təfəkkür tərzinin təsiri nəticəsində təşəkkül tapır, formallaşır, təkmilləşir və inkişaf edir.

Siyasetin mahiyyəti və əsas cəhətləri ilə bağlı mülahizə-

lər siyasi həyat haqqında təsəvvürlərə six bağlıdır. İnsanların siyasi həyatı ancaq ümumi əhəmiyyətə malik olan konkret vəzifələrdən irəli gəlmir, eləcə də onların mənafə və məqsədləri ilə sərtlənir. Hər bir fərd iradəsindən asılı olaraq düşüncülü surətdə peşəkar siyasətçilərin, partiya fəallarının və s. sıralarına qoşula bilər. Lakin belə meyletmə ancaq ayrıca fərdlərin deyil, həmçinin bütövlükdə cəmiyyətin siyasi sferasının mahiyyətini ifadə edir. Əlbəttə, cəmiyyətin və fərdlərin real siyasi həyatı nəticə etibarilə, mövcud cəmiyyətin siyasi quruluşu və dövlət tipi ilə müəyyən olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, insanların siyasi səyləri onların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə müəyyən bağlılıq kəsb edir. Lakin Makiavellinin qeyd etdiyi kimi, hansı keyfiyyətlərə yiylənləndən asılı olmayaraq xalq siyasi həyatdan konarda qala bilməz². İnsanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə ədalət, düzgünlük, doğruluq siyaset vasitəsilə reallaşır, qararlaşır və son nəticədə ictimai həyatda rıfahın təmin edilir. Unutmaq olmaz ki, siyasetin məzmunu və mahiyyəti onun məqsədlərində, dəyərlərində, həll edəcəyi məsələlərdə, siyasi qərarların qəbul olunması mexanizmində öz təcəsümünü tapır.

Siyasi həyatın əsas məzmununu **siyasi fəaliyyət** təşkil edir. Subyekti fəallığının xüsusi forması kimi səciyyələnən siyasi fəaliyyət fərdlərin həyat fəaliyyəti sistemində spesifik yer tutur. Siyasi fəaliyyətin məzmununun müxyyənləşdirilməsi siyasetin mahiyyətini açıqlamağa istiqamətlənir.

Siyasi fəaliyyətin konkret məzmununu aşağıdakılardan təşkil edir: dövlət işlərində iştirak, dövlətin fəaliyyətinin formalarını, vəzifələrini və istiqamətini müxyyənləşdirmək, hakimiyətin bölünməsi, onun fəaliyyətinə nəzarət və həmçinin siyasi təsisatlara təsir göstərmək².

Siyasi fəaliyyətin bilavasitə obyektinə siyasi dəyərlər, təsisatlar, bütövlükdə cəmiyyətin siyasi sistemi və ona aid

¹ Вах: Введение в социологию международных отношений. Под ред. П.А.Цыганкова. М., 1992, с. 249-250

olan sosial qruplar, partiyalar, elitalar və liderlər daxildir. Siyasi fəaliyyətin konkret subyektləri müxtəlidir. Siyasi fəaliyyətin mütəşəkkil qüvvə kimi çıxış edən subyektləri iki növdən idarətdir: qrup halında və fərdi. Siyasi fəaliyyətdə qrup halında fəaliyyətin subyekti kimi siniflər, millət, ərazi (regional) və elitar subyektlər çıxış edirlər.

Siyasi baxımdan qrupla birgə fəaliyyət göstərən hər bir fərd – şəxsiyyət isə siyasi fəaliyyətin fərdi subyekti kimi səciyyələnir. Qeyd edək ki, siyasi şəxsiyyətin yüksək tipi siyasi lider sayılır.

Fərdlərin sosial fəaliyyətinin siyasi mahiyyəti onların ictimai münasibətlər sistemindən təsdiq olunma dərəcəsi ilə bağlıdır. Fərdlər əməli siyasi fəaliyyətdə cəmiyyətin, sinfin, sosial təbəqə və qrupun bir hissəsi kimi çıxış edir.

Siyasi fəaliyyətin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri onun rasionallığıdır. Belə rasionallıq siyasi mənafelərin, tələbatın, məqsədlərin, dəyərli-şüvurlu dərk edilməsinə istiqamətləndir. Siyasi həyatın məzmununu səviyyələndirən siyasi fəaliyyətin səmərəliliyi bu fəaliyyətin subyektinin hakimiyətə münasibətini ifadə edir. Bu cür münasibət təbii olaraq siyasi fəaliyyət subyektinin mənafə və məqsədi ilə şərtlənir.

Politoloji ədəbiyyatda siyasi fəaliyyəti adətən, üç əsas qrupa ayıırlar: siyasi sistem çərvizində fəaliyyət; siyasi sistemin ictimai mühitə münasibəti ilə əlaqədar olan fəaliyyət; siyasi hakimiyət təsisatlarını əhatə edən sosial mühitin doğurduğu fəaliyyət. Həmin fəaliyyət qruplarının mahiyyətindən çıxış edərək tədqiqatçılar siyasi fəaliyyətin iki növünün – praktiki və nəzəri siyasi fəaliyyətin mövcudluğunu göstərirler. İnsanların siyasi fəaliyyətinin hər iki növü onların siyasi davranışını ilə six bağlılıq kəsb edir. Siyasi fəaliyyət kimi, siyasi davranışın da mahiyyəti siyasi sferada nə dərəcədə fəallıq təzahür etdirməsindən ibarətdir. Siyasi davranış siyasi fəaliyyət subyektlərinin bilavasitə qarşılıqlı təsirini səciyyələndirir. Davranış üç səviyyədə təzahür edir: fərdi, qrup halında və kütləvi. O, fəaliyyət prosesində subyektin vəziyyətini əks etdirir və bütün siyasi hərəkətlərdə nəzərə

çarpar. Bir sözlə, siyasi fəaliyyətdən kənarda siyasi davranış yoxdur. Siyasi davranışda vətəndaşların cəmiyyətin siyasi sistemində və hakimiyət təsisatlarına münasibətinin mahiyyəti üzə çıxır. Siyasi fəaliyyətin hər cür növü və onların qarşılıqlı münasibəti siyasi proseslərin təzahürünə gətirib çıxarırr.

2. Siyasi münasibətlərin məzmunu və xarakteri

Cəmiyyətin siyasi həyatı konkret surətdə ilk önce, siyasi münasibətlərdə təzahür edir. Buna görə siyasi həyatın mürəkkəbliyi və bütün çoxcəhətliyi barədə təsəvvürə malik olmaq üçün, siyasi münasibətlərin məzmununu və xarakterini aydınlaşdırmaq vacibdir.

Siyasi münasibətlər ictimai qruplar arasında və ya bu qruplar daxilində qarşılıqlı münasibətləri əks etdirməklə, funksional-kommunikativ rol oynaması ilə səciyyələnir. Onlar sosial təbəqə və qrupların mənafelerinin, iddialarının və məqsədlərinin siyasi fəaliyyət sayəsində təmin olunması nəticəsində təşəkkül tapır (ümumi hakimiyətə yiyələnmək və ondan istifadə etməklə). Hakimiyətdə olanların fəaliyyəti ilə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqə, hakimiyət uğrunda mübarizə və ya hakimiyətin bölünməsi siyasi münasibətləri digər bütün münasibətlərdən fərqləndirir. Bu baxımdan onların başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, **hakimiyətə dair münasibəti səciyyələndirir**. Siyasi münasibətlər siyasi fəaliyyət prosesində təşəkkül tapmaqla, siyasi şüurla ifadə olunur və özünə qanuniləşməsi prosesində obyektiv zərurət kimi qərarlaşır, başqa sözlə, obyektiv olaraq təşəkkül tapır. Siyasi ideyalar, proqramlar, konsepsiylar ictimai münasibətlərin məzmununa daxil olmaqla, onların formallaşması və inkişafı prosesində məqsədyönlü rol oynayır.

Hər bir siyasi münasibət özündə iştirak edən subyektlərin rolunu müəyyən edir və davranışın sabit stereotipinə uyğun gələ bilir. Sosial münasibətlərin subyektlərinin sosial-siyasi rolunun, təsirinin əhəmiyyəti müxtəlifdir, buna

göra demek olar ki, siyasi münasibətlər çərçivəsində hər bir rol müəyyən siyasi çəkiyə uyğun golur. Rollardan birinin böyük siyasi çəkiyə malik olması onun üstünlüyünü ifadə edir. İcraedici hakimiyyətlə nümayəndəli hakimiyyət arasında rolların bölüşdürülməsi onlardan birinin hakim mövqeyə malik olmasından asılı olaraq müxtaliflik kəsb edə bilər. Hakimiyyətin qollaşından birinin daha böyük rol oynaması məhz konkret siyasi münasibətlərlə şərtlənir.

Siyasi münasibətlərin hər bir konkret növü öz əsasına malikdir. Siyasi münasibət aşağıdakılardan bağlı təşkil olunur və həyata keçirilir:

- **hakimiyyətə yiylənmək və ondan istifadə;**
- **hökmrənlıq etməyin təşkilini vasitələri** (hakimiyyət orqanları, resurslar, şərait, siyasi dəyərlər və normalar);
- **təsisatlı təşkil** (dövlət, partiya təşkilatları, bütövlükdə siyasi sistem) və **siyasi informasiya istehsalı;**
- **siyasi münasibətlərin özü.**

Siyasi münasibətlərin formallaşmasının əsasında insanların mənafeyi dayanır. Onların reallaşması üçün vətəndaşlar birləşirlər, müxtəlif assosiasiyanar yaradırlar, siyasi fəaliyyətin müəyyən qaydalarını işləyib hazırlanırlar. Beləliklə, siyasi mənafət dərk olunmuş tələbatı ifadə etməklə, siyasi münasibətlərin fəaliyyətinin fundamental amili kimi çıxış edir. İnsanların kütləvi mənafelərinin xarakteri siyasi münasibətlərin vəziyyətinin mühüm göstəricisidir. Məhz buna görə, real siyasi münasibətlərin konkret təhlili üçün əsas ictimai qrupların həyatı mənafeyini, onların dəyişməsi xarakterini, ehtimal edilən inkişaf meylini dəqiq bilmək zəruridir.

Siyasi münasibətlər siyasetin bütün sferalarında nəzərə çarır. Bu münasibətlər ilk önce, dövlət hakimiyyəti ilə şərtlənir. Siyasi münasibətlər digər ictimai münasibətlərdən fərqlənir. Bu fərq onun müəyyənədici mahiyyətindən irəli gəlir, başqa sözlə siyasi münasibətlərin obyekti kimi təzahür edən siyasi hakimiyyətlə, xüsusilə dövlət hakimiyyəti təsisatları ilə müəyyən olunur. Siyasi münasibətlər ictimai münasibətlərin tipini, istismar, hökmənlilik və tabelik və ya əmək-

daşlıq, qarşılıqlı fəaliyyət və siyasi birlik münasibətlərini səciyyələndirir. İctimai münasibətlər ictimai prosesin forması kimi çıxış edir. "İctimai münasibətlər" anlayışını əhatəli və düzgün başa düşmək bütövlükdə siyasi münasibətləri dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək edir. Fərdlər ictimai münasibətlər sistemində müxtəlif sosial birliklərin və qrupların üzvləri kimi çıxış edirlər.

İctimai münasibətlər bazis xarakterli və ideoloji, üst-qurum mahiyyətli tərəflərə malikdir. İctimai münasibətlərin ən başlıcası istehsal münasibətləridir. Həmin münasibətlər ictimai inkişafın müəyyənədici amilidir. İctimai həyatın mürəkkəblişməsi və differensiasiyası nəticəsində cəmiyyət üzvlərinin fəaliyyətinin daha spesifik növlərlə bağlı olan ictimai münasibətlər kompleksi təşəkkül tapır. Bir sözü, ictimai münasibətlər sosial qruplar, siniflər və millətlər arasında, eləcə də iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni həyatları və fəaliyyətləri prosesində onların daxilində yaranan çoxcəhətli əlaqələri əks etdirir.¹

İctimai münasibətlərin spesifik, mürəkkəb növü kimi səciyyələnən **siyasi münasibətlər** insanlar arasında ümumi mənafə ilə şərtlənən əlaqə və qarşılıqlı münasibətdir, qarşılıqlı fəaliyyətdir. O, siyasi əlaqələrin sadə təzahür formasıdır. Cəmiyyətin siyasi həyatı məhz siyasi münasibətlərdə təzahür edir. Siyasi münasibətlərin məzmunu və xarakteri dövlət və cəmiyyət, hakimiyyət və xalq, siniflər, sosial təbəqə və qruplar arasındaki münasibətlərə müəyyənləşir, eləcə də ictimai inkişaf prosesinin demokratikləşməsi, cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti ilə şərtlənir. Siyasi münasibətlər sosial subyektlərin və fərdlərin siyasi həyatda statusunu və rolunu müəyyən edir. Siyasi münasibətlərin mənbəyi mənafədir, eləcə də bu münasibətlər mənafə formasında formallaşır. Cəmiyyətdə siyasi münasibətlərin vəziyyəti öz əksini siyasi təsisatlarda və normalarda tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi təsisatlar və normalar mövcud münasibətlərin siyasi sferada ifadəsi

¹ Ətraflı bax: Məcid Əfəndiyev. Sosiologiya. B., 2009, səh.149-156

forması kimi societàyelənir. Siyasi fəaliyyətin müxtəlif növlərinin tənzimlənməsi tələbatı təşkilati-idarəetmə münasibəti-ni doğurur. Siyasi təsisatlar siyasi fəaliyyətin təşkili və tənzimlənməsi formalarıdır, bunlardan kəndə siyasi münasibətlər yoxdur. Eyni zamanda, onların özü bu münasibətləri təkrar istehsal edir və onlara uyğun gəlir¹.

Siyasi normalar və prinsiplər eləcə də cəmiyyətdə siyasi münasibətlərin çoxchətliyini möhkəmləndirir və müəyyən edir. Onlar hüquqi normalarla yanaşı, siyasi həyatın ümumi istiqamətini, "siyasi oyun" qaydalarını tənzimləyir, siyasi münasibətləri mütəşəkkil səviyyədə istiqamətləndirir. Siyasi münasibətlər çərçivəsində tənzimləmə funksiyasını həmçinin, siyasi ənənələr və hakim əlaq normaları yerinə yetirir. Siyasi münasibətlərin məzmunu və xarakteri onda ifade olunur ki, onlar hakimiyət vasitəsilə təşəkkül tapır, onları bütövlükda hakimiyət münasibətləri kimi müəyyən-leşdirmək olar. Siyasi münasibətlər əsasən, fərdlərin fəaliyyəti üzərində yüksələn kollektiv fəaliyyəti əks etdirir. Axi, siyaset ayrıca insanların fəaliyyət sferası deyil, məhz kollektiv səylər sahəsidir. Siyasi münasibət subyektləri qarlılıq siyasi fəaliyyət nəticəsində formalasır, onların məhsuludur. Siyasi subyektlərin qarlılıq fəaliyyəti iki başlıca formada həyata keçirilir:

- rəqabət, mübarizə, qarşıdurma;
- əməkdaşlıq, qarlılıq yardım, kooperasiya.

Siyasi münasibətlər probleminin en əhəmiyyətli aspektlərindən biri də onun strukturunu məsələsidir. Bu strukturu müəyyən-leşdirmək üçün aşağıdakıların aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir:

- 1) siyasi münasibətlərin daşıyıcıları, subyektləri;
- 2) siyasi fəaliyyətin məzmunu;
- 3) siyasi həyatın iştirakçılarının hakimiyət salahiyətlərinin həcmi. Siyasi münasibətlərin növlərinin spesifikliyi

ondan ibarətdir ki, siyasi subyektlər arasındaki qarşılıqlı əlaqəni hakimiyətə münasibət vasitəsilə ifadə edirlər.

Siyasi münasibətlər müxtəlif səviyyəli subyektlər və siyasi həyatın yarım sistemleri arasında təşəkkül tapır, formalasır və inkişaf edir. Siyasi münasibətlər makro-səviyyədə (ümmüdüvlət, ümumpartiya), həmçinin, regional və yerli aspektdə təzahür edə bilər.

Siyasi münasibətlər məzmununa və xarakterinə görə demokratik, avtoritar, qarşıdurma, konsepsus səviyyəli məhiyyətdə üzə çıxır. Bu münasibətlər reallaşması metodu və usulları baxımından zoraklı və qeyri-zoraklı, qarlılıq fəaliyyət obyekti olmaq etibarilə, əhəmiyyətinə görə liberal, sosialist, millətçi və digər formalarda nəzərə çarpa bilər. Bir sözlə, siyasi münasibətlərin məzmunu və xarakteri müxtəlif məkanda reallaşan siyasi fəaliyyət və siyasi davranış çərçivəsində açıqlanmalıdır.

Siyasi münasibətlər ehtimal olunan elə çərçivə ilə məhdudlaşır ki, belə halda tərəflər arasında ziddiyyətli, hətta münaqışlı münasibətlər yaranır və tərəflərdən hər birinə ziyan dəyir. Siyasi münasibətlərin qanuna uyğunluqlarından digəri bundan ibarətdir ki, tərəflər arasındaki münasibətlər bir yönündə deyil, ikitərəfli istiqamətdə, qarlılıq asılılıqda təzahür edir. İkitərəfli münasibətlər nəticə etibarilə, yalnız münasibətlər sistemi ilə deyil, eləcə də ona yaxın olan bu və ya digər sfera ilə şərtlənir.

"Siyasi münasibətlər ikitərəfli münasibətləri nəinki yaxınlaşdırır, həmçinin differensasiyaya sövq edir. Buna görə idarə edən qüvvələr və müxalifət, siyasi qüvvələrin məcmuu və ya siyasetin subyektləri münasibətlərin tərəflərinə çevrilir və saqlara, sollara, mərkəzçilərə ayrırlar".¹

Siyasi münasibətlər bütövlükde məqsəd-yönlü xarakter daşıyır. Belə ki, tərəflər arasında təzahür edən ziddiyyətlərin silinməsinə, dövlətlə cəmiyyət arasında konsensusun təşkili-nə yönəlir. Münaqışlı tərəflər arasında münasibətləri əda-

¹ Ətraflı bax: Məcid Əfəndiyev, Siyasi elmının əsasları. B., 2008, s.117-118

lətli, obyektiv qaydaya salmağın başlıca amili hər iki tərəfin bərabərliyinin təmin olunması prinsipinə ciddi əməl olunmasıdır. Cəmiyyətin demokratik xarakteri münaqışlı tərəflər arasında sabit birliyin, razılığın əldə olunmasına istiqamətlənlər.

Siyasi münasibətlərin başlıca komponenti mənafedir. Siyasi mənafelerin məzmununu ilk növbədə, sosial qrupların tələbatının müəyyən siyasetdə ümumiləşmiş ifadəsinində ibarətdir. Həmin mənafeler eləcə də müəyyən siyaset vasitəsilə həyata keçirilir. Mənafə sosial qrupların siyasi münasibətlər sferasında davranışının müəyyən sabit yönümünü ifadə edir.

Siyaset-dövlət, hakimiyyət münasibətləri öz ifadesini eləcə də dini şürə və fəaliyyətdə, dini münasibətlərdə tapır. Siyasi münasibətlərin dində ifadəsi ilk önce, siyasi münasibətlərin hakimiyyət xarakteri ilə, məcburətmə mexanizmilə bağlıdır. Siyaset-dövlət fenomeni dini münasibətlərdə təkrar istehsal olunur. Dini münasibətlər hər şeydən əvvəl, ictimai həyatın mənəvi sferasına xas olan münasibətlər növünü səciyyələndirir.

Dini şürə həqiqi münasibətləri onların sürəti və oxşarlığı baxımından əks etdirməklə, dini münasibətlərin sxemini yaradır. Dini münasibətlərin sxemi hökmranlıq – tabeçilik münasibətlərinin, dövlət-hüquqi strukturun, ailə münasibətlərinin modelini işleyib hazırlayırlar.

Siyasi münasibətlər dini təsisatların strukturunda ifadə olunur. Etnosun, təbəqənin, sınıfın və vətəndaşların bir qismi müxtəlif tarixi şəraitdə dinin daşıyıcısı kimi çıxış edə bilər, sosial dini qrupları, dini fərdləri də bu cür səciyyələndirmək olar.

Siyasi münasibətlərin dində ifadəsi baxımından siyasi mədəniyyətin dini aspektinin izah olunması da əhəmiyyət kəsb edir. Çünkü siyasi mədəniyyət özündə nəinki şurun və mədəniyyətin əlamətlərini, həmçinin siyasetin xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirir. Dinlə bağlı olan xeyli ideyalar, dəyərlər, məqsədlər bu və ya digər millətin, xalqın, ölkənin siyasi mədəniyyətinə qovuşur. Din bütövlükdə həyat tərzinin bir

hissəsi olan mədəni sərvətlərə six əlaqə kəsb edir. O, həmişə ənənəvi dəyərlərin mənbəyinə xidmət etmişdir. Bu monada əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının müəyyən şəraitdə qanun-qaydaların, intizamin, konsensusun, vətənpərvərliyin və digər dəyərlərin zəifləməsinə, məhdudlaşmasına təsəssüflü münasibətinin müşahidə edilməsi tamamilə təbiidir.

Bütün ictimai sistemin, onun ayrı-ayrı sferalarının, eləcə də siyasetin özünün təsirinə məruz qalan din onların hamısına əks təsir göstərməkə, bir sıra funksiyalar yerinə yetirir. Dini normaların, hüququn, əxlaqın köməyiə adətərin, ənənələrin, təsisatların tədqiq olunması üçün fərdin, qrupun, cəmiyyətin fəaliyyətinin, şüurunun və davranışının idarə edilməsi həyata keçirilir. Din müəyyən münasibətlərdə fəndləri, qrupları, təsisatları birləşdirə, digər münasibətlərdə isə ayıra bilər. Dini münasibətlərin xarakterində asılı olaraq din siyasi proseslərə, münasibətlərə, təsisatlara müxtəlif təsir göstərməyə qadirdir.

Dinin siyasetə təsirini araşdırarkən onun dövlətlə qarşılıq münasibətinin təhlili də əhəmiyyət kəsb edir. Din dövlət-hüquq münasibətlərinə və təsisatlarına mühüm təsir göstərir. Bir sözə, siyasi münasibətlər nəinki siyasetin bütün ünsürlərində, ölçüsündə və formalarında, eləcə də mənəvi həyatın bu və ya digər sferalarında (yarımsistemlərində) təzahür edir.

3. Siyaset siyasi mənafelər sferasıdır

Siyasetin məzmunu, siyasi münasibətlər müəyyən komponentlərə malik olması ilə səciyyələnir. Həmin komponentlərdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edəni mənafedir. Ümumiyyətlə, mənafeyin təşəkkülü insanın ictimai cəhətdən faydalı fəaliyyətə tələbatından doğur. Sosial mənafelərin həyata keçirilməsinin forması siyasi münasibətlərdir. Mənafə ictimai sistemin niisi müstəqillik kəsb edən sferası kimi mənalıdır. Siyasi mənafə mövcud cəmiyyətin sosial strukturunu təşkil edən fəndlərin, sosial təbəqə və qrupların müxtəlif

səviyyədə, bu və ya digər dərəcədə dərk edilmiş mənafeyidir. Hər cür məsələnin həllinə siyasi mövqədən yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hadisələrin təhlili ictimai həyatın, sosial qrupların və fərdlərin mənafeyi nöqtəyi-nəzərdən reallaşdırılmalıdır. Deməli, siyaset mahiyyət etibarilə, mənafelərin ifadəsi kimi çıxış etməklə, onların təmin edilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsidir. Mənafə sosial qrupların siyasi münasibətlər sferasında fəaliyyətinin müəyyən sabit istiqamətini ifadə edir. Təsadüfi deyil ki, politoloji ədəbiyyatda siyasi mənafə daim fəaliyyətdə olan başlıca və ümumi mənafə kimi dəyərləndirilir.¹

Sözün geniş mənasında siyasi mənafə böyük sosial qrupların öz köklü mənafelərinin siyasi hakimiyət vasitəsilə reallaşdırılmasının obyektiv imkanlarını dərk etməsidir. Siyasi mənafə bütün hallarda ümumi xarakter kəsb edir, yəni başlıca olaraq siyasi sferada böyük sosial qrupların vəziyyətini eks etdirir. Bununla belə, siyasi sferada ümumi fərdi mənafə və ya qrup mənafeləri də mövcuddur. Bütövlükdə siyasi münasibətlər kimi, siyasi mənafelərin özü də çoxcəhətli siyasi dəyərlərə nüfuz etmək qabiliyyətinə malikdir.

Mənafə daim hər cür davranışın, insanların həyat fəaliyyətinin bütün sferalarının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Mənafə çoxcəhətli mahiyyət daşıyır. Mənafelərin həmisi heç də siyasi xarakter kəsb etmir, başqa sözə siyaset sferasına aid deyildir. Bununla belə fərdlərin və sosial qrupların fəaliyyətinin əsasını təşkil edən mənafelər çox zaman siyasi mənafə kimi çıxış edir. Mənafə öz-özlüyündə siyasi hadisələrə deyil, digər hadisələrə yönəlirsə, belə halda onların həyata keçirilməsi üçün siyasi hakimiyətdən istifadə etmək tələb olunur.²

Mövcud sosial münasibətlərdə bir qayda olaraq apa-

rıcı sosial qrupların mənafeləri ifadə olunur. Siyaset sferası cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı münasibəti və fəaliyyətinin sosial məkanıdır. Bu cür fəaliyyətin reallaşdırılmasının özü-nəməxsus forması ilk önce, siyasi təsisatlardır. Cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyətini təmin edən başlıca siyasi təsisat dövlət və onun orqanlarıdır.

Əhəmiyyətli siyasi təsisat olmaq etibarilə, siyasi partiyalar, siyasi hərəkatlar və s. də cəmiyyətin siyasi sisteminin komponentləri kimi səciyyələnir. Digər təsisatlardan fərqli olaraq, siyasi təsisatlar məhz siyasi münasibətlər sferasında fəaliyyət göstərir, cəmiyyətdə hakimiyətin həyata keçirilməsini reallaşdırır, müxtəlif mənafelerin uzlaşdırılmasına, təzahür edən siyasi münəaqişlərin yox edilməsinə səy göstərir. Nəticə etibarilə siyasi cəmiyyət siyasi sistem kimi təşkil edilir və fəaliyyət göstərir.

Siyasi mənafelər şəxsi, ictimai, peşə və digər mənafelərdən fərqli olaraq, müəyyən spesifik cəhətləri ifadə edir. Belə ki, siyasi münasibətlər ilk önce, iqtisadi münasibətlər sferasında təşəkkül tapır, eyni zamanda, maddi sferaya münasibətdə fəal rol oynayır. Çünkü müxtəlif tarixi məkanlarda maddi-iqtisadi bazisdə bir neçə inkişaf meyli təzahür edir. Siyasi mənafə məhz siyasi fəaliyyət və davranışın məqsədönlü, şürlü seçilən yönümünü eks etdirir.

Siyasi mənafeyi səciyyələndirən digər cəhət bundan ibarətdir ki, o, hakimiyət münasibətlərinin üzə çıxarılmasıdır. Əgər ictimai siniflər mövcud olmasaydı, siyasi mənafeyi şörtləndirən şərait də təşəkkül tapmazdı. Siyasi mənafeyi fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onun ziddiyətli, mürəkkəb təbiətə malik olmasıdır. Digər spesifik cəhət odur ki, siyasi mənafeyin məzmunu sosial siniflərin siyasi fəallığı nəticəsində, onların mənafelərinin qarşılıqlı fəaliyyəti sayəsində formalasır. Nəhayət, sosial qrupların, təbəqələrin siyasi mənafeləri dövlətin siyasi mənafeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər. Lakin çoxmilletli cəmiyyətdə millət bir qayda olaraq siyasetin subyekti kimi çıxış etdiyi üçün, siyasi mənafə daim milli xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən çoxmillet-

¹ Шленглер О. Закат Европы. Т.2. М., 1998, с. 136

² Багаев Э. Политическая культура современного американского общества. М., 1992, с. 64

li cəmiyyətdə neqativ hadisələr müxtəlif siniflərin, sosial qrupların və təbəqələrin siyasi mənafelərinin ifadəsi kimi səciyyələnir.

Məlum olduğu kimi, siyasi münasibətlər cəmiyyət üzvləri arasında ümumi mənafə ilə şərtlənən qarşılıqlı fəaliyyətdir. Sosial-siyasi rolların əhəmiyyəti, onları icra edən subyektlərin təsiri müxtəlifdir. Bu mənada, siyasi münasibətlər çərçivəsində hər bir rol müəyyən siyasi nüfuzu uyğun gəlir. Real siyasi münasibətlərin formallaşması və inkişafında siyasi həyatın iştirakçıları müxtəlif rol oynayırlar.

Siyasi münasibətlərin və eləcə də siyasi əlaqələrin formallaşmasının əsasında insanların mənafeyi durur. Bu mənafeyin reallaşması üçün birləşən vətəndaşlar müxtəlif assosiasiyyalar yaradır, siyasi fəaliyyətin müəyyən qaydalarını işləyib hazırlayırlar. Beləliklə, siyasi mənafelər dərk edilmiş tələbatın ifadəsi olmaq etibarilə, siyasi münasibətlərin fəaliyyətinin köklü amili kimi çıxış edirlər.

İnsanların kütləvi mənafelərinin xarakteri siyasi münasibətlərin vəziyyətinin çox mühüm göstəricisidir. Buna görə də, real siyasi münasibətlərin konkret təhlili üçün başlıca ictimai qrupların həyatı mənafelərini, bu və ya digər məqamda onların dəyişilməsi xarakterini, inkişafının ehtimal olunan meyllerini dəqiq bilmək zəruridir.

Müxtəlif tarixi zamanlarda cəmiyyət üzvlərinin bu və ya digər mənafeləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Öz siyasi rəğbətinə və sərvət yönümüne görə onlar müxtəlif siyasi təşkilatlara, siyasi təsisatlara və siyasi hərəkatlara cəlb olunurlar. Demokratik siyasi rejimlərdə siyasi plüralizmin mövcudluğunu nəzərə alaraq, həmin rejimlərdə ayrı-ayrı insan birliliklərinin geniş mənzərəsini müşahidə etmək mümkündür. Həmin birliliklərin hər birinə digərlərindən fərqli siyasi mənafelər və bu mənafelərlə şərtlənən rəğbət və oriyentasiya xasdır.

Sosial qrupların və təbəqələrin çoxistiqamətli mürəkkəb fəaliyyət prosesini səciyyələndirən mühüm amillərdən biri ayrı-ayrı mənafeləri ümumiləşdirməkdən və bu zə-

mində elə fəaliyyət xətti işleyib hazırlanmadan ibarətdir ki, bütün mənafə subyektlərini qane etsin. Siyasi mənafə siyasetin subyektlərinin təbii xüsusiyyəti olmaqla, sosial gerçekliyə faal dəyişdirici münasibətin əhəmiyyətli təcəssümü kimi mənalananır. Siyasi münasibətlər subyektlərin qarşılıqlı siyasi fəaliyyəti nəticəsində formallaşır, onların məhsulu kimi səciyyələnir.

Böyük alman filosofu Hegel ictimai həyatın bütün sferalarında mənafeyin əhəmiyyətini sərrast ifadə edərək yazırırdı: "Tərixin yaxından nəzərdən keçirilməsi bizi inandırır ki, insanların fəaliyyəti onların tələbatlarından, cəhdlərindən, onların mənafelərindən irəli gəlir". Əlbəttə, belə bir reallığı diqqətdən yayındırmaq olmaz ki, insanların öz fəaliyyətini dəyərləndirməsi prosesində təbii olaraq onların tələbatları təşəkkül tapır. Tələbat isə, öz növbəsində müxtəlif mənafelərin təzahürünü şərtləndirir. Mənafə insanların həyatının xarakterini və istiqamətini müəyyən edən təhrikədi qüvvə kimi çıxış edir və öz təbiatına görə obyektiv xarakterə malikdir. Tələbat davranışın daxili amilidir. Fərdlərin öz siyasi mənafeyinə və tələbatına uyğun olaraq cəlb edildikləri siyasi təsisatlara və siyasi hərəkat birbaşa təşəkkül tapır. Əlbəttə, bu cəhət hər seydan əvvəl, vətəndaşların təmsil edildiyi sosial qrupların (böyük və ya kiçik) obyektiv statusu (vəziyyəti) ilə əlaqədardır. Mövcud mənafə və tələbatın təşəkkülü və formallaşması prosesi çox mürəkkəb və ziddiyətlidir. Onların təşəkkülü ancaq bu və ya digər obyektiv amillin təsiri ilə şərtlənmir, eləcə də müəyyən sosial-psixoloji səbəblərle bağlıdır.

Siyasi praktika təsdiqləyir ki, fərdlərin, sosial təbəqə və qrupların siyasi mənafelərinin reallaşması ona bilavasitə xas olan bir-birinə zidd, lakin biri digərini şərtləndirən iki başlıca meylin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur: konkret mənafeyin daşıyıcısının özünəxas olan siyasi tələbatını təmin etməyə yönələn siyasi cəhətdən özünütəsdinqi meyli və siyasi mənafeyin subyektinin müxtəlif obyektiv imkanları reallaşdırıran seçim oriyentasiyasını eks etdirən tarixi yara-

diciliq meyli. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, siyasi mənafeyin təmin edilməsi onun subyektinin siyasi fəallığı təzahür etmədən qeyri-mümkündür.

Cəmiyyət üzvləri arasında siyasi münasibətlər birbaşa onların siyasi mənafelərinin təsiri sayəsində təşəkkül tapır və inkişaf edir. Ancaq formallaşmaqdə olan siyasi münasibətlər subyektin bu və ya digər mənafeyini doğurur. Həmin mənafeyin konkret məzmunu real surətdə təzahür edən siyasi münasibətlərin məzmunu ilə bilavasitə şərtlənir.

İnsanların siyasi mənafeyinin təşəkkülü və inkişafına siyasi həyatın başlaca məzmununu təşkil edən siyasi fəaliyyət xüsusi təsir göstərir. Siyasi fəaliyyət siyasetin subyektinin müxtəlif mənafelərinin integrasiyasına istiqamətlənir, insanların həyat fəaliyyəti sisteminə çox əhəmiyyətli təsiri ilə səciyyələnir. Siyasi fəaliyyətin obyektinə siyasi dəyərlər, siyasi təsisatlar, cəmiyyətin siyasi sisteminin komponentləri və s. daxildir. Siyasi fəaliyyətin subyekti isə feal, yetkin ictimai qüvvə kimi çıxış edir. Cəmiyyət üzvlərinin siyasi fəaliyyəti meyl etməsi tamamilə təbii və qanuna uyğun haldır. Belə meyl, müyyəyen amillərdən, xüsusilə mənafə və tələbatdan doğur. ABŞ politoloqu H.Lassuell şəxsiyyətin siyasi fəaliyyətini müyyənləşdirən aşağıdakı səbəblərin mövcudluğunu iddia edir:

1. Praqmatik səbəb. 2. Tarixi proseslərə cəlb olunmaq arzusunu şərtləndirən səbəb. 3. Təmənnasız səbəb. 4. Qrup mənafelərindən irəli gələn səbəb. 5. Təmənnalı səbəb.

Siyasi mübarizə siyasetin subyektlərinin bir-birinə qarşı ikitərəfli münasibətini səciyyələndirir. Siyasi mübarizə siyasetin ən əhəmiyyətli hərəkətverici qüvvəsi olmaqla, siyasi hadisələrin gedişini və siyasi həyatın inkişafını bilavasitə müyyəyen edir.

Siyasi əməkdaşlıq siyasetin bəzi subyektlərinin digərlərinə qarşı mübarizədə qarşılıqlı yardımını və bir-birini müdafiə etməsi kimi çıxış edir. O, ümumi məqsədlərə malik olan və öz qüvvələrini onun əldə edilməsi namənə birləşdirməyə çalışan subyektlərin qarşısında üstünlüğünü təmin

edir. Siyasi subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin belə növü sayəsində onların nəticəli fəaliyyətə və qarşılıqlı təhlükəsizliyə istiqamətlənən qabiliyyəti yüksəlir.

Cəmiyyətin bütün siyasi həyatı əməkdaşlıq münasibətlərindən və müxtəlif sosial qüvvələrin mübarizəsindən qidalanır. Sosiumun təkamül inkişafının əsasını əməkdaşlıq münasibətlərinin rəqabət və mübarizə münasibətləri üzərində üstünlüyü təşkil edir. İctimai sarsıntılar dövründə siyasi münasibətlər münasibətləri qarşılıqlı münasibətlərin fövqündə durur, öz üstünlüyünü təzahür etdirir. Siyasi həyatın normalmasını siyasi münasibətlərin elə vəziyyəti təşkil edir ki, belə halda konsensus (razılıq) əsasında qarşılıqlı fəaliyyət müyyənədici amil kimi çıxış edir və münasibətləri tərəflərin mənafelərinin uzlaşmasına istiqamətlənir.

Siyasi mənafə və tələbatın məzmununun təhlili baxımdan siyasi münasibətlərin strukturunun açıqlanması da vacibdir. Siyasi münasibətlərin strukturunun müəyyənləşdirilməsi üçün aşağıdakılardan aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

a) siyasi münasibətlərin daşıyıcıları, subyektlər; b) siyasi fəaliyyətin məzmunu; c) siyasi həyatın iştirakçılarının həkimiyət səlahiyyətlərinin həcmi.

Subyektlərin xüsusiyətlərindən çıxış edərək siyasi münasibətləri ictimai qruplar və təbəqələr arasında münasibətlərə, şəxsiyyətlərəarası münasibətlərə və eləcə də siyasi təsisatlar arasında münasibətlərə ayırmak olar. Siyasi təsisatlar arasında münasibətlərə dövlətlərəarası (xarici siyasi) münasibətlər, dövlət orqanları arasında, partiyalar arasında, həmçinin partiyalarla ictimai təşkilatlar, dövlət və partiyalar arasında və s. münasibətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Fəaliyyətin məzmununa görə aşağıdakı siyasi münasibətlər fərqləndirilir: rəhbərlik-tabeçilik münasibətləri (bu bəzən məqsədə yönələn münasibət kimi müyyənləşdirilir), hökmranlıq – tabeçilik (müyyənədici münasibətlər), idarəetmə münasibətləri (koordinasiya, subordinasiya), eləcə də

loyal, dəstəkləyici və digər münasibətlər. Real praktikada siyasi həyatın iştirakçılarının çoxçəhətli fəaliyyəti nəticəsinə təşəkkül tapan, siyasi münasibətlərin mürəkkəb kombinasiyaya malik struktur formalarına rast gəlinir.

Hakimiyət səlahiyyətlərinin həcmindən çıxış edərək münasibətləri horizontal, başqa sözlə təsisastlar və təşkilatlar arasındaki münasibətlərə və həmçinin, vertikal - rəhbərlik edən və tabelikdə olan orqanlar arasındaki münasibətlərə ayırmış olar. Sonuncu halda siyasi münasibətlər özünməxsus hakimiyət "pilləkanı" təsiri bağışlayan iyerarxiyalı xarakter daşıyır.

Politoloji ədəbiyyatda siyasi münasibətlərin spesifik növlərinin müəyyənləşdirilməsinin digər meyarlarına da rast galmak olur. Məsləhət, siyasi həyat sahəsi üzrə (ideoloji, sosial-psixoloji, informasiya xarakterli), mükəmməl üsul və qaydalar əsasında (formal, rəsmi qeyd olunan və qeyri formal) və s. baxımdan müəyyənləşdirilən siyasi münasibətlər növləri də mövcuddur. Nəzərdən keçirdiyimiz siyasi münasibətlərin bütün növlərinin spesifikasiyi bundan ibarətdir ki, onlar siyasi subyektlər arasındaki qarşılıqlı əlaqəni hakimiyət münasibətləri vasitəsilə ifadə edirlər.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, siyasi münasibətlərin subyektlərinin inkişafı, yetkinliyi, yüksək siyasi mədəniyyəti yalnız siyasi tələbatda deyil və həmçinin, bu tələbatın reallaşmasına yönəlnən siyasi fəaliyyətdə üzə çıxır və bir qayda olaraq yeni siyasi tələbat və mənafeyin təzahürünə istiqamətlənir. Yürütdüyüümüz müləhizələrdən birmənali belə qənaatə gəlmək olar ki, **siyaset sferası bütövlükdə siyasi mənafelər aləmi kimi səciyyələnir**.

Qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşların siyasi mənafeyi onların həyat fəaliyyətinin şəraiti və mövcud sosial münasibətlər sistemində vəziyyəti, yeri və rolü ilə şərtlənir, siyasi mənafə siyasi subyektlərin obyektiv təzahürü kimi səciyyələnməklə obyektiv təbiətə malikdir, belə təbiətə malik olan siyasi mənafə və siyasi tələbatın özü sosial qrupların və təbəqələrin, milli birliyin və s. mövcud münasibətlərdə, xüsusil-

lə hakimiyət münasibətlərində öz vəziyyətini qəti şəkildə reallaşdırmaq üçün çox zəruridir. Subyektin bu və ya digər siyasi mənafeyinin məzmununu təşkil edən siyasi dəyər həmin subyektin şürunun məhsulu deyildir, yalnız onun real siyasi gerçəkliyə obyektiv münasibətinin məqamıdır.

Cəmiyyətimizin indiki keçid dövründə sosial subyektlərin öz siyasi mənafelərini dərk etmələri problemi ictimai inkişafımızın ən zəruri tələblərindəndir. Çünkü iqtisadi, sosial və mənəvi sferaların təkmilləşdirilməsi, ahəngdar inkişafı demokratik prinsiplərlə bilavasita əlaqəlidir. Demokratiyanın bərqərar olması isə bütün cəmiyyət üzvlərinin köklü siyasi mənafelərinin təzahürü kimi çıxış edir.

4. Siyasi inkişaf və siyasi proses

Siyasi dəyişikliklərin səbəbi, məzmunu və üsulları kimi məsələləri özündə eks etdirən siyasi inkişafın və siyasi proseslərin öyrənilməsi siyasi həyatı dinamik vəziyyətdə nəzərdən keçirməyə imkan yaradır. Belə səciyyəli təhlil ictimai-siyasi dəyişikliklərin başlıca meyllərini, mümkün ola bilən alternativini və perspektivini daha tam qiymətləndirmək imkanı verir. Müasir politoloji ədəbiyyatda siyasi inkişaf məsəlesi başlıca olaraq liberal (azadlıq və demokratiya vasitəsilə) və marksist (inqilabi sıçrayış vasitəsilə) ənənələr əsasında araşdırılır. Bununla yanaşı, son zamanlar inkişaf haqqında qərb konsepsiyanının özünməxsus məhsulu kimi, siyasi müasirləşdirmə (modernlaşdırma) nəzəriyyəsi də nəzərə çarpır.

Siyasi inkişaf cəmiyyətin siyasi sferasında elə dəyişiklikləri səciyyələndirir ki, o, siyasi sistemin yeniləşməsini, onun daxili strukturu və funksiyasının mühüm transformasiyasını ifadə edir. Həmin dəyişiklik siyasi həyatın yeni keyfiyyətinin (məsləhət, totalitarizmdən demokratiyaya keçid, siyasi rejimlərin dəyişməsi, siyasi elitaların əvəz olunması) təzahürü ilə bağlıdır.

Siyasi inkişaf problemini araşdırarkən onun başlıca

səbəblərini (determinantlarını), siyasi sferaya daxili iqtisadi, sosial, mənəvi-ideoloji, eləcə də beynəlxalq proseslərin təsirini nəzərə almaq lazımdır. Həmçinin, inkişafın xüsusi siyasi nəbzinin aydınlaşdırılmasına ciddi diqqət yetirilməlidir. Siyasi dəyişikliklərin mənbəyi çox vaxt cəmiyyətin siyasi sferasının özüne əsaslanır (siyasi sistemin ünsürləri arasındaki ziddiyətlərin təzahürünə). Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, siyasi inkişafın ən əhəmiyyətli səbəbi və mənbəyi siyasi dəyərlərlə siyasi təsisatlar arasında, eləcə də təsisatlarla siyasi proseslər arasında təzahür edən "uyğunsuzluqdur", bu uyğunsuzluq "qüvvələr dəyişikliyinin" çıxalmاسına götrib çıxarır. Belə fikri daha çox P.Şaran əsaslandırmağa cəhd edir.

Tarixi təcrübə təsdiqləyir ki, siyasi inkişafın başlıca tipi təkamül və inqilabdır. Onlar islahatlar, əksinqilablar və bərpa edilmə ilə yanaşı, siyasi dəyişikliklərin üsulları kimi çıxış edirlər.

Siyasi təkamül əvvəlki inkişafin (formalar, əlaqələr, ənənələr və s.) bütün pozitiv potensialını saxlamağa və ondan istifadə etməyə imkan yaradan, siyasi sferadakı dəyişiklikləri səciyyələndirən siyasi inkişaf tipidir. Siyasi təkamülün belə üsulunun fərqləndirici cəhəti tədricilikdir.

Siyasi inqilab siyasi hakimiyət sisteminde və bütövlükdə siyasi münasibətlərdə radikal dəyişikliklərlə və köklü çevrilişlərlə səciyyələnən siyasi inkişaf tipidir. İnkişaf üsulu olmaq etibarilə, inqilaba radikallıq, zoraklıq, qeyri-legitimlik xasdır. İnqilab inkişafda həmisi sıçrayışı ifade edir, o siyasetdə aşağıların fəal iştirakı ilə müşahidə olunur, ideoloji motivlərin xüsusi rolu, harizmali liderin təzahürü ilə fərqlənir.

Siyasi islahat dəyişikliklərin, siyasi həyatın yenidən təşkilinən elə üsuludur ki, siyasi həyatın əsasları onun sayasında dağılmağa məruz qalmır.

L.S.Sanestebanın fikrincə, islahat sosial sistemin dəyilməsi ilə bağlıdır, lakin onun dərin strukturlarına toxunmur, o, hakim təbəqə və qrupların ictimai tələbata ehtiyath və qoruyucu cavabı kimi təzahür edir. Sözün dar mənasında

islahat yenilik kimi başa düşülür. Siyasi inkişafın üsulu olmaq etibarilə, islahatın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həyatın siyasi formasının varlığı saxlanılır, dəyişikliklər tədrici və legitim xarakter daşıyır, "yuxarıdan" həyata keçirilir ("aşağıdan" mümkin olan yardımla).

Əksinqilab isə əksinə, həmisi siyasi situasiyanı inqilabi cəhdə köklü surətdə dəyişdirməklə bağlıdır. Buna görə o, hakim (və ya devrilmiş) siniflərin inqilabi cəhdlərə özünəməxsus siyasi reaksiyası (cavabı) kimi çıxış edir. Əksinqilabın spesifikliyi ondan ibarətdir ki, inqilabin doğurduğu hadisə olmaq etibarilə, kəhənə siyasi qaydaların qaytarılmasına və ya saxlanılmasına cəhddir. Əksinqilabın formaları bùnlardır: hərbi diktatura, çevriliş, vətəndaş müharibəsi, suis-qəsd, qiyam, sabotaj (qəsdən işləməmək) tədbirleri və s.

Siyasi inkişafla bağlı XX əsrin 50-ci illərindən etibarilə, siyasi müasirləşdirmə nəzəriyyəsi geniş yayılmışa başladı. Qərb siyasi elmində təzahür edən bu nəzəriyyənin başlıca nümayəndələri Q.Almond, D.Apter, S.Verter, L.Pay və başqaları hesab olunur. Siyasi müasirləşdirmənin (modernləşdirmənin) başlıca cəhətlərinə aşağıdakılardır aid edilir:

- rəqabətdə olan siyasi təşkilatların yaranması və inkişafı;
- müxtəlif mənafə qruplarının köməyilə, ictimai mənafələrin uyğunlaşdırılmasında siyasi sistemin qabiliyyətinin yüksəlməsi;
- tələbatların effektli toplanmasının siyasi mexanizminin formallaşması;
- seçki hüququ vasitəsilə, müxalifətdə olan partiyaların və azad mətbuatın köməyilə müxtəlif təbəqə və qrupların siyasi iştiraklığının yüksəlməsi sayəsində sosial periferiyanın səfərber olunması;
- rasional siyasi bürokratiyanın yaradılması və effektli fəaliyyəti;
- hökumətin funksiyalarının, qanunverici sistemin, münaqişələrin həllinin hüquqi texnologiyasının və idarəədici tənzimlənmənin rolunun artması.

Siyasi müasirleşdirmə nəzəriyyəsində başlıca diqqət siyasi inkişafın sosial şəraitinə və ilk növbədə sosial səfər-bərlik probleminə yetirilir.

Siyasi inkişaf cəmiyyətin siyasi sferasında müəyyən dəyişikliklər prosesi kimi səciyyələnir. Siyasi prosesin gedisində siyasi sistemin bu və ya digər elementi təkrar oluna bilər, aradan qalxar və yarana bilər. Buna görə siyasi inkişafın xarakteristikası siyasi prosesin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini, belə səciyyəli dəyişikliklərin "texnologiyasını" nəzərdən keçirmədən mümkün deyildir.

Siyasi proses ictimai həyatın bütün sferalarına sızan mürəkkəb ictimai hadisələrin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Cəmiyyətdəki dəyişiklik qarşılıqlı əlaqəyə və qarşılıqlı şərtləndirməyə malikdir. Onlarda mütləq "durğunluq" yoxdur, lakin bu dəyişikliklərin çoxu müəyyən müddət ərzində latent (gizli) xarakter kəsb edir.

Siyasi proses siyasi subyektlərin fəaliyyəti ilə bağlı olan, cəmiyyətin siyasi sferasındaki hərəkəti, dəyişikliyi ifadə edir, bu subyektlər müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına, öz mənafelərinin ifadəsinə və reallaşmasına cəhd edirlər. Bir sözə, subyektlərin siyasi fəaliyyətinin müxtəlif növləri və onların qarşılıqlı münasibətləri siyasi prosesləri əmələ getirir. Ümumi formada siyasi prosesi müəyyən istiqamət kəsb edən ardıcıl dəyişiklik, hərəkət, siyasi həyatın inkişafı kimi müəyyənləşdirmək olar. Bu prosesi siyasi subyektlərin orada iştirakından kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Siyasi prosesdə baş verən dəyişikliklər siyasi həyat hadisələrində öz ifadəsini tapır. Müxtəlif hadisələr nəticəsində hakimiyət münasibətlərində, siyasi subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərində, onların faktiki vəziyyətində, siyasi fəaliyyətin üsul və metodlarında, vətəndaşların sərvət yönümü sistemində dəyişikliklər baş verir.

Siyasi proses haqqında bir neçə mənada mülahizə yürütmək olar. Birinci, siyasi proses cəmiyyətin siyasi sisteminin mövcudluq (fəaliyyət) formasıdır, onun təkamülüdürlür (məsələn, müasir ictimai proses). İkinci, siyasi proses hüqu-

qi, iqtisadi, ideoloji və digər proseslərdən fərqlənən ictimai prosesdir (məsələn, yenidənqurma siyasi prosesdir). Üçüncü, siyasi sistem dedikdə, müəyyən miqyasda malik olan prosesin son nəticəsi başa düşülür (məsələn, hər hansı partiyanın və ya hərəkatın formallaşması, prezident, parlamentə deputat seçkilərinin keçirilməsi).

Siyasi proses sosial-tarixi proseslərin xüsusi növüdür. Onun spesifik cəhəti bundan ibarətdir ki, siyasi subyektlərin ümumi məqsədləri hakimiyət münasibətlərinin və müvafiq normaların köməyi ilə əldə olunur. Siyasi prosesin mexanizmini ictimai təsisatların və sosial qrupların qarşılıqlı fəaliyyəti təşkil edir.

Siyasi fəaliyyətin iştirakçılarının subyektiv cəhədləri onların real mənafeləri ilə əlaqədardır və son nəticədə siyasi hakimiyətin ələ keçirilməsinə və saxlanmasına, siyasi sistemin tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə, fəaliyyətinə və dəyişilməsinə, ictimai münasibətlərin bütün məcmuunun möhkəmləndirilməsinə və yenidən təşkilinə istiqamətlənir. Siyasi proses obyektiv amillərlə müəyyən olunur, öz qanuna uyğunluğu ilə səciyyələnir. Siyasi proses sosial mühitdə xeyli obyektiv və subyektiv xarakterli hadisələrin: iqtisadi, sosial-sinfi, ideoloji, mədəni, psixoloji və sairənin təsiri altında baş verir. Bütün bunlar şüurlu təşkil olunma və idarəetmə fəaliyyəti və münasibətləri dairəsini məhdudlaşdırır. Siyasi prosesin mahiyyətini və istiqamətlənməsini başa düşmək üçün onu reallığa yönəldən derin səbəbələrin aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ayar-ayrı ölkələr daxilində siyasi proseslərin inkişaf səbəbləri çoxcəhətlidir: xarici qaydaların (geosiyasi dəyişiklik, müharibələr, ideoloji, maliyyə və ya digər xarakterli hadisələr) sayəsində iqtisadiyyatda, sosial strukturda, mənvi sərvətlər sisteminde baş verən dəyişiklik, eləcə də cəmiyyətin siyasi sferasının özünün təkamülü nəticəsində yaranan ziddiyətlər. Son nəticədə siyasi prosesin inkişafının mənbəyi, onun iştirakçıları olan sosial-siyasi qüvvələrin qarşılıqlı fəaliyyətidir. Onların öz mənafelərini reallaşdır-

maq uğrunda mübarizəsi siyasi prosesin gedişini dəyişdirir.

Elmi ədəbiyyatda siyasi prosesin strukturu müxtəlif cür müəyyənləşdirilir. Məsələn, siyasi proses çərçivəsində onun aşağıdakı elementləri nəzərə çatdırılır:

- siyasi hökmranlıq prosesi (idarəetmə prosesi) və siyasi iştirakçılıq prosesi;

- baza prosesləri (shaliin geniş təbəqəsinin dövlətlə qarşılıqlı münasibəti) və periferiya prosesi (hakimiyətin fəaliyyətinin müəyyənədici formalarına principial təsir göstərməyən);

- siyasi prosesin subyekti və obyekti və s.

Siyasi prosesin müxtəlif struktur komponentlərinə malik olması onun mürsəkkəbliyini ifadə edir. Həm global və eləcə də xüsusi siyasi proseslər mahiyyət etibarilə, hakimiyətin idarəetmə və cəmiyyətə rəhbərlik prosesi kimi mənalanan.

Politoloji ədəbiyyatda xüsusi siyasi proseslərin mövcudluğu da nəzərə çatdırılır: 1) müxtəlif sosial subyektlərin öz tələbatını, mənafelərini və cəhdərini təzahür etdirməsi; 2) siyasi və idarəetmə qərarlarını qəbul edən təsisatların qrupların siyasi mənafelərini nəzərə alması; 3) qərarların qəbulu və siyasi iradənin ifadəsi; 4) siyasi iradənin idarəetmə fəaliyyəti vasitəsilə reallaşması. Bəzi müəlliflər siyasi prosesə subyektlərin elə fəaliyyətini aid edirlər ki, o, hakimiyət resurslarının bölüşdürülməsinə və yenidən bölüşdürülməsinə istiqamətlənlər.

Subyektlərin siyasi davranışının müxtəlif formaları son nəticədə dövlət hakimiyətinin qəbul etdiyi siyasi qərara təsir etmək tələbatını ifadə edir. Buna görə siyasi prosesin mərkəzi problemi vətəndaşların müxtəlif mənafelərinin integrasiyasına istiqamətlənən siyasi qərarların qəbuludur.

Dövlət hakimiyəti təsisatları qrup tələbatının nəzərə alınmasının və siyasi inkişafın ümumkollektiv məqsədlərinin işlənilib hazırlanmasının ən mühüm vasitəsidir. Buna görə müxtəlif əhəmiyyət kəsb edən siyasi proseslərin bütün iştirakçıları öz mənafə və tələbatlarının dövlət hakimiyəti

təsisatlarının idarəetmə qərarlarında nəzərə alınmasına təsir etməyə çalışırlar.

Hər bir cəmiyyətin siyasi sistemi özünəməxsus siyasi proseslərə malikdir. Zaman keçdikcə, onlardan bəziləri keçmişdə qalır. Elə siyasi proseslər də mövcuddur ki, praktiki olaraq daim siyasi sistemlərə nüfuz edir.

Siyasi prosesdə iki başlıca aspekt fərqləndirilir: subyektiv və obyektiv. Subyektiv və ya motivləşdirici aspekt insanların söylərini, onların siyasi həyatda şürlü və məqsədyönlü iştirakını eks etdirir. İnsanlar tarixi öz təsəvvürlərinə uyğun yaradırlar, öz fəaliyyətlərində müəyyən mənafeləri, dəyərləri, məqsədləri əsas götürürler. Bu fəaliyyət tamamilə konkret motivlərlə bağlıdır və siyasi proseslərin subyektiv tərəfi kimi çıxış edir. Obyektiv aspekt subyektin siyasi fəaliyyətinin ümumi nəticəsini ifadə edir. Buna görə, siyasi prosesin qeyd etdiyimiz iki tərəfi çox vaxt bir-birinə uyğun gəlmir, istər-istəməz əvvəla, siyasi fəaliyyətin son nəticələri subyektiv söylərə daim uyğun gəlir və ikincisi, siyasetin subyektinin praktiki fəaliyyətinin nəticələri dəfələrlə arzu olunmaz vəziyyətə gətirib çıxarır.

Siyasi proses fasılısızlıyi ilə fərqlənir və müəyyən mərhələlərdən ibarətdir. Politoloji ədəbiyyatda ümumi planda siyasi prosesin aşağıdakı mərhələləri göstərilir:

1) konkret siyasi sistemin təsisatlaşması, tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, təşəkkül;

2) mövcud siyasi sistemin fəaliyyəti;

3) inkişafı (modernləşməsi, sistemin dəyişdirilməsi);

4) təməzzül mərhəlesi, siyasi sistemin zəifləməsi, dağılması.

Siyasi sistemin təsisatlaşması və tərkibinin müəyyənləşdirilməsi mərhəlesi siyasi prosesin inkişafında ən mühüm mərhələlərdən biridir. Hər bir siyasi sistemin yaranması yəni, özünəməxsus olan siyasi təsisat və normaları özündə birləşdirir, bəzi köhnə təsisatları müasirləşdirir və onların yeni sistemə integrasiyasını təmin edir, formallaşmaqdə olan sistemi qanuniləşdirir. Bu mərhələ cəmiyyətin siyasi həyatının məzmununu, adətən, konstitusiyaya yenidən baxmaqla səcayı-

yələnir. Dövlətin konstitusiyasının özü isə siyasi hakimiyətin, onun bütün təsisatlarının legitimliyinin leqlə və demokratik üsulu kimi çıxış edir.

Siyasi sistemin fealiyyəti mərhələsi hakim sosial qrupların digər sosial-siyasi qüvvələr arasında möhkəm mövqeyə malik olduğu zaman ictimai inkişafın sabit dövrü ilə uyğunluq kəsb edir. Siyasi prosesin bu mərhələsində dövlətin müəyyənənşədirilən orqanlarının, siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların fealiyyətinin təkrar istehsalı, saxlanması ilə bağlı qaydalar həyata keçirilir. Mahiyyət etibarilə, həmin qaydalara müxtəlif seçkiler, hakimiyətin nümayəndəli orqanlarının iclasları, siyasi partiyaların qurultayları və konfransları və s. addır. Siyasi sistemin fealiyyəti mərhələsi kimi, onun özünün iştirakçıları, müəyyən görüşlərin və inamların daşıyıcıları təkrar istehsal olunur. Bu mərhələdə siyasi prosesi təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi sistem öz-özünə təşkil olunmur, onu daim məhz cəmiyyətdə mövcud olan sosial-siyasi qüvvələr təkrar istehsal edir. Siyasi sistemin təkrar istehsalı ictimai istehsalın bütöv prosesinin bir hissəsidir.

Siyasi sistemin inkişafı mərhələsində dövlət orqanları sistemində, siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların fealiyyətinin dəyişməsində cüzi yeniliklər baş verir. Hakimiyətin strukturlarında və mexanizmlərində həyata keçirilən dəyişikliklər idarə edən qrupların siyasetini yeni səviyyəyə istiqamətləndirir. Belə siyaset zamanın çağırışına müvafiq cavab verməyə imkan yaratır. Siyasi prosesin bu mərhələsində idarə edən dairələr sosial strukturda baş verən dəyişikliklərə uyğun gələn idarəetmə formaları və metodları axtarırlar, həmçinin, müxtəlif cərəyan və meyllərin qarşılurmazı müşahidə edilir. Nəhayət, qlobal siyasi prosesin dördüncü mərhələsi siyasi sistemin tənəzzülü, zəifləməsi və dağılması ilə səciyyələnir. Bu mərhələ siyasi həyatı və bütövlükdə cəmiyyəti yeni formada təşkil etməyi elan edən sosial qüvvələrin artması ilə üst-üstə düşür. Eləcə də dağıdıcı meyllər konstruktiv, yaradıcı meyllər üzərində üstünlük təşkil edir, idarə-

rəetmə rejiminin dağılması dönməz xarakter daşıyır. Nəticədə idarə edən qrupun qəbul etdiyi qərar idarəetmə qabiliyyətini, qrupun özü isə legitimliyini itirir. Siyasi sistemin tənəzzülü mərhələsinin səciyyəvi nümunəsinə XX əsrin 80-90-cı illərində Şərqi Avropa ölkələrinin (keçmiş sosialist ölkələrinin) inkişafı misal ola bilər, belə ki, idarə edən dairələr zamanın sosial-iqtisadi və mənəvi tələbinə cavab verməyə uğursuz cəhd etdilər.

III FƏSİL SIYASI ELİTA

1. Siyasi elitanın mahiyyəti və siyasətdə rolü

Siyasətin subyektlərinin nəzəri təhlili təsdiqləyir ki, vətəndaşların və müxtəlif ictimai qrupların siyasi həyatda iştirakı və yeri eyni səviyyə kəsb etmir. Eləcə də siyasi sferada xüsusi rol oynayan sabit qruplar cəmiyyətdə özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirir. Politoloqlar belə qrupları siyasi elita kimi müəyyənənşdirirlər.

Siyasi elita nəzəriyyəsi politoloji ədəbiyyatda möhkəm ənənəyə malikdir. O, öz başlangıcını qədim yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərindən götürür, lakin klassik formada ilk dəfə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində İtaliya sosioloqlarının əsərlərində irəli sürülmüşdür. Hər bir cəmiyyət ictimai vəziyyətinə və siyasi roluna görə bərabər olmayan iki qrupa (və ya sinfə) bölünür – "idarə edən siniflərə və idarə olunan siniflərə" (Q.Pareto) və ya "cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinə və bütün qalan hissəsinə" (V.Pareto). Idarə edən azlıq cəmiyyətin siyasi idarə olunmasını həyata keçirir. Elitanın bu rolu onun yüksək mütəşəkkilliyi, xüsusi yüksək keyfiyyətlərə malik olması ilə bağlıdır. Bu keyfiyyətləri Q.Moska "universal əxlaqi prinsip", eləcə də ətrafdakılar üzərində "intellektual üstünlük" kimi müəyyənənşdirir. V.Pareto isə siyasi elitanın aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərir: fealiyyətin səməralılıyi, hər bir sferada yüksək göstəricilər,

"kütlələrə manipulyasiya meyli təzahür etdirmək".

İtaliya alımları tərəfindən yaradılan elita nəzəriyyəsi sonrakı tədqiqatlar prosesində demokratik mənada əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı (özünün başlıca prinsiplərini saxlamaq şərtlə).

Siyasi elitanın təbiətinə müasir baxış belə bir cəhətlə səciyyələnir ki, o, bürokratik aparati və onun yuxarı təbəqəsini ("oliqarxiyanın dəmir qanunu" – R.Mixels) doğuran siyasi təsisatların təşkilinin nəticəsidir. Müəyyən qrupların, təbəqələrin əsas istehsal vasitələri və bölgüsü üzərində nəzarəti belə söyləməyə imkan yaradır ki, elita mülkiyyətçi yox, idarə edəndir (C.Bernheim). Hökmranlıq edən elita ictimai təsisatlarda komanda mövqeyinə malik olan qrupdur (C.Mills) və nüfuz, maddi rifah və təhlükəsizlik kimi dəyərlərə malik olandır (Q.Lassuell). Məşhur müəlliflərin bütün bu mülahizələri siyasi elitanın qiymətləndirilməsini ifadə etməklə, onun mahiyyətini müxtəlif mövqelərdən aydınlaşdırmağa imkan yaradır.

Son nəticədə tədqiqatçıların eksəriyyəti belə qənaəətə gəlirlər ki, siyasi elitada aşağıdakı bir sıra əlamətlər mövcuddur:

- digər ictimai qruplarla müqayisədə elita cəmiyyətdə hakimiyətə daha çox malik olması ilə fərqlənir. Hakimiyətə sahib olmaq siyasi elitanın birinci və başlıca əlamətidir;

- siyasi elita hakimiyətə sahib olmaqla, idarəetmə və yüksək siyasi rəhbərlik funksiyasını həyata keçirir. O, qərar qəbul etmək, ictimai proseslərin gedidiñə təsir göstərmək və bütün sosial qrupların mənafeyinə toxunmaq imkanına malik olan hakim təbəqə kimi çıxış edir;

- siyasi elitanın nümayəndələri öz siyasi vəziyyətindən irəli gələn müəyyən üstünlüyü malikdir. Bu üstünlük hər şədən əvvəl, dövlətin fəaliyyəti və onun strukturu ilə bağlıdır;

- siyasi elita nisbi say azlığı və qapalılığı ilə səciyyələnir. Bu xüsusi ictimai qrupa mənsub olmaq kifayət qədər bir sərt meyarlar seçimi nəticəsində mümkündür, lakin onun tamamlanması xeyli dərəcədə məhduddur;

- bir sıra hallarda siyasi elita nümayəndələrinin fəal həyatı ünsiyyət sferası faktiki olaraq ona mənsub olan şəxslər dairəsi ilə məhdudlaşır. Bunun nəticəsində siyasi elita çərçivəsində güclü daxili əlaqələr təşəkkül tapır.

Yuxarıda yürüdülən mülahizələrdən çıxış edərkən haqqında təsəvvür yaratmağa çalışdığımız fenomenə belə tərif vermək olar: siyasi elita hakimiyətə spesifik tərzdə nüfuz etməkdə üstünlüyü malik olan və siyasi qararların qəbulu prosesində daim nüfuzlu təsir göstərən mütəşəkkil ictimai qrupdur. Hind politoloqu P.Şaranın fikrincə, siyasi elita geniş mənada müəyyən dövr, bəzən bütöv nəslin həyatı ərzində ölkənin siyasi kursunun formallaşmasına və reallaşmasına təsir göstərənləri özündə birləşdirir.

Siyasi elita problemini nəzərdən keçirərək hökmən belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, elitar qruplar insanların ictimai hayatının bütün sferalarında təşəkkül tapır və fəaliyyət göstərir. Sözün hərfi mənasında "elitar" ("elit") sözü "seçilmiş" mənasını ifadə edir, buna görə elita hər şədən əvvəl, fəaliyyətin müxtəlif sahələrində (mənəvi-yaradıcı, elmi, harbi, sənaye-iqtisadi, maliyyə, idman və s.), müvafiq həyat fəaliyyəti sferalarında yüksək nailiyyətlər əldə edən şəxslərdən təşəkkül tapır. Bu baxımdan, siyasi elita məsələsinə öyrənərkən onun siyaset sferası, hakimiyət və idarəetmə ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Siyasi elita ilə hakimiyət elitisə arasındakı fərq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu fərq ilk önce, ondan ibarətdir ki, siyasi elita praktiki olaraq bütün subyektiv siniflərdə, ictimai qruplarda yaranır. Siyasi elitanı məhz icraedici hakimiyətin nümayəndələri, qanunverici və nümayəndəli orqanların deputatları, ümummülli təsirə malik olan siyasi partiyaların, nüfuzlu və təsirli ictimai hərəkatların və təşkilatların liderləri, eləcə də siyasi müxalifətin nüfuzlu nümayəndələri, bir sözlə siyasi proseslərin gedidiñə fəal təsir göstərən şəxslər təmsil edirlər. Hakimiyət elitisə ümumdüvət qərarlarını qəbul edən, real hakimiyət özəklərini öz əllərində saxlayan, üstünlük təşkil edən yuxarı təbəqələrin nüma-

yəndələrindən ibarətdir. Buna görə o, cəmiyyətin son dərəcə hakim təbəqəsi kimi səciyyələnir. Beləliklə, demək olar ki, hakimiyyət elitarası siyasi elitanın özünməxsus özəyidir.

Mövcud ədəbiyyatda verilən hakimiyyət elitasının (idarə edən elitanın) təsnifatına görə, o, siyasi elitanın yüksək təbəqəsi kimi çıxış edir. İdarə edən elita ölkə əhalisinin ümumi kütləsinin (və ya tərkibinin) 1/20000 hissəsini (0,005 faizini) təşkil edir. Elitanın orta təbəqəsinə böyük siyasi birləklərin rəhbərləri və funksionerləri, eləcə də hakimiyyət orqanlarının regional səviyyədə nümayəndələri daxildir. Öz sayına görə əhalinin tərkibinin 5%-ni təşkil edən orta elita insanların kifayət qədər əhəmiyyətli qrupunu təşkil edir. Siyasi elitanın aşağı təbəqəsinə qulluqçular – idarə edənlər, mərkəzi və regional səviyyədə dövlət məmurları aiddir. Məhiyyət etibarilə o, inzibati-bürokratik aparatin çoxsaylı nümayəndələrini əhatə edir. Cəmiyyətin idarə edənlərə və idarə olunanlara bölünməsi müəyyən obyektiv və subyektiv xarakterli səbəblərlə müəyyən olunur:

- ictimai əmək bögüsünün uzun müddəti təkamülü prosesində peşəkar fəaliyyətin xüsusi hazırlıq, səriştəlilik, qabiliyyət və bacarıq tələb edən xüsusi növünün, yəni idarəetmə əməyinin təşəkkülü.

- cəmiyyətin idarə edilməsinə yaranan zərurət baxımından, onun rəhbərlik edənlərə və icraçılarla, idarə edənlərə və idarə olunanlara bölünməsi.

- siyasi elitanın təşkilinə cəmiyyətin siyasi təşkili strukturunun özü ilə bağlı və ictimai proseslərin idarə olunması ilə əlaqədar olan xüsusi aparatin təşəkkülü.

- siyasi elitanın formallaşmasını idarəetmə fəaliyyətinin hər cür statusunun müxtəlif maddi və mənəvi imtiyazlar, şöhrət əldə etmək imkanları ilə birləşdirilməsi stimulu şərtləndirir.

- eyni zamanda vətəndaşların əksəriyyətinin insanların təbii qeyri-bərabərliyi ilə bağlı hakimiyyətdən və siyasetdən uzaqlaşması.

Elitanın mahiyyəti, strukturu və xüsusilə siyasetdə ro-

luna dair Moska, Pareto və Mixelsin fikirləri daha çox məraq doğurur. Həmin görkəmli tədqiqatçılar "elita" anlayışının məzmunu ilə bağlı aşağıdakıları nəzərə çatdırırlar:

1. Elitarlıq hər bir cəmiyyətə xasdır. Bunun əsasını insanları fərqləndirən müəyyən cəhətlər (psixoloji, zehni, əxlaqi və s.) şərtləndirir.

2. Elita xüsusi, spesifik və təşkilatçılıq xüsusiyyətləri ilə seçilən təbəqədir.

3. Kütlələr elitanın hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olması hüququnu, başqa sözlə, legitimliyini etiraf edir.

4. Hakimiyyətdə olan qüvvələr hakimiyyətdən könüllü əl çəkmədiyi üçün, onun uğrunda mübarizə gedişində elita bir-birini əvəz edir.

Elitaya aid klassik makiavellilik məktəbinin və İtaliya mütəfəkkirlerinin nəzəriyyələri ilə yanaşı, müasir (neelite) konsepsiyaları da əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir elita konsepsiyaları və nəzəriyyələri bir sıra isitiqamətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bunlara aşağıdakılardır: demokratik elitizm nəzəriyyəsi; sərvət nəzəriyyəsi; elita plüralizmi konsepsiyası; sol liberal elita nəzəriyyəsi.

Demokratik elita nəzəriyyəsinin başlıca nümayəndələri R.Dal, S.Lipset hesab olunur. Onların fikrincə, seçki kompaniyası dövründə hakimiyyətə rəhbərlik uğrunda rəqabət mübarizəsi demokratik xarakter kəsb edir. Siyasi elitanın əldə etdiyi yeni üsul (seçkilərdə xalq tərəfindən müdafiə olunması uğrunda mübarizə) və elitanın taleyinin sırávi vətəndaşlardan asılılığı aydın nəzərə çarpır. Demokratik elita nəzəriyyəsində elita liberal-demokratik sərvətlərin (azadlığın, bərabərliyin, əmək hüququnun, sosial təminatın və s.) müdafiəcisi kimi nəzərdən keçirilir. Həmin nəzəriyyəyə görə elita aqalıq etmir, kütlələrin razılığı əsasında azad seçimlər vasitəsilə onlara rəhbərliyi həyata keçirir.

V.Ropke, Orteqa-i-Qasset və başqalarının sərvət nəzəriyyəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, elita cəmiyyəti idarə etmək üçün yüksək qabiliyyətə malik olan təbəqədir. Həmin nəzəriyyədə yüksək təbəqə olmaq etibarilə, elitanın

vəziyyətinə haqq qazandırılır, çünkü istər-istəməz bütöv-lükdə o, cəmiyyətin mənafeyinə cavab verir.

Elita cəmiyyəti idarə etmək üçün xeyli dərəcədə yüksək keyfiyyətlərə və xüsusi qabiliyyətə malik olan seçilmiş şəxslərin məhsuludur. Elitanın formallaşması demokratianın prinsiplərinə zidd deyildir.

Keller, Ştammel, Rismen və digərlərinin konsepsiyasına görə, cəmiyyətdə xeyli elita vardır. Elitaya daxil olan heç bir qrup eyni vaxtda cəmiyyətin bütün sahələrinə müəyyənedici təsir göstərmək qabiliyyətinə malik deyildir. Demokratik siyasi rejim mühitində hakimiyyət elitanın ayrı-ayrı qrupları arasında bölüşdürülr. Həmin qruplar öz mənafeyi baxımından qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərirlər. Elitanın kütłələrə təsir vasitələri müxtəlifdir. Bu mənada seçkilər, referendum, sorğu, küləvi informasiya vasitələri, təzyiq qrupları xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sol-liberal elitizmin nümayəndələri, xüsusilə **R.Mills** qətiyyətlə bildirir ki, cəmiyyət yalnız vahid ağlıq edən tərəfindən idarə edilir. Həmin konsepsiada əksini tapan müddəələr bunlardır:

- Praktiki olaraq elita hakimiyyətin yüksək səviyyəsinə qərarlaşır və idarə olunanların siyasetdə iştirakının qarşısını alır. Bu cür vəziyyətdə demokratik təsisatların heç biri real əhəmiyyət daşımur.

- İdarə edən elita dövlətdə ən əsas vəzifələrə yiyələnir və bu zəmində hakimiyyəti, var-dövləti və şöhrəti özünə təmin etmiş olur.

- Elita ilə kütłələr arasında təzahür edən fərqlər o dərəcədə nəzərə çarpır ki, real həyatda onları aradan qaldırmak qeyri-mümkündür.

Politoloji fikirdə neoelitizm konsepsiyası da nüfuzlu nəzəri istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu konsepsiyanın başlıca nümayəndələri **X.Lassuell, C.Sartori, T.Day, X.Zeyqər** və digərləri hesab olunur.

Neoelitizmin tərəfdarları bildirirlər ki, həqiqi demokratiya, xalqın idarəetməsi, xalqın müstəqilliyi və s. əslində

utopiyadır və əməli surətdə reallaşması mümkün deyildir. Neoelitçilər göstərirlər ki, insan "kütləsi" ağrı zidd fikirləşir və hərəkat edirlər. Kütlələr aşağı bilik səviyyəsinə malik olduları və siyasetdən baş çıxarmadıqları üçün, azadlığı və tərəqqini təmin etməyə yalnız elita qadırıdır. **Lassuellin** fırınca, demokratiya "xalqın idarəetməsi deyil, məhz xalqın bəyəndiyi idarəetmədir". Görkəmlı poltoloq **Sartorinin** gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, "demokratiya elə siyasi sistemdir ki, burada hakimiyyət fəal insanların əlinədir. Fəal insanlar sayca aydın şəkildə azlıq təşkil edirlər. Lakin bu, bizi narahat etməməlidir. Çünkü idarə edən azlığın qapısı bütün qabiliyyətli insanların üzünə açıqdır. Bu isə əsas principdir. Demokratiyani başqa cür də başa düşmək olar. Başqa sözə, demokratiya fəal demokratik azlığın hakimiyyətidir". Neoelitçilər nəzərə çatdırırlar ki, "tarixdə başlıca məsələ inqilab deyil, məhz elita tərəfindən gündəlik əhəmiyyətli məsələlərin həyata keçirilməsidir, lakin ən vacibisi isə idarə edən qrupun tərkibində əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verməsidir". Elita anlayışının mahiyyəti ilə bağlı görkəmlı rus filosofu **N.A.Berdyaevin** belə bir düzgün fikri ilə razılışmaq olar ki, "dünya yaranandan bir qayda olaraq həmişə çoxluq deyil, azlıq idarə etmiş və edəcəkdir. Bu, idarəetmənin bütün forma və tiplərinə, monarxiyaya və respublikaya, irtica dövrünə və inqilabi dövrlərə aiddir. Azlığın idarəçiliyindən çıxış yoxdur. Bir azlıq digər azlıqla əvəz olunur. Hərada dövlət varsa, siyasi elita da vardır". Bu həqiqəti inkar etmək tarixi təcrübəni və müasir həyatın faktlarını təhrif etmək deməkdir.

Siyasi hakimiyyət öz-özlüyündə qeyri-bərabərlik fenomenidir. Həmin hakimiyyətin subyekti və obyektinin vəziyyətindən və imkanlarından çıxış edərək belə bir qənaətə gəlmək olar: bir qrup idarə etmək hüququna malikdirsə, digərləri tabeçilikdə olmağa məhkumdur. Bu qeyri-bərabərlik müxtəlif vasitələr sistemi ilə müdafiə olunur və nəticə etibarilə, siyasi hakimiyyət həyata keçirilir.

Tarixi təcrübə təsdiqləyir ki, insanların razılaşdırılmış

fəaliyyətinə zərurət yarandıqda, onların fəaliyyəti müəyyən məqsədlərin əldə edilməsinə tabe olur. Eləcə də idarə edənlə idarə olunan, hakimiyətdə olanla hakimiyətdən məhrum edilən, ağalıq səlahiyyətinə yiyələnənlə asılı vəziyyətə düşən müyyənənşdirilir. Tabelik motivləri müxtəlif formada nəzərə çapır. Həmin motivlər qarşıya qoyulan məqsədlərin əldə olunması marağına, göstərişlərin reallaşdırılması zərurətdən irəli gələn inama, tabelikdə saxlayanların nüfuzuna və son nəticədə təbeçilikdən imtina etdiğdə arzuolunmaz həllardan ehtiyatlanmaq hissini əsaslanıa bilər.

Tarixi faktlar inandırıcı surətdə təsdiqləyir ki, harada siyasi hakimiyət mövcuddursa, orada onun uğrunda mübarizə labüddür. Belə mübarizə müxtəlif formalarda – sivil, demokratik, ən sərt və qeyri-insani səviyyədə aparıla bilər. Hakimiyət uğrunda mübarizədə hakim elita bilavasitə olmasa da, dolayısı ilə iştirak edir.

2. Siyasi elita: formallaşma prosesi və mexanizmi

Siyasi elitanın formallaşması prosesini araşdırmadan onun tam səciyyələndirilməsi qeyri-mümkündür. Bu siyasi fenomenin mahiyyətini başa düşmək üçün, onun formallaşması və əvəz olunması probleminin aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Siyasi elitäaya seçilmə sisteminin əsasını bir neçə amil şərtləndirir. Onlardan başlıcası bunlardır: sosial bazanın genişliyi, elitäaya seçilmə meyarını və qaydalarnı həyata keçirən şəxslər dairəsi. Mövcud amillərin konkret məzmunu ölkədən-ölkəyə dəyişir və hakim siyasi rejimdən çox asılıdır. Göstərilən amillərin məzmunu və siyasi rejim siyasi elitanın formallaşmasında iki meyl doğurur. Həmin meylləri müqayisə edək.

Birinci meyl üçün siyasi elitanın formallaşması mexanizminin qapalı olması səciyyəvidir. Müasir politoloji ədəbiyyatda bu "**gildiya sistemi**" də adlandırılır. Həmin meyl aşağıdakılara ifadə edir:

- elitanın formallaşmasının sosial bazasının çox məhdudluğunu;

- sosial bazaya axının cəmiyyətin hakim sosial bazasını təşkil edənlərin hesabına baş verməsi;
- seçimi həyata keçirən şəxslər dairəsinin (selektoratın) məhdudluğunu.

Elitanın formallaşmasını əks etdirən birinci meyl avtoritar və totalitar siyasi rejimlər üçün səciyyəvidir. İctimai mənafə ilə bağlı müləhizə baxımdan bu meyl durğunluğa, böhran halının artmasına gotirib çıxarır. Siyasi elita nə qədər qapalı olarsa, cəmiyyəti effektli idarə etmək imkanını itirir, bununla belə öz hökmranlığını saxlamağa qadir olur.

Siyasi elitanın formallaşmasının **ikinci meyli** və təkrar istehsalı birinci meylə birbaşa ziddir. Bu meyl mövcud ədəbiyyatda açıq və ya "**antreprenər**" sistem adlandırılır. İkinci meylin fəaliyyəti demokratik siyasi rejimə malik dövlətlər üçün səciyyəvidir. Söhbət elə dövlətlərdən gedir ki, orada siyasi elitanın böyük hissəsi təyin olunma yolu ilə deyil, məhz ümumi şəxslər nəticəsində formallaşır. Belə şəraitdə siyasi elitanın formallaşması prosesinin ikinci meyli aşağıdakılara səciyyələnir:

- selektoratın (bütün seçicilərin) geniş dairəsi;
- seçki prosesinin açıq olması;
- cəmiyyətin har bir sosial qrupunun nümayəndəlarının siyasi strukturdakı vəzifələrdə təmsil olunmaq iddiası;
- seçilmənin rəqabət xarakteri;
- rəhbər vəzifələrə iddiyalı olanların şəxsi keyfiyyətlərinə və qabiliyyətinə yüksək tələbkarlıq.

Siyasi elitanın formallaşması prosesinin bu sistemi onun ən yuxarı təbəqəsinə qabiliyyətli, iradəli, peşə savadına malik, hakimiyətin mexanizmi ilə "kənardan" deyil, "daxildən" tanış olan insanların düşməsinə imkan yaradır.

Siyasi elitanın formallaşması prosesini və mexanizmini başa düşmək üçün müasir siyasi fikirdə əksini tapan bəzi nöqtəyi-nəzərlərlə tanışlıq vacibdir. Bu baxımdan məşhur Amerika sosioloqu P.A.Sorokinin **vertikal mobillik nəzəriyyəsi** mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial mobilliyyin ümumi nəzəriyyəsindən çıxış edərək

P.Sorokin vertikal mobilliyyin üç növünü (iqtisadi, peşə və siyasi) təhlil edərək nəzərə çatdırır ki, kollektiv və fərdi vertikal mobilliyyin intensivliyi və ümumiliyi daim zəifləmə və ya güclənmə meylinə malik olmadan, məkan və zaman etibarılı, dəyişilməyə məruz qalır. Onun fikrincə, demokratik cəmiyyətdə vertikal mobillik avtokratiya ilə müqayisədə çox vaxt yüksək səviyyədə təzahür edir. **Sorokin** görə, siyasi elitanın yeniləşməsinə aparan vertikal dövretmənin daha effektli kanalı ordu, kilsə, təhlil təsisatları, iqtisadi xarakterli və həmkarlar təşkilatları, ailə və köbin təsisatı və sairə hesab olunur. Lakin siyasi vertikal mobillik prosesində cəmiyyətin ən əhəmiyyətli təsisatları olan siyasi partiyalar və təşkilatlar xüsusi rol oynayırlar.

Siyasi elitaların bir-birini əvəz etməsi (təkraristehsalı) iki üsulla baş verir: o, siyasi elita ilə onun əleyhinə olan qüvvələr arasında fəal və həllədici mübarizə və ya ləng və məhdud dəyişikliklər formasında ifadə oluna bilər. Hələ vaxtilə **Q.Moska** qeyd edirdi ki, siyasi elitanın təkamülü "aristokratik" və "demokratik" meyl kəsb edə bilər. **Moskaya** görə, həmin meyllərdən birincisinin üstünlüyü elitar təbəqənin "qapallığını və kristallaşmasını", elitanın durğunluğunu ifadə edir və onun özünü təkraristehsalı vasitəsilə cırlaşması onunla yeni ictimai qüvvələr arasında mübarizəyə gətirib çıxarıır. İkinci meylin hökmranlığı elitanın aşağı təbəqələr içərisində çıxan qabiliyyətli şəxslər hesabına yeniləşməsi imkanları ilə bağlıdır. Bu isə siyasi elitanın effektli rəhbərlik etmək qabiliyyətini artırır.

V.Pareto ilk dəfə **əkselita konsepsiyasını** irəli sürməklə, elitanın dövri olaraq bir-birini əvəz etməsini – "dövretməsi" – əsaslandırmışdır. O, əkselitani siyasi elitanın elə hissəsinə aid edir ki, öz sosial vəziyyəti və ya digər maneələr üzündən rəhbərlik etmək funksiyalarına yiyələnə bilmir. Sosio-loquon fikrincə, elitanın dövretmasının (bir-birini əvəz etməsinin) səbəbi bundan ibarətdir ki, əkselitanın qapalığı və kəmiyyətçə artması nəticəsində siyasi elita keyfiyyət etibarılə qanuna uyğun surətdə pişləşir.

Hazırda qərb siyasi elmində əkselita hər şeydən əvvəl, demokratik cəmiyyətin hakim elitasının siyasi qrupu ilə rəqabətdə olan təbəqə kimi nəzərdən keçirilir, elitanın əvəz olunması isə təbii rəqabət mübarizəsinin nəticəsi kimi araşdırılır. Belə nöqtəyə-nəzər **demokratik elitizm konsepsiyasında** (**R.Dal**) öz ifadəsini tapmışdır. Elitanın sərvət nəzəriyyəsinin tərəfdarları onun əkselita ilə əvəz olunması problemini cəmiyyətin sərvət yönümüzündəki dəyişikliklərin nəticəsi kimi əsəsəndirir. **Marksist nəzəriyyə** rəhbərlik edən təbəqənin əvəz olunmasını sınıf mübarizənin ifadəsi, köhnə hakim sınıfların devrilməsinin və onun yeni, inqilabi, daha qabaqcıl sınıfla əvəz edilməsinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirir.

Bələliklə, müasir politologiyada köhnə idarə edən azlığı əvəz etməyə hazır olan siyasi qüvvələrin (əkselitaların) mövcudluğu iddia edilir. Bir sıra müelliflər, məsələn, **Qabriel Lassuell** elita və əkselita arasındaki mübarizəni elitanın sosial tərkibini köklü surətdə dəyişdirən siyasi inqilab hesab edir.

Siyasi elitanın formallaşması prosesi və bir-birini əvəz etməsi idarə edən təbəqələrin keyfiyyət xarakteristikası məsəlesi ilə bağlıdır. Əgər idarə edən elitanın əksəriyyəti peşə cəhətdən hazırlıqlı, zəruri idarəetmə keyfiyyətlərinə yiyələnən şəxslərdən ibarətdirse, onu yüksək işgüzar və əxlaqi keyfiyyətlər fərqləndirirse, onun özü isə daim cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin daha istedadlı nümayəndələri ilə təmamlanırsa, belə siyasi elita mürəkkəb siyasi prosesləri cəmiyyətin əksəriyyətinin mənafeyi naməsə effektli idarə etmək vəziyyətindədir. Elitanın fəaliyyətinin sabitliyi və nəticə etibarılı səmərəliliyinin mühüm şərti həmçinin, idarə edən təbəqənin öz xərici və daxili siyasetində milli mənafeyi aydın başa düşməsidir, müxtəlif ictimai təbəqə və qruplarla əlaqə yaratmasının zəruriliyini anlamasıdır.

Siyasi elitanın səbatsızlığı, zəifliyi və fəaliyyətinin effektli olmaması çox vaxt onun qeyri-peşəkarlığı, əxlaqi-etik göstəricilərinin zəifliyi, həddən artıq qapalığı, cəmiyyətin

digər hissəsindən ayrılmaga cəhd, milli-dövlət mənafeyini başa düşməməsi və ya təhrif etməsi ilə bağlıdır. **İdarə edən (hakim) elitanı milli zəmindən məhrum olmasının bir əsası vardır – hakimiyyət və var-dövlət.** Belə elita tez və ya gec öz yerini daha yüksək keyfiyyətlər nümayiş etdirən əkselitaya verməyə məcbur olacaqdır.

Elita təsisatı hər bir sivil cəmiyyətin ayrılmaz tərkib ünsürədir. Mürəkkəb mütəşəkkil sosial sistemdə daim qrupların, fərdlərin, sistem daxilində insan fəaliyyətinin formalarının coxçəhətli qarşılıqlı fəaliyyətlə səciyyələnən vəziyyəti nəzərə çarpir. Bu, insanların peşəkar surətdə idarə edənlərə ayrılmasını şərtləndirir. Onlar ən mühüm siyasi qərarları qəbul etməklə, əhalinin müxtəlif qruplarının mənafələrinin uzlaşdırılmasını, kütłələrin sosial dəyişikliklərdə iştirakı formalarını müəyyənləşdirir. Deməli, elitarlıq gələcəkdə də saxlanılacaq. Bundan əlavə cəmiyyətin elitarlığına qarşı mübarizə, obyektiv olaraq tərəqqiye istiqamətlənən cəmiyyətin özüne ziyan vurur.

Elitarlığın inkarı hər bir cəmiyyətdə real mövcud olan siyasi qeyri-bərabərliyin ört-basdır edilməsidir və bununla belə elita üzərində demokratik nəzarət imkanlarını məhdudlaşdırır. Eləcə də bütün vətəndaşların borabər səviyyədə hakimiyyətdə təmsil olunması illüziyası (xülyası) cəmiyyətin elitaya keyfiyyətcə əsil ləyaqətli və səriştəli insanların seçiləməsi məsələsinə diqqətini zəiflədir və hakimiyyətə firildaqçıların gəlməsinə imkan yaradır və cəmiyyətin istibdad elitəsinə tabeçiliyi təhlükəsini yaradır. Bu vəziyyət elita ilə mübarizənin deyil, elitaya seçim sisteminin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini sübut edir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dünya praktikası elitaya seçimini iki sistemini – gildiya və antreprener sistemləri fərqləndirir. Bu və ya digər sistemin süzgəcdən keçirilməsi bir səra amillərlə şərtlənir: cəmiyyətdə partiya sistemlərinin rolu, siyasi ənənələr, mədəniyyətin yekcinsliyinin dərəcəsi, sosial qeyri-bərabərliyin səviyyəsi və s.

Gildiya sistemi bir sıra fərqləndirici cəhətlərlə səciyyələnir. Ehtimal edilən namizədlərin seçilməsi üçün əsas diqqət onların siyasi üstünlüyünə, sinfin, təşkilatın qayda və göstərişlərinin gözönülməsinə vurgulanır. Bunun nəticəsində gildiya sistemi üçün siyasi dəyişiklikləri yüksək səviyyədə qabaqcadañ başa düşmək, siyasi kursda varislik, siyasi münaqışlərə dair kiçik ehtimal səciyyəvidir. Belə vəziyyət onun sayəsində mümkün olur ki, potensial namizədlərin irəli çökülməsi prosesi partiyaların köməyinə əsaslanır. Namizədlərin liderlik mövqeyinin diqqətən seçiləməsi formal tələblərin say coxluğu ilə (məsələn, təhsil, iş stajı, yaş, xarakteristika, əvvəlki vəzifə, partiyalılıq və s. nəzərə alınır) təmin edilir. Seçilme gizli və selektoratın (başqa sözə, kim seçirse) məhdud dairəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Gildiya sisteminin konkret-tarixi variantı nomenklatura sistemidir, qrup halında birlərin yüksək səviyyəsidir. Belə sistem totalitar rejimlərdə və xüsusilə SSRİ-də yayılmışdır.

Antreprener sistemin seçiləməsi digər prinsiplərə şərtlənir. O, namizədin yaradıcı potensialı, inandırmaq qabiliyyəti, seçilərin xoşuna gəlmək bacarığı kimi keyfiyyətlərə əsaslanır. Bu sistem cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının hakimiyyətə gəlməsinə (formal da olsa) yol açır, namizədləri məhdud sayda tələblərlə üzləşdirir. Məsələn, ABŞ-da prezidentlik mövqeyinə irəli sürürlən namizədlər 35 yaşdan aşağı olmamalıdır və ölkədə azı 14 il yaşamlıdır. Prezidentliyə seçilə prosesinin özü namizədlərin kəskin qarşidurması ilə səciyyələnir. Belə sistem daha demokratik xarakter daşıyır, elitaya zamanın tələblərinə uyğun gələn daha istedadlı insanların gəlini nəzərdə tutur.

Elitanın sosial somarəliliyinə seçmə sistemi ilə yanaşı, digər bəzi amillər də mühüm təsir göstərir.

(1) Elitar mövqeyə seçiləmə sosial-sinfi mənsubiyətlə, cəmiyyətdə malik olduğun vəziyyətlə və potensial namizədin cinsi ilə six bağlıdır. Məsələn, S.Eldersveldin 1989-cu ildə apardığı tədqiqatın nəticələrinə görə, İsviçəri, İtaliyanı, Al-

maniyani, İngiltereni, ABŞ-ı ve Fransanı temsil eden elitanın türkibində fəhlə sinfi içərisindən çıxan vəzifeli şəxslər 7%, parlament üzvləri isə 20% təşkil etmişdir. Adətən, elita üzvləri siyasetlə bağlı olan ailələrdən çıxır, hökumətdə təmsil edilənlərin 60%-i isə qohumluq əlaqəsinə malik olanlardır. Fəhlə sinfi içərisindən elitaya daxil olanlar, əsasən "sol" partiyalar vasitəsilə seçilmişlərdir. Həmin partiyaların sıralarında məhz fəhlələr hesabına tamamlanır. Belə ki, Almaniyada, İtaliyada, İngiltərədə, Hollandiyada sol qanadı təmsil edən deputatların 46 faizdən 63 faizə qədəri fəhlə ailələrindən çıxırlardır, mühafizəkar partiyaların deputatlarının mütləq əksəriyyəti isə orta sinifləri ve ya orta siniflərin yüksək təbəqəsinə təmsil edənlərdir. Beləliklə, sosial mənşə elitaya maddi cəhətdən varlı insanların seçiləməsinə imkan yaratır. Belə insanlar cəmiyyətdə müəyyən statusa yiylənməklə, siyasetlə məşğul olmaq üçün maliyyə əsaslarına malik olanlardır.

(2) Elitanın seçiləməsinə və nəticə etibarılı səmərəliliyinə təhsil nezərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Siyasetlə məşğul olmaq təbii olaraq biliklərə geniş yiylənməyi təlob edir. **Eldersverdin** yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatının nəticələrinə görə, parlament üzvlərinin 80%-i və dövlət vəzifələrində çalışan şəxslərin 96%-i universitet təhsilinə malikdir. Tədqiqat aparılan həmin ölkələrdə əhalinin yalnız 8%-i universitet diplomuna malikdir. Bir sıra ölkələrdə elitada təmsil olunmaq məhz müəyyən universitetlərin diplomlarına yiylənməklə şərtlənir. Məsələn, İngiltərədə yalnız Oksford və Kembric universitetlərinin diplomlarına sahib olanlar elitada təmsil oluna bilərlər. Yeri gəlməşkən qeyd edək ki, Oksford universiteti 1167-ci ildə, Kembric universiteti isə 1209-cu ildə yaradılmışdır. **Təhsilin növü** elitanın effektivliyinə və siyasi tərzinə xeyli təsir göstərir. Belə ki, Böyük Britaniyanın dövlət məmurlarının 40%-i, Almaniyada 2%-i, ABŞ-da 6%-i humanitar təhsilə malikdir, müqayisə üçün qeyd edək ki, Hollandiyada bir nəfər də məmər humanitar təhsilli deyildir. Böyük Britaniyada dövlət məmurlarının çox az hissəsi – 3% hüquqi təhsilə malikdir. **Əksinə**, Almaniyada həmin rəqəm

66%, İtaliyada 54%, Hollandiyada 39%, ABŞ-da isə 20% təşkil edir.

(3) Hakimiyyət mövqelərində kişi və qadınların təmsil olunmasında **gender uyğunsuluğu** əhəmiyyətli dərəcədə saxlanılır. Siyaset hələlik "kiş" peşəsi kimi mövcuddur. Həmin ölkələrdə qadınlar elitada yalnız 7% təşkil edirlər. Əgər Hollandiyada qadınlar elitada 14% təşkil edirsə, Britaniya elitəsində bu göstərici 4%-dir.

(4) Siyasi elitanın effektivliyi və səmərəliliyi xeyli dərəcədə onun öz rolunu başa düşməsindən, mövqeyi və inamından asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, elita cəmiyyətin siyasi həyatında öz rolunu dərindən dərk edir, lakin milli elitaların ideoloji və sərvət yönümü nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Bu, elitanın yaşadığı ölkənin sosial-mədəni xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Müxtəlif elitaların nümayandələrinin təsəvvüründə gələcəyin arzu edilən modeli onlar üçün müəyyənedici, əhəmiyyətli olan bu və ya digər amillərlə fərqlənir. Məsələn, amerikalılar **S.Eldersverdin** apardığı sorğunun nəticələrinə görə sosial ədalətə, cəmiyyətin geniş təbəqələrinin təhsilinə və maddi rifahına daha çox diqqət yetirirlərse, hollandiyalılar sosial bərabərliyə və cəmiyyətin həmrəyliyinə, ingilislər isə iqtisadi cəhətdən möhkəmliyə və firavan həyata üstünlük verirlər.

Lakin milli elitalar daxilində sərvətlərə münasibətdə tam yaxınlıq mövcud deyildir. ABŞ-in yüksək dövlət məmurları içərisində 25% sosial ədalətə, 27% təhsilin zəruriliyinə, biliklərə geniş yiylənməyə və mədəni tərəqqiyə, 28% maddi güzarana, təhlükəsizliyə xüsusi əhəmiyyət verdikləri halda, ingilis parlamenti üzvlərinin 22%-i sosial ədalətə, 12%-i siyasi islahata, 35%-i maddi rifah halına üstünlük verirlər. Sərvətlər mecmu olmaq etibarilə, mədəni mühit elitaya, onun təsəkkürünə və davranışına təsir göstərir, buna görə siyasi elitanın fəaliyyətinin səmərəli nəticələri, xüsusiyyətləri sosiallaşma prosesi ilə şərtlənir, başqa sözə, biliklərin, vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi elitanın sosial roluunu və funksiyasını yerinə yetirməyə imkan yaratır. Elita-

nin formallaşması prosesi müxtəlif amillərin və sosial təsisatların təsirinə məruz qalır.

(5) Namizədin partiya mənsubiyəti də az əhəmiyyət kəsb etmir, cəmiyyətdə fəal siyasi fəaliyyət göstərən partiyanın rolü da danılmazdır.

Həmin sosiallaşdırıcı amillər bu və ya digər sərvətlər sistemi kontekstində cəmiyyətdə müxtəlif rol oynayırlar. İqtisadi, siyasi, mədəni sistemlər tamamilə müəyyən elitar mədəniyyətləri təkrar istehsal edir, konkret sərvət yönümüna malik olan elitaları doğururlar. Məsələn, Britaniya və Amerika elitaları oxşar sərvətlər malik olsalar da, həmin ölkələrdə sosiallaşmadı, təhsil sistemlərində, partiya sistemlərinin fəaliyyət şəraitində mövcud olan fərqlər onların elitar mədəniyyətlərində fərqləri şərtləndirir.

3. Siyasi elitanın təsnifatı və funksiyaları

Elitanın mövcudluğunu şərtləndirən amillər cəmiyyətin elitarlığını zərurətə çevirir. Siyasi elitanın özü yekcins deyildir, daxili differensiasiyalılıq kəsb edir və müxtəlif tarixi mərhələlərdə, ayrı-ayrı ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənilərlər. Bu və eləcə də tədqiqatçılıq metodlarının spesifikasiyi siyasi elitanın təsnifatını mürəkkəbləşdirir.

Təsir mənbələrindən asılı olaraq elita müxtəlif tiplərə ayrılır: 1) **ırsı**, məsələn, aristokratiya; 2) **sərvət cəhətdən** – yüksək nüfuzlu malik və nüfuzlu ictimai və dövlət mövqeyində təmsil edilən şəxslər; 3) **səlahiyyəti olan** – hakimiyətə bilavasitə sahib olanlar; 4) **funkşional** – peşəkarlar – idarə edənlər (rəhbər vəzifələr tutmaq üçün zəruri ixtisasa yiyələnən şəxslər).

Həmçinin, bilavasitə dövlət hakimiyətinə yiyələnən – **idarə edən** və **müxalifətçi** (əkselita), **açıq** elita, eləcə də xüsusi təbəqədən təkrar istehsal olunan **qapalı** elita fərqləndirilir.

Elitanın özü **yüksək** və **orta** elitaya ayrılır. Yüksək elita bütün dövlət üçün əhəmiyyətli olan qərarların qəbul olunmasına bilavasitə təsir göstərir. Ona mənsub olmaq nüfuzla şərtlənə bilər. Məsələn, prezidentin qeyri-rəsmi məsləhətçisi,

onun "mətbəx kabinetini" ilə və ya hakimiyət strukturlarındaki vəziyyətə müəyyənleşə bilər. Qərb demokratiyalarında sakinlərin hər milyon nəfərinə yüksək elitanın 50 nümayəndəsi düşür. Ən yüksək elitanın mənzini təşkil edənlərin sayı təxminən 200-400 nəfərdən ibarətdir.

Orta elitaya əhalinin təxminən 5 faizi daxildir. Bu elitanı təmsil edənlər üç əlamətlə – gəlir, peşə statusu və təhsilə görə fərqlənilərlər. Belə meyar əsasında bir və ya iki yüksək göstəriciyi malik olanlar **marginall elitaya** aiddirlər. Karl Doç qeyd edir ki, "bütvölkük də golirə nisbətən təhsil seviyyəsi daha yüksək olanlar mövcud münasibətlərə bir qayda olaraq çox tənqidli yanaşırlar, öz siyasi inamı baxımdan mərkəzçiliyə və ya sol radikalizmə meyl edirlər. Beləliklə, gəlin, peşə statusunun və təhsil seviyyəsinin nisbəti ilə müəyyən olunan və cəmiyyətin elitarmasını təşkil edən ölkə əhalisinin 5 faizinin görüşləri mövcud ölkə üçün siyasi baxımdan nəyin məqbul və nəyin qeyri-məqbul olmasına çox təsir edə bilər".¹

Xeyli politoloq orta elitanın xüsusi, onun "subelitə" adlanan yeni təbəqəsinin rolunun artması meylini qeyd edirlər. Bu təbəqəyə siyasi qərarların hazırlanmasında, qəbulunda və reallaşmasında iştirak edən yüksək mövqeyə malik qulluqçular, menecerlər, alımlar, mühəndislər və intellektlər daxildir. "Subelitə" adətən informasiyalılıqda, mütəşəkkilikdə və yeganə fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaqdə yüksək elitanı üstləyir.

Siyasi qərarların qəbul olunması prosesində bilavasitə iştirak edən siyasi elitaya icraedici fəaliyyət üçün müəyyənləşdirilən **inzibati elita** da qoşulur, o əməli işdə siyasetə böyük təsir göstərməyə qadirdir.

Demokratik cəmiyyətdə siyasi elitanın məzmunlu təsnifatında elitanın inkişaf dərəcəsindən, vertikal (sosial nümayəndəlik) və horizontal (qrupdaxili birlik) əlaqələrdən asılı olaraq onun dörd başlıca tipi ayırd edilir: **sabit demo-**

¹ Сравнительная политология / Пер. с англ. Ч. 2. М., 1992, с. 92

kratik elita – yüksək nümayəndəlik və qrup halında yüksək integrasiya; **plüralist** – yüksək nümayəndəlik və qrup halında zəif integrasiya; **səlahiyyətli** – zəif nümayəndəlik və qrup halında yüksək integrasiya; **dezinteqral** – hər iki göstərici üzrə zəif olan.

Cəmiyyət üçün sabit demokratik elita daha səmərəli-dir, çünki o, xalqla qrup halında olan kooperasiyanı yüksək dərəcədə six əlaqələndirir.

Müasir cəmiyyətin elitarlığı kifayət qədər sübut olunmuş faktdır. Onun aradan qaldırılması ilə bağlı bütün cəhdələr və siyasi tarazlıq yalnız səmərəli olmayan elitanın, despotun hökmranlığına gətirib çıxara bilər ki, bu da son nəticədə bütün xalqa ziyan vura bilər. Siyasi elitarlığın aradan qaldırılması məhz içtimai özünüdərə hesabına mümkündür. Lakin bəşər sivilizasiyasının indiki inkişaf mərhələsində xalqın özünüdərəsi reallığa nisbətən daha çox cəlbedici idə-alıdır. Demokratik dövlətdə elita ilə mübarizə yox, məhz cəmiyyət üçün daha səmərəli, faydalı elitanın formallaşması birinci dərəcəli əhəmiyyət malikdir. Onu sosial nümayəndəliklə təmin etmək, öz vaxtında keyfiyyətcə yeniləşdirmək, oliqarxiyalışma meylini aradan qaldırmaq olduqca vacibdir. Elitanın cəmiyyətə rəhbərlik funksiyasının yerinə yetirilməsinin effektivliyini səciyyələndirən sosial səmərəliliyi xeyli göstəricilərdən təşəkkül tapır. Onlardan ən əhəmiyyətli horizontal və vertikal integrasiyanın optimal əlaqələndirilməsidir. Bu göstərici yüksək peşəkarlıq səriştəliliyini və rəhbər kadrlar üçün zəruri sərvət yönümünü: düzgülüyü, qanuna və insan hüquqlarına hörmət edilməsini, ümumi ri-faha qayğını və sairəni təmin edir.

Horizontal integrasiya elitanın müxtəlif nümayəndələrinin kooperasiyasıdır (birgə əməyidir, əməkdaşlığıdır), onun qrup halında birliyidir (həmçəriyidir). O, müəyyən çərçivədə kollektiv qərarların qəbul edilməsinin, cəmiyyəti siyasi qütbleşmədən və radikallaşmadan qorumağın, rəhbərlərin kompromis qərarlar qəbul etməsinin və konsensus əldə etməyin, münaqişələri aradan qaldırmağın və həll etməyin

zəruri şərti kimi çıxış edir. Lakin qrupdaxılı integrasiya elitanın sosial səmərəliliyinə o zaman imkan yaradır ki, bu proses elitanın **sosial nümayəndəliyinin** zəifləməsi hesabuna baş verir. **Hoffmann-Lanqenin** qeyd etdiyi kimi, müasir "elita öz xüsus bazisində azad olmaq meylini onun azad suradə qərar qəbul etməsinin məhdudlaşması tələbi kimi dərk edir".

Elitanın xalqın tələbatını və rəyini ifadə etməsi xeyli səbəbdən asılıdır. Bu səbəblərdən biri onun nümayəndələrinin sosial mənşeyidir. O, siyasi oriyentasiyaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Aydındır ki, kəndlilər, fəhlələr, müəyyən etnik və digər qruplar içərisində çıxan elita nümayəndələri həmin təbəqələrin spesifik tələbələrini asanlıqla başa düşür və onlarla ümumi dil tapa bilir. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, fəhlələrin mənafeyini hökmən fəhlələr, fermerlərinkini fermerlər və s. müdafiə etməlidir. Bunu çox vaxt cəmiyyətin digər qrupları içərisində çıxan siyasetçilər-pesəkarlar daha yaxşı reallaşdırıb bilərlər.

Müasir dövlətlərdə əhalinin elitada təmsil olunması uyğunsuzluğu kifayət qədər böyükdür. Məsələn, Qərb ölkələrinin elitaları arasında universitet məzunları da qruplarla müqayisədə daha geniş təmsil olunurlar. Bu isə öz növbəsində adətən, valideynlərin kifayət qədər yüksək sosial statusu ilə bağlıdır. Bütləvlükdə isə müxtəlif təbəqələrin nümayəndələrinin siyasi elitada təmsil olunması uyğunsuzluğu, bir qayda olaraq, əldə edilən vəzifə statusunun yüksəlməsi hesabına artır. Siyasi-idarəetmə aparatının birinci pilləsində əhalinin aşağı təbəqələri yuxarı təbəqələrlə müqayisədə xeyli azlıq təşkil edir. Siyasi elitanın və bütün əhalinin sosial göstəricilərinin qeyri-mütənasibliyi heç də rəhbərlərin bilavasitə siyasi oriyentasiyasını ifadə etmir. Elitanın sosial strukturunun formal ifadəsi ilə müqayisədə, elitanın sosial nümayəndəliyinin təminatçı kimi onun **təşkilatı** (partiyalar, həmkarlar ittifaqları və s.) **mənsubiyəti** çıxış edir. O, birbaşa sərvət yönümü ilə bağlıdır. Bundan əlavə partiyalar və digər təşkilatlar öz üzvlərinə lazımı istiqamətdə təsir göstərmək

imkanlarına malikdirlər.

Müsəir demokratik cəmiyyətdə partiya mexanizmi nəzarəti dövlət təsisatları və ictimai təsisatlarla tamamlanır. Belə təsisatlara seçeneklər, referendum, KİV, ictimai rəy, təzyiq qrupları və s. daxildir.

Elitanın sosial nümayəndəliyinə, keyfiyyətcə tərkibinə, peşə səriştəlliliyinə və səməralılıyinə bütövlükdə onun seçiləsi böyük təsir göstərir. Belə sistemlər seçimin necə və kimin tərəfindən həyata keçirildiyini, onun qayda və məyarlarını, selektorat dairəsini (seçimi həyata keçirən şəxsləri), fəaliyyətinin təhrikəcidi motivlərini müəyyənləşdirir.

Siyasi elitanın məzmunu onun fəaliyyətində, yerinə yetirdiyi funksiyalarda üzə çıxır. Həmin funksiyalar çoxcahətli və mürəkkəb xarakter daşıyır. Əlbəttə, siyasi elitanın həyata keçirdiyi müxtalif və başlıca funksiyalar bilavasitə cəmiyyətin taleyi ilə bağlı olduğu üçün çox məsuliyyətli mahiyət kəsb edir. Heç də təsadüfi deyil ki, bu funksiyaların məzmunu və həddi məhz bu və ya digər ölkənin konstitusiyası ilə müəyyən olunur. Şübhəsiz, bu cəhət legitim siyasi elitaların mövcud olduğu ölkələrə aiddir. Belə ölkələrdə siyasi si-tuasiya sabitliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Siyasi elitarların yerinə yetirdiyi funksiyaların məzmununa obyektiv və subyektiv xarakterli bir sıra amillər təsir göstərir. Bu mənada mövcud ölkənin siyasi rejimi daha böyük təsir gücünə malikdir.

Politoloji ədəbiyyatda siyasi elitanın aşağıdakı başlıca funksiyalarının təhlilinə səy göstərilir: strateji, kommunikativ, təşkilatlı və integrativ. Həmin funksiyaların müqayisəli təhlilinə keçək.

Siyasi elitanın funksiyaları içərisində **strateji funksiya** birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bu funksiyanın başlıca məzmunu onunla səciyyələnir ki, cəmiyyətin inkişaf strategiyasının və taktikasının işləniləb hazırlanmasını, siyasi fəaliyyət programının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Strateji funksiya ictimai tələbatları köklü dəyişikliklərdə əks etdirən yeni ideyaların əsaslandırılmasında, ictimai

inkişafın strateji istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində, vaxtı çatmış islahatlar konsepsiyasının işləniləb hazırlanmasında təzahür edir. Siyasi elitanın strateji funksiyası onun yüksək səviyyəsində – parlament deputatları, nazirlər kabinetinin üzvləri, prezidentin ekspertləri, müşavirləri, köməkçiləri və sitəsilə tamamilə reallaşa bilər. Əlbəttə, elmi-tədqiqat institutlarının, analitik mərkəzlərin mütəxəssislərindən, ən görkəmlə alımlardan istifadə etməklə.

Siyasi elitanın strateji funksiyasını uğurla reallaşdırmaq sərf "beyin komanlaşının" keyfiyyətli tərkibi ilə müəyyən olunmur, eləcə də ölkədə spesifik demokratik təsisat kimi səciyyələnən ictimai rəyin vəziyyətindən (obyektivliyi, fəallığı, elitaya təsir göstərmək qabiliyyəti və s.) və onun qəbul edilən siyasi qarda ifadəsi səviyyəsində asılıdır.

Kommunikativ funksiya siyasi programlarda əhalinin müxtəlif sosial qrupları və təbəqələrinin mənafə və tələbatının ifadəsini və onların əməli fəaliyyətdə həyata keçirilməsinə səciyyələndirir. Həmin funksiya özündə bu və ya digər sosial birliyin əhval-ruhiyyəsinin səciyyəvi cəhətlərini görməyi, çox mühüm müxtalif məsələlərə aid ictimai rəydə təzahür edən dəyişikliklərə çevik və düzgün münasibəti mənalıdır. Kommunikativ funksiya əhəmiyyətin, sosial məqsədlərin, ideyaların və dəyərlərin müdafiə olunmasını ifadə edir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi siyasi elitanın nümayəndələrindən bəzi zəruri keyfiyyətlərə yiyələnməyi, hər şeydən əvvəl, insanların böyük əksəriyyəti ilə ünsiyyətdə olmayı tələb edir.

Siyasi elitanın ən əhəmiyyətli funksiyalarından digəri **təşkilatçılıq funksiyasıdır**. Siyasi elita eləcə də kütlələri təşkil etmək zərurəti ilə üzləşir və daim üzləşəcəkdir. Siyasi elitanın təşkilatçılıq funksiyası işləniləb hazırlanmış kursun praktikada reallaşmasını, siyasi qərarların həyatda təcəssümünü nəzərdə tutur. İşləniləb hazırlanmış strateji xətt müxtalif siyasi tədbirlər sistemində əksini tapır. Bunlar aşağıdakılardır:

- qanunverici qərarların, sənədlərin qəbul edilməsi;
- səfərbəredici (ictimai şüura təsir göstərən müxtalif

formalar, əhval-ruhiyyənin formallaşması, cəmiyyət üzvlərinin sərvət yönümü);

- tənzimləyici (maddi, insan, maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi);
- əlaqələndirici (mərkəzi və regional fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi);
- nəzarətdici;
- nizamlayıcı qaydaya salmaq və s.

siyasi elitanın spesifik əhəmiyyətə daşıyan funksiyalarından digəri **inteqrativ funksiyadır**. Həmin funksiyanın məhiyyəti bunda ifadə olunur ki, cəmiyyətin sabitliyinin möhkəmlənməsinə yönəlir, sosial münəqışlərə, kəskin ziddiyətlərin təzahürünə yol verməməyə istiqamətlənir. İnteqrativ funksiyanın məzmununun əhəmiyyətli cəhəti müxtəlif sosial qrupların mənafələrinin ahəngdarlığına, konsensusun (frazılığın) əldə olunmasına, bütün sosial qüvvələrin yaxınlığına, əməkdaşlığına, qarşılıqlı siyasi fəaliyyətinə nail olmaqdan ibarətdir. Haqqında danışığımız funksiyada siyasetçilərin qabiliyyəti, məharəti, əcəviliyi, diplomatikliyi, cəmiyyətin bütün təbəqələri ilə ümumi dil tapması və qarşılıqlı fəaliyyəti öz əksini təpib. Siyasi elitanın bu funksiyani reallaşdırmaq qabiliyyətinin olmaması istər-istəməz cəmiyyətdə partlayışı situasiyanın yaranmasına götürüb çıxarıır.

Siyasi elitanın funksiyalar sistemi bütövlükdə cəmiyyəti idarə etməkdən, ona rəhbərlikdən ibarətdir. Həmin funksiyalar bir tərəfdən ölkənin, dövlətin idarə olunmasında ifadə olunur, digər tərəfdən ictimai həyatın ayrı-ayrı sferalarının tənzimlənməsini şərtləndirir. Bu və ya digər siyasi elita təşəkkül taplığı vaxtdan etibarən, ölkənin konkret şəraitinə, iqtisadi və siyasi vəziyyətinə uyğun olaraq, müəyyən stratejiya və taktika işləyib hazırlanır. Bu fəaliyyət xətti ilk önce, bütövlükdə cəmiyyətin idarə olunmasına istiqamətlənir.

Siyasi elitanın idarəetmə sistemində **idarəetmə məqsədlərinin reallaşdırılmasına** nail olmaq xüsusi yer tutur. Bu funksiya məhiyyət etibarilə, strateji funksiya ilə əlaqə kəsb etməklə onun tam həyata keçirilməsinə xidmət edir. Siyasi

elita idarə edənlərlə idarə olunanlar arasında hökmranlıq və tabeçilik münasibətlərinin reallaşdırılmasına istiqamətlənir. Hökmranlıq və tabeçilikdən kənarda siyasi elita təsəvvür etmək mümkün deyildir. Elita cəmiyyətə nəinki təbiətən xasdır, eləcə də o, müxtalif mənbələrə və dayaqlara malik olan çoxcəhətli sosial fenomendir. Siyasi elitanın əhəmiyyətli vəzifələrindən biri siyasi sistemin optimallaşdırılması, onun təsisatlarının hakimiyyətə gələn sosial qüvvələrin məqsədlərinə və vəzifələrinə uyğunlaşdırılmasıdır. Demokratik siyasi sistem üçün bir qayda olaraq çoxpartiyalılıq və demokratik seçkilər səciyyəvidir. Tarixi təcrübə göstərir ki, hakimiyyətə sahib olan siyasi lider və ya qrup özündən əvvəlki siyasi sistemi saxlamağa cəhd edir.

Nehayat, siyasi elitanın ən mühüm vəzifələrindən biri cəmiyyətdə münaqışlərin tənzimlənməsi, mövcud ictimai sistemin daxili əlaqələrinin həyata keçirilməsi və sabitliyin təmin olunmasıdır. Hakimiyyət iki təraf arasında münasibət olmaq etibarilə, mövcud cəmiyyətdə hamı tərəfindən qəbul olunmuş və ya hüquqi cəhətdən təsbit edilmiş dəyərlərə və prinsiplərə əsaslanır. Həmin dəyərlər və prinsiplər nəinki müxtəlif insanların, eləcə də sosial təbəqə və qrupların ictimai və siyasi münasibətlər sisteminə yeri və rolunu, funksiyası və vəzifələrini müəyyən edir və tənzimleyir.

II BÖLMƏ

Siyasi təsisatlar sistemi

I FƏSİL

Siyasi hakimiyət

1. Hakimiyətin məzmunu və təzahür xüsusiyyətləri

Siyasəti cəmiyyət həyatının digər sferalarından (iqtisadi, sosial, mənəvi və s.) fərqləndirən cəhət onun hakimiyət vasitəsilə hayata keçirilməsidir. Siyaset qruplarının, birliklərin, təşkilatların tələbatının, səylərinin və qarşılıqlı fealiyyətinin səbəbinin başlıca obyekti kimi sıxış edir. Lakin hakimiyət siyasetdə daha gizli hadisə kimi səciyyələnir və onun təbiətini üzə çıxarmaq asan məsələ deyildir. Hakimiyətin mahiyyətinin düzgün başa düşülməsi (bütövlükdə) və xüsusiyyəti, siyasi hakimiyətin dürüst dərk edilməsi, onun reallaşmasının üsul və formalarının müəyyənləşdirilməsi siyaset aləminin mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etməyə imkan yaradır. Hakimiyət və hakimiyət münasibətləri siyasetin məğzını təşkil edir. Məşhur Amerika sosioloqu T.Parsonsun fikrincə, pul iqtisadiyyatda necə əhəmiyyət kəsb edirə, hakimiyət de siyasetdə elə əhəmiyyətə malikdir. Hakimiyət cəmiyyətin və siyasetin fundamental başlangıcıdır, siyasetin əsaslarına xidmət edir. O, sabit insan birliliklərinin mövcud olduğu hər yerdə – ailədə, istehsal kollektivlərində, müxtəlif təşkilatlarda və müəssisələrdə, bütün dövlətdə mövcuddur. Dövlətdə o ali, siyasi hakimiyət kimi təzahür edir.

Siyasi təlimlər tarixində siyaset və hakimiyət həmişə ayrılmaz, qarşılıqlı əlaqə kəsb edən hadisə kimi nəzərdən keçirilmişdir. Siyasi hakimiyət daimi ictimai xarakter daşıyır, sosial strukturun fealiyyəti vasitəsilə təzahür edir, məcburetmə gücündən, əxlaqi təsirdən istifadə etməyi, ənənəyə, nüfuza əsaslanmayı nəzərdə tutur.

Hakimiyət anlayışı siyasi nəzəriyyənin başlıca anlayışlarından biri olmaqla siyaseti, siyasi münasibətləri, siyasi

təsisatları, dövləti başa düşməyə kömək edir. Hakimiyət münasibətlərinə hələ antik dövrün mütsəkkirləri (Platon, Aristotel və başqları) xüsusi diqqət yetirmişlər, sonralar Makiavelli, Hobbs, Lakk, Kant və xeyli digər orta əsr və Yeni dövr filosofları böyük maraq göstərmişlər. Hakimiyət problemi müasir Qərb politoloqlarının diqqət mərkəzindədir.

Hazırda bu ictimai hadisənin müəyyənləşdirilməsində müxtəlif cəhdler nəzərə çarpar. Bəzi müelliflər hakimiyəti bir nəfərin və ya bir qrupun öz iradəsini həyata keçirmək imkanları kimi müəyyənləşdirir; digərləri idarəetmə məsəllərinə münasibətdə subyektlər arasında əlaqə, fealiyyət münasibətləri kimi açıqlayır; üçüncü qrup mövcud qaydaların özünəməxsus dəyişdirilməsinə imkan yaradan yaradıcı başlangıç, biliq kimi nəzərə çatdırır; nəhayət, onu mütsəkkil sinif zoraklıq kimi əsaslandırmağa səy göstərənlər də mövcuddur.

Politoloji ədəbiyyatda hakimiyətin təbiəti və mahiyyəti barədə bütün bir sıra konsepsiyalar mövcuddur. Onların arasında marksist, biheviorçu, struktur-funksional (sistemli) və digərləri seçilir. Marksist konsepsiyalarda hakimiyət bəzilərinin digərləri üzərində hökmranlığı, mütsəkkil qüvvəyə tabe olmaq kimi şərh edilir. Həmin konsepsiyalarda sinif hökmranlıq – tabe etmə vurgulanır. Marks və Engels hesab edirdilər ki, siyasi hakimiyətin başlıca cəhəti sinif xarakter daşımasıdır, hökmranlıq və tabeçilik münasibətləridir. Marksizmə görə, hakimiyətin mühüm əlaməti zoraklıqdır. Bununla yanaşı, marksist konsepsiyalarda belə bir əhəmiyyətli ideya diqqəti cəlb edir: ictimai tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi demokratianın inkişafıdır. İctimai inkişafda xalq kütlələrinin roluna aid marksist müddəə bunaya aydın sübutdur.

Əlbəttə, hakimiyət münasibətlərinin mahiyyətini yalnız məcburetməyə və zoraklığa aid etmək düzgün deyildir. Hakimiyət münasibətləri ictimai münasibətlərin təbii və zəruri sferalarını yaradır, bunlar hər şeydən əvvəl, ictimai

qaydaların qorunub saxlanması zərurətindən irəli gəlir.

Hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsinə **biheviorçu yanışma** çərçivəsində rol oynamamaq, davranış konsepsiyası, re-sursların mübadiləsi nəzəriyyəsi və digərləri fərqləndirilir. Belə konsepsiyalar üçün hakimiyyəti "aşağıdan" nəzərdən keçirmək səciyyəvidir. Hakimiyyət münasibətləri uyğun gəlməyən qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsi, digər insanların davranışının dəyişilməsi imkanlarına əsaslanan xüsusi davranış tipi kimi şərh olunur. Biheviorcu konsepsiyada hakimiyyət digər fərdlerin və fərdlər qrupunun davranışını dəyişməyə imkan yaradan fərdlər və ya fərdlər qrupunun şəxsiyyətlərə-rası münasibətləri kimi çıxış edir. Problemin mahiyəti biri-nin digəri üzərində nəzarəti kimi açıqlanır.

Hakimiyyət münasibətləri nəzəriyyəsinə görkəmli alman alimi Maks Veber böyük töhfə bəxş etmişdir. O, hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsi üçün **pozitiv-sosioloji yanışmanı** əsas götürmüştür. Veberin konsepsiyasına görə, hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsinin əsasını subyektlər arasındakı münasibətlərin uyğunsuluğu və bununla bağlı bir subyektin digərinə təsiri təşkil edir.

Hakimiyyət nəzəriyyəsinin daha da inkişafında böyük xidmət **struktur-funksionalizmə** məxsusdur. Belə ki, T.Parson's təsdiqləmişdir ki, hakimiyyət siyasi sistemin təhlilində əhəmiyyətli yer tutur, o makro sosial sistemin xüsusiyyəti və ya atributudur. Sistemli yanışma sistemin ifadəsi kimi, hakimiyyətin içtimai strukturlarda və funksiyalarda sırrını ax-tarmağa istiqamətlənir. Hakimiyyət münasibətlərinin əsa-sında funksiyaların ziddiyəti və uyğunsuluğu, vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətin imkanları dayanır. Fərdin rolu və statusundan asılı olaraq, hakimiyyət subyektin bu statusun-dan əmələ gələn fealiyyət qabiliyyəti kimi müəyyənləşdirilir.

Hakimiyyətin müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif yanış-maların mövcudluğu nəinki hakimiyyətin, eləcə də siyasetin çoxölçülü olmasını ifadə edir. Bu yanışmalara müraciət edilməsi hakimiyyət və siyaset problemlərinin hərtərəfli öyrənilməsinə imkan yaradır.

Hakimiyyət məsələsinin aydınlaşdırılması üçün hə-seydən əvvəl, sözün çox geniş mənasında hakimiyyətin xarakteristikasını açıqlamaq zəruridir. Sözün daha geniş mənasında hakimiyyət anlayışı cəmiyyətin birliyini və sabitliyini təmin edən zəruri funksiya kimi səciyyələnir, sözün dar, məhdud mənasında isə bu anlayış siyasi hakimiyyət mənasında ifadə olunur. Sözün geniş mənasında **hakimiyyət** in-sanların fəaliyyəti və davranışının xarakterinə və istiqamətinə təsir qabiliyyətinin səciyyələndirən sosial münasibətlərin forması kimi başa düşülür. Hakimiyyət ümumi mənada hər hansı vasitənin köməyiylə insanların fəaliyyətinə, davranışına müəyyənedici təsir göstərmək qabiliyyəti və imkanıdır. Ha-kimiyyətin xarakteristikasında çıxış nöqtəsi cəmiyyətə xas olan insanlar arasında iradi münasibətlərdir, hakimiyyətin iradəsinin müəyyənedici olmasıdır.

Hakimiyyətin bilavasitə daşıyıcısı, agenti hakimiyyətin subyekti və obyektidir. Subyekt (aktor) hakimiyyətin fəal, istiqamətvericiliyi başlangıcını təcəssüm etdirir. Hakimiyyət münasibətlərinin təşəkkülü üçün subyektin hakimiyyətde olmaq arzusu, nüfuz və digər keyfiyyətlərə yiylənənməsi zəru-ridir. Siyasi hakimiyyətin subyektləri mürəkkəb çoxsəviyyəli struktura malikdir. Onun ilkin aktorları fərdlər və sosial qruplardır, ikincisi isə siyasi təşkilatlar, müxtəlif qrupları və təşkilatları hakimiyyət münasibətlərində bilavasitə təmsil edən daha yüksək səviyyəli subyektlər, siyasi elitələr və li-derlər hesab olunur.

Hakimiyyət həmisi ikitərəfli səviyyədə mövcuddur, yəni qarşılıqlı fəaliyyətdə olan subyekte və obyekte malik-dir. Hakimiyyət tabelikdə olan obyektsiz mövcud ola bil-məz.

Hakimiyyət müəyyən təşkilatda təbii-tarixi zərurətdən yaranır və bütövlükdə cəmiyyətin, ayrılıqda müxtəlif sosial birliliklərin menafelerinin realaşmasını təmin etməyə imkan yaradır. Məhz bu tələbat müəyyən təşkilatda hakimiyyətin fəaliyyətinin təhrikədici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Hakimiyyət münasibətləri sistemi özündə dörd başlıca

komponenti birleşdirir:

- hakimiyetin minimum iki fərdi və ya kollektiv partnyorunun mövcudluğu;
- itaətsizlik zamanı müəyyən sanksiyaların mümkün lüyünü nəzərdə tutan hakimiyetin iradəsinin (əmr, tələb) ifadəsi;
- hakimiyəti həyata keçirənə tabeçilik;
- əmr verənlərin (tələb edənlərin) və ona tabe olanların hüququnu müəyyən edən ümumi qəbul edilmiş normaların mövcudluğu. Böyük hakimiyət böyük fəaliyyət azadlığını ifadə edir.

Cəmiyyətdə hakimiyət münasibətlərinin çoxcəhətli xarakter daşımاسını (iqtisadi hakimiyət, ailədə hakimiyət, elmi nüfuz hakimiyəti, kilsə, məscid hakimiyəti, ideologiya hakimiyəti, dini hakimiyət, partiya hakimiyəti və s.) nəzərə alaraq, siyasi hakimiyətin spesifikasiyini müəyyənlaşdırırmək zəruridir. Siyasi hakimiyət o yerde başlanır ki, burada təsiretma qabiliyyəti təşəkkül tapır, başqa sözlə, ictimai qruplarda, təbaqələrdə, siniflərdə, bütövlükdə bütün cəmiyyətdə yayılır. O, iki cəhəti nəzərdə tutur: birincisi, qruplar arasında və onların üzərində hakimiyət tərəfindən həyata keçirilən ictimai bölgü, ikincisi ictimai, ümumdövlət miqyasında mütəşəkkil məcburetma. Beləliklə, açıq məcburetme qüvvəsi siyasi hakimiyəti səciyyələndirən xüsusi amil kimi çıxış edir. Fərdi hakimiyət qeyri-siyasi hadisədir. Mütəşəkkil məcburetme ilə yanaşı, hakimiyət münasibətləri sistemində hüquq normaları və siyasi liderlərin nüfuzu və ya hakimiyət orqanları böyük rol oynayırlar.

Deməli, **siyasi hakimiyət** mütəşəkkil məcburetməyə (zorakılığa), hüquqa və nüfuzla əsaslanan böyük sosial qruplar arasındaki iradi münasibətlərdir. Belə bir cəhəti nəzərə almaq zəruridir ki, siyasi hakimiyət dövlət hakimiyəti ilə eynilik təşkil etmir, ister-istəməz hər cür siyasi hakimiyət dövlət hakimiyəti deyildir. Məsələn, hakimiyət münasibətləri siyasi partiyaların, ictimai hərəkatların və təşkilatların fəaliyyətində təşəkkül tapır. Dövlət hakimiyəti siyasi

hakimiyətin yüksək formasıdır, daha tam ifadəsidir, siyasi hakimiyətin daha inkişaf etmiş növüdür. Eləcə də siyasi hakimiyət idarəetmə ilə eynilik kəsb etmir, çünkü idarəetmə elə vasitədir ki, onun köməyiylə hakimiyətin məqsədyönlü təsir göstərməsi gerçəkliliyə çevirilir.

Hakimiyətin siyasi fəaliyyətinin başlıca vəzifələri bunlardır:

- milli-dövlət maraqlarını – millət və xalqın yaşaması, həyati tələbatının reallaşması, özünü mühafizəsi, özünütədiqi və öz təhlükəsizliyini təmin etməsi;
- bütün cəmiyyətin, eləcədə ayrı-ayrı sosial birləşkərin mənafeyi naminə müxtəlif sosial proseslərin uyğunlaşdırılması;
- ümumi məqsədlərə və ya hakim sosial qrupların mənafeyinə müvafiq olaraq ictimai, siyasi münasibətlərə müəyyən istiqamət verilməsi;
- müəyyən ictimai sistemin sabit fəaliyyətinin təşkili, qorunub saxlanması və keyfiyyətcə inkişafi;
- ictimai normalar halında legitim məcburetmənin həyata keçirilməsini nəzərə almaq.

Hakimiyətin mahiyyətini aydınlaşdırarkən onu hakimiyətin resursları və ya mənbəyi ilə əlaqələndirmək zəruridir. Siyasi fikir tarixində bu məsələyə həmişə əhəmiyyətli diqqət yetirilmişdir. Məsələn, N.Makiavelli hesab edirdi ki, hakimiyəti uğurla həyata keçirmək üçün insanın maddi mənəfətə və özünü qoruyub saxlamağa cəhdini nəzərə almaq tamamilə vacibdir. Müasir politoloqlar da bu cəhətə mühüm əhəmiyyət verirlər. Hakimiyətin başlıca mənbələri hansılardır? Digər insanlara iradi təsir imkanlarını müəyyən edən nədir, siyasi hakimiyətə yiylənməyə nə imkan yaradır?

Məşhur Amerika politoloqu R.Dalin təsnifatına görə, hakimiyətin mənəbəyinə bunlar aiddir: sosial vəziyyət, iqtisadi imkanlar, qanun və qanunçuluq mədəniyyəti, nüfuz, işçi yerinə nəzarət, informasiyaya yiylənmək. Onun fikrincə, müasir cəmiyyətdə hakimiyətin resursları qeyri-beraber

bölünsə də, bu və ya digər dərəcədə cəmiyyətin bütün üzvləri üçün əlcətandır. Hakimiyətin resurslarına hərbi qüvvələr (buna görə hakimiyət insanların sürurunda daha çox birbaşa zoraklıqla eyniləşdirilir), təşkilat, təhsil və təcrübə da aid edilir.

Siyasi hakimiyətin və hakimiyət münasibətlərinin mahiyyəti məsələsini təhlil edərkən hakimiyətin həyata keçirilməsində zoraklıq probleminə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, **hakimiyət münasibətlərinin bütün sisteminin özəyini "hökmranlıq etmək-tabeçilik" münasibəti təşkil edir**. Cəmiyyətdə təbeçilik əsasən dərk edilmiş xarakter daşıyır. Belə halda hakimiyətin iradəsi başlıca sosial qrupların mənafəyi ilə üstüste düşür, hakimiyət ilk önce, hüquqa və nüfuzu əsaslanır, təbeçilik issa həm feal və eləcə də passiv formada ifadə edilə bilər. Lakin belə situasiyada da inam sistemi effektli fəaliyyət göstərirse və cəmiyyətdə hakimiyətə dərk olunmuş təbeçilik hakimdirdə, ifadəsi zoraklıq olan məcburetmə elementi tam mənəndə şəhəriyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, real hakimiyət məcburetmə gücü ilə zəruri əlaqəye malikdir. Hakimiyətlə böyük, ictimai cəhətdən əhəmiyyətli sosial qruplar arasında ziddiyətlərin artlığı şəraitdə hakimiyət münasibətləri sistemində zoraklığın rolu kəskin surətdə artır.

Məcburetmə subyektin öz məqsədində çatması üçün obyekti müqavimətini zoraklıqla aradan qaldırmaqla, hakimiyətin alda edilməsinə istiqamətlənir. Lakin zoraklıq hakimiyətin iradəsinin reallaşması üçün yeganə vasitə deyildir. **Zoraklıq güclü hakimiyətin yox, hakimiyətin gúcunun ifadəsidir**.

Siyasi hakimiyətin mahiyyətini nəzərdən keçirərkən, onu hakimiyətlə ictimai mənafeyin nisbəti problemi ilə əlaqələndirmək məqsədə uyğundur. Bu baxımdan "hakimiyət kimə xidmət edir" və "kim idarə edir" prinsipini aydınlaşdırmaqla, hakimiyətin təbiətini müəyyənləşdirmək imkanı əldə edilir.

Ümumiyyətlə, konkret formalarından asılı olmayaraq "hakimiyət" anlayışı ümumi səpkidə bir qrupun digərlərinə hökmranlıq etmək, sorəncəm vermek, onları idarə etmək hüququ və imkanlarını ifadə edir; bəzilərinin digərlərinə münasibətdə öz iradəsini həyata keçirmək, onların fəaliyyətinə və davranışına müəyyən təsir göstərmək qabiliyyəti və imkanıdır, bu məqsədə nüfuzdan, hüquqdan, zoraklıqdan və digər vasitələrdən istifadə edilir.

Sosial sistemin bütün hadisələri kimi, siyasi hakimiyət də özünəməxsus başlangıça malikdir. İctimai həyatın bu və ya digər hadisəsinin ilk başlangıcı onun gelecek vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Siyasi praktika təsdiqləyir ki, həmin xüsusiyyət siyasi hakimiyətin təleyində də öz təcəssümünü tapır. İctimai inkişafın bəzi məqamları aydın şəkildə göstərir ki, siyasi hakimiyət müxtəlif yollarla qərarlaşa bilər. Azad demokratik seçkiler, hərbi çevriliş və ya qanlı inqilab məhz bu qəbildəndir.

Hakimiyət problemində **siyasi lider və siyasi liderlik** də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.¹ Siyasi lider sadəcə olaraq, yalnız siyasi proseslərə rəhbərlik edən, cəmiyyətin idarə olunması funksiyasını həyata keçirən, siyasi təşkilatları və siyasi hərəkatları tənzimləyən insan deyildir. Siyasi lider o şəxstdir ki, hadisələrin gedisi və siyasi proseslərin istiqamətini dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdir. Elə buna görə də hər bir baş nazir, hökmdar, siyasi partiyanın rəhbəri, parlamentin üzvü siyasi lider səviyyəsinə yüksəlmir. Siyasi liderlər cəmiyyətdəki siyasi prosesləri ssallaşdırır. Onlar cəmiyyətin tarixi inkişaf gedisi müəyyən edən program irəli sürürərlər.

Siyasi liderlərin təzahürü və fəaliyyəti çoxcəhətli məhiyyət daşıyır. Onun meydana çıxmazı, fəaliyyəti və davranışını hər şeydən əvvəl, obyektiv və universal hadisədir. Siyasi

¹ Növbəti yarımfasil məhz siyasi lider və siyasi liderlik məsələsinə hasr edilmişdir. Lakin bu yarımfasilin mahiyyəti ilə bağlı həmin problemlə burada da qısa toxunmaq zoruridır.

liderə olan ehtiyac ondan irəli gəlir ki, insanların birgə fəaliyyətinin bütün növləri təşkilatlılıqdan, qarşıya qoyulan məqsələrin reallaşmasının rasional vəsítələrindən xeyli asılıdır. Həmin funksiyani yalnız nüfuza, yüksək fəaliyə və enerjiyə malik olan insanlar həyata keçirirlər. Siyasi liderin fəaliyyətinin universallığı isə onunla müəyyənləşir ki, insanların, qrupların, təşkilatların və hərəkatların birgə fəaliyyətinin bütün növləri liderə ciddi ehtiyac duyur.

Siyasi liderlik anlayışı siyasi lider anlayışı ilə six əlaqə kəsb edir. Siyasi liderlik liderlə tabelikdə olanın qarşılıqlı fəaliyyətinin çoxcəhətli və mürəkkəb mexanizmini əks etdirir. Liderlik anlayışının başlıca komponentləri bunlardır: şəraiti dəqiq, düzgün qiymətləndirmək qabiliyyəti, qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli yollarını və vəsítələrini dürüst müəyyənləşdirmək; bu və ya digər qərarın həyata keçirilməsi məqsədilə insanların düşüncəsinə təsir göstərmək, onları səfərbər etmək, idarə edənlərin liderə şüurlu və könüllü tabeçiliyi və s. Liderlik liderlə hər hansı qrupun, birliyin üzvləri arasında xüsusi mexanizmə malik olan qarşılıqlı fəaliyyətdir. Deməli, liderlik liderlə müqayisədə daha geniş anlayışdır.

Liderliyin məzmununda formal və qeyri-formal liderlik də öz ifadəsini tapır. Rəhbərlik funksiyalarının təsisatlaşması formal liderlik anlayışında ifadə olunur. Formal liderlik müəyyən şəxsin mövcud təşkilatın üzvlərinə nüfuzlu təsirini menalandırır. Qeyri-formal liderlik isə lider rolunu yerinə yetirməyə subyektiv qabiliyyəti, hazırlığı və bacarığı səciyyələndirir, o eləcə də qrup üzvlərinin, bu və ya digər şəxsin rəhbərlik etmək hüququna malik olmasını təsdiqləməsidir.

Siyasi hakimiyətin başlıca funksiyası bütövlükdə cəmiyyətə (ölkəyə, dövlətə) və onun hər bir sferasına (siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi-ideoloji) rəhbərlikdən, onları idarə etməkdən ibarətdir. Bu funksiyanın konkret məqsədi cəmiyyətdə qayda yaratmağa, orada ayrı-ayrı təbəqələrin müxtəlif mənafeləri arasında meydana çıxan ziddiyyətlərin

həllinə nail olmaqdır. Başlıca funksiyanın yerinə yetirilməsində hər bir siyasi hakimiyət özünəməxsus vəzifələri və məqsədi, öz konkret programı, öz resursları və s. ilə fərqlidir.

Bələliklə, hər bir siyasi hakimiyət özünün təşəkkül tapdığı andan etibarən, ölkənin konkret şəraitinə, iqtisadi və siyasi vəziyyətinə uyğun olaraq, bütövlükdə cəmiyyətin idarə olunmasının strategiya və taktikasını işləyib hazırlayıb. Siyasi müxalifətə münasibətə xüsusi diqqət yetirilir, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə münasibətdə konkret siyaset, hakimiyətin resurslarının və s. təmin olunması siyaseti işləniş hazırları.

İkinci funksiya birinci (əsas) funksiya ilə six qarşılıqlı əlaqə kəsb edir – bu funksiya siyasi sistemin özünün optimallaşdırılmasından, onun təsisatlarını hakimiyətə gələn qüvvələrin məqsədlərinə, vəzifələrinə və öz mahiyyətinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir.

Siyasi hakimiyətin üçüncü funksiyası ölkədə sabitliyin təmin edirməsinə nail olmaqdır. Müxtəlif dövlətlərdə və ayrı-ayrı siyasi hakimiyətlərdə həmin funksiya bu və ya digər dərəcədə yerinə yetirilir. Sabitliyin təmin olunması dərəcəsi bilavasita hakimiyətin legitimliyindən, başqa sözlə, xalqın hakimiyəti tanımından asılıdır.

Siyasi hakimiyətin qeyd etdiyimiz funksiyaları qarşılıqlı əlaqə kəsb edir. Əlbəttə, siyasi hakimiyət üç funksiya ilə məhdudlaşdırılmış, onun digər əhəmiyyətli funksiyaları da vardır.

Hakimiyətin strukturu özünəməxsus növlərə də malikdir. Hakimiyətin bütün növləri onun resurslarına və cəmiyyət həyatının ayrı-ayrı sferalarına uyğun şəkildə təzahür edir. Politoloji ədəbiyyatda hakimiyətin növləri sistemində iqtisadi, sosial, mədəni-informasiya və məcburetmə dəhaçox mənalandırılır.

Iqtisadi hakimiyət iqtisadi resurslar, müxtəlif maddi sərvətlər üzərində nəzarəti həyata keçirir. Bu hakimiyət ilk növbədə siyasi hakimiyətlə six əlaqəyə malikdir. **Sosial ha-**

kimiyətin fərqləndirici cəhəti isə ondan ibarətdir ki, ictimai həyatın digər sahələrində də nəzərə çarpar və iqtisadi hakimiyyətlə daha çox bağlılıq kəsb edir. İqtisadi hakimiyyətdən fərqli olaraq, sosial hakimiyyət sosial pillələrin – statusun, vəzifənin, güzəştin və imtiyazların bölüşdürülməsi (paylanması) qabiliyyatıdır. Hakimiyyətin digər əhəmiyyətli növü sayılan **mədəni-informasiyani** səciyyələndirən əsas cəhət odur ki, insanların idarə edilməsi intellektual qabiliyyətə, informasiyaya əsaslanır. Mədəni-informasiya hakimiyyəti insanlar üzərində biliklərə, informasiyaya və onların yayılması vasitələrinə əsaslanan hakimiyyət növüdür. Siyasi hakimiyyətin bu növü yalnız hökumətin fəaliyyəti barədə, cəmiyyətdəki vəziyyətlə bağlı obyektiv məlumat yayaqla menalanmış, həmçinin, cəmiyyət üzvlərinin ictimai sürunə aldadıcı, çağdırıcı təsir göstərmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir. Nəhayət, siyasi hakimiyyətin **məcburetmə növü** zorakılıq resurslarına əsaslanması və fiziki qüvvə tətbiq etmək vasitəsilə, insanlar üzərində nəzarəti ilə fərqlənir. Məcburetmə hakimiyyətini siyasi hakimiyyətlə eyniləşdirmək olmaz. Yadda saxlamaq lazımdır ki, siyasi hakimiyyətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri, məhz dövlət tərəfindən açıq şəkildə güc tətbiq edilməsidir.

Hakimiyyət insanın inkişafı ilə birlikdə təzahür etmiş, öz təşəkkülündə uzun və mürəkkəb təkamül yolu keçmiş və daim təkmilləşmişdir. Hakimiyyətin təkamül prosesi müasir ərajdə də davam edir.

2. Hakimiyyətin tipləri və onun legitimliyi problemi

Cəmiyyətin həyatında hər bir hadisə başlangıça malikdir. Bu və ya digər ölkədə hökmrənləq edən siyasi hakimiyyətin də öz başlangıcı vardır. Məlumdur ki, siyasi hakimiyyət azad demokratik seçeneklər nəticəsində və ya eləcə də əhalinin xeyli təbəqələri üçün faciəyə səbəb olan, milyonlarla insanın həyatı üçün təhlükə törədən hərbi çevrilişlə, qanlı inqilabla bağlı formalaşa bilər.

İlk başlangıcdan qanuna əsaslanan, cəmiyyətin özü və xarici dövlətlər tərəfindən rəsmən tanınan hakimiyyətə isə xalq başqa münasibət bəsləyir. İlk başlangıcdan bu cür salahiyyət əldə edən hakimiyyət cəmiyyətlə siyasi hakimiyyətin qarşılıqlı münasibətlərdə konsensusun yaranmasına istiqamətlənir, nəticədə xalq belə hakimiyyətin rəhbər rolunu qəbul edir. Beləliklə, rəsmi hakimiyyətin qanunliyinin cəmiyyət, xalq tərəfindən etiraf olunması onun köklü xarakteristikasıdır. Bir sözə, siyasi hakimiyyətin təzahürünün təhlili onun həyata keçirilməsi üsullarının, başqa sözə hakimiyyətin siyasi "texnologiyasının" nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu məsələnin aydınlaşdırılması üçün siyasi hökmrənlığın əsas tiplərinin (hakimiyyətin həyata keçirilməsinin) xarakteristikasını açıqlamaq lazımdır.

Müasir politologiyada hökmrənlıq tiplərinin müəyyənləşdirilməsinin klassiki Maks Veber hesab olunur. Onun təsnifatından çıxış edərək, hakimiyyətin həyata keçirilməsinin üç başlıca tipi müəyyənləşdirilir: **leqal**, ənənəvi və hərəzməli.

Hökmrənlığın (hakimiyyətin) **leqal** (hüquqi, formal möhkəmləndirilməsi) tipi təşəkkül tapan hakimiyyət münasibətlərinin tərəflərinin rasional və məqsədönlü fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, şəxsiyyətin tabeçiliyi ilə deyil, məhz qanunların müəyyən edilməsilə səciyyələnir, formal – hüquqi başlangıca əsaslanır, səriştəliliklə və xüsusi peşkarlıq hazırlığı ilə fərqlənən bürokratik idarəetmə ilə bağlıdır. Qərb nəzəriyyəciləri adətən, leqal hakimiyyəti (hökmrənlığı) sabit demokratik təsisatlara və plüralist xarakterə malik olan (Konstitusiyalı – plüralist cəmiyyət – R.Aron) cəmiyyətin praktikası ilə əlaqələndirirlər. Hökmrənlığın ənənəvi tipinin əsasını siyasetin subyektlərinin ənənəvi fəaliyyəti təşkil edir. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin belə tipi hər şeydən əvvəl, ənənəvi mövcud olan qaydaya və hakimiyyətə inama istiqamətlənir. Bir qayda olaraq, hökmrənlığın bu tipi patrīarxal idarəetmə strukturunun üstünlük təşkil etdiyi, çox vaxt silki qaydaya əsaslanan cəmiyyətə aid edilir.

Hökmranlığın harizmali tipi affektli (qeyri-təbii) fəaliyyətə əsaslanır və qeyri-adi şəraitdə inkişaf edən cəmiyyətlər üçün səciyyəvidir. O, mahiyyət etibarilə, nüfuz hakimiyyətidir, harizmali hakimiyyətin nüfuzuna, istedadının giccünə əsaslanır. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin belə tipinə hər şəydən əvvəl, ictimai inkişafın keçid və ya dönlüş mərhələlərində, inqilabi dəyişikliklər, dərin və mürəkkəb sosial-siyasi islahatlar, milli müharibələr dövründə təsadüf olunur.

Politoloji ədəbiyyatda siyasi hökmranlığın – hakimiyyətin həyata keçirilməsinin digər təsnifati da təklif edilir: demokratik, avtoritar, totalitar; antaqonist cəmiyyətlərdə müvafiq sınıfların hökmranlığı və digərləri.

Hakimiyyət məsələsini öyrənərkən **onun legitimliyi probleminə** xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur. Siyasi elmə "legitimlik" anlayışı heç də onun "qanuniliyinin" hüquqi şəhəri mənasında başa düşülmür. **Legitimlik politoloji mənada** hakimiyyətin vətəndaşlar tərəfindən müdafiəsi və etirafi kimi başa düşülür. Belə halda legitimlik idarə edənlərin idarə olunanların əksəriyəti tərəfindən təsdiqlənməsi, qəbul olunmasıdır, legitimliyin əldə edilməsi isə üzərində hakimiyyətin həyata keçirildiyi insanlar tərəfindən müdafiə olunmasıdır. Bunu "legitimlik" anlayışının terminoloji mənəsi də təsdiqləyir. Legitimlik termini latin dilində **legitimus** sözündən götürülmüş, qanuni mənasını ifadə edir. "Hakimiyyətin legitimliyi" termini elmə ilk dəfə böyük alman politoloqu **M. Veber** tərəfindən gətirilmişdir.

Rasional-hüquqi meyara əsaslanan legitim hakimiyyət onun uzunmüddətli olacağına təminat verir. Bunu daha çox demokratik siyasi rejimlərlə səciyyələnən dövlətlərdəki siyasi hakimiyyət şərtləndirir, həmin dövlətlərin siyasi və iqtisadi sisteminin yüksək inkişaf səviyyəsi reallaşdırır. ABŞ-dakı prezident hakimiyyəti buna misal ola bilər. Ənənəvi hakimiyyət də uzun müddətə xarakterə malikdir. Çünkü ırsən keçən bu hakimiyyətdə bir varis digərlərini əvəz edir və xeyli onilliklər, hətta yüzilliklər ərzində mövcud olur. Böyük Bri-

taniyanın kral hakimiyyətinin legitimliyi buna əyani sübutdur.

Lakin harizmali legitim hakimiyyət uzunmüddətli mövcudluğuna əsas vermir. Məsələ onda deyildir ki, harizmali siyasi liderin ölümü ilə hər şey dəyişir. Digər səbəblər də mövcuddur. Hakimiyyətin bu legitim tipi xüsusi funksiyani yerinə yetirir. Onun təşəkkülü bir qayda olaraq, dərin ictimai dəyişikliklər dövrü ilə bağlıdır, irimiqyaslı sosial islahatlarla şərtlənir. Belə halda qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün xalqı "ayağa qaldırmaq", səfərbər etmək və öz ardınca aparmaq zərurətə çevrilir. Bunun üçün durgunluq dövrü keçirən cəmiyyətdə qayda yaratmaq, ictimai etəlatı aradan qaldırmaq tələb olunur.

Siyasi hakimiyyətin legitimliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünkü xalqın, cəmiyyətin mövcud hakimiyyəti müdafiə etməsi, ona inarnı hakimiyyətin rasionallığı üçün zəruri şərttdir. Cəmiyyət üzvlərinin siyasi hakimiyyətin qanuniliyinə inamının olmaması isə mövcud sistemin qeyri-sabitliyi üçün başlıca amillərdən biridir. Elə buna görə də hakimiyyətə gələn hər bir sosial qüvvə ilk önce, vətəndaşların inamını qazanmağa səy göstərir. Bu məqsədlə müxtəlif üslub və vasitələrdən istifadə olunur. legitimləşmənin obyekti bir qayda olaraq dövlət və onun organları, siyasi rejim, həyata keçirilən siyasi və iqtisadi islahatlar və s. təşkil edir. Şübhəsiz, siyasi hakimiyyətin legitimliyi xeyli dərəcədə siyasi liderin, dövlət xadimlərinin fealiyyətinin xarakteri ilə bağlıdır. Ölkə başçısı legitimliyin təminatçısı kimi çıxış etməlidir. Belə oludqda hakimiyyətin rasionallığı və ölkədə sabitliyin qərarlaşması üçün zəmin yaranmış olar.

Ən müxtəlif hakimiyyət tiplərinin vətəndaşlar tərəfindən müdafiəsi və qəbul olunması cəmiyyətin inkişafının tarixi şəraitindən, təşəkkül tapan konkret-tarixi situasiyadan, ölkədəki siyasi mühitdən və digər amillərdən asılıdır. Legitimliyin meyarının müəyyənləşdirilməsində iki başlıca nöqtəyi-nəzer daha çox yayılmışdır: liberal və praqmatik. Legitimliyə aid **liberal** (demokratik) görüş ondan ibarətdir ki,

yalnız elə hakimiyyəti təsdiqləmək lazımdır ki, demokratik qaydalar əsasında formalasmışdır. Praqmatik nöqtəyin nəzərə görə, hakimiyyətin legitimliyi problemində başlıca cəhət onun formalasması qaydaları yox, məhz hakimiyyətin cəmiyyətdəki situasiyani idarə etmək qabiliyyətidir, onun sabitlik vəziyyətini saxlamaqdan, effektli fəaliyyətdən ibarətdir.

Politoloji ədəbiyyatda **hakimiyyətin legitimliyinin təmin edilməsinin üç səviyyəsi** fərqləndirilir: ideoloji, struktur və personallaşdırma (səxsləndirmə).

İdeoloji səviyyə hakimiyyətin cəmiyyətdə nəzərə çarpan ədalətə aid təsəvvürə uyğun gəlməsinə, vətəndaşların idarə edənlərin peşəkarlığına inam ölçüsünə, eləcə də hakimiyyətin obyektinin (vətəndaşların) onun daşıyıcıları, subjekti ilə eyniləşdirilməsinə əsaslanır. Məsələn, keçmiş sovetlər birliyində işlədilən belə bir şurə həmin eyniləşdirməyə misal ola bilər: "Xalq və partiya ayrılmazdır".

Legitimliyin **struktur səviyyəsi** adət halını almış hakimiyyət orqanlarının formalasması qaydasının mövcud qaydalara əsaslanması ilə bağlıdır, bu, bütövlükdə hakimiyyətə inama istiqamətlənir. Sabit dövlət təsisatlarının fəaliyyəti, seçki prosesi qaydalarının dəyişməzliyi vətəndaşlar tərəfindən hakimiyyətin müdafiə olunmasına əsas yaratır.

Personallaşdırma (səxsləndirmə) səviyyəsi hakimiyyətin mövcud təsisatlarının bəyənilməsinə yox, məhz konkret surətdə hakimiyyətdə olan şəxslərə əsaslanır. Bu sistem nəticəsində hakimiyyət liderləri eyniləşdirilir, hakimiyyətin etiraf olunması isə insanların sürurunda şəxsi seçimlə və şəxsi siyasi idealla əlaqələndirilir.

Bütövlükdə legitimlik şübhəsiz, hakimiyyətin effektliyindən, onun vətəndaşların zəruri problemlərini həll etmək, bütün cəmiyyətin mənafeyi naminə fəaliyyət göstərmək qabiliyyətdən asılıdır. Hakimiyyətin legitimliyinin təbliğində müəyyən təsisatlar, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələri böyük rol oynayırlar. KIV-in müasir cəmiyyətdə rolu daim artır. Onun vətəndaşlara siyasi təsiri böyükdür.

Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin ən mühüm nəzəri və praktiki problemi **hakimiyyətin bölünməsi** problemidir. Hakimiyyətin yayılması, onun strukturu hakimiyyətin bölünməsi ("horizontal" bölgü) və mərkəzlə yerli orqanlar arasında hakimiyyətdən istifadə edilməsi ("vertikal" bölgü) hüquq ilə bağlıdır.

Hakimiyyətin bölünməsi dövlətdə hakimiyyətin təşkilinə prinsipidir. Həmin prinsipə görə qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti müxtəlif insanlar və dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu baxımdan hakimiyyətin həmin qollarından biri özüne aid məsələlərin həllində digərinin səlahiyyətinə qarşı bilməz (Konstitusiyaya görə). Eyni zamanda hakimiyyətin qolları, məsələləri qarşılıqlı nəzarətdə həll edirlər və özüne məxsus eks mövqədə dayanmaq sistemi yaradırlar.

Hakimiyyətin bölünməsi ideyası ilk dəfə antik dövrə Siseron tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, qeyd edirdi ki, dövlət daxildən vahid olmamalıdır, dövlət bölünən olmalıdır. XVII əsrə İngiltərədə təzahür edən levellerlə siyasi cərəyanın təlimində isə hakimiyyətin bölünməsi ideyası daha geniş inkişaf etdirilmişdir.

Hakimiyyətin bölünməsi konsepsiyası XVII-XVIII əsrlərdə formalasılmışdır (C.Lokk, Ş.Monteske, D.Medison tərəfindən). Onun mənəsi bundan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyətinin vətəndaşlara münasibətdə mümkün ola bilən özbaşnalığı məhdudlaşdırılsın, onun qəsb edilməsinə, bir əldə və ya bir dövlət təsisatında təmərküzləşməsinə yol verilməsin. Bu konsepsiyanın müəlliflərinin və tərəfdarlarının ideyasına görə, hakimiyyətin bölünməsi dövlət tərəfindən idarəciliyin daha effektli həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Hüquqi dövlətin siyasi praktikasında, demokratik cəmiyyət haqqında təsəvvür hakimiyyətin bölünməsi prinsipindən ayrılmazdır.

Hakimiyyətin üç qola ayrılması hakimiyyətin vahid sisteminin yoxluğu kimi başa düşülməlidir. Eləcə də belə düşünmək olmaz ki, əgər hakimiyyətin bölünməsi prinsipi

"təmiz" halda həyata keçirilmirsa, deməli hakimiyyət münəsibətləri sistemində heç bir differensasiya mövcud deyildir.

Hakimiyyətin bölünməsi vertikal və horizontal xətt üzrə mümkündür. Vertikal bölgü hakimiyyətin dövlət idarəciliyinin müxtalif səviyyələri arasındaki bölgündür. Hakimiyyət bölgüsünün iki səviyyəsi mövcuddur: ümummilli (və ya mərkəzi) və yerli. Mərkəzlə yerli orqanlar arasında aralıq səviyyələr ola bilər, məsələn, regional səviyyə. Belə halda region (vilayət, ölkə, şəhər) hakimiyyətə malik olmaqla, Konstitusiya ilə mərkəzi hakimiyyətin qəsdindən müdafiə olunur. Hakimiyyətin belə sistemi federal sistem adlanır. Əgər hakimiyyətin regional səviyyəsi yoxdursa və ya o, zəifdirse, mərkəzdən asılırsa, hakimiyyətin bu cür sistemi unitar sistem adlanır. ABŞ, Hindistan, Rusiya federal idarəetmə sistemidir. İngiltərə isə unitar sistemə malikdir.

Hakimiyyətin vertikal məhdudlaşdırılması ondan istifadə hüququnun bölünməsi ilə əlaqədardır, başqa sözlə, hakimiyyət səlahiyyətlərinin bir hissəsinin "yuxarıya" və ya "aşağıya" verilməsilə bağlıdır. Hakimiyyətin mərkəzə ("yuxarı") verilməsi idarəetmənin böyük fəaliyyət imkanlarına malik olan subyekta verilməsini ifadə edir. Bunun nəticəsində bir qayda olaraq hakimiyyət səlahiyyətlərindən effektli istifadə olunmasının yüksək səviyyəsi əldə edilir. Lakin hakimiyyətin bu cür verilməsi, onun hakimiyyət strukturlarının yuxarı qatlarında yüksək dərəcədə təmərküzləşməsi təhlükəsi doğurur, deməli pərəstişin, diktatorluğun, totalitar rejimin və s. təşkəkkülünə yol açılır. Hakimiyyətin təşkilində hipertrofiyalı (həddən artıq) mərkəzçilik rəhbərliyin və idarəetmənin inzibati-iradi üsullarının həyata keçirilməsinə götirib çıxarır. Hakimiyyətin horizontal bölgüsü isə onun dövlət idarəciliyi elementləri arasında bölünməsinin bir səviyyəsində, məsələn, hakimiyyət orqanları (qanunverici, icraedici və məhkəmə) arasında özünü təcəssüm etdirir. Demokratik ölkələrin siyasi təcrübəsi göstərir ki, hakimiyyətin bu qollarını bir orqanda birləşdirməyə lüzum yoxdur, onları bütöv bir sıra səbəblərə görə məhdudlaşdırmaq məqsədəyəngundur: 1. Hər

bir dövlət orqanının funksiyalarını, səriştəliliyini və məsuliyyətini daqiq müəyyənləşdirmək, qarşılıqlı nəzarəti həyata keçirmək, bütün dövlət strukturlarının fəaliyyətinin birliyinə nail olmağa kömək edən bir-birini şərtləndirmə sisteminin yaradılması zərurəti; 2. Hakimiyyətdən sui-istifadə hallarının, diktatura yaratmaq cəhdlerinin qarşısının alınması zərurəti; 3. şəxsiyyətin dəyərlərini qorumaq baxımdan hakimiyyətlə azadlığı, qanun və hüquq, dövləti və cəmiyyəti ahəngdar surətdə birləşdirmək zərurəti.

Siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi mexanizminin təhlili siyasi strategiyanın və siyasi məharət texnologiyasının nəzərdə tutulmasını tələb edir. Siyasi strategiya və texnologiya nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunması namən müəyyən ardıcıl fəaliyyəti ifadə edir. Siyasi strategiya çərçivəsində situasiyanın konkret-tarixi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaya bilməz. Siyasi texnologiya isə müəyyən prinsip üzrə fəaliyyət məntiqini əks etdirir.

Siyasi məharət strategiya və texnologiyanın nisbəti variantı tapmaq qabiliyyəti ilə müəyyən olunur, bunun sayəsində əldə edilən nəticə siyasi subyektin təsirinin və statusunun artmasına imkan yaradır.

Müasir demokratik cəmiyyətlərdə siyasi təsisatların təşkilinə hamı tərəfindən qəbul edilmiş norması hakimiyyətin bölünməsi prinsipidir. Hakimiyyətin bir nəfərin əlində həddən artıq cəmləndirilməsi, hər hansı siyasi idarəetmə orqanının hakimiyyəti öz inhisarına alması böyük təhlükə olmaqla, demokratik prinsiplər üçün təhlükə yaradır, qanunsuzluq, ədalətsizlik doğurur.

Hakimiyyətin üç qolunun – icraedici, qanunverici və məhkəmə orqanlarının səlahiyyətlərinin normativ cəhətdən möhkəmləndirilməsinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Hüquqsünasların nöqtəyi-nəzərincə, bu cür təhlil siyasi təsisatların (dövlətin, partiyaların, siyasi hərəkatların və s.) öz səlahiyyətləri çörçivəsində bir-birindən asılılığını imkan yaratmir, bir-birinə nəzarət etməyi reallaşdırır, hakimiyyətin bütövlükdə onun hər bir qolunun əlində cəmləsməsinin qar-

şisini alır və demokratiya üçün təhlükəni aradan qaldırır. Əlbətə, hakimiyət orqanlarının formallaşmasının və qarşılıqlı münasibətlərinin prinsipləri eyni deyildir. Bununla yanaşı, həm də belə bir ümumi qayda mövcuddur ki, qanunverici hakimiyət icraedici hakimiyətə nəzarət edir və onların hər ikisi bir qayda olaraq hüquq zəmində, qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərir, hakimiyətin üçüncü qolu olan məhkəmə hakimiyəti isə icraedici və qanunverici hakimiyətin öz səlahiyyətlərini necə həyata keçirdiklərini izləyir, həm də onlardan asılı olmamaq şərtidə. Belə bir cəhəti qeyd edək ki, hakimiyətin bölünməsi konsepsiyasının nümayəndələri hakimiyət orqanları sistemində parlamentə daha çox üstünlük verirlər və qeyd edirlər ki, icraedici hakimiyət məhkəmə hakimiyətinin fəaliyyətinin həddini yalnız ali qanunverici təsisat (parlament) müəyyən etməlidir. Təcrübə göstərir ki, icraedici hakimiyət qanunvericilik prosesində fəal iştirak edir. Lakin hazırlanın və təqdim olunan qanun layihələri parlamentdə müzakirə edilir.

Hazırda dünya ölkələrinin xeyli hissəsində hakimiyətin bölünməsi sistemini fərqləndirən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, vətəndaşların müəyyən hissəsi, məsələn, ordu da, məhkəmədə fəaliyyət göstərən dövlət qulluqçuları qanunvericilikdə eksini tapan qaydaya əsasən parlamentə seçilmək hüququndan məhrumdurular.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın demokratik ölkələrində, eləcə də ABŞ-da hakimiyətin bölünməsi sisteminde məhkəmə hakimiyəti əhəmiyyətli rol oynayır. Məhkəmə hakimiyəti qanunverici və icraedici orqanların fəaliyyətində qanunçuluğa əməl edilməsinin real təminatçıdır. Eləcə də qanunverici təsisatla icraedici təsisat arasında mürəkkəb və çətin həll edilən ziddiyətlər və ixtilaflar təzahür etdikdə, məhkəmə hakimiyəti ədalətli və obyektiv münsif kimi çıxış edir.

3. Siyasi liderlik

Müasir politoloji adəbiyyatda siyasi liderlik problemini böyük diqqət yetirilir, ister-istəməz bu problem şəxsiyyətin siyasetin subyekti kimi öyrənilmesi ilə bağlıdır. Liderin cəmiyyətin siyasi həyatında yeri və rolunu, siyasi liderlik fenomeninin əhəmiyyətini yalnız dönyanın tarixi təcrübəsi deyil, eləcə də bu və ya digər ölkədə ictimai-siyasi situasiyanın müasir inkişafı, ölkədə sosial-iqtisadi və mənəvi-ideoloji dəyişikliklərin xarakteri, istiqaməti və dinamikası, cari siyasi proseslərin məzmunu sübut edir.

Liderlik sosial həyatda ümumi fenomen kimi çıxış edir. O, hər yerdə, insanın həyat fəaliyyətinin bütün növlərində: sahibkarlıq sferasında və dini sahədə, partiyaların və həmkarlar ittifaqının fəaliyyətində, dövlət müəssisələrində və qeyri-formal təşkilatlarda, ailə həyatında və kütləvi fəaliyyətdə mövcuddur. Liderliyin müxtəlif təzahürləri arasında öz əhəmiyyətinə görə, siyasi liderlik daha çox fərqləndirilir, buna görə onun mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına politoloqlar xüsusi diqqət yetirirlər.

"Lider" anlayışı ingilis dilində "leader" sözündən götürülüb aparıcı, başqa insanları idarə edən, onlara təsir göstərən mənasını ifadə edir. Lakin bu hər cür təsir deyil, məhz elə təsirdir ki, aşağıdakılardan səciyyələnir: birincisi, daim, uzunmüddətli təsirlə, ikincisi, bütün qrupa, təşkilata, cəmiyyətə (və ya onun böyük hissəsinə) təsiri ilə və üçüncüsü, təsiretmənin prioriteti (üstünlüyü) ilə. "Liderlik" anlayışı liderlə idarə olunanların qarşılıqlı münasibətinin mürəkkəb mexanizmini eks etdirir. Deməli, liderlik şəxsiyyətin qrupa, təşkilata, cəmiyyətə və ya onun böyük hissəsinə daim prioritet təsiridir. Buradan aydın olur ki, lider təşkilatın və ya sosial qrupun avtoritar üzvü olmaqla, onun şəxsi təsir qabiliyyəti sosial-siyasi proseslərdə əhəmiyyətli rol oynamaya, eləcə də kollektivdə, qrupda, cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə imkan yaratır.

Liderlik anlayışının başlıca tərkib hissələri bunlardır: birincisi, liderin situasiyani dəqiq qiymətləndirmək, qarşıda

duran vəzifələrin düzgün həllini müəyyənləşdirmək, hər hansı qərarın yerinə yetirilməsi ilə bağlı, insanların səfərbərliyi məqsədilə onların zəkasına və enerjisində təsir göstərmək qabiliyyəti. İkincisi, liderlik liderin, bu və ya digər birliyin üzvlərinin xüsusi qarşılıqlı təsir mexanizmi olmaqla, sonnunu onun qərarını və fəaliyyətini fəal müdafiə edir, şüurlu və könüllü surətdə ona təbe olur.

Liderliyin ən müxtəlif növləri arasında siyasi liderliyi fərqləndirən başlıca cəhət onun hakimiyyət fenomeni ilə sıx əlaqə kəsb etməsidir. Siyasi liderlik hakimiyyətin xüsusi növü kimi çıxış edir və buna görə son dərəcə geniş xarakter dayışır. Siyasi liderlik insanların siyasi fəaliyyətinə şəxsi təsir göstərmək qabiliyyətini ifadə etməklə, qrupda, təşkilatda, cəmiyyətdə sosial-siyasi və psixoloji qarşılıqlı münasibətlər və orijentasiya sistemi ilə şərtlənir. Liderlik insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinin obyektiv qanunauyğunluğudur.

Müasir politoloji ədəbiyyatda liderlik anlayışının möz-munu müxtəlif mövqelərdən araşdırılır. Məsələn, bu anlayışın müəyyənləşdirilməsində belə bir fikir vurğulanır ki, liderlikdə başlıca cəhət hakimiyyət qərarlarını qəbul etməyə imkan yaradan idarəetmə statusudur, rəhbərlik vəzifəsidir. Bu, L. Edinger tərəfindən cəhd edilən struktur-funksional yanaşmadır. Liderlik adamları birləşdirən, onu özünəməxsus simvola çevirən fərdi integrativ qabiliyyətdir (V. Ame- lin), siyasi "bazarada" özünəməxsus rəqabət mübarizəsinin nəticəsidir (C. Oppenheymer). Rus politoloqları V.P. Puqachev və A.I. Solov'yev qeyd edirlər ki, liderliyi müəyyənləşdirmək üçün ən başlıca meyar mövcuddur:

- Liderlik hakimiyyətin növlərindən (variantlarından) biri olmaqla, onun spesifikasiyi yuxarıdan aşağıya istiqamətlənməsində təzahür edir. Liderliyin daşıyıcısı eksəriyyət deyil, bir nəfərdir və ya şaxslərdən ibarət qrupdur.

- Liderlik idarəetmə statusudur, sosial mövqedir.

- Liderlik digər adamlara təsir göstərməkdir¹.

Jan Blondel qeyd edir ki, "liderlik millətin üzvlərini fəaliyyətə təhrük etmək üçün bir nəfərin bir neçə fərd tərəfindən həyata keçirilən hakimiyyətidir". Parsons belə qənaətə gəlir ki, liderlik təsisatı normativ qayda olub, əhatəli liderlik funksiyasını həyata keçirmək üçün səlahiyyətlərin bir neçə yarımqrupa və ya fərdə (siyasi xadimə) verilməsini təmin edir. Siyasi lider subyektdir, mövcud funksiyaların daşıyıcısıdır.

Liderlik kateqoriyasını tam açıqlamaq üçün onun dəha bir neçə xarakteristikasına cohd edilməlidir. Xüsusilə qeyd etmək vacibdir ki, liderlik insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinin obyektiv zəruriliyini aks etdirir. Əməyin ictimai xarakteri insanların fərdi əmək söylerinin razılışdırılmasını, əlaqələndirilməsini və tənzimlənməsini nəzərdə tutur. İctimai proseslərin qaydaya salınması və idarə olunmasının bu funksiyasını eləcə də liderlik təsisatı yerinə yetirir. O, şəxsiyyətlərə münasibətləri idarə edir, insanların fərdi söylerini birləşdirir və əlaqələndirir. Buna görə, liderlik qrup hələnda, kollektiv fəaliyyətin nəzərə çarplığı hər yerdə mövcuddur. Liderlik bütün təşkilatların aparıcı əlamətidir. Heç də təccübli deyil ki, o bəşəriyyətin özü qədər qədim hadisədir.

Əlbəttə, siyasi liderliyin müəyyənləşdirilməsinə dair birmənali fikir mövcud deyildir və onun mahiyyəti müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən aydınlaşdırılır. Belə bir fikir mövcuddur ki, siyasi lider fenomenini yalnız şəxsiyyətin başlıca keyfiyyətləri doğurur, o, zəkanın, iradənin, enerjinin, cəzibə qüvvəsinin, təşkilatlılıq qabiliyyətinin nəticəsidir. Siyasi liderliyin təhlilinə belə yanaşma keyfiyyət nəzəriyyəsi adlanırlı nəzəriyyə üçün səciyyəvidir.

Situasiya konsepsiyanının tərəfdarları isə liderə olan tələbatın başlıca amilini situasiya, cəmiyyət tipi və onun vəziyyəti ilə, ənənələrlə əlaqələndirirlər. Belə halda təbii ola-

¹ В.П.Пугачев, А.И.Соловьев. Введение в политологию. М., 2003, с. 116-117

raq, üstünlük subyektiv amilə, liderin şəxsiyyətinin xarakterinə və xüsusiyyətlərinə deyil, məhz obyektiv şəraitə aid edilir. Siyasi liderlik fenomeninin təhlilinə *vebersayağı* yanaşma daha geniş yayılmışdır. Belə yanaşmada hakimiyyəti həyata keçirən şəxsin nifuzunun təbiət etibarilə aydınlaşdırılması əsas götürür. M. Veber hesab edirdi ki, ənənəvi liderlik inama, adət və ənənələri gözləməyə əsaslanır; harizmali lideri rəhbər, gələcəyi görənin xüsusi, fövqəltəbii qəbiliyyəti doğurur; bürokratik (legitim) liderlik qanuna və hüquqi normalalara əsaslanır, buna görə də onun təbiətində inam və qanun başlıca yer tutur.

Siyasi liderlik çoxcəhətli anlayışdır. Lakin bu anlayışda üç səpki müəyyənəndicidir:

- liderin şəxsi keyfiyyətləri;
- onun hakimiyyəti həyata keçirməsi vasitələri;
- liderin üzləşdiyi situasiya.

Həmin üç səpkinin məcmuu siyasi liderin təşəkkülünü, onun fəaliyyətinin effektliyini və səmərəli nəticəsini xeyli dərəcədə müəyyənləşdirir:

"Siyasi liderlik" münasibətləri aşağıdakı ünsürləri özündə birləşdirir.

- Subyektin-liderin hökmranlığı. Bu hökmranlıq liderə təmsil etdiyi qrup, təşkilat tərəfindən ona görə həvalə olunur ki, həmin birləşkərin iradəsini həyata keçirsin, başqa sözə, ümumi mənafə və məqsədlərin həllini təmin etsin;

- Liderin təşbbüskarlığı. Həmin keyfiyyət kollektiv məqsədlərin həyata keçirilməsi namənə yollar axtarılmasını və bütün resursların səfərbər edilməsini nəzərdə tutur;

- Rəhbərlik münasibəti. Başqa sözə, subyekt-lider adamların birgə fəaliyyətinə rəhbərlik etməklə, kollektiv fəaliyyət prosesini düzgün, məqsədyönlü səmtə istiqamətləndirməlidir;

- Liderliyin mövcud qrupun, birliyin mənafeyinin xarakterindən, məqsədlərinin məzmunundan asılılığı. Siyaset sosial fəaliyyətin və münasibətlərin təşkil olunmuş prosesi olduğuna görə, kollektiv iradəni həyata keçirənlərin dərin

nüfuza malik olmasını həmişə obyektiv zərurətə çevirir¹. Əsil siyaset daim razılaşdırılmış mənafelərin yollarının axtarılmasını, meydana çıxan sosial ziddiyətlərin və münaqışların həllini özündə əks etdirir. Liderlik bilavasitə siyasetin yaradıcı mahiyyətindən irəli gelir².

Siyasi elmə aid müasir ədəbiyyatda liderlik fenomeninin müyyəmən meyarlarla şərtlənən təsnifatın cəhd edilir. Siyasi liderliyin təsnifatı tədqiqatçılar tərəfindən başlıca olaraq, aşağıdakı meyarlar əsasında nəzəra çatdırılır: 1. Liderliyin tipinə görə (programçı, strateq və icra edən); 2. Fəaliyyətin xarakteri nöqtəyi-nəzərdən (universal və situasiyalı); 3. Rəhbərlik üsulu baxımdan (demokratik, avtoritar, anarchist).

Siyasi liderin təsnifatı üçün ümumiləşdirici meyarlardan biri onun qarşıya qoyduğu məqsəddir, cəmiyyətə təsiridir. Bu meyardan çıxış edərək, Amerika politoloğu R.Tacker siyasi liderin üç tipinə mövcudluğunu nəzərə çatdırır: mühafizəkarlar, islahatçılar, inqilabçılar.

Politoloji ədəbiyyatda siyasi liderliyin digər təsnifatında başlıca meyar kimi, liderliyin idarəetmədə istifadə etdiyi metod əsas götürür. Həmin meyara uyğun olaraq, tədqiqatçılar bütövlükdə iki idarəetmə metoduna (demokratik və avtoritar) diqqət yetirirlər. Demokratik siyasi lider insanların ləyaqətinə və şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşır, onların uğurlar əldə etmələri üçün maksimum imkanlar yaratmağa çalışır. Bu cür liderlər tənqidən ehtiyat etmir, insanlara xeyrəxah münasibət baslayır, mənafelərin ümumiliyi üçün şərait yaradır.

Avtoritar siyasi lider isə qeyri-demokratik idarəetmə üsullarına meyl edir, tənqidə yol vermir, güc tətbiq etməyə əsaslanır.

Siyasi liderlik problemini nəzərdən keçirərkən siyasetdə liderin rolunun təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Siya-

¹ Məcid Əşəndiyev. Siyasi elmin əsasları. S. 274-275

² Зеркин Д.П. Основы политологии. Ростов-на Дону. 1997, с. 334

sətdə liderin rolunun aydınlaşdırılması hər şeydən əvvəl, onun funksiyalarının nəzərdən keçirilməsini zərurətə çevirir.

Siyasi liderin ən əhəmiyyətli funksiyası **inteqrativ funksiyasıdır**. Hər bir lider öz siyasi fəaliyyətində insanların əhəmiyyətli qruplarının, ilk önce isə öz tərəfdarlarının və ardıcıllarının birləşməsini təmin edir. Ümummülli siyasi lider nəinki öz dünyagörüşüne və siyasi mövqeyinə yaxın olan vətəndaşların, eləcə də əhalinin ən geniş təbəqəlerinin, böyük ictimai qrupların və siniflərin, bütövlükdə cəmiyyətin birliyinə cəhd etməlidir.

İnteqrativ funksiya cəmiyyətin integrasiyasını nəzərdə tutur. Siyasi lider vətəndaşları ümumi məqsədlər və dəyərlər namənə birləşdirməyə səy göstərməklə vətəndaşlara, xalqa xidmət etmək nümunəsi nümayiş etdirməlidir. İnteqrativ funksiyanın xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin bütövlüyünün və sabitliyinin qorunub saxlanması, vətəndaş həmrəyliyinin və razılığının bərqərar olmasına istiqamətləndir. Siyasi lider siyasi və iqtisadi islahatların sosial aspektini aydın və düzgün dərk etməli, cəmiyyətdə kaskin qütbüşmə yaranmasına, müxtəlif münəaqışlərin təzahürünə yol verməməlidir.

Siyasi liderin **sosial arbitraj** (sosial mübahisələr həll etmək) funksiyası vətəndaşları qanunsuzluqdan, bürokratiyanın özbaşnalığından müdafiə etməyə, qayda və qanunlara əmal edilməsinə yönəlir. Siyasi liderin digər mühüm funksiyası **kütlələrin səfərbər edilməsidir**. Böyük ictimai problemlərin həlli üçün lider vətəndaşların siyasi fəallığını müəyyən məcraya istiqamətləndirməli, onların sosial enerjisini dolğun səviyyəyə çatdırma və kütlələrdə sosial nikbinlik əhval-ruhiyyəsi yaratmalıdır.

Liderin öz fəaliyyəti prosesində reallaşdırıldığı əhəmiyyətli funksiyalarından digəri **hakimiyyətin legitimliyinin təmin edilməsi funksiyasıdır**. Siyasi lider özünü bütün fəaliyyəti ilə hakimiyyətin nüfuzunu möhkəmləndirməli, tərəfdarlarını maksimum dərəcədə öz programına cəlb etməyə nail olmalıdır. Məhz belə halda həm liderlərin öz siyasi xətti

və eləcə də onların təmsil etdikləri siyasi təsisatlar vətəndaşların əksəriyyəti tərəfindən bəyənilir və müdafiə olunur.

Effektli siyaset yeritmək siyasi liderin vacib funksiyalarından biridir. Bu funksiya siyasi liderin bütün fəaliyyətinin nəticələrini birləşdirir. Yeridilən siyasetin effektivlik ölçüsü, əslində siyasi liderin ictimai çəkisi müəyyənləşdirir, ölkənin və ya dünya tarixində onun konkret yerini müəyyənləşdirir.

Siyasi praktika təsdiqləyir ki, siyasi lider yuxarıda qeyd edilən funksiyalardan heç birinə etinəsizliq göstərməməlidir. İctimai təbəqələrin və qrupların mənafə və tələbatını nəzərə almaq və bunu öz siyasi programında müvafiq surətdə ifadə etmək, onu bütövlükdə cəmiyyətin mənafəyi namənə praktiki cəhətdən reallaşdırmaq lider üçün principial əhəmiyyət kəsb edir.

Təşəbbüskar, yenilikçi funksiya sosial quruculuq namənə siyasi liderin yeni, işgüzar ideyaları şüurlu surətdə həyata keçirməsini ifadə edir. Bu məqsədlə ictimai inkişafın yeni siyasi programı və strateji xətti işlənib hazırlanır, siyasi strukturların yeniləşməsi həyata keçirilir. Siyasi lider həmçinin, xalqın adət-ənənələrini qoruyub yaşatmalı, sosial tərəqqini təmin etməli, insanlarda ictimai ideallara və dəyərlərə inam hissi oyatmalıdır. Təşəbbüskarlıq, yenilikçilik funksiyasının miqyaslı yerinə yetirilməsi harizmali liderə addır.

Siyasi liderin **komunikativ funksiyası** insanların bütün mənafelərinin və tələbatının liderlərin siyasi bəyannamələrində və proqramlarında, həmçinin, əməli fəaliyyətdə ifadəsinə səciyyələndirir. Siyasi lider ictimai əhval-ruhiyyəni və ictimai rəyi həmişə nəzərə almalıdır. O, kütłəvi informasiya vasitələrlə, ilk önce isə televiziya vasitəsilə xalqla bir-başa ünsiyyətdə olmaq üçün geniş imkanlara malikdir.

Siyasi liderin başlıca funksiyalarının həyata keçirilməsində **onun inam və görüşlər sistemi** çox böyük rol oynayır. Həmin sistemi bunlar təşkil edir: baş verən siyasi proseslərin məhiyyətini, xarakterini və istiqamətini lider necə başa

düşür; etraf siyasi mühiti hansı səviyyədə aydınlaşdırır; bu və ya digər siyasi təsisatların, ayrıca şəxsiyyətlərin fəaliyyətini necə qiymətləndirir; öz fəaliyyət programını formalasdırmaq əsulları nədən ibarətdir və s. Siyasi liderin əhatəsinə təsir qabiliyyəti, siyasi mövqeyinin aydınlığı, həyata keçirdiyi kursun ardıcılılığı bilavasitə onun inamının qətiyyəti və gücündən asılıdır. Siyasi liderin görüşlərində baş verən hər hansı mühüm dəyişiklik onun öz funksiyalarını effektli yeri-nə yetirməsinə birbaşa təsir göstərir. Möhkəm inama əsaslanan lider başqalarını öz görüşlərinə inandırmağa qadirdir. Möhkəm olmayan görüşlərə malik rəhbərlər isə daha çox situasiyadan və öz əhatəsindən asılı olan pragmatik kimi çıxış edirlər.

Siyasi liderin fəaliyyətində onun **rəhbərlik üsulu** mühüm əhəmiyyətə malikdir. İctimai və siyasi mühit xeyli dərəcədə liderlik siyasi rəhbərlik üsulundan asılıdır. Rəhbərlik üsulu liderlik etmək və liderlik nümunəsi formalasdırır, liderin öz tərəfdarları və əleyhidarları ilə qarşılıqlı münasibətinin xarakterini müəyyənləşdirir. O, siyasi liderin yaxın əhatəsinin formalasmasına xüsusi təsir göstərir. Siyasi rəhbərlik üsulunun xarakterik tərəfi demokratik və ya totalitar rəhbərlik metodundan istifadə edilməsidir.

Siyasi liderin konkret fəaliyyətini təhlil edərkən, liderin nəticələrinə mühüm təsir göstərə bilən bir sira digər amillərə diqqət yetirilməsi zəruridir. Politoloqların tədqiqatlarında göstərilir ki, siyasi liderliyin məzmunlu tərəfini başa düşmək üçün liderin səylərinin motivi, siyasi rəhbərin xarici hadisələrə reaksiyası, əldə olunan təcrübə, siyasi liderin xeyirxahlıq istədədi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi liderliyin xeyli tərəfini başa düşmək üçün liderin xarakterinin müəyyənedici cəhəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Siyasi həyatın praktikası göstərir ki, siyasi liderin ictimai və dövlət səlahiyyətlərinə malik olduğu şəraitdə şəxsiyyətinin müəyyənedici keyfiyyəti nəinki dövlətin cari siyasetinə, eləcə də onun nəticələrinə mühüm təsir göstərə bilər. Liderin şəxsiyyətinin elə keyfiyyəti cəmiyyət üçün böyük təhlükə törədə

bilər ki, ictimai və milli mənafeyə qarşı çevrilsin. Bununla bağlı "təsir agenti" fenomenine diqqət yetirilməlidir.

Liderin fəaliyyətinin müvəffəqiyətini və effektliyi xeyli dərəcədə onun əhatəsindən asılıdır. Hər bir lider onu müdafiə edən və ona bilavasitə yardım göstərən, fikirləri və siyasi programı ilə razılaşan insanlar qrupu ilə bağlıdır. Bu insanlar siyasi liderin yaxın əhatəsini təşkil edirlər. Siyasi liderlə onun yaxın əhatəsi arasındaki qarşılıqlı münasibət siyasi qərarların hazırlanması və qəbulu prosesinə, cəmiyyətdə əlaqə-siyasi mühitin xarakterinə, liderin özünün nüfuzuna mühüm təsir göstərir. Liderin ictimai-siyasi xadimlərlə və sadə vətəndaşlarla sıx əlaqəsi onun məhsuldar siyasi fəaliyyəti üçün vacib şətdir. Şübhəsiz, bütün bu amillər siyasi liderin öz başlıca funksiyalarını reallaşdırmasında ciddi rol oynayır.

Normal siyasi prosesin inkişafı üçün, böyük siyasi xadimin şəxsiyyətinə pərəstiş xüsusi təhlükə törədir. **Şəxsiyyətə pərəstiş** bir nəfərin rolunu həddindən artıq sıyrıtmək, onun fövqəltəbi keyfiyyətlərə malik olduğunu iddia etmək, tarixi prosesin gedisi onun həllədici təsiri ilə əlaqələndirməkdən ibarətdir. Şəxsiyyətə pərəstiş haqqında o zaman danışmaq olar ki, cəmiyyətdə liderin xüsusi vəziyyətini və ona spesifik münasibəti təsdiqləyən dörd xarakterik cəhət təşəkkül tapır:

- hakimiyyətin həddən artıq siyasi liderin əlində cəmləşməsi;
- lider və ona yaxın olan rəhbərlər tərəfindən, hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində ölkədə qanunçuluğun pozulması;
- siyasi liderin yaxın əhatəsi tərəfindən təriflənməsi;
- vətəndaşların ən geniş təbəqəsinin ("aşağıların") onun qarşısında kütləvi şəkildə sitaş etməsi.

Şəxsiyyətə pərəstişin yaranmasının səbəbini aydınlaşdırarkən bu hadisənin obyektiv və subyektiv köklərinə diqqət yetirilməsi zəruridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin fenomenin əsasında bütövlükdə hakimiyyətə pərəstiş dayanır. Hakimiyyətə pərəstiş əsasən totalitar rejim şəraitində

tipik hadisə kimi nəzərə çarpar və totalitar tipin öz sisteminiñ zəruri elementi kimi çıxış edir. Belə pərəstiş hakimiyətin və müvafiq olaraq, onun daşıyıcılarının və hakimiyət strukturlarının uydurmaları ilə bağlıdır. Hakimiyətin hər cür inhisara alınması, siyasi rəqabətin yoxluğu şəxsiyyətə pərəstişin rüşeymlərini özündə saxlayır, çox güclü vertikal strukturun mövcudluğunu zəminində hakimiyətin sərt mərkəzləşdirilməsi isə onun inkişafı üçün ən əlverişli şərait yaradır.

II FƏSİL

Dövlət başlıca siyasi təsisatdır

1. Dövlətin məşəyi, mahiyyəti və səciyyəvi xüsusiyyətləri

Dövlət cəmiyyətin siyasi sisteminin mərkəzi elementi, siyasi hakimiyətin başlıca daşıyıcısı kimi çıxış edir. Buna görə o, siyasi fəaliyyətin və siyasi münasibətlərin başlıca subyekti və eyni zamanda əsas obyektidir.

Dövlət təzahür etdiyi andan cəmiyyətin həyatında qarşılıqlı sinfi münasibətlərin və ziddiyətlərin tənzimlənməsində, şəxsiyyətin hüquq və azadlığının təmin olunmasına böyük rol oynayır. Elə buna görə də fəlsəfi, səsiloji, politoloji ədəbiyyatda dövlət probleminin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Dövlət politologyanın ən fundamental problemlərindən biridir. Onun əhatəli, dərindən tədqiqi digər siyasi təsisatların və bütövlükdə cəmiyyətin siyasi sisteminin mahiyyətinin dərk olunmasına xidmət edir. Dövlətin məşəyi və mahiyyəti, cəmiyyətlə dövlətin nisbəti, dövlət aparmanın fəaliyyəti, şəxsiyyətin və dövlətin qarşılıqlı münasibəti məsələsinə aid müxtalif mülahizələr yürüdümüşdür.

Dövlətin tədqiqinə dair üç müxtalif mövqe təşəkkül tapmışdır: 1. Siyasi fəlsəfi-antik ənənələrdən irəli gələn və dövləti "ümumi işin" həlli, cəmiyyətdə insanların birgə həyatının təmin edilməsi vasitəsi hesab edən fikir istiqaməti (Aris-

totel, Russo və b.); 2. Sınıfı-cəmiyyətin siniflərə bölünməsini və sınıfı mübarizə vasitələrini doğuran görüşlər; 3. Hüquqidövləti hüququn və qanunun mənbəyi kimi qəbul edən ideya istiqaməti.

Dövlətin müasir politoloji təhlili onun mürəkkəblik, çox funksiyallıq, daxili differensiallıq kəsb edən bütövlüyündən doğur. Sistemli nəzəriyyə çərçivəsində dövlət cəmiyyətin siyasi sisteminin və siyasi təşkilinin bir hissəsi, siyasi partiyalarla, ictimai təşkilatlarla, mürəkkəb, çoxqatlı siyasi mühitlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan başlıca siyasi təsisatdan biri kimi nəzərdən keçirilir. Belə kontekstdə dövlətin cəmiyyətin siyasi sistemindən, sosial-iqtisadi proseslərin xarakterindən və inkişaf meylindən, mənəvi sərvətlərin və qərarlaşan ənənələrin məcmuundan xeyli asılılığı üzə çıxır.

Dövlət məcburetmə mexanizmına, hüquqi sanksiya-lara, xüsusi fəaliyyət aparatına asaslanan, cəmiyyətin siyasi sisteminin başlıca siyasi təsisatı, ümumi hakimiyət orqanı kimi çıxış edir. Onun müəyyənləşdiridiyi başlıca xətt siniflərin və sosial qrupların mənafələrinin uyğunlaşdırılmasından, ifadəsindən və reallaşdırılmasından ibarətdir. Digər siyasi təsisatlardan fərqli olaraq, dövlət ümumilik kəsb edən əlamətə malikdir, elə buna görə də o nəinki xüsusi, partikulyar oləcə də ümumi mənşələri ifadə etməyə qadirdir.

Dövlətin genezisi (məşəyi) problemi həmişə hərtərəflı təhlil predmeti olmuşdur. Politoloji ədəbiyyatda bu məsələ müxtalif cür şərh edilir.

Dövlət haqqında ən ilk təsəvvür hakimiyətin ilahi mənşəyi ideyası ilə bağlıdır. Teokratik konsepsiyalarda o, "ilahi qüvvənin işi" kimi nəzərdən keçirilir. Qədim Şərqi və Yunan xalqlarının miflərində ali hakimiyət nümayəndərinin ilahi mənşəyə malik olması göstərilirdi. Dövlətin ilahi mənşəyi məsəlesi müasir döndlərdə də etiraf olunur.

Patriarxal nəzəriyyə dövlətin təzahürünü tayfa və qabilələrin birləşməsinin təbii və üzvi nəticəsi kimi nəzərdən keçirir. R.Folmarın fikrincə, tayfa və qabilələr daha böyük birliklər olmaq etibarilə, cəmiyyət üzvləri üzərində himayəçilik

taləbatından doğan xüsusi təsisatdır. Məlum olduğu kimi, Konfutsi dövləti böyük ailə hesab edərək, hökmardarları itaetdə olanlarla məhz bu əsasda qarşılıqlı münasibətlərə çağrırdı. Antropoloji nəzəriyyə Aristotelin əsərlərindən çıxış edərək, dövlətin təzahürünü insanın ictimai təbiəti ilə əlaqələndirir. Aristotel iddia edirdi ki, insan ictimai (siyasi) və kollektiv varlıq kimi müəyyən birləşməsi formalarında mövcud ola bilər, həmin birləşməsi formalarından ən yüksəyi isə dövlətdir.

Əsasını ictimai müqavilə ideyası təşkil edən Müqavilə nəzəriyyəsi tərcümədarları (T.Hobbs, C.Lokk, J.J.Russo) hesab edirlər ki, dövlət insanların arasında könüllü razılığın məhsuludur. Belə razılışmanın səbəbini T.Hobbs insanın digər adamların təcavüzünə məruz qalmışında, "hamının hamiya qarşı müharibəsinin" keşkinləşdiyi və genişləndiyi şəraitdə həyat və mülkiyyət üçün təhlükə yaranmasında görürdü, Lokk isə dövlətin təzahürünü insanın zəkası və insanların hüququnu təmin edən xüsusi orqana ehtiyac olduğunu dərk etmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirirdi.

XIX əsrde işgal nəzəriyyəsi geniş yayıldı (L.Qumploviç, F.Oppenheymer). Bu nəzəriyyəyə görə, dövlətin təzahürünün başlıca səbəbi kimi bəzi xalqların digərlərini işgal etməsi etiraf edildi. Bunun nəticəsində böyük insan qruplarını tabeçilik vəziyyətində saxlamaq üçün xüsusi aparatin mövcudluğuna taləbat yarandı. Şübhəsiz, işgalçılıq müharibələri cəmiyyətdə sınıf münasibətlərin təşəkkülünə imkan yaratdı və müəyyən dərəcədə dövlətin təşəkkülü prosesini şərtləndirdi. Dövlətin mənşəyinə dair sosial-iqtisadi nəzəriyyə, eləcə də marksizm hesab edir ki, dövlətin təzahürünün başlıca səbəbi əmək məhsuldarlığının inkişafı prosesidir, xüsusi mülkiyyətin yaranması və bu əsasda sosial-sinfi differensiasianın və sınıf mübarizənin təzahürüdür. Bir sözlə, dövlətin mənşəyi bir dəfəlik hadisə deyildir, məhz ibtidai özünü idarənin tənazzülünün uzun prosesidir.

Dövlətin təkamül prosesi yalnız onun təşkili formalarını deyil, həmçinin mahiyyət etibarilə, xeyli keyfiyyətlərini

böyük dəyişikliyi düçər etdi. Dövlət öz inkişafının ilk mərhələlərində ənənəvi formada çıxış etmişdir, adət və normalar əsasında kortəbi formalaşmışdır. Bu zaman dövlətin təsisath başlangıcı inkişaf etməmiş seviyyədə təzahür etmişdir, onun bəzi funksiyaları müəyyənleşməmişdi, şəxsiyyət dövlət hakimiyyətinin mənbəyi kimi nəzərdən keçirilmirdi.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, dövlət **genetik cəhatdən** (mənşə etibarilə) cəmiyyətin tarixi inkişafının, onun differensiasiyasının və sınıf ziddiyətlərin təzahürünün məhsuludur, funksional baxımından o, cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edir, hakim siniflərin (dairelərin) mənafeyinin müdafiəçisidir, struktur nöqtəyi-nəzərdən hakimiyyətin fealiyyətinin forma və üsullarını, idarəetmə aparatının xüsusiyyətlərini möhkəmləndirir.

Dövlətin mahiyyətli əlamətləri bunlardır: 1) nəinki coğrafi, həmçinin siyasi kateqoriya olmaq etibarilə, müəyyən ərazi və sərhədin mövcudluğu; 2) dövlətin əhalisi, vətəndaşlara malik olması. Ərazinin həcmi və əhalisinin sayı dövləti kiçik, orta, böyük dərəcələrə ayırmagın əsaslarına xidmət edir; 3) əhali üçün məcburi olan vergilerin yığılması dövlətin müstəsna hüququdur. Vergilər ordunun, dövlət aparatının saxlanması, sosial, mədəni və təbii ehtiyatların saxlanmasına sərf edilir; 4) xüsusi məcburetmə aparatının və məmurların mövcudluğu. Dövlət elə xüsusi şəxslər təbəqəsindən ibarətdir ki, məhz hakimiyyəti öz əlində mərkəzləşdirir.

Siyasi hakimiyyət dövlət sayesində və onun vasitəsilə suverenliyi, başqa sözlə, ölkə daxilində aliliyi və xaricdən qeyri-asılılıq kimi öz mühüm cəhətlərini reallaşdırır. Dövlət hakimiyyətinin bu xüsusiyyəti birincisi, onun dövlət aparatı kimi məcburetmə vasitəsinə malik olmasından, ikinci isə hökmranlığını hüquq normalarının köməyiyle reallaşdırmasından irəli gəlir. Dövlət ictimai həyatı tənzimləyən və hamı üçün məcburi xarakter daşıyan hüquqi yaradıcılıq, qanunların hazırlanması kimi çox mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Bu təsisat cəmiyyətin bütün təşkilatlarının fəaliyyətini

reqlamentləşdirir (qaydaya salır), həmin fəaliyyətin əsas formalarını, onun metodlarını, qeyri-dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. **Veberin** qeyd etdiyi kimi, zorakılıqdə qanuni istifadə edilməsi yalnız dövlətə xasdır.

Qərb politologiyasının çox görkəmli nümayəndəsi **M.Dyuverle** dövlətin digər ünsiyyət formalarından fərqləndiyini şərtləndirən iki meyarın mövcudluğunu göstərir: 1. Xüsusi güclü təşkilat; 2. Önün üzvlərinin intensiv həmrəyliyi. O, dövlət təşkilatının qeyri-dövlət təşkilatlarından üstünlüyüն üç münasibətdə görür: 1. İdarəetmə strukturları arasında əmək bölgüsü (qanunverici, inzibati, məhkəmə); 2. İtaətdə saxlamağa imkan yaradan tam və mütəşəkkil sanksiyalar sisteminin mövcudluğu; 3. Özünün bütün qərarlarının həyata keçirilməsi üçün maddi gücü malik olması, çünkü yalnız o, polis, orduya malikdir. Rus alimi **Berdyayev** qeyd edirdi ki, dövlət ona görə mövcud deyildir ki, yer kürəsinin cənnətə çevirsin, onun üçün lazımdır ki, yer kürəsinin tama-mılə cəhənnəmə çevrilməsinə imkan vermosın.

Bir sözü, **dövlət cəmiyyətdə siyasi hakimiyətin təşkilini və həyata keçirilməsi formasıdır, o, xüsusi aparatın köməyi, fərdin və cəmiyyətin mövcudluğunun əsasını həqiqətən təmin edən spesifik siyasi təsisatdır.**

Müasir konstitusiyah dövlət insanın şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi, siyasi davranışın və vətəndaş hüquq sisteminin hüquqi cəhətdən nizama salınmasını təmin edən təsisat kimi çıxış edir. Xüsusi siyasi birlik olmaq etibarilə, dövləti cəmiyyətin siyasi sisteminin digər təsisatlarından fərqləndirən spesifik keyfiyyətlər aşağıdakılardır:

- ümumilik – dövlət cəmiyyətin bütün üzvlərinin mənafeyini ifadə etməlidir;

- dövlət orqanızminin bütün tərəflərinin fəaliyyətini tənzimləyen hüquq normalarının bütün sistemi vəsítəsilə, dövlətin fəaliyyətinin formallaşmasının xüsusi dərəcəsi;

- siyasi hakimiyət dövlətdə özünün xüsusi, təmərküzləşmiş ifadəsini tapır. Hər bir ictimai problemin həlli birbaşa və ya dolayısı ilə dövlətlə bağlırsa, o, siyasi xarak-

ter kəsb edir;

- mürəkkəb sosial məsələləri yüksək səviyyədə həll etmək qabiliyyəti (bunun üçün dövlət maksimum resurslara malik olmalıdır);

- dövlət digər siyasi təsisatlarla müqayisədə daxili strukturunun daha yüksək differensiallaşması və ixtisaslaşması səviyyəsinə malikdir.

Həmin keyfiyyətlər və dövlətə xas olan digər mühüm cəhətlər hakimiyətin başlıca təsisatının (dövlətin) mahiyyətini ifadə edir. Dövlətin mahiyyətinin və başlıca parametrlərinin başa düşülməsi dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin nisbəti probleminin aydınlaşdırılmasına imkan yaradır. Bu problem mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edir, çünkü onun həlli vəsítəsilə ictimai həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin real həcmi dərk edə bilərik, eləcə də vətəndaşın şəxsi həyatı sferasına dövlətin təsirinin həddini və imkanlarını müəyənləşdirmək mümkündür.

Vətəndaş cəmiyyəti dövlətlə bərabər elə sosial məkanın bir hissəsini təşkil edir ki, insanın həyat fəaliyyəti buradan sızılır. O, özündə qeyri-dövlət əlaqələrinin və muxtar fəndlərin münasibətlərinin məcmuunu birləşdirir. Vətəndaş cəmiyyəti sferasının ayrılığını başlıca meyari, özünüdürə və özünü təşkilin başlangıcında inkişaf edən insanların qarşılıqlı səsi-al münasibətlərinin müəyyən sahəsinin dövlətdən "ayrılmışdır".

Vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində formal məhdudlaşdırma imkanları, insanın həyat fəaliyyətinə birbaşa müdafiələ və onun siyasi-hüquqi tənzimlənməsi minimuma endirilir. Ailə həyatı, azad iqtisadi seçim şəraitində gündəlik təsərrüfat fəaliyyəti, dini fəaliyyət, ənənəvi gündəlik norma və adətlərin göznlənilməsi, dostluq əlaqələri və ünsiyyət məhz vətəndaş cəmiyyəti sferasına aiddir. Real həyatta insan həm vətəndaş cəmiyyətinin üzvü, eləcə də dövlətin vətəndaşı və siyasi birliyin təmsilçisi kimi çıxış edir. İnsan xüsusi şəxs kimi siyasetdən təcrid olunur, lakin vətəndaş kimi, iştirə istəməz onunla bu və ya başqa cür bağlıdır.

Vətəndaş cəmiyyətinin əsasını fərdin iqtisadi azadlığı, iqtisadi və siyasi hakimiyyyət arasındaki hədd, insanın həyat fəaliyyəti mənəbələrinin müxtəlifliyi və iqtisadi seçim azadlığı təşkil edir. Vətəndaş cəmiyyətinin miqyası və hüdudu, onun inkişaf səviyyəsi xeyli dərəcədə dövlətdən asılıdır. Demokratik dövlət mənasız qəyyumluqdan uzaqlaşır, şəxsi həyat fəaliyyəti formaları üçün əlverişli şərait yaradır. Totalitar (avtoritar) dövlət isə əksinə, vətəndaş cəmiyyətinin normal fəaliyyətinə mane olur, onun sferasını son dərəcə məhdudlaşdırır.

Dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin prinsipial fərqi onların strukturunda ifadə olunur. Belə ki, əgər dövlət dəqiq ifadə edilən igerarxiyalı vertikallıq kəsb edirsə, vətəndaş cəmiyyətinin strukturu horizontal xarakter daşıyır, istər-istəməz o subordinasiyaya (tabeçiliyə) malik olmayan horizontal xarakter kəsb edir.

Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti öz mövcudluq üsullarına görə də fərqlənlərlər: dövlət neinki demokratik və eləcə də totalitar (avtoritar) simaya malikdir, vətəndaş cəmiyyətinə isə daxilən demokratik başlangıç xasdır. Şəxsi özfəaliyyət və özünütüşkil vətəndaş cəmiyyətinin daxili xarakteristikasıdır. Həyatın dövlət və qeyri-dövlət sferaları yalnız prinsipial fərqlərlə səciyyələnmir. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı qarşılıqlı münasibətlər münaqışlı xarakter də kəsb edə bilər, buna görə siyasi inkişaf şəraitindən (daxili və bəy-nəlxalq, ekstremal və normal və s.) asılı olaraq, onların arasında ziddiyətlər zəifləyə və ya güclənə bilər. Lakin son nəticədə dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasındaki qarşılıqlı münasibət onunla səciyyələnir ki, həyatın bu iki sferasından hansı özünüñkişaf və özünüňaktuallaşdırma üçün daha çox əlverişli şərait yaradır. Xeyli mütefakkirlər hesab etmişlər ki, dövlət vətəndaş cəmiyyətindən yüksəkdə dayanmamalıdır və ona nəzarət etməməlidir, əksinə, vətəndaş cəmiyyəti dövlət üzərində üstünlük təşkil etməlidir (Qeyd edək ki, IV bölmənin V fəslində vətəndaş cəmiyyətinə həsr edilib).

Cəmiyyətin siyasi sistemi vahid normativ dəyərlər əsa-

sında təşkil olunan siyasi subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin məcmuudur. Siyasi sistemin özəyini təşkil edən dövlətin özü də sözün geniş mənasında insanlar arasındaki əlaqədir, yeganə ali hakimiyyyətə tabe olan siyasi birlilikdir. Dövlət insanların davranışının məcburi surətdə tənzimlənməsini nəzərdə tutan və normalar sistemi əsasında idarə olunan təşkilatdır. Onun başlıca məqsədi ümumi mənafeyi və ümumi iradəni ifadə etməkdən, insan hüquqlarını və azadlıqlarını qorumaqdan ibarətdir.

Müsəir dövlət insanın ümumi hüquqlarını, ən başlıca sosial-siyasi və hüquqi dəyərləri təmin edən təsisatlsız təsəvvürə sığan deyil. Siyasi birlik olmaq etibarilə, dövlət vəhidi iqtisadi və mədəni məkan xaricində ola bilməz. Dövlət eləcə də müasir dünya birliyi çərçivəsində mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Dövləti cəmiyyətlə eyniləşdirmək cəhdləri yolverilməzdir. Cəmiyyət daha geniş anlayışdır. Dövlət cəmiyyətin bir hissəsidir, onun siyasi və sosial təşkili formasıdır. Bir sözlə o, cəmiyyətin başlıca siyasi təsisatı olmaq etibarilə, insanlar arasında tarixən qərarlaşan siyasi, sosial-siyasi əlaqələr və hüquqi münasibətlər sistemidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq normativ qaydalara və iqtisadi kompleksə malik olmadan müstəqil suveren dövlətin mövcudluğu qeyri-mümkündür. Dövlət konkret məkan-zaman çərçivəsində mövcud olan kollektiv fenomenidir¹.

Dövlətin bütün inkişaf mərhələləri və tipləri bir sıra sabit, ümumtarixi əlamətlər və funksiyalarla səciyyələnir: hər hansı sosial-sınıf zəmində idarə edən dairələrin formalaşmasının həyatı zərurılıyi. Bu zəmində müasir dövlətlərdə siyasi partiyaların, ictimai hərəkatların, hakimiyyyətin seckili subyektlərinin hesabına cəmiyyətin demokratikləşməsi meyli güclənir; siyasi təşkilin səciyyəvi mövcudluğu – siyasi sistemlər, mərkəzi və periferiya hakimiyyyətinin strukturu və onların arasındaki münasibət; dövlətin yeritdiyi xarici siya-

¹ Санстабен Л. Государство и общество. Диалог, 1993, № 5-6

sətələ olaqədar onun ərazisindən kənarda siyasi məkanın genişlənməsi zəruriliyi; ölkə və xalq arasında bir sıra öhdəliklərin yerinə yetirilməsi. Başqa sözlə, ölkə daxilində əmin-amanlığın və qaydaların qorunması, hakimiyətə mənsub olan ərazinin müdafiəsi, sosial, milli, iqtisadi münasibətləri tənzimləmək, ümumi rifah məqsədlərini və vəzifələrini diqqətdən yayındırmamaq; hamı üçün mütləq xarakter kəsb edən qanunlar qəbul etmək, bündən sonra siyasətini həyata keçirmək, müxtəlif təyinatlı silahlı qüvvələr yaratmaq, saxlamaq və bundan istifadə etmək, xarici siyasəti həyata keçirmək və dövləti xarici ölkələrdə təmsil etmək hüququ və s. Beləliklə, dövlət milli və coxmillətlə durumun yaratdığı və müəyyən ərazidə möhkəmlənən siyasi təsisatdır.

2. Dövlətin formaları.

Dövlət hakimiyyətinin fəaliyyət mexanizmi

Dövlətin tipləri və formaları böyük müxtəliflik kəsb edir. Bu müxtəliflik tam şəkildə tarixi inkişafda təzahür etmişdir və 200-dən artıq dövlətin mövcud olduğu müasir dövrdə də nəzərə çarpar. Dövlətin təsnifatı müxtəlif əlamətlər və zəmin əsasında həyata keçirilsə bilər. Marksizm təlimində dövlətin təsnifatı üçün başlıca və əslində yeganə meyar onun sosial-iqtisadi, sinfi mahiyyəti götürülür. Bu baxımdan dövlətin quldarlıq, feodal, burjua, sosialist, eləcə də kapitalizmə və ya sosializmə keçid oriyentasiyalı (bu, əsasən, XX əsrin 60-80-ci illəri üçün səciyyəvi olmuşdur) tipləri müəyyənləşdirilir. Əlbəttə, dövlətin tiplərinə belə formasıyalı münasibət müasir qərb politologiyası üçün səciyyəvi deyildir, həmin mövqə daha çox rus ədəbiyyatında nəzərə çarpar. Marksist təsnifat müəyyən əsasa malik olsa da, dinamiklilikdən məhrumdur, ehhəmçılığla sövq etməklə, real gerçəkliyin kobudlaşdırılmasına istiqamətlənir.

Dövlətin tiplərinin təsnifatına formasıyalı münasibətlə yanaşı, sivil mövqedən münasibət də diqqəti cəlb edir. Sivil yanaşmanın əsasını ictimai inkişafın mənəvi-əxlaqi və mə-

dəni amilləri təşkil edir. Həmin amillər cəmiyyətin sosial və dövlət həyatına güclü təsir göstərir. İngilis tarixçisi və filosofu A.Toyntbi "Tarixin dərk edilməsi" adlı fundamental əsərində yazır ki, "mədəniyyət elementi sivilizasiyanın ruhunu, qanını, limfasını, mahiyyətini təşkil edir, onun iqtisadi, xüsusi siyasi planda müqayisəsi sivilizasiyanın təbiətinin və hərəkətverici qüvvələrinin təbiətinin sanki səni, adı, əhəmiyyətsiz səviyyədə yaradılmasıdır".

Tarixi proses bir-birindən nəinki dəyərlər sisteminə, hakim mədəniyyətinə və eləcə də səciyyəvi dövlət tiplərinə görə fərqlənən xeyli sivilizasiyanın təşəkkülüna gətirib çıxarmışdır: yerli (lokal) sivilizasiya və dövlət tipləri (qədim misir, şumer, əllin və s.); xüsusi sivilizasiya və dövlət (Hind, Çin, Qərbi Avropa, Şərqi Avropa, İslam və b.); müasir sivilizasiya.

Ali hakimiyyət təşkili üsuluna görə **dövlət, monarxiya və respublikaya** ayrılır. Hazırda dünya dövlətlərinin üçdə biri monarxiya formasında mövcuddur, bunların əksəriyyəti məhdudlaşdırılmış konstitusiyalı monarxiya kimi çıxış edir. Monarxiyada dövlət başçısı irsi qaydada müəyyənləşir, belə vəziyyət heç bir dövlət orqanından və əhalidən asılı olmayaraq qararlaşır. Konstitusiyalı monarxiyada hökmdarın hakimiyyəti Konstitusiya ilə məhdudlaşdırılır. Belə idarəetmə forması Böyük Britaniyada, Belçikada, Niderlandda, İsveçdə, Norveçdə, Danimarkada, İspaniyada, Yaponiyada mövcuddur. Burada hökmdarın hakimiyyəti qanunvericilikdə yayılmışdır və idarəetmə sferasında xeyli məhdudlaşdır. Hökmdar daha çox nümayəndəlik funksiyalarını yerinə yetirir. Belə dövlətlərdə parlament və hökumət xeyli vəzifə həyata keçirir.

Respublikalarda dövlət hakimiyyətinin yüksək orqanlarının formallaşması seçkilər vasitəsilə baş verir. İcraedici hakimiyyətin başçısı sayılan prezidentin seçildiyi respublikalar (ABŞ, Fransa və b.) prezidentli respublika hesab olunurlar. Parlament tərəfindən formalşdırılan icra hakimiyyətinin hökumətə məxsus olduğu respublikalar par-

lamentli respublika adlanır (İngiltərə, Almaniya, İtaliya və b.).

Məhdudlaşdırılmış monarxiyadan parlament idarəciyi formasına keçiddə icraedici hakimiyyətin dualist forması təşkil olunur: 1. Dövlət başçısı – hökmdar (İngiltərədə, Norveçdə, İsveçdə, İspaniyada və b.) və ya respublika prezidenti (Fransa, Finlandiya, Meksika) parlament qarşısında məsuliyyət daşımur. 2. Baş nazirin rəhbərliyi altında parlament tərəfindən yaradılan və bu parlament qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumətin ondan asılı olmaması.

Dövlət forması hakimiyyətin ərazi və sinfi siyasi təşkilinin xarici təzahürüdür və özündə üç elementi birləşdirir: ərazi quruluşu, idarəetmə forması və siyasi rejim. Dövlətin ərazi quruluşu mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının əlaqəsini, dövlətin ayrı-ayrı hissələrinin öz aralarındaki və bütövlükdə dövlətlə münasibətlərini eks etdirir. Bu əlamətə görə iki başlıca forma – unitar və federativ dövlət və keçid forma-konfederasiya fərqləndirilir.

Unitar dövlət – (unitar – latin dilində "unis" sözündən götürülüb bir, vahid deməkdir) vahid konstitusiyaya və vətəndaşlığı, ali hakimiyyətin vahid orqanları sisteminə malik olması və ölkənin bütün ərazisində məhdudlaşdırılmayan səaliyyəti ilə səciyyələnir. Bir qayda olaraq bu, mono (vahid) milli dövlətdir. Əgər unitar dövlətdə digər millətlərin nümayəndələri mövcuddursa, onların problemi muxtar birləşkərin (Böyük Britaniya, İspaniya, Finlandiya və b. buna misal ola bilər) köməyilsə həll olunur. Belə dövlətdə bütün dövlət aparatının mərkəzləşdirilməsi həyata keçirilir və yerli orqanların nəzarəti altında birbaşa və yaxud dolayı yolla tətbiq edilir. Mərkəzi hakimiyyətin yerli orqanlar üzərində hansı nəzarəti həyata keçirməsindən asılı olaraq, mərkəzləşdirilmiş və yerli unitar dövlət fərqləndirilir. Burada vahid məhkəmə sistemi həyata keçirilir, birkənallı vergi sisteminən istifadə edilir.

Federasiya – (latin dilində "fedus" sözündən götürülüb ittifaq, birləşməni ifadə edir) federal qanunvericilikdə nəzərdə tutulan məsələlərin həllində müəyyən müstəqillik

şəlahiyyətlərinə malik bir neçə dövləti və ya dövlət birliklərini (ştatlar, respublikalar, torpaqlar, kantonlar, mahallar və s.) birləşdirən ittifaq dövlətidir. Federasiyanın ərazisi federasiya subyektlərinin ərazisindən ibarətdir, buna baxmayaraq həmin subyektlər tam suverenliyə malik deyildirlər, federasiyanın tərkibindən çıxmış hüququndan məhrumdur. Federasiyada dövlət aparatının iki səviyyəsi mövcuddur: federal ittifaq və respublika (ştatların, kantonların, torpaqların səviyyəsi), burada iki palatalı federal parlament yaradılır, həmin palatalardan biri federasiya subyektlərinin mənafeyini eks etdirir. Onun formallaşması üçün əhalinin sayından asılı olmayıaraq, bərabər nümayəndəlik prinsipindən istifadə edilir. Federasiyada ikili vətəndaşlıq mövcul ola bilər, federasiyanın üzvləri öz konstitusiyasına və ya nizamnaməsinə malik ola bilər, bununla belə ümumi federal qanunun federasiya subyektlərinin qanunu üzərində alılıyi prinsipi məcburidir. Federasiya subyektləri özünün məhkəmə sistemini malikdir, ikiikanlı vergi sistemindən istifadə edilir: federal vergi və federasiya subyektlərinə aid olan vergi. Hər bir federasiya üçün başlıca məsələ ittifaqla federasiya subyektləri arasında şəlahiyyətlərin həddinin dürüst müəyyənləşdirilməsidir. Federasiya ərazi-inzibati əlamət (ABŞ) və ya milli ərazi əlaməti (SSRİ), eləcə də qarışıq əlamət (indiki Rusiya) üzrə təşkil olunur. Ərazi federasiyası federasiya subyektlərinin dövlət suverenliyinin xeyli dərəcədə məhdudlaşdırılması ilə səciyyələnir (federasiyadan çıxmış hüququ yoxdur və s.). Milli federasiya bir neçə millət və xalqın mövcudluğu ilə bağlıdır, belə federasiya böyük suverenliyə malikdir (ərazi federasiyası ilə müqayisədə). Burada millətlərin öz müqəddərətini təyin etmek məsəlesi kəskin şəkildə nəzərə çarpir.

Konfederasiya – müstəqil dövlətlərin daimi (bəzən müvəqqəti) ittifaqı olub, onların ümumi məqsədlərini təmin etmək üçün yaradılır. Konfederasiya özünün ümumi qanunvericilik, icraedici və məhkəmə orqanlarına malik deyildir. Onun üzvləri suverenliyini, vergi sistemini, ordusunu, və-

təndaşlığı (İsvəçrə) saxlayır. Bir qayda olaraq konfederasiya uzunmüddətli olmur və dağılır və ya federasiya şəklində təşkil olunur (Almaniya ittifaqı 1815-1867, ABŞ 1781-1787 və s.).

Dövlətin spesifikliyi və tarixi zəruriliyi əyani şəkildə daha çox onun funksiyalarında təzahür edir. "Dövlətin funksiyası" termini dövlətin fəaliyyətinin başlıca, daha əhəmiyyətli istiqamətlərini ifadə etmək üçün tətbiq edilir. Funksiya dövləti statikada yox, dinamikada səciyyələndirir. Dövlətin funksiyaları obyektivlik kəsb edir, onlar dövlətin tiplərindən, onun qarşısında duran başlıca vəzifələrdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir və bu vəzifələrin reallaşdırılması vasitəsi kimi səciyyələnir.

Dövlətin fəaliyyətinin istiqamətləri ictimai həyatın hansı sferalarına nüfuz etməsindən asılı olaraq, daxili və xarici funksiyalara ayrılır. Fəaliyyət müddətinə görə dövlətin daimi və müvəqqəti, bəzən isə əsas və qeyri-əsas funksiyalarının mövcudluğu nəzərə çatdırılır. Hakimiyət orqanları üzrə qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyəti funksiyaları mövcuddur. Ümumsosial və sinfi funksiyaların mövcudluğu da diqqətdən yayınmur. Ümumsosial funksiyalara milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təbii fəlakətin nəticələrinin və ekoloji partlayışın aradan qaldırılması, əhalinin sağlamlığı, əmək qabiliyyəti olmayanların sosial təminatı, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və s. ilə bağlı sosial proqramların reallaşdırılması aid edilir.

Elmi ədəbiyyatda dövlətin funksiyalarının təsnifatı iki parametr üzrə aparılır: daxili və xarici funksiyalar. Daxili funksiyalara aiddir:

1. Dövlət quruluşunun və vətəndaşların təhlükəsizliyinin, qanunvericiliyin və hüquq qaydalarının təmin edilməsi;
2. Mülkiyyətin iqtisadi əsasının, formasının qorunması və tənzimlənməsi;
3. Sosial münaqışların, sinfi-qrup halında ziddiyətlərin tənzimlənməsi, vətəndaşların və sosial qrupların mənafə və tələbatının təmin olunması;

4. maarif və mədəniyyət sferasının tənzimlənməsi, ideoloji-tərbiya işinin təmin edilməsi;

5. Etnik qrupların münasibətlərinin nizama salınması; 6. Demografik və ekolojik proseslərin tənzimlənməsi.

Başlıca xarici funksiyalar isə bunlardır:

1. Beynəlxalq münasibətlərin bütün sferalarında dövlətin mənafəyi və suverenliyinin qorunması;

2. Beynəlxalq təşkilatların, ittifaqların, birliklərin bütün sferalarında iştirak etmək vasitəsilə cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinin reallaşdırılması.

Dövlətin funksiyalarının daha çox üstünlük təşkil etməsi baxımdan sosial, hüquqi, hərbi funksiyalar ön plana çəkilir.

Müasir şəraitdə dövlətin iqtisadi funksiyasının rolü artırtır. Bu funksiya iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Həmin münasibətlərin əsasını mülkiyyət münasibətləri təşkil edir. Xüsusi kapitalist təsərrüfatı şəraitində ilk vaxtlar dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının zəruriliyi inkar edilirdi. Hazırda bazar mexanizminin iqtisadiyyatı tənzimləməsi imkanlarının məhdudlaşmasını nəzərə alaraq, demokratik dövlət təsərrüfat fəaliyyəti sferasına fəal müdaxilə edir.

Dövlət çoxsaylı funksiyalarının həyata keçirilməsini, cəmiyyətin siyasi cəhətdən idarə olunmasını peşəkar məmurlardan ibarət çoxsaylı dövlət aparatının vasitəsilə reallaşdırır. Ənənəvi olaraq, dövlət hakimiyətinin üç başlıca qolu fərqləndirilir: ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür təşkil edilən və adlandırılan qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyəti.

Müasir dövlətin təşkilati strukturuna müvafiq olaraq, dövlət aparatının beş ünsürü müəyyənləşdirilir: 1. Nümayəndəli orqanlar; 2. İcraedici-sərəncam verən orqanlar; 3. Məhkəmə orqanları; 4. Prokuror nəzarəti orqanları; 5. Dövlət nəzarəti orqanları.

Qərb siyasi nəzəriyəsində dövlət hakimiyətinin təşkilinə aid iki konsepsiya mövcuddur: 1. Üç hissədən ibarət

olan hakimiyyətin bölməsi doktrinası (Ş.Monteske) və 2. Nümayəndəli hakimiyyət şəklində hakimiyyətin bölməliyi (vahidliyi doktrinası).

Cəmiyyətin siyasi sabitliyi xeyli dərəcədə hakimiyyətin bütün qollarının qarşılılı münasibətlərindən, onların salahiyətlərinin ciddi bölməsindən, əməli işdə fəaliyyətlərinin uyğunluğundan asildir. Burada siyasi lider, peşəkar zəmindo çalışan dövlət aparati işçiləri, öz qarşılıqlı münasibətlərini razılışma və kompromis əsasında təşkil etməyi bacaran və arzu edən siyasi partiyalar və hərəkatlar böyük rol oynayırlar. Dövlət hakimiyyətinin nüfuzu, siyasi və digər problemlərin uğurlu həlli dövlət aparatinın nece işləməsindən, məmurların peşə hazırlığından, əhalinin dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətini, məsuliyyətini qiymətləndirməsindən çox asildir.

Yeni və ən yeni siyasi tarix dövlət aparatının, dövlət hakimiyyəti təsisatlarının fəaliyyətində iki başlıca meylin mövcudluğunu təsdiqləyir: a) nümayəndəli və məhkəmə hakimiyyətinin ziyanına icraedici hakimiyyətin gücləndirilməsi; b) dövlət aparatının bürokratikləşməsi prosesinin güclənməsi.

Bürokratizm – (latın dilində büro-stol, yunan dilində kratiya – hakimiyyət deməkdir, hərfi mənada stol hakimiyyəti kimi mənalıdır) icraedici hakimiyyətin mərkəzinin cəmiyyət üzvlərinin iradəsindən ayrılmamasına əsaslanan korporativ idarə sisteminin iyerarxiyalı təşkilidir. Bürokratiya müxtəlif sferalarda dövlətin və cəmiyyətin fəaliyyətində məmurluğun formal və qeyri-formal əlaqələrinin məcmuuna əsaslanan faktiki hakimiyyət sistemidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aparatın öz-özünə mövcudluğu, hələ bürokratiyanın və mühafizəkarlığın zəruriliyindən danışmaq demək deyildir. Hər bir sistem, cəmiyyət isə xüsusiələ müəyyən hökmranlığı tələb edir, digar halda hərcəmərclik və xaosun baş verməsi töbuidür. Aparat (dövlət hakimiyyəti) ictimai organizmizi qaydaya salır, ona sabitlik təlqin edir, müxtəlif həlqələrin uzaşmasını təmin edir, intizamı

məhkəmləndirir və meydana çıxan ziddiyətlərin həllinə imkan yaradır. Bürokratiya və mühafizəkarlıq o zaman aqəliyə üsuluna çevirilir ki, məmurların məsuliyyətsizliyi öz həddini aşır. Bürokratiya adətən, demokratianın təzahür etmədiyi və zəiflədiyi dövrde inkişaf edir. R.Lüksemburq qeyd edirdi ki, bürokratiya həyatın fəal ünsürünü o zaman çevirilir ki, hər bir ictimai təsisatda həyat zəifləyir və ya yox olmağa başlayır.

Bürokratiya dövlət aparatının strukturunda xüsusi qapalı mühiti təşkil edir. O, praktiki olaraq özünü dövlətlə, öz mənafeyini isə dövlətin mənafeyi ilə eyniləşdirir. Bürokratiya üçün dövlət məsələləri dəftərxana məsələlərinə, dəftərxana məsələləri isə dövlət məsələlərinə çevirilir. Onun iyerarxiyası bilik, informasiya iyerarxiyasıdır. Bürokratiyanın yeganə ideologiyası vəzifərəstlikdir – məsəlpərəstlikdir.

Qerb politologiyasında bürokratiya fenomeni Maks Weber tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. O, bu fenomenə pozitiv münasibət bəsləyərək hesab edir ki, bürokratiya hakimiyyətin həyata keçirilməsinin ən rasional formasıdır, ümumiyyətə, idarəetmənin rasionallığının təcəssümüdür. Bunuyla yanaşı, Weber bildirirdi ki, bürokratiyanın hər yerde inkişafının zəruriliyi şəxsiyyətin susdurulmasına, onun şəxsiyyət başlangıcının itirilməsinə getirib çıxarıñ ki, biz hazırda bunu praktiki olaraq bütün ölkələrdə müşahidə edirik.

Weberin fikrincə, bürokratik təşkilat bunlarla səciyələnir: 1. Təşkilatın üzvləri arasında ciddi şəkildə bölgündürülən vəzifələrlə şərtlənən effektivlik. Bu, rəhbər vəzifələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən istifadə etməyə imkan yaradır; 2. Rəhbərlik edən şəxslərin tabelikdə olan üzərində nəzarətinin həyata keçirilməsinə imkan yaradan hakimiyyətin ciddi iyerarxiyalaması; 3. Formal surətdə və dəqiq müəyyən edilmiş qaydalar sisteminin mövcudluğu. Bu, idarəetmə fəaliyyətinin uyğunlaşdırılmasını və xüsusi hallarda ümumi göstərişin tətbiq olunmasını təmin edir; 4. İnzibati fəaliyyətin simasızlığı, belə halda hər bir funksioner (təşkilatın fəalları) fərd kimi deyil, məhz sosial hakimiyyətin

reallaşmasında müəyyən vəzifənin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Dövlət qulluqçularının fəaliyyəti ilk başlangıçda funksional inzibati xarakter daşıyır. Lakin bürokratiyanın məhiyyətində üzə çıxan funksionallıq sonralar siyasi xarakter kəsb edir və bürokratiya müstəqil siyasi qüvvəyə çevrilir, hətta avtoritar hakimiyətin dayağı kimi çıxış edir. Bununla belə, müasir dövlət ənənəvi funksiyani saxlamaqla yanaşı, ictimai ziddiyətlərin və münaqışlərin geniş dairəsini tənzimləməyə mühüm diqqət yetirir.

3. Müasir dövlətlərin inkişafında yeni meyllər

Dövlətin tekamülünün meyllərinə və cəmiyyət həyatında onun rolunun artmasına aid nəzəri təsəvvürlərə əhatəli yiyələnmək ictimai zərurətdir.

Dövlət haqqında nəzəri görüşlərdə iki başlıca mövqeyi araşdırmaq vacibdir. Bu mövqelərdən biri dövlətin yüksək ictimai fayda kəsb etməsinə dair ideya istiqamətidir. Həmin istiqamət elmi ədəbiyyatda **apoloqet** (məddah, müdafiəçi) və ya **etatik** münasibət kimi mənalandırılır. İkinci mövqə dövləti sosial və əxlaqi **bəla** (şər) mənbəyi hesab edir, **antietatik**, tənqidli istiqamət kimi səciyyələndirir. XVIII əsrə qədər bütövlükdə birinci mövqə hakim olmuşdur, maarifçilik dövründən başlayaraq dövlətə aid tənqidli baxışlar güclənir.

Etatik nəzəriyyənin tərəfdarları bütün vətəndaşların mənafeyinə cavab verən, ictimai və şəxsi rifaha qayğı göstərən, insanların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün zəruri olanların hamisina malik olan dövlətin qüdrətinin möhkəmləndirilməsi zərurətini göstərirler. Dövlətin tənqidçiləri (liberalizmin tərəfdarlarından anarxistlərə qədər) onun fəaliyyət sferasının son dərəcə məhdudlaşdırılması və hətta onun tam inkar olunması tələbi ilə çıxış edirlər və bildirirlər ki, hakimiyət qısb etməyə, zorakılığa meylli olduğu üçün onun sosial-iqtisadi proseslərə qarışması təsirli ola bilmez.

Müasir ictimai praktikada dövlətin inkişafında iki meyl aydın müşahidə olunur. Bir tərəfdən, makroiqtisadi

problemlərin həllində, mürəkkəbləşən bütün sosial və siyasi proseslərin tənzimlənməsində, informasiya axımının artmasında dövlətin rolu və əhəmiyyəti güclənir. Şübhəsiz, cəmiyyət dövlətin ekoloji həyat şəraiti, mütəşəkkil cinayətkarlığın artması, beynəlxalq terrorçuluq və digər hallarla bağlı təhlükəyə reaksiya verməsinə maraqlıdır. Digər tərəfdən, özüniüdərə başlangıçının inkişafı, müxtəlif sosial qüvvələrin kooperasiyası, cəmiyyətin həyatına siyasi partiyaların və qrup mənafelərinin təsirinin genişlənməsi, müasir dövlətin bəzi funksiyalarının yerli orqanlara verilməsi və digər proseslər eks meylin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Bütövlükdə bəşəriyyətin, sivilizasiyanın hazırlı inkişaf mərhələsində dövlətin fəal iştirakı olmadan çoxsaylı problemləri həll etməye kifayət qədər əsas yoxdur. Bundan əlavə, keçid mərhələlərində dövlətin tənzimləyici və integrativ rolu tələbat kəskin şəkildə artır. Ölkələrin müasir təcrübəsi göstərir ki, dövlətin bu və ya digər funksiyalarının pozulması və tətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişafı prosesinə, bùtun ictimai həyatın demokratikləşməsinə zərər yetirə bilər.

Cəmiyyətin siyasi sistemi statik vəziyyətə məruz qalan hadisə kimi nəzərə çarpır. Hər bir siyasi sistemin inkişafı ilə bağlı, siyasi təsisat olmaq etibarilə dövlət de təkamül prosesinə məruz qalır və təkmilləşir. Müasir dövlətin inkişafında əhəmiyyət kəsb edən bir sira meyllər nəzərə çarpır. Dünya dövlətlərinin eksəriyyətinin inkişafında **başlıca meyl onların asıl demokratik, hüquqi dövlət yaradılmasına səy göstərmələridir**. Bu cəhət Avropa ölkələrinin eksəriyyətinin konstitusiyasında öz təcəssümünü tapmışdır.

Müasir demokratik dövlət hər şeydən əvvəl, hüquqi məhiyyət kəsb edir. Hüquqi dövlətin müasir modeli nəinki keçmişə aid olan təcrübəni, eləcə də son illərin dəyəri hesab olunan demokratik prinsiplərin müəyyən hissəsini özündə eks etdirir. Əlbəttə, hüquqi dövlətin prinsiplərinin ayri-ayrı ölkələrdə həyata keçirilməsi müxtəlif formada təzahür edir.

Müasir dünyada dövlətin inkişafında **əhəmiyyətli** yeni meyllərdən **digəri dövlətin suverenliyinin demokratik ba-**

xımdan məhdudlaşdırılmasıdır. Bununla bağlı belə bir məraqlı cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, əgər əvvəller dünya birliliyi tərəfindən hər hansı dövlətin müəyyən məsləhət verilməsi həmin dövlətin daxili işlərinə qarışmaq kimi başa düşüldürsə, müasir qarşılıqlı asılılıq dünyasında müxtəlif problemlərin, xüsusilə bəşəriyyət üçün böyük təhlükə mənbəyi sayılan hərbi, ekoloji və digər məsələlərin həlli lazımlı gələrsə bu və ya digər ölkənin suverenliyinin ağıllı, sağlam düşüncə tərzi ilə məhdudlaşdırılmasını tələb edir, həyatı zərurətə çevirir. Belə ki, bir dövlətin digər dövlətin atom stansiyasında baş verən partlayışın nəticələrini aradan qaldırmamasını ondan tələb etməsini həmin dövlətin daxili işinə qarışmaq kimi düşünmək səhv olarıdır.

Müasir dövlətin inkişafının ən yeni meyllərindən biri də iqtisadi və siyasi hayatın integrasiyasıdır. İnteqrasiya meyli indiki şəraitdə ilk önce, Avropa iqtisadi birliyinə daxil olan dövlətlərin sayca artmasında nəzərə çarpar. 1994-cü ildə bu təşkilata Avstriya, İsvəç və Finlandiya daxil olduqdan sonra onun üzvlərinin sayı 15-ə çatdı. İndi Avropa parlamenti tipli xüsusi dövlətlərarası hakimiyyyət orqanı yaradılır. Büttün bu yeni təşəkkül tapan təsisatlar Qərbi Avropa ölkələrinin daha six siyasi integrasiyasını səciyyələndirir.

Müasir dünya ölkələrinin inkişafının **yeni spesifik meyllərindən** biri cəmiyyətin birliyini təmin edən xüsusi ideologiyaya malik olmaq səyləridir. Əgər cəmiyyəti vahid şəkildə birləşdirmək ideyası yoxdur, onda dövlət öz integrasiya funksiyasını itirir. Belə olduqda ayrı-ayrı qrupları hakimiyyyətin ali orqanlarına təzyiq göstərmək, özlərinə lazımlı olan imtiyazları tələb edəcəklər. Nəticə etibarilə, dövlət bütün cəmiyyətin mənafeyini ifadə etmək imkanından kənardı qalacaqdır.

Müasir dövlətin **yenisi inkişaf meyllərindən** digəri isə bürokratik idarəetmə aparatının ixtisas olunmasıdır, onun saxlanmasına sərf edilən xərclərin azalmasıdır. Dövlət qulluquları – bürokratlar həmişə özlərinin egoist mənafeyini hər seydən üstün tutur. Bu, dövlətin mənafeyinə ziddir.

Müasir dünyada dövlətin inkişafında ən yeni qlobal meyl hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülüdür. Hüquqi dövlət haqqında ideya iki başlıca prinsip əsasında – dövlətdə qaydalara əməl etmək və vətəndaşların müdafiəsi ilə əlaqədar yaranır. Hüquqi dövlətdə hər bir insan qəbul olunan qərarların nəticələrini, ardıcılığını və universallığını nəzərə almaq hüququna malikdir, eləcə də qanunla dəqiq müəyyənləşdirilən öz hüquq və vəzifələrini başa düşür. Hüquqi dövlətin başlıca məqsədi ictimai həyatın bütün sferalarında öz vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə təminat verməkdir. Lakin bu məqsədə nail olmaq üçün, vətəndaşlar da öz növbəsində qanunlara hörmətlə yanaşmalıdır. Hüquqi dövlət bütün vətəndaşlar üçün vahid və məcburi olan hüquqi qaydalar yaratmağa cəhd edir. Təsadüfi deyildir ki, indiki şəraitdə bütün vətəndaşların bərabər mahiyyətli olması və onların hüquqlarının eyni dərəcədə təmin edilməsi prinsipi qərarlaşır.

Hüquqi dövlətin başlıca təsisatları və prinsipləri bunlardır: müxtəlif siyasi partiyalar və təşkilatlar vasitəsilə yaradılan nümayəndəlik; seçki sistemi; parlamentarizm; konstitusiyalıq və hakimiyyyətin bölünməsi; kilsənin (məscidin), bütövlükdə dinin dövlətdən kənar olması; azadlığın bərabərlik üzərində üstünlüyü.

Hüquqi dövlət istibdad dövlətdindən fərqli olaraq, müəyyən daimi normalar və qaydalar kompleksi ilə özünü məhdudlaşdırır. Onların içərisində hakimiyyyətin üç qola ayrılması norması başlıca yer tutur. Hər bir hakimiyyyət özünün ümumi funksiyalarını həyata keçirir, lakin birgə fəaliyyətində bir-birini tarazlaşdırır, demokratik normaların pozulmasına və hakimiyyyətdən sui-istifadəyə qarşı təminat yaradır. Lakin dövlətin vətəndaşları ümumi seçki sistemi və seçki prosesi vasitəsilə hakimiyyyətə nəzarət etmək imkanı əldə edirlər. Hüquqi dövlət üçün səciyyəvi olan qarşılıqlı nazarətin bu prinsipi hələ almanın filosofu İ.Kant tərəfindən formalasdırılmışdır. Bir sözə, qanunverici də ayrıca vətəndaş kimi, qanuna tabe olmalıdır.

Legitim hakimiyyət özünün cəmiyyətdə qərarlaşması və möhkəmlənməsi üçün hüquq formasında ifadə olunur. Çünkü güc özlündə hakimiyyəti yarada bilməz. Dövlət hüquqla, hüquq normaları ilə bağlıdır, buna görə o, elə qüvvədir ki, məhz hüquqa xidmət etməlidir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət insan hüquqlarına zidd olan qanunlar yarada bilməz. Hüquqi dövlətdə hüquq ayrıca fərdin azadlığının təminatçısı kimi çıxış edir. Fərdin hüququnun qorunması belə bir cəhəti ifadə edir ki, o, arzu etdiyi yerdə yaşamaq, həyat tərzi seçmək, fəaliyyət sferasını və növünü azad müsəyyənləşdirmək hüququna malikdir. Hüquq şəxsiyyətin, mülkiyyətin, mənzilin, xüsusi həyat tərzinin, mənəvi azadlığın və s. toxunulmazlığını təmin edir. Qanunların hökmərlənlə etdiyi cəmiyyətdə dövlətin funksiyası bundan ibarət olmalıdır ki, vətəndaşlar arasındaki münasibətləri hüquqi zəminda tənzimləsin. Demokratik hüquqi dövlətin aydın nəzərə çarpan əlamətləri bunlardır: siyasi prosesdə iştirak hüququ; siyasi partiyalar, müxtəlif maraq qrupları arasında müsəyyən oyun qaydalarının gözlənilməsi; ümumi seçki prosesində hakimiyyətin bütün səviyyələrində hakimiyyət dəyişikliyi; parlamentarizmin və plüralist demokratianın digər norma və prinsipləri.

Hüquq dövlət hakimiyyəti tərfindən gözlənilə bilən suisitifikasi hallarını nəzərə almaqla hər bir fərdin, şəxsiyyətin azadlığının təminatçısı kimi çıxış etməlidir. Hüququn vəzifəsi ondan ibarətdir ki, mübahisələri və mübahisəli problemləri güça söykənən və qanuna zidd hallara əsaslanan formada yox, yalnız dinc vasitələrlə həll etsin. Hüquqi dövlətin dəyərlə əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, burada bütün vətəndaşlar vəzifəsindən, əmlakından, ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq, qanun qarşısında bərabərdir və onun pozulmasına görə eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyırlar.

Hüquqi dövlət özünün formallaşması və qərarlaşması prosesində yalnız fərdi azadlığın və hüququn qanunvericiliğə təmin olunmasını işleyib hazırlamır, eləcə də vətəndaş cəmiyyətinin normal mövcudluğu və fəaliyyəti, onun əsas

təsisatları, prinsipləri və dəyərləri üçün başlıca təminat yaradır. Hüquqi dövlət vətəndaş cəmiyyəti ilə bir sıra ümumi və birləşdirici hüquqi əsasa malikdir ki, bu da mahiyyət etibarılə, ümum possibilità xarakter dayışır.

Qeyd edək ki, vətəndaş cəmiyyətində bir-birinə zidd xüsusi mənafelər təmərküzləşir. Vətəndaşların ümumi iradəsini ifadə edən hüquqi dövlət real hayatı prosesdə həmin mənafelərin barışdırılmasına və uzlaşdırılmasına nail olmalıdır. Dövlət quruluşunun əsasını təşkil edən demokratik prinsiplər xeyli dərəcədə dövlətin müstəqilliyini, onun təsisatlarının fəaliyyəti niñ bu və ya digər iqtisadi və sosial-sinfi mənafelərdən qeyri-asılılığını təmin edir. Bu qeyri-asılılıq vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğunu və onunla hüquqi dövlət arasında real uyğunluğun üzə çıxmazı ilə müsəyyənləşir.

Vətəndaş cəmiyyəti heç bir təşkilati mərkəzə malik olmayan cəmiyyətdir. Vətəndaş cəmiyyətini təşkil edən təşkilatlar və birliliklər öz-özünə yaranır. Dövlətin hər hansı formada iştirak etmədiyi vətəndaş cəmiyyəti ictimai həyatı təşkil edən və tənzimleyən qüdrətli sferaya çevrilir. Vətəndaş cəmiyyəti demokratik dövlətin ən əhəmiyyətli tərəfidir. Onun inkişaf dərəcəsi demokratianın inkişaf səviyyəsini təcəssüm etdirir.

Müasir dövlət insanın ümumi hüquqlarını, ən başlıca ictimai-siyasi və hüquqi dəyərləri təmin edən təsisatlarsız təsəvvürə sığan deyil. Siyasi birlik olmaq etibarılə, dövlət vahid iqtisadi və mədəni-mənəvi məkan xaricində mövcud ola bilməz. O, nəinki müsəyyən sosial mühitdə, eləcə də dünya birliliyi çərçivəsində mövcuddur. Bu cəhətin özü müasir dövlətin inkişafının yeni mahiyyətli meyli kimi səciyyələnir.

III FƏSİL

Siyasi partiyalar siyasi təsisatlar sistemində

1. Siyasi partiya anlayışı

Siyasi təhlilin mühüm obyektlərindən biri siyasi partiya və partiya sistemidir. Bu gün cəmiyyətin siyasi həyatını başlıca siyasi təsisatlardan biri olan partiyalarsız təsəvvür etmək çətindir. Həmin problemə mərağın artması siyasi partiyaların təşəkkülü, inkişafı və eləcə də partiya plüralizmi şəraitində daha çox nəzərə çarpar. Partiya fenomeninin çox-ölçülü olması və mürəkkəbliyi ona dair müxtəlif təriflərin mövcudluğu ilə izah olunur. "Partiya" anlayışı etimoloji baxımdan "hissə", "ayrılıqda", bütövün tərəfi, siyasi reallığın, siyasi sistemin ünsürü kimi mənalıdır. "Partiya" termini latin dilində "pars" – hissə və "partire" – ayırmak sözlərindən əmələ gelib. Bu anlayış ilk dəfə antik dövrde işlədilmişdir. Bununla belə, ilk partiyalar XIII əsrə İngiltərədə parlamentin təzahürü ilə təşəkkül tapır, XVIII əsrin sonunda isə Avropada müasir tipli partiyalara yaxın olan siyasi birliliklər qanunlaşdırılır. Müasir siyasi hərəkatların və partiyaların formalasdığı XIX əsrdə, partiya termini hakimiyət sferasında öz aralarında rəqabət aparan və ya hakimiyətə təsir göstərən qruplar kimi ifadə edilirdi. Siyasi partiyaların mükəmməl forması XIX əsrin ortalarında təzahür etdi, birinci dünya müharibəsi ərəfəsində isə onlar hər yerdə ən mühüm ictimai-siyasi hadisəyə, daimi siyasi amılə əvirilir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra siyasi partiyalar konstitusiyalarda təsbit olunur. Hazırda dünyanın xeyli ölkəsində siyasi partiyalar haqqında maddə konstitusiyada öz əksini tapmışdır.

Siyasi partiyaların təzahür etdiyi andan onun qiymətləndirilməsinə birmənəli yanaşılmayıb, çox vaxt isə kəskin tənqid edilib. Partiyalar ictimai münaqişələrin və qiyamların mənbəyi hesab olunub (F.Bekon), T.Hobbsun fikrincə, partiyaların fəaliyyətinə yol verən hökmдарlar, əslində, düşməni öz hasarına buraxır, bu isə vətəndaşların rifahına ziddir.

Politologiya çərçivəsində təşəkkül tapan elmdə (partiologiyada) bu siyasi təsisata ilk əvvəller xüsusi neqativ münasibət bildirilirdi (**R.Mixels** və b.).

"Partiya neqativçiliyi" eləcə də müasir nəzəriyyələrdə, xüsusiilə birbaşa demokratiya konsepsiyasında geniş yayılmışdır.

Lakin hazırkı şəraitdə partiologiyada siyasi partiyaların azadlıq və demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi ideyası qərarlaşmışdır. Daha çox yayılan fikir bundan ibarətdir ki, partiya müxalifəti qüvvə olmaqdan çox, dövlətə münasibətdə loyal mövqə tutan və cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyətində pozitiv rol oynayan təsisatdır. Hazırda partiyanın mahiyyətini müəyyənləşdirməkdə xeyli müxtəlif yanaşma mövcuddur. Bunların arasında üç başlıca yanaşmanı fərqləndirmək olar:

1. Partiyani liberal ənənələrlə əlaqələndirən və insan qrupları kimi başa düşən ideoloji doktrina (**B.Konstan**). Partiyanın ənənəvi mövqedən müəyyənləşdirilməsi seçki prosesi, namizədlərin irəli sürülməsi və peşəkar siyasi elitanın hazırlanması ilə əlaqələndirilir;

2. İkinci yanaşma – siyasi partiyanın dövlət sistemində fəaliyyət göstərən təşkilat olmaqla, təsisatlı baxımdan başa düşülməsi (**M.Dyüberje**). Təsisatlı yanaşmanın əhəmiyyətini inkar etmədən qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb struktur olmaqla, siyasi partiyanın mahiyyəti təşkilat aspekti ilə tükənmir, çünki təşkilat problemi ideya motivləri, doktrinalar və proqramlarla, ictimai rəyə təsir və s. ilə qovuşur. Siyasi partiyanın başa düşülməsinə təsisatlı yanaşmanın mütləqəşdirilməsi heç də siyasi bitarəflik deyildir, istər-istəməz bu yanaşma tədqiqatçılıq münasibətində açıq şəkildə sinfi mübarizə nəzəriyyəsinə qarşı istiqamətlənir;

3. Və nəhayət, üçüncü yanaşma – siyasi partiyaların müəyyən siniflərin mənafələrinin ifadəçisi kimi şəhəri (**Markizm**).

Politologiyada siyasi partiyanın müəyyənləşdirilməsinə fərqli yanaşmalar nəzərə çarpar. Bəzi yanaşmalarda başlıca

diqqət partiyanın strukturunun xüsusiyyətlərinə, uzun müddətli mövcudluğuna, sosial sabitlik amillərinə istiqamətlənir. Belə yanaşma üçün səciyyəvi cəhət bundan ibarətdir ki, partiya "öz xüsusi strukturuna malik olan insanların birlüyü" kimi başa düşülür (**M.Dyüverje**), bu müəllifə görə, partiya nisbi möhkəmliyi, sosial cəhətdən formalaslaşmasının uzun müddətli olması, dövlət hakimiyəti idarələrinə sahibliyə cəhd etməsi ilə fərqlənir və öz təşkilatı daxilində elə bir struktura malikdir ki, partiya liderlərini öz tərəfdarları ilə idarəetmə mərkəzlərində birləşdirir". Belə yanaşma partiyanın fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli aspektləri üzə çıxarır.

Funksional yanaşmanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, partiya fenomenini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün, onun yerinə yetirdiyi funksiyalar başlıca meyar qəbul edilməlidir. **K.Louson** iddia edir ki, hələ partiyaya aid mövcud olan yanaşmaların heç biri məqbul sayıyla bilməz. **K.Douson** özü isə belə hesab edir ki, partiya seçkilər yolu ilə xalqın və ya onun bir hissəsinin səlahiyyətlərini bu təşkilatın xüsusi nümayəndələri üçün uzatmağa və mövcud hökumət təsisatlarının siyasi hakimiyətini həyata keçirməyə çalışıyan fərdlərin təşkilatıdır.

Amerika politoloqu **P.Merkl** hesab edir ki, partiya elə siyasi birlidir ki, yeni üzvlər seçir və sosiallaşdırır, liderləri daxili nümayəndəlik prosesləri və seçkilər vasitəsilə seçir, daxili mübahisələri həll edir.

Fransız politoloqu **J.Burdo** çoxpartiyalı sistemə aid özünəməxsus təsnifat teklif edir. O, belə sistemin iki tipini fərqləndirir: nizamlı və nizamlı olmayan çoxpartiyalılıq. Onun fikrincə, nizamsız çoxpartiyalılıq İtaliya və Fransaya xasdır, bu ölkələrin siyasi həyatında partiyalar nizamsızlıq təəssüratı yaradır.

J.Burdo nizamlı partiya sisteminə Niderlandı və Skandinaviya dövlətlərini aid edir, bu ölkələrdə partiyalar daxili birlik nümayiş etdirir, seçicilər isə onlara məhəbbət bəsləyirlər, belə şəraitdə sabit hökumət formalasılır.

Partiyanın müasir çoxsaylı elmi tərifi qarlılıqlı əlaqə

kəsb edən dörd meyar baxımdan müəyyənləşdirilir:

1. Hər bir partiya ideologianın daşıyıcısıdır və ya ən azı dünyani və insani xüsusi qiymətləndirmək qabiliyyətinə malikdir;

2. Partiya təşkilatdır, başqa sözlə, siyasetin ən müxtəlif səviyyələrində insanların kifayət qədər uzunmüddətli birliyidir.

3. Partiyanın məqsədi hakimiyəti ələ almaqdan və həyata keçirməkdən ibarətdir;

4. Hər bir partiya özünün xalq tərəfindən müdafiə olunmasını təmin etməyə çalışır (ona səs verməkdən fəal üzvlüyə qədər).

Partiyanın çoxməqsədli olması onun mərkəzi, başlıcası isə yerli orqanlara malik olduğunu ifadə edir, bu isə həmin siyasi təsisatı yalnız fraksiya səviyyəsində mövcud olan parlament qruplarından fərqləndirir. Partiya hakimiyəti o zaman əldə etməyə cəhd edir ki, təzyiq qrupları hakimiyətə təsir göstərməyə çalışırlar. Xalqın müdafiə etməsinə (xüsusi seçkilər vasitəsilə) arxalanmaq, onu seçkilərdə və parlamentin həyatında iştirak etməyən klublardan fərqləndirir. Partiya kütlələrin ümumi mənafelərini ifadə etməyə cəhd etdiyi halda, təzyiq qrupları ayrı-ayrı qrupların mənafeyini müdafiə edir. Düzdür, partiyalarla digər siyasi təşkilatlar arasındaki hədd şərti xarakter daşıyır və çox vaxt isə silinir. Məsələn, klublar və ya təzyiq qrupları tez-tez partiyalara qovuşurlar.

Yuxarıda yürüdülən mülahizələri nəzərə alaraq, müasir partiyaların müəyyənləşdirilməsinə aid müxtəlif fikirləri açıqlamaq olar. **Şvartsenberq** iddia edir ki, siyasi partiya həm milli və elcə də yerli soviyyələrdə mövcud olan, hakimiyəti ələ almağa və yola salmağa istiqamətlənən və bu məqsədlə geniş kütlələr tərəfindən müdafiə olunmağa cəhd edən, fasıləsiz fəaliyyət göstərən təşkilatdır. **Karmoni** isə qeyd edir ki, partiya ictimai rəyi müəyyən məqsəd namına səfərbər etmək, hakimiyət orqanlarında iştirak və yaxud hakimiyəti öz tələblərinin əldə olunmasına istiqamətlən-

dirmek üçün, vətəndaşları vahid siyasi yönümde birləşdirən mütəşəkkil qüvvədir. Bəzi tədqiqatlarda, xüsusilə marksist mövqeyi eks etdirən görüşlərdə bildirilir ki, siyasi partiya hər hansı bir sinfin daha fəal və mütəşəkkil hissəsidir və ya onların mənafelərini ifadə edən öz təbəqəsidir.

Ümumiyyətlə, belə qənaəət gəlmək olar ki, siyasi partiya ideoloji əsasə malik könüllü ittifaq olmaqla, hakimiyəti ələ almağa və ya dövlət hakimiyətində iştirak etməyə istiqamətlənir, buna görə hakimiyət bu birlük üçün siyasi programın reallaşdırılması vasitəsidir (böyük sosial qruplardan birinin mənafeyinə münasibət baxımdan).

Siyasi partiya ümumi həyatın gənc təsisatıdır, lakin kütłəvi partiyaların təşəkkülü daha əvvəlki zamanlara təsadüf edir.

Xeyli tədqiqatçı hesab edir ki, "partiya" və "siyaset" anlayışları XVI əsrə Avropada müəyyənləşdirilmişdir. Avropa ədəbiyyatında belə bir fikir kök salmışdır ki, partiya ümumi səsvermə hüququnun qərarlaşması ilə, başqı sözlə, Fransa inqilabı dövründə "klubların", siyasi qrupların və onların nümunələrinin təzahürü ilə təkamül tapmışdır. İngilis-Amerika tədqiqatçıları belə hesab edirlər ki, partiyalar onların inddiki səviyyədə başa düşülməsi mənada XVII-XVIII əsrlərdə yaranmışdır.

XVIII əsin ortalarında ingilis filosofu Yum ilk dəfə olaraq partiyanın mənafə üzrə, bu və ya digər şəxsiyyətlə bağlılığı baxımdan – "affektə görə partiya", "prinsipə görə partiya" təsnifatının verilməsini təklif etdi. XIX əsin başlangıcında ingilis alimi Berk, Yumun "prinsip üzrə partiyalar" haqqında tezisində istifadə edərək, partiyanın elmi tərifini verdi. Berkə görə, partiya ümumi prinsiplər əsasında yaranan və milli mənafeyi birgə səylərlə təmin etmək üçün birləşən insanlar qrupudur.

Kütłəvi mühitdə fəaliyyət göstərən müasir partiyalar XIX əsin ikinci yarısında Avropada formalaşmışdır. Bu mənada siyasi partiyaları Avropa mədəniyyəti sferasında təşəkkül tapan və sonralar müasir dünyadan digər mədəni

regionlarında yayılan siyasi təsisat kimi mənalandırmaq olar.

Politologiyada M.Veberin partiyaların tarixini dövrələşdirmək təklifi hamı tərəfindən qəbul edilmişdir: 1. Aristokratik qruplaşmalar; 2. Siyasi klublar; 3. Kütłəvi partiyalar. Əslində, bu üç mərhələnin hamısını öz inkıfəsində yalnız iki ingilis partiyası – liberallar (viqilər) və mühafizəkarlar (torilər) təmsil etmişdir. Digər müasir kütłəvi partiyaların tarixi isə çox qıсадır, onların eksəriyyəti dərhal kütłəvi partiya kimi formalılmışdır. Buna görə, hamı tərəfindən belə hesab olunur ki, aristokratik birləşmələr və klublar mərhələsi partiyaların "tarixdən əvvəlki" mərhələləridir, onlar özünün ən yetkin formasında məhz kütłəvi təşkilat kimi çıxış edirlər.

İlk kütłəvi siyasi partiya 1861-ci ildə İngiltərədə yaranan liberal partiya idi. 1863-cü ildə isə ilk kütłəvi fəhlə partiyası – Ümumi Almaniya Fəhlə İttifaqı F.Lassahn rəhbərliyi altında yaradı. XIX əsin sonlarında kütłəvi partiyalar dünyadan eksəriyyət ölkələrində (İngiltərədə liberallar və mühafizəkarlar) və Qərbi Avropa qitəsində (sosial-demokrat partiyaları) təşəkkül tapır. Kütłəvi siyasi partiyaların yaranmasını şərtləndirən səbəblər bunlardır: 1. Siyasetdə iştirak sferasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirən ümumi səsvermə hüququnun yayılması; 2. Fəhlə sinfinin mütəşəkkil inkişafı. Bu iki proses belə təzahür edirdi: mütəşəkkil proletariat onun mənafeyini parlamentdə müdafiə edən kütłəvi partiya yaradır; ənənəvi siyasi qruplaşmaların rəqabətli inkişafı davam edir. Qarşılıqli fəaliyyətdə olan siyasi partiyalar isə qanunverici və icraedici hakimiyət strukturlarının formalşeması ilə bağlılıq kəsb edir, partiya sistemlərini yaradırlar.

Bir sözlə, partiya ilk əvvəl, müxtəlif sosial təbəqələrin mənafeyinin ifadəçisi kimi yaradılmışdır. Partiyalaşma prosesində tədricən ümummilli partiyalar seçicilərin yeni-yeni qruplarını öz sıralarına cəlb etmişdir. Son nəticədə partiyalar bu və ya digər sosial təbəqənin mənafeyinin uzlaşdı-

nlmasına yönelik təşkilat kimi bərqərar olmuşdur. Məhz bu cəhət partiyadaxili fraksiyaların təzahürünü şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, fraksiyaların programı partyanın ümumi programından müəyyən cəhətlərlə fərqlənir.

Əlbətə, partiyalar daxilində fraksiyaların yaranması onların siyasi xəttini daha da mükəmməlləşdirir, seçicilərin müxtəlif kateqoriyaları arasında təsirini qoruyub saxlamaya imkan yaradır, cəmiyyətdəki plüralist mənafelərin çoxcəhətlilikini nəzərə almağı şərtləndirir. Partyanın siyasetinin səciyyəvi məqamlarından biri ondan ibarətdir ki, onun siyaseti məhz partiyadaxili müxtəlif fraksiya və cərəyanlar arasında mübarizə prosesində işlənib hazırlanır. Bu və ya digər partyanın qurultayında həmin qruplar alternativ sənədlərlə çıxış edərək, onun nümayəndələr tərəfindən müdafiəsinə və təsdiqinə səy göstərirler, müxtəlif konsensusa gəlirlər və güzəştə gedirlər.

Partiyaların çoxunun rəhbər orqanları fraksiyaları təmsil edən nümayəndəlik əsasında təmsil olunurlar. Belə praktika partiya aparatına imkan verir ki, öz möhkəmliyini saxlasın, seçicilərin əhval-ruhiyəsində baş verən dəyişikliyi vaxtında hiss etsin və partiya qarşısında duran problemlərin həlli üçün səmərəli yollar axtarın və təqsizlərinə təsir edir. Partiya cəmiyyətdəki təbəqələrdən birinin nüfuzunu daha çox qazanırsa və uzun müddət hansı təbəqə tərəfindən müdafiə olunursa, həmin təbəqə partyanın sosial bazası adlanır. Demokratik ölkələrin siyasi həyatında partiyalarla yanaşı, çoxsaylı ittiifaqlar, assosiasiylar, ictimai hərakatlar və s. mövcuddur. Bunlar da partiyalar kimi öz tərəfdarlarının mənafelərini müdafiə edirlər. Həmin ictimai birliliklər ayrıca sosial qrupların məhdud mənafelərinin reallaşmasına səy göstərirler və ya bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalı olan müxtəlif problemlərin həllinə istiqamətlənlərlə (ətraf mühitin qorunması, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və s.). İctimai birliliklərin fəaliyyətinin fərqləndirici cəhəti bundan ibarətdir ki, onlar hakimiyyətə yiyələnməyi qarşılara maqsəd qoymurlar, məhz siyasi proseslərə təsir göstərmək, konkret qərarların

qəbul olunması uğrunda mübarizə aparırlar.

Bütün digər siyasi təsisatlardan, mənafə qruplarından və müxtəlif ictimai birliliklərdən fərqli olaraq, partiya özü-nəməxsus xüsusi funksiyalara və onları həyata keçirmək üçün səciyyəvi üsullara, müəyyən daxili təşkilata və struktura, siyasi fəaliyyət programına və digər ideoloji istiqamətləndirmə sistemini malikdir.

2. Siyasi partiyaların təsnifati və funksiyaları

Siyasi partiyaların təsnifatı üçün xeyli meyarlar mövcuddur. Həmin meyarlar siyasi partiyaların praktikasının müxtəlif elementlərinin əhəmiyyətindən asılıdır. Təsisatlı yanaşmanın tərəfdarları təşkilatı meydardan istifadə edirlər, liberal ənənə üçün təsnifatın başlıca olaraq ideoloji əlaqələrin xarakteri nöqtəyi-nəzərdən verilənisi məqsədə uyğun hesab olunur, marksistlər təsnifatda sinfi meyarın əsas rol oynadığını bildirirlər.

Marksist konsepsiaya uyğun olaraq, partiyalar belə fərqləndirilir:

- sosialist oriyentasiyalı partiyalar ("hər şeydən əvvəl, muzdlu əməyi təmsil edənlərin mənafeyini ifadə edən və sosial adalet şəhəri altında onların sosial-iqtisadi zülmdən azad olması uğrunda mübarizə aparan "zəhmətkeşlər partiyası"). Bunlara addır: kommunist, sosialist, sosial-demokrat, leyborist (fəhlə) partiyaları;

- burjua partiyaları - dövlətin himayaçılıyi ilə xüsusi mülkiyyətin saxlanması və inkişafı, sahibkarlıq və rəqabət azadlığı tələbi ilə çıxış edirlər. Bunlar sağ mühafizəkar, mərkəzçi və liberal-demokratik istiqaməli partiyalardır;

- xırda burjua partiyaları - dövlətin himayəsi ilə xırda mülkiyyətçilərin mənafeyini və eləcə də bir qayda olaraq sahibkarlığı müdafiə edən partiyalarıdır. Xırda burjua partiyalarını kəndli (aqrar) partiyaları, xırda sahibkarlıq partiyaları, qulluqçular, ziyanlıların müəyyən təbəqələri və s. təmsil edirlər. Marksist təsnifat partiyalarım bu başlıca tipləri ilə

yanaşı, milli-demokratik (milli-inqilabçı), klerikal və digər partiyaların mövcudluğunu da nəzərə çatdırır.

Siyasi partiyaların qiymətləndirilməsində **meyarlıq ənənəsi**, onların təsnifatında istifadə olunan ən müxtəlif meyarları özündə ehtiva edir. Hər hansı başlıca meyarla bağlı təsnifat həmcinin, mövcud ənənə çərçivəsində təmin edilir. Daha çox aşağıdakı meyarlardan istifadə olunur:

- **ideoloji** – onun köməyilə, birliyin fealiyyətində rəhbər götürürən ideoloji doktrina üzə çıxarılır. Bu əsasda inqilabçı, islahatçı, liberal, mühafizəkar və digər partiyalar fərqləndirilir.

- **rol oynamamaq** – bu meyar partiyanın qiymətləndirilməsi üçün onun oynadığı ictimai rolu mərkəzi amil hesab edir; eləcə də parlament və avanqard partiyalar fərqləndirilir;

- **partiyanın kütlələrlə əlaqəsi meyarından** nümayəndəli və səfərbəredici partiyaların differensiallaşdırılmasında istifadə edilir, həmin meyar insan kütlələrini birləşdirməyə və onları konkret vəzifələrin həllinə istiqamətləndirməyə imkan yaratır.

Siyasi partiyaların təsnifatının bütöv bir sira meyarları onların cəmiyyətin siyasi sistemində yerinə yetirdiyi rola və bu sistemə münasibətinə görə səciyyələnir. Cəmiyyətin siyasi sistemində rolü və ona münasibəti meyari baxımdan aşağıdakı oriyentasiyalı partiyalar mövcuddur:

- hakimiyət uğrunda legal mübarizə aparan və onun həyata keçirilməsinə çalışan;

- seçkilərdə iştirak edən – öz fealiyyətini faktiki olaraq seçkiqabağı kampaniya dövrü və seçkilərlə məhdudlaşdırın "xidmət edici" və ya seçki partiyaları (məsələn, ABŞ-də);

- hakimiyətin həyata keçirilməsini və ictimai inkişafın strateji programının reallaşmasını təmin edən (məsələn, keçmiş sosialist ölkələrində);

- mövcud elitanın dövlət hakimiyətini müdafiə edən. Belə halda partiya dövlət hakimiyətinin mərkəzi strukturunun kütləvi müdafiəsini təşkil edən hərəkat kimi çıxış edir (məsələn, vaxtilə Misir prezidenti Naserin yaratdığı Əreb Sosialist İttifaqı);

- cəmiyyət həyatında total iştirak edən və hər şeydən əvvəl, siniflərin mənafeyini ifadə edən ictimai partiyalar (və ya birliliklərin partiyaları). Onların funksiyaları dövlət hakimiyətinin mövcudluğu ilə bağlıdır (məsələn, XIX-XX əsrlərin qovuşduğunda mövcud olan sosial-demokrat partiyaları). Həmin partiyalar yalnız hakimiyət uğrunda mübarizə vasitələri deyildilər. Eləcə də mədəni həyatın inkişafına təsir göstərən, ona sosial qiymət verən maarifçi təşkilatlar idi. Müasir yüksək səviyyədə təşkil edilən cəmiyyətlərde müəyyən amillərlə bağlı belə tipli partiyalar aradan qalxır.

Politoloji ədəbiyyatda partiyaların təsnifatı onların siyasi sistemdə yeri və roluna görə verilir. Bu meyara görə, aşağıdakı partiyaların mövcudluğu nəzərə çatdırılır:

1. **Dövlətə qovuşan partiyalar.** Bütün partiyalar dövlət hakimiyətinə cəhd etən də, bu tipli partiya bir qayda olaraq, ictimai həyatın başlıca sferaları (iqtisadi, hüquqi, mənəvi) üzərində real nəzarətə malikdir. Partiyanın ideologiyası dövlətin ideologiyasına çevrilir, partiya elitarası isə dövlət idarələrini və dövlət idarəetmə sistemini formalasdırır. Bu tipli partiya üçün sərt mərkəzləşdirmə və üzvlüyün qaydaya salınması, ciddi intizam, fraksiyaların və partiyadaxili diskussiyaların olmaması səciyyəvidir;

2. **Avtoritar partiyalar** – dövlətə qovuşmayan, lakin siyasi rejimin əsasını təşkil edən və onun tərəfindən müdafiə və himayə edilən. Bu partiyalar əsasən radikal islahatçı milli hərəkatlar nəticəsində gənc dövlətlərdə təşəkkül tapır ("Üçüncü dünya" ölkələrində milli-inqilabi oriyentasiyalı partiyalar, postsovət məkanında "xalq cəbhəsi" bazasında yaranan partiyalar). Onlar üçün ideoloji fealiyyət sferasına daha çox diqqət yetirilməsi, cəmiyyətin yenidən təşkilinin radikal metodlarına oriyentasiya, mərkəzləşdirilmiş təşkilat, partiya və dövlət strukturlarının əlaqələndirilməsinə cəhd səciyyəvidir.

3. **Parlament partiyaları** – rəqabətli siyasi sistemlərdə fealiyyət göstərir, belə tipli partiyalarda iki təşkilati mər-

kəz mövcuddur: partiyanın sədri və onun lideri. Sədr faktiki olaraq partiya maşınının meneceri, rəhbəri hesab olunur: o regional şöbələrin fəaliyyətini əlaqələndirir, seçki kompaniiyasını təşkil edir, sənədləşməni həyata keçirir. Lider partiyanın siyasi simasını təcəssüm etdirir, o, hər il partiya konfranslarında seçilir. Bəzi partiyalarda bu iki mərkəz birləşə bilir. Partiya liderinin prezident (prezidentli respublikalarda) və ya baş nazir vəzifəsinə (parlamentli respublikalarda) və ya konstitusiyalı monarxiyalarda) namizədiyi təsdiqlənir.

Parlament partiyalarının partiya intizamı digər tipli partiyaların inzibati təşkilindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əvvəla, azlığın çoxluğa tabe olması prinsipi mövcud deyildir, başqa sözlə, təşkilati mərkəz partiyada eyni fikriliyin təmin olunması vasitəsinə malik deyildir. Bu böyük boşluq xeyli sayıda fraksiyalar, daimi diskussiyalar doğurur. Xeyli parlament partiyalarının nizamnaməsində onların üzvlərinin təşkilati və ya ideoloji səbəbdən partiyadan kənar edilməsi haqqında fikir yoxdur. Hər bir partiyada mühafizəkar, mərkəzçi və radikal qanad mövcuddur, lakin mərkəzçilər daha böyük nüfuzu malikdirlər, hər bir istiqamətin (qanadın) öz mövqeyini azad ifadə etmək hüququ vardır. Avropanın parlament partiyaları üçün vətəndaşları ən geniş dünyagörüşü əsasında birləşdirmək məqsədilə, digər partiyalar və birliliklərlə (programmları yaxın olan) hərtərəfli koaliysiya yaratmaq səciyyəvidir.

Parlament fraksiyalarının fəaliyyətinin əsasını digər təşkilati prinsiplər (qanunverici hakimiyyət orqanlarında partiya və hərəkatların malik olduğu yerin sayı) təşkil edir. Bir qayda olaraq fraksiyalar mütəşəkkil fəaliyyət göstərir, dəqiq geniş programla və bir sira üstünlük'lərə (onların fəaliyyətinin dövlət bütçəsində maliyyələşdirilməsi, qanunvericilik təşəbbüsü hüququ) malikdirlər. Fraksiyalar partiya rəhbərliyindən asılı deyildir, fəaliyyətlərində xeyli dərəcədə müstəqildirlər, bu isə onları partiyada müəyyən güca çevirir. Məsələn, ABŞ-da ölkə prezidenti vəzifəsinə iddialı olan siyasi lider, partyanın sədri və Konqresin partiya fraksiyal-

rinin rəhbərliyi mövcuddur. Dövlət qərarlarının qəbulu prosesində fraksiya xeyli dərəcədə prezident - öz partiyasının liderinə qarşı çıxır və prezident isə fraksiyaya təsir göstərmək üçün formal vasitələrə malik deyildir. Partiyalar tərəfindən irəli sürülen baş nazir və ya prezident əgər fraksiyanın üzvlərinin eksriyyəti tərəfindən müdafiə olunmursa, bir qayda olaraq istefaya göndərilir.

Prezidentli respublikalarda belə bir praktika yayılmışdır ki, partiyanın lideri prezident vəzifəsinə seçildiyi zaman partiyadan çıxır. Bu yalnız irəli sürülen partiya liderlərinin mənafeyini ifade etmək cəhd ilə şartlanır, hər şeydən əvvəl, onların bütün cəmiyyətin mənafeyinin ifadəçisi olmaq zəruratindən irəli gelir. Belə vəziyyət Fransa, Türkiye, Finlandiya və digər ölkələr üçün səciyyəvidir. Bütövlükdə baş nazirə nisbətən prezidentin onu irəli sürən partiyadan asılı olmasına daha çox nəzərə çarpır.

Politologiyada partiyaların təşkilatına təşkilati struktur meyari baxımdan cəhd də diqqəti cəlb edir:

1. **Mərkəzləşdirilmiş**, iyerarxiyalı təşkil olunan, güclü rəhbərlik mərkəzinə malik olan, vahid program xəttini yeriñə yetirən formalılmış partiya;

2. **Desentralizasiya olunmuş** – başlıca olaraq siyasi sistemdə fəaliyyət göstərən partiyalar. Belə partiyaları səciyyələndirən cəhət ondan ibarətdir ki, partiya sistemi ikinci dərəcəli roly oynayır, siyasi həyatın qlobal, bütöv təşkilinə iddialı deyil;

3. **Kadr partiyaları** – azsaylı olması, üzvlüyü azad və sadələşdirilmiş qəbul qaydası, siyasetçilərinin ciddi statusa malik olmaması ilə fərqlənirlər. Bu partiyalar əsasən, peşəkar siyasetçilərdən formalıdır, partiya maddi yardım göstərmək imkanına malik olan maliyyə elitarasına arxalanırlar. Bunlara ABŞ-dakı iki ən nüfuzlu partiyani misal göstərmək olar. Ənənəvi olaraq demokratları Rokvellerin qruplaşmaları, respublikaçuları isə Amerikanın iri biznesinin "dəyirmi stol"unun və Texasın "günəş mentəqəsi"nin üzvləri müdafiə edirlər;

4. Kütləvi partiyalar – çoxsaylı üzvlərə malik olması, öz sıralarında 10 %-dən artıq vətəndaşı birləşdirməsi və müntəzəm surətdə onların səsini qazanması ilə fərqlənirlər;

5. Üzvlüyü dəqiq və formal prinsiplərlə (nizamnamə, partiyaya qəbul formalları və şərtləri, parlament uğrunda mübarizə metodları, partiya üzvlərinə münasibətdə cəzalandırma və mükafatlandırma və s.) müəyyənləşdirilən partiyalar;

6. Üzvlüyünə qəbulu azad surətdə həyata keçirən partiyalar. Belə partiyalara mənsubiyyət mövcud partiyanın nəmizədinə səs verməkdə ifadə olunur (ABŞ), lakin bəzi hallarda partiyaya üzvlük ifadəsi prinsipi daha müəkkəb olur.

Siyasi partiyaların təsnifatının meyarlarından digəri partiya rəhbərliyi təsisatıdır, bu meyar əsasında aşağıdakı partiyaların mövcudluğu müəyyənləşdirilir:

- kollektiv rəhbərlik;

- rəhbərlik edən qrupun liderinin üstünlüyünü ifadə edən kollektiv rəhbərlik – bu arbitr rolunu yerinə yetirir, başlıca rəhbərlik istiqamətini müəyyən edir və ya hakimiyyəti bütövlükdə partyanın fəaliyyəti üçün daha əhəmiyyətli sferalarda təmərküzləşdirir;

- formal surətdə təsdiqlənən başçı tipi şəxsi rəhbərlik;

- hakimiyyətin tamamilə liderin elində cəmləşdiyi hərəzmali rəhbərlik. Belə partiyalarda cəmiyyətdəki və ya partiyadakı nüfuzundan asılı olaraq, şəxsiyyət (lider) hakim mövqeyə malikdir;

- Konsensual rəhbərlik. O, müxtəlif sosial qrupların mənafelərini eks etdirir, mənafelərin nümayəndəliyi kimi çıxış edir (Yaponiyadakı liberal-demokrat partiyası).

Partiyaların funksiyalarının şəhri baxımdan onu siyasi sistemdə böyük sosial qrupların (siniflər, təbəqələr, birliliklər) mənafelərinin ifadəçisi olan təşkilat kimi başa düşmək vacibdir. Siyasi partiyaların təhlilinə aid olan əhəmiyyətli məsələ müasir siyasi partiyaların funksiyaları məsələsidir. Partiya əhalinin və dövlətin vertikal əlaqələrinin həlqəsi olmaqla, praktiki olaraq siyasi prosesin bütün mərhələlərini əhatə

edən iki qrup funksiyani yerinə yetirir. Partiyanın **daxili funksiyasına** onun büdcəsinin formalaşması, rəhbərliyin seçiləməsi, partiya bürokratiyası ilə sıravi üzvlərin münasibətlərinin müdafiə edilməsi və s. aiddir.

Partiyanın daha əhəmiyyətli funksiyası olmaq etibarılə, **xarici funksiya** hər şəydən əvvəl, onun siyasi hakimiyyətin əldə edilməsi və bundan istifadə olunması uğrunda mübarizəyə istiqamətlənməsini ifadə edir və onu müdafiə edən əhali qruplarının mənafelərinin reallaşmasına yönəlir. Başqa sözlə, əgər mənafə qrupları bir qayda olaraq bu və ya digər problemi mövcud idarəetmə rejimi şəraitində həll etməyə çalışırsa, partiya daxili və xarici siyaset məsələlərinin həllinə aid öz programını irəli sürməklə yanaşı, eyni zamanda ali siyasi hakimiyyətin dəyişdirilməsi iddiası ilə çıxış edir. Lakin siyasi tələbin belə xarakteri tez-tez hakimiyyətin dinc yolla müxtəlif ictimai qüvvələr arasında bölünməsi ilə müşahidə olunur. Bu mənada partiya vətəndaşların qrup mənafelərinin təmin olunmasının elə mexanizmi ilə çıxış edir ki, bu ictimai sarsıntılardan çəkinməyə imkan yaradır.

Partiyalar hakimiyyətlə bağlı olan bu və ya digər iddialarını irəli sürməklə, əhali ilə dövlət strukturları arasındakı əlaqələri, vətəndaşların siyasi iştirakçılığının **təsisatlaşmasının** təmin edirlər, onlar əhalinin kortəbi təzahür edən ictimai siyasi fəallığını rəsmi üsullar (qaydalar) vasitəsilə öz liderlərinin nəzarəti ilə əvəz edirlər. Belə münasibətdə partiya adamların siyasi fəaliyyətsizliyinə qarşı daha təsirli vasitədir, eləcə də hakimiyyətə qeyri-konstitusiyalı, qeyri-hüquqi təsir metodudur.

Bütövlükdə partiyanın iki qrup funksiyasına aid olan başlıca konkret funksiyalar aşağıdakılardır:

- siyasi sistemin bütün səviyyələri üçün **siyasi liderlərin və elitanın seçiləməsi və cəlb edilməsi**. Bu, hər şəydən əvvəl, öz namizədlərini seçkilərə irəli sürmək yolu ilə baş verir. Lakin onların fəaliyyətinin açıq xarakteri, hakimiyyətin müxtəlif qolları ilə ayrı-ayrı siyasi təsisatlar arasındaki münasibətləri daim müdafiə etməsi, partiya ekspertlərindən və analitiklə-

rindən dövlət idarəciliyi sisteminin müxtəlif səviyyələrində istifadə olunması partiaya özünü daha görkəmli və nüfuzlu nümayəndələrini müyyən dövlət vəzifələrinə göndərməsinə imkan yaradır. Beləliklə, partiya seçkilərsiz cəmiyyət və dövlət işlərinin idarə olunmasında bu və ya digər sahəyə qismən nəzarət edə bilər;

- **nümayəndəlik** – müyyən ictimai qrupların sosial-siyasi mənafelərinin ifadəsi və təmsil olunması. Mərkəzi və yerli nümayəndəli orqanlarda öz deputatlarına malik olan partiyalar tərəfdarlarının tələblərini artikulyasiya etmək (xəbər vermək) və onları qəbul oluna bileyək səviyyədə həkimiyət strukturlarının diqqətinə çatdırmaq imkanlarına yiyələnlərlər. Bundan əlavə, onlar bu məqsədlə yerli və ya ümummilli miqyasda partiya mətbuat orqanlarından və kütüvli informasiya vasitələrindən istifadə edirlər;

- **sosial integrasiya** – öz tərəfdarlarını birləşdirmək. Partiyalar təşkilatlılıq fəaliyyəti vasitəsilə tərəfdarlarını müyyən mənəvi-ideoloji dəyərlər əsasında birləşdirir, onların siyasi fəaliyyətinə mütəşəkkil və məqsədyönlü xarakter verir. Beləliklə, kütünlərin xeyli hissəsinin fəaliyyəti integrallaşan (birləşdirici), sabit, müyyən forma kəsb edir. Bu isə cəmiyyətdə sabit və başa düşülən zəmində siyasi əlaqə və münasibətləri təşkil etməyə imkan yaradır;

- **siyasi sosiallaşma**. Vətəndaşların siyasi sosiallaşması onlarda həkimiyətə münasibətdə müvafiq keyfiyyətlərin və vərdişlərin formalasdırılmasını ifadə edir. Siyasi sosiallaşma müyyən siyasi mədəniyyətin formalasdırılması və inkişafına istiqamətlənən, siyasi dəyərlərin və ənənələrin insanların yeni nəslinə bəxş edilməsini eks etdirən, müyyən partiyaların mövqeyini müdafiə edən fəaliyyətdir;

- **ideoloji funksiya**. Bu funksiya hər şəydən əvvəl, siyasi partiyaların müyyən dünyagörüşü əsasında işlənib hazırlanan siyasi proqramları ilə əlaqədardır, cəmiyyətin xeyli sosial və sinfi qüvvələrinin mənafeyinin nəzəri formada ifadəsidir. Bundan əlavə, ideoloji funksiya partyanın öz idealları və dəyərlərinin təbliğ olunmasına, eləcə də partyanın fəa-

liyyətinə yeni tərəfdarların cəlb olunmasına istiqamətlənən təbliğat və təşviqat işidir. Seçici uğrunda mübarizə aparmaqla, partiya ən mühüm siyasi münaqişələri və onları aradan qaldırmaq yollarını özünəməxsus şəkildə aydınlaşdırır, cəmiyyətdə təşəkkül tapan situasiyanı sırvı vətəndaşların başa düşməsinə çalışır. Bu vəzifəni həll etmək üçün başlıca vasita ictimai inkişafın başlıca məsələləri üzrə digər siyasi qüvvələrlə fikir ayrılığının ifadəsidir. Amerika alimi E.Şattşeyder hesab edir ki, "fikir ayrılığının ifadəsi hakimiyət uğrunda mübarizənin ən başlıca vasitəsidir", belə halda partiya öz mövqeyini ictimai rəy üçün açıqlamaqla "idarə etmək üçün bütün şanslara malik olur";

- **xüsusi siyasi funksiya**. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, birincisi, konkret ictimai-siyasi qüvvələrin mənafelərini reallaşdırmağa, bu və ya digər sosial dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənən siyasi strategiyani reallaşdırır. Partyanın strateji xətti adətən, siyasi fəaliyyətin başlıca istiqamətini müyyənəşdirməklə, müttəfiqlərin seçiləməsi ilə, böyük siyasi problemlərin mərhələli həlliə bağlıdır. İkincisi, bu funksiya fəaliyyət, partyanın taktiki fəaliyyətinin işlənib hazırlanması və reallaşması vasitəsilə açıqlanır, mahiyyəti isə siyasetin cari məsələlərinin həllinin konkret üsul və metodları ilə müyyən olunur.

Siyasi partiyalar cəmiyyətin siyasi sistemində ayrı-ayrı vətəndaşlarla, sosial təbəqələrlə, ictimai qruplarla dövlət həkimiyəti orqanları arasında "vasitəci" kimi çıxış edirlər. Onlar kortəbii tələblərə və proseslərə nəzəri və mütəşəkkil qaydalar təlqin etməklə, xalq və həkimiyət arasında özünməxsus rol oynayırlar. Qərb siyasi elmində siyasi partiyaların funksiyalarının müyyənəşdirilməsinə klassik yanasma belə bir tezisdə əksini tapır ki, demokratik cəmiyyətdə partiya siyasi iradənin formalasmasına və ifadəsinə imkan yaradır. Lakin belə bir cəhəti diqqətdən yayındırmaq olmaz ki, siyasi partiyaların həkimiyət uğrunda mübarizəsi müyyən şəraitdə siyasi prosesin deformasiyasına (formasını dəyişməsinə) gətirib çıxara bilər. Onlar o zaman qeyri-sabit-

ləşdirici rol oynaya bilərlər ki, son dərəcə radikal yönümlü partiyalar siyasi həyatda xüsusi rol oynayırlar. Cəmiyyətin siyasi həyatına partiyalar həm də o halda təsir göstərə bilər ki, onlar hər şeydən əvvəl, xarici qüvvələrin, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinin əsil düşmənlərinin mənafeyini ifadə etməklə qeyri-millî mövqədən çıxış edirlər. Sabit və demokratik inkişaf üçün ciddi təhlükə eləcə də o zaman yaranır ki, partiyalar siyasi mübarizədə qeyri-qanuni metodlardan istifadə edir, gizli və terrorçu fəaliyyət üsullarına meyl edirlər, bu isə konstitusiya qaydalarının və vətəndaş hüququnun pozulmasına götirib çıxarır. Nəhayət, korrupsiyaya yolu xan, cinayətkar qruplarla sıx əlaqədə olan və bu yolla hakimiyyət strukturları üzərində nəzarət cəhd edən, fəaliyyəti həmin strukturlarla əlaqə kəsb edən partiyalar tərəfindən cəmiyyətin normal siyasi inkişafına xeyli ziyan vurula bilər.

3. Partiya sistemləri: tipləri, inkişaf meylləri

Cəmiyyətin siyasi sistemində partiyaların rolunu aydınlaşdırmaq üçün partiya sistemlərinin xarakteristikası böyük əhəmiyyət kəsb edir. **Partiya sistemi müxtəlif tipli partiyaların bir-birilə, eləcə də dövlətlə və digər hakimiyyət təsisatları ilə sabit əlaqə və münasibətlərinin məcmuudur.** Partiya sistemi siyasi hakimiyyətin təşkilinin elə formasına qarşı istiqamətlənir ki, burada ya partiya birləşmələri mövcud deyildir və yaxud onların mövcudluğu son dərəcə rəsmi xarakter daşıyır (məsələn, keçmiş SSRİ-də, Albaniyada, bu gün isə Kubada, Şimali Koryeyada olduğu kimi). Partiya sistemlərinin formallaşmasına daha böyük təsir göstərən amillərə aididir: **cəmiyyətin sosial strukturunun xarakteri, fəaliyyətdə olan qanunvericilik (hər şeydən əvvəl, seçki qanunları) və sosial mədəni ənənələr.** Məsələn, kəndli təbəqəsinin xeyli təşəkkül tapdığı ölkələrdə br qayda olaraq, aqrar partiyalar yaranır. Hər hansı birliyin, məsələn, orta təbəqənin, sınıfın müəyyənədici rol oynadığı ölkələrdə hakim partiya sisteminin yaranması üçün zəmin mövcuddur. Əgər cəmiyyətin sosial strukturuna bu və ya digər təbəqələr arasın-

da qütbləşən ziddiyyətlər nüfuz edirsə, belə halda partiya sistemi münaqışlı xarakter kəsb edir və ictimai münasibətlərin görənləşməsini kəskinləşdirir. Eləcə də sosial qruplar vahid dəyərlər və ideallar sistemində istiqamətlənir, o zaman partiya sistemi partiyadaxili və partiya-dövlət münasibətlərinin daha mülayim formaları ilə səciyyələnəcək.

Partiya sistemlərinin xarakterinə qanun da təsir göstərə bilir. Bu, kiçik partiyaların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasında, radikal istiqamətli müxalifət partiyalarının seçkilərə buraxılmasına mane olmaqdə, qeyri-leqlə partiya birliklərinə münasibətdə zorakı fəaliyyətə icazə verilməsində nəzərə çarpır. Majoritar tipli seçki sisteminin fəaliyyət göstərdiyi yerdə bir qayda olaraq, iki partiyalı sistem və ya bir hakim partiya sistemi formallaşır. Proporsional seçki sistemi isə, əksinə, hakimiyyət orqanlarında xeyli siyasi qüvvələrin təmsil olunması şansını təmin etməklə, çoxpartiyalı sistemin və partiya koalisiyalarının yaranmasına yol açır, yeni partiyaların təşəkkülüyü yüngülləşdirir.

Sosial mədəni ənənələr də partiya sisteminin yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Çoxcəhətli mədəniyyət nümunələri və dil bu prosesdə özünəməxsus pozitiv rol oynayır.

Partiyadaxili qarşılıqlı münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq, partiya sistemləri xeyli dərəcədə onların arasında siyasi fikir ayrılığının mənbəyi sayılan məsələlər tipi ilə şərtlənir. Hazırda elmi ədəbiyyatda bu cür yeddi məsələlər tipi ("problem ölçüləri") müəyyənələşdirilir: mədəni-etiñik problemlər; dövlətlə kilsə arasındaki ziddiyyətlər; şəhərlə kənd arasındaki ziddiyyətlər; sosial-iqtisadi ziddiyyətlər; rejimin müdafiəsi ilə bağlı olan problemlər; xarici siyasi problemlər; **R. İnqılxartın** xüsusi diqqət yetirdiyi postmaddi dəyərlərin yayılması¹.

Müxtəlif ölkələrdə partiya sistemləri xeyli spesifikasiyyə və çoxcəhətli xarakterə malikdir. Bu mənada partiya sistem-

¹ Голосов Т.В. Сравнительная политология. Новосибирск, 1995, с. 125

lərinin formallaşması yalnız yuxarıda qeyd etdiyimiz üç amillə müyyəyen olunmur. Həmin prosesə elcə də, tarixi, iqtisadi, sosial, ideoloji, etnik və digər amillər əhəmiyyətli təsir göstərir.

Partiya sistemi tipinin **tarixən** təşəkkülü dərin siyasi ənənələrlə, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində siyasi qüvvələrin mübarizəsinin xarakteri və hakimiyyətin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə müyyəyen olunur. **Iqtisadi amillərin** təsirinə diqqət yetirərkən, xüsusilə, bu və ya digər ölkə çərçivəsində çoxukladlı təsərrüfatın mövcud olub-olmamasını nəzərə almaq vacibdir. Bir və ya plüralist **ideoloji sistemin** hökmranlığı cəmiyyətdə təşəkkül tapan birpartiyalılığı və ya çoxpartiyalılığı müyyənəşdirir. Ölkə əhalisinin **etnik tərkibinin** qeyri yekcinsiliyi xeyli milli birlikləri eks etdirən mürəkkəbliyə malik partiya sistemi doğura bilər.

Elektoral dəstək əldə etmək məsələsi ilə bağlı, partiyalararası münasibətlərə gəldikdə isə, partiya sistemləri **heterogen** (elektoratın müxtəlif dərəcələri uğrunda partiyanın mübarizəsini tacəssüm etdirən) və ya **homogen** (bir və ya eyni elektorat təbəqəsi uğrunda mübarizəni ifadə edən) rəqabətin üstünlüyü şəraitində təşəkkül tapır. Partiyalararası rəqabətin xarakterindən asılı olaraq, partiya sistemlərinin məzmuunu aşağıdakı amillərin təsiri sayəsində formalasın:

- ciddi müyyənəlşdirilən vəzifələrin həlli üçün partiyanın **müxtəlif tipli**, başqa sözlə, qısa müddətli **birlilikləri**. Burada partiya elitəsi başlıca rolu öz üzərinə götürür;

- müttəfiqlərin dörd növünün qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyi blok, başqa sözlə, iyerarxiyalı ittifaq: öz baza dəyərlərini, mənafelərini və məqsədlərini digərlərinin qəbul etdirən hegemon partiya; bu ittifaqa, bloka liderlik şərtlə daxil olan "ikinci dərəcəli partiya";

- Başlıca "oyunçulardan" daha çox asılı olan və ittifaq-a daha miqyaslı xarakter verən "**partiya-rele**"; heç kimin mənafeyinə praktiki zərər yetirməyən "**statistlər**" (əhəmiyyətsiz rol oynayan).

- **koalisiya**, başqa sözlə, müttəfiqlərin uduşu təmin

edən imkanları haqqında rasional təsəvvürə əsaslanan, bütün iştirakçıların, elcə də partiyanın digər birləşmələrinin (həm seçkilər dövründə və elcə də, ondan sonra təşəkkül tapan) daha bərabərhüquqlu olmasını nəzərdə tutan uzunmüddətli birliklər.

Nəinki partiyadaxili, həmçinin, partiyaların digər siyasi münasibətlərindən (partiya-dövlət, təzyiq qrupları, vətəndaş cəmiyyəti münasibətlərinə aid olan) asılı olaraq, partiya sistemlərinin hər şeydən əvvəl, bu əlaqələrin **keyfiyyət** xarakteristikasına, həm də, partiyaların **kəmiyyət** tərkibinə görə təsnifatına cəhd edilir. Belə ki, ölkədə fəaliyyət göstərən partiyaların sayı baxımından aşağıdakı partiya sistemləri fərqləndirilir:

- **birpartiyalı sistem** – özündə istibdad və demokratik variantları eks etdirir;

- **biryarım partiya sistemi** – tərkibində hakim partiyadan və baxışlarına görə ona yaxın, lakin az tanınan təşkilatdan təşkil olunan koalisiya fəaliyyət göstərir;

- **ikipartiyalı sistem** – rəqabətdə olan, hamı tərəfindən nisbətən eyni dərəcədə tanınan iki partiyanın mövcudluğu;

- **ikiyarım partiya sistemi** – iki nüfuzlu partiyanın vəsiyyətçilik fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi, eyni zamanda "üçüncü" qüvvə kimi rol oynayan alternativ təşkilat bu iki rəqibin barışmasına imkan yaradır;

- **çoxpartiyalı sistem** – sayı üçdən çox olan partiyalar. Həmin partiya sistemlərindən hər birinin üstün və çatışmayı an cəhətləri vardır. Məsələn, Yaponiyanın, Suriyanın, İspaniyanın və bir sıra digər ölkələrin təcrübəsi təsdiqləyir ki, çoxpartiyalı sistemin üstünlüyü təkbaşına idarə edən partiyanın xeyrinədir. Siyasi cəhətdən sabit inkişaf edən Niderland, Danimarka, Belçika, Avstriya və bəzi digər dövlətlərdə çoxpartiyalılıq hakim partiyasız daha faydalıdır. ABŞ-da, İngiltərədə, İrlandiyada, Kanadada, Avstraliyada və bir neçə digər ölkədə təsis edilən ikipartiyalı model vətəndaşlarla seçmək, hökumət kursu dəyişmək, cəmiyyətdə sabitlik imkanı yaradır, lakin siyasi bazarda yeni partiyaların tə-

zahürünü çetinləşdirir.

Bələ bir cəhəti də qeyd etmək vacibdir ki, ənənəvi olaraq, Avropanı siyasi partiyaları yaşı əhalidən ibarət olan və təvəndaşlara güclü təsir göstərir. Məsələn, AFR-də siyasi partiyaların üzvlərini seçki hüququna olan yaşlarının 4,5%-i, İsvəçrədə 8,5%-i, İtaliya və Niderlandda 9,5%-i, Belçikada 10%-i, İsviçrədə 15%-i, Avstriyada 23%-i təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1995-ci ildə Rusiyadakı siyasi partiyalarda yaşı vətəndaşlar məhz 1,9% təşkil etmişdir.

Daha geniş yayılan metodikaya müvafiq olaraq, bütün partiya sistemləri **rəqabətdə olan və rəqabətdə olmayan (iki-partiyalı)** partiya sistemləri kimi nəzərdən keçirilir. Rəqabətdə olan partiya sistemi öz növbəsində çoxpartiyalı, iki-partiyalı və hakim partiyadan ibarət çoxpartiyalı sistemə ayrılır.

Çoxpartiyalı sistem (integral çoxpartiyalılıq) ümummilliyət kəsb edən və siyasi həyatda müstəqil rol oynayan çoxsaylı siyasi partiyalarla səciyyələnir (Məsələn, Fransada, İtaliyada). Bir qayda olaraq, çoxpartiyalılıq şəraitində parlamentdə təmsil olunan partiyalardan heç biri müstəqil surətdə hökumət yaratmaq iqtidarından deyildir. Buna görə, icraedici hakimiyət koalisisiya zəminində, partiyalararası əsasda formallaşır. Çoxpartiyalılıq bələ bir cəhəti ifadə edir ki, cəmiyyətdə çoxsaylı siyasi partiyalar vasitəsilə əhalinin ən müxtəlif təbəqələrinin mənafeyi təmsil olunur, lakin onlar bu mənafeləri effektli reallaşdırmaq və onların hərmoniyalığını təmin etmək iqtidarından deyildirlər.

Bələliklə, çoxpartiyalı sistem hakimiyətin mənafeyini və yayılmasını ifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradaraq, dövlət hakimiyəti orqanlarının mümkün ola bilən qeyri-sabitliyinə zəmin hazırlamasını, siyasi partiyaların rəqabət karakterli kəskin mübarizəsi nəticəsində hakimiyətin tez-tez əvəz olunmasına təsir etməyi özündə eks etdirir. Hətta parlamentdə və hökumətdə təmsil olunan nisbətən kiçik partiya siyasi situasiyanın qeyri-sabitliyinə və koalisiya hökumətini istefaya göndərməyə nail ola bilər. Bələ şəraitdə

müxtəlif siyasi qüvvələrin birliyini təmin edən və siyasi rəqabət gedişində qeyri-müəyyənlik dərəcəsini azaldan sabit və möhkəm partiya ittifaqı tarazlaşdırıcı mexanizm kimi çıxış edir. **İkipartiyalı** sistem ölkədəki iki böyük və daha nüfuzlu siyasi partiyaların qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında təşəkkül tapır. İkipartiyalılıq digər, o cümlədən ümummilliyətə partiyaların qeyri-mövcudluğunun ifadəsi deyildir, lakin onların hamısı aparıcı siyasi qüvvələrin qarşidurmasına müdaxilə etmir.

Bəzi politoloqların fikrincə, nə qədər ki, siyasi seçim hər səydən əvvəl, "dualist formada" çıxış edir, bələ halda ikipartiyalılıq "təbii" xarakter daşıyır (M.Dyuverje). Bu cür sistem özünün yüksək funksionallığını və nəticə etibarılı, səmərəliliyini təzahür etdirir və hakimiyətin real sabitliyini təmin edir. İkipartiyalı sistem əhalinin güclü orta təbəqələrinin mövcudluğu bazasında təşəkkül tapır, bu o zaman nəzərə çarpır ki, vətəndaşların əksəriyyəti siyasi spektrin mərkəzindən calb olunur, radikal yönümlü partiya isə kütləvi baza yaxın olmur və kifayət qədər ciddi təsir göstərə bilmir.

İkipartiyalılıq şəraitində aparıcı siyasi partiyalardan hər biri seçkilərin nəticələrinə görə, müstəqil surətdə hökuməti formalasdırmaq imkanına və qabiliyyətinə yiyələnir. Seçicilərin rəğbətinin azalması əsas partiyaların ölkənin idarə olunmasında bir-birini əvəz etməsinə gətirib çıxarır. Bunuyla bağlı hər iki partiya daha çox özüna yaxın olan təbəqələrə üz tutur, dövlət siyasetinin qeyri-prinsipial kursu dəyişir. Bununla bələ, hakimiyətin sabitliyi zərurəti əldə olunur.

Bu sistemin başlıca qüsürü ondan ibarətdir ki, iki qüdrətli siyasi partiyanın hakimiyət uğrunda mübarizəsi uzun müddətli seçki kompaniyası dövründə yaradıcı fəaliyyətdən uzaqlaşmağa gətirib çıxarır, eləcə də qərabətdə olan qüvvələrin diqqət mərkəzində əksəriyyət hallarda pozitiv məqsədlər yox, neqativ sosial-siyasi faktlar dayanır. Bununla yanaşı, faktiki olaraq üçüncü qüvvə tərəfindən ciddi alternativlik aradan qalxır, bu isə bütövlükdə ikipartiyalı sis-

temin nümayəndəlik imkanlarını azaldır.

Qeyd etmək maraqlıdır ki, "tam" ikipartiyalılıq (başqa sözlə, ikipartiyalılıqda çox və ya az "təmiz" formada) əsasən, ingilis-Amerika ölkələrində (məsələn, ABŞ, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya və b.) təsadüf edilir, eyni zamanda, çoxpartiyalılıq özünün klassik formasında daha aydın şəkildə roman xalqlarında – tarixən qədim Roma ilə bağlı olan xalqlarda (Fransa, İtaliya, İspaniya, Latin Amerikası dövlətləri və b.) təzahür edir.

İkipartiyalı sistemin müxtəlifliyi "tam olmayan" ikipartiyalılıq və ya "ikiyarmı partiya" sistemi kimi çıxış edir. Belə "tam olmayan" ikipartiyalılıq öz təcəssümünü müharibədən (1941-1945-ci illər) sonrakı dövr ərzində AFR-in siyasi həyatının praktikasında tapır. O, elə hallarda yaranır ki, üçüncü partiya ilə koalisiya şəraitində iki böyük partiya siyasi meydanda rəqabət aparır. Buna görə, onlar hakimiyətdə bir-birini əvəz etməklə, eyni zamanda öz kiçik müttəfiqi ilə koalisiyada çıxış etməyə məcburdur.

Hazırkı şəraitdə hakim partiyadan ibarət çoxpartiyalı sistem xeyli yayılmışdır. Plüralist mahiyyət kəsb etməklə, o, ölkədə mövcud olan xeyli siyasi partiyalardan birinin xüsusi imkanlarını ifadə və təmin edir. Belə sistemin təşəkkülü və fəaliyyətinin şərti uzun dövr ərzində seçkilərdə seçicilərin 30-35%-dən çox səsini əldə edən partiyanın hakim mövqeyidir (həmin vaxt rəqabət aparan partiyalardan hər biri 10-15% səs əldə edir). Buna görə, müxalifət partiyaları müxtəlif səbəblər üzündən vahid müxalifət blokunu formalasdırmaya qadir olmur. Belə ki, Avropada hakim partiyadan ibarət çoxpartiyalı sistem İsveçdə, Norveçdə və Danimarkada təşəkkül tapmışdır, o, Hindistanın siyasi praktikası, eləcə də bir səra digər ölkələr üçün səciyyəvidir.

Bu partiya sistemi kifayət qədər sabitliyə və müəyyən effektivliyi malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir siyasi qüvvənin liderliyini müdafiə etməyə meyllidir, müəyyən halarda isə siyasi həyatda fəaliyyətsizliyi ilə nəzərə çarpir. O, həmçinin, birpartiyalı sistemə keçid mərhələsi də ola bilər

(hakim partiyadan yüksəkdə duran çoxpartiyalılığa çevrilərsə), əlbəttə, hər cür siyasi rəqabətin aradan qaldırılması ilə bağlıdır (keçmişdə Şərqi Avropanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi).

Son onillikdə bir sıra Avropa ölkələrində parlamentdə təmsil olunan partiyaların sayına aid rəqəmdə bəzi Avropa ölkələrində nüfuzlu ümummilli siyasi partiyalar haqqında təsəvvür yaradır. Məsələn, Avstriyada 4, Almaniyada 5, Belçikada 7, İtaliyada 10, İsvəçrədə 11, Niderlandda 12 ümummilli partiya parlamentdə təmsil olunur.

Birpartiyalı sistem rəqabətdə olmayan partiya sistemi tipi olmaqla, siyasi plüralizmin tam qeyri mövcudluğu ilə səciyyələnir, ciddi şəkildə desək, partiya sistemi kimi nəzərə çarpmır. Onun formallaşması şəraitli müxtəlif ola bilər: o, kifayət qədər inkişaf etməmiş sosial differensiasiya, patriarhal ənənələrin köməkranlığı (inkişaf etməkdə olan ölkələrdə) nəticəsində, eləcə də konkret-tarixi amillerin təsiri altında (SSRİ-də vətəndaş müharibəsi nəticəsində) təşəkkül tapır.

Birpartiyalı sistem yüksək sosial effektivlik nümayiş etdirməyə qadirdir (xüsusilə ölkənin inkişafının ekstremal şəraitində), bundan əlavə, xüsusü səfərbəredici qabiliyyətə malikdir. Onun "anadangəlmə" qüsurları bunlardır:

- idarə edən partiyanın dövlətə qovuşmasının zəruriyi, bunun nəticəsində onların simbiozu (bir-birindən istifadə edərək birlikdə yaşaması) yaranır, partiyanın özü isə partiya birliliyinin mahiyyətli keyfiyyətini itirməyə başlayır ("ümumi" xarakter kəsb edir);

- birpartiyalılıq tarixi praktikanın göstərdiyi kimi, siyasi problemlərin həllinin inzibati metodlarını doğurur;

- birpartiyalılıq şəraitində hakimiyətdən ciddi suisitifikasiya imkanları təşəkkül tapır ki, bu da demokratik nəzərdən uzaqlaşmadır;

- siyasi partiyaların rəqabətinin mövcud olmaması vaxtı galəndə müəyyən siyasi durğunluq doğurur, müxalifətçi əhval-ruhiyyənin zəifləməsinə və gələcəkdə ciddi sosial-siyasi münaqışların artmasına gətirib çıxarır.

Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, partiya sistemlərinin təşəkkülü yollarını tədqiq edən ilk politoloq **Moris Dyuverje** hesab olunur. Seçki ilə partiya sisteminin qarşılışlı əlaqəyə malik olduğunu sübut etmək məhz ona məxsusdur. **Dyuverje** partiya sistemlərini araşdırarkən "üç sosial qanunu" işləyib hazırlamışdır:

1. Proporsional seçki sistemi bir-birindən asılı olmayan, sərt daxili struktura malik çoxlu partiyalarla səciyyələnən çoxpartiyalı sistemin yaranmasına gətirib çıxarıır.

2. İki turda keçirilən majoritar səsvermə sistemi qarşılıqlı əlaqələrə və kompromislərə can atan, öz mövqeyini çəvikliklə dəyişə bilən bir neçə partiyanın mövcud olduğu partiya sisteminin meydana gəlməsinə şərait yaradır.

3. Bir turda keçirilən majoritar səsvermə sistemi iki partyanın rəqabətdə olduğu partiya sisteminin formallaşmasına şərtləndirir¹.

Birpartiyalı, ikipartiyalı və çoxpartiyalı sistemlər adətən, müxtəlif siyasi rejimlərə malik olan ölkələrdə təşəkkül tapır. Belə bir cəhəti qeyd etmək vacibdir ki, cəmiyyətin demokratikləşməsi səviyyəsi heç də bilavasitə partiya sistemlərinin tipi ilə bağlılıq kəsb etmir. Lakin hər halda XX əsrin siyasi tarixi təsdiqləyir ki, çoxpartiyalılıq (əgər o dekorativ xarakter daşımursa) cəmiyyətin siyasi həyatının, ümumiyyətlə, onun bütün sferalarının demokratikləşməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Çoxpartiyalı sistemin mövcudluğu kompleks amillərlə: sosial, milli, ideoloji, dini, tarixi və təsisatlı amillərlə şərtləndir. "Partiya sistemləri sosial maraqları və siyasi baxışları qruplaşdırır, onlara yerli və ümummilli səviyyədə özünü ifadə imkanı yaradır, ictimai-siyasi qüvvələri, o cümlədən seçiciləri təşkil edir, onların nümayəndəli orqanlara deputatların irali sürülməsində və istiqamətləndirilməsində yardımçı olur. Siyasi nöqtəyi-nəzərdən demək olar ki, partiya sistem-

ləri hakimiyyətin həyata keçirilməsinin ikinci yoludur".

Çoxpartiyalılıq bilavasita sosial təbəqələrlə bağlıdır və onların müxtəlifliyini eks etdirir. O, əhalinin yekcins olmayan milli tərkibi ilə də şərtlənə bilər. Bu, etnik qrupların mənafelərinin partiya tərəfindən təmsil olunmasını nəzərdə tutur. Çoxpartiyalılığın təşəkkülü ideoloji və dini plüralizm-lə müyyən olunur və xeyli dərəcədə proporsional nümayəndəlik və majoritar sistemdəki seçkilərdə stimullaşdırılır (**M.Dyuverje**). Şübhəsiz, çoxpartiyalılığın mövcudluğu, siyasetdə qrup mənafelərinin çoxcəhətliliyinin təmsil olunmasının optimal imkanları və siyasi koalisyonun potensialının reallaşması sosial münaqişələrin həlli üçün zəruridir. Çoxpartiyalılığın neqativ tərəfi isə mənafelərin aqreqasiyası (ümmümliyi) ilə parlament çoxluğunun sabitliyinin qarşılumasının mənbəyidir.

Siyasi partiyaların və partiya sistemlərinin strukturunun yeni istiqamətdə təkmilləşməsi və onların kütlələrə real təsirinin güclənməsi ilə bağlı, partiya sistemlərinin inkişafında özünəməxsus, spesifik meyllər üzə çıxır.

¹ Г.ВПушкирева. Партии и партийные системы: концепция М.Дюверже. "Социально-политический журнал". 1993, № 9-10. с. 117

III BÖLMƏ DEMOKRATİYA VƏ DEMOKRATİK TƏSISATLAR

I FƏSİL DEMOKRATİYA SPESİFİK SİYASİ FENOMENDİR

1. Demokratiya haqqında başlıca nəzəriyyələr

Müxtəlif ölkələrdə demokratiyanın təşəkkülü və inkişafı yüzilliklər ərzində fəlsəfi-nəzəri planda təhlil edilmişdir, bununla yanaşı, tədqiqatçılar onun müxtəlif praktikasını empirik baxımdan da mənalandırılmışdır. Buna görə də bu və ya digər dövlətin praktiki təcrübəsinin öks etdirilməsi demokratik quruculuğun normativ modelinin yaradılmasına çevrilmişdir.

Demokratiya problemi çoxdandır ayrıca dövlətlərin və xalqların son dərəcə əhəmiyyət verdiyi vacib məsələ kimi nəzərə çarpar. XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində posttotalitar inqilab ölkələrin böyük qruplarında demokratiyaya yol açmaqla və dünyadan siyasi mənzərəsini dəyişdirmək, "global demokratikləşmə" haqqında danışmağa imkan yaradır. Demokratik transformasiyanın belə miqyası onun mənalandırılması və hər şeydən əvvəl, demokratik tranzitdə beynəlxalq amilin rolunun başa düşülməsi zərurəti doğurur. Demokratianın nəzəri cəhətdən müxtəlif şərhərinə baxmayaraq, son nəticədə həmin şərhələr iki dəha ümumi mövqe ilə tamamlanır.

"Sərvət yönümü" nöqtəyi-nəzərinin tərəfdarları demokratiyani hakimiyətdə müəyyən idealları və prinsipləri tamamilə təcəssüm etdirən siyasi quruluş kimi nəzərdən keçirirlər. Demokratianın bu cür müəyyənləşdirilməsi onun sosial mənasını və əhəmiyyətini ifadə edir. Belə tədqiqatçılar demokratiyani xalq hakimiyəti sistemi kimi qiymətləndirirlər ki, bu da onun etimologyasına (yunanca demos –

xalq, cratos – hakimiyyət deməkdir) tamamilə uyğun gəlir.

"Rasional-prosedur" mövqeyin tərəfdarları isə bildirilər ki, demokratiya məhz o zaman mümkündür ki, cəmiyyətdə hakimiyətin resurslarının yayılması o dərəcədə geniş xarakter kəsb edir ki, ictimai qruplardan heç biri rəqibini özünə tabe etmək və ya hakimiyət hegemonluğunu saxlamaq iqtidarında olmur. Belə halda situasiyadan daha səmərəli çıxmışın yolu kompromisa nail olmaqdan, funksiya və səlahiyyətlərin qarşılıqlı bölgüsündə ibarətdir. Bular siyasetin demokratik təskili mövcudluğunu ifadə edən prosedura və texnologiyalarıdır.

Demokratianın bu cür başa düşülməsini ilk əsaslandıranlardan biri M. Veberdir. O, öz fikrini plebisit (ümumi səsvermə) idarəetmə nəzəriyyəsində irəli sürür. Veberin fikrincə, demokratiya hökmranlıq "vasitəsi", ümumi "xalq iradəsi" kimi səciyyələnir. Vətəndaşlar öz mənafelərini müdafiə etmək üçün özünün hakimiyətə və idarəetmə aparatına nəzərət hüququnu ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilən harizmali liderə verməlidir. Buna görə, Veber iddia edir ki, demokratiya "xalqın etibar etdiyi lideri seçdiyi zaman" həyata keçirilən prosedura və razılığın məcmuudur. Demokratianın proseduralı və prosessual aspektini vurgulayarkən, bu almanın politoloqu kütłələrin idarəetmədə iştirak ideyasını tamamilə rədd edir.

Müsəir siyasi elmdə daha əvvəlki tarixi mərhələlərdə işlənib hazırlanmış və yuxarıda qeyd etdiyimiz yanaşmalar çərçivəsində təzahür edən xeyli ideya (Marksizm, liberalizm və s.) öz ifadəsini tapmışdır. Lakin dəyişən reallığı, demokratik proseslərin dinamikasını nəzərə alan bir sıra nəzəriyyələr də formalılmışdır. Məsələn, sərvət yönümü mövqeyi çərçivəsində partisipar (ingiliscə, participation – iştirak etmək deməkdir) demokratiya ideyası təşəkkül tapmışdır.

Həmin ideyaya görə, demokratianın siyasi təşkilinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, siyasi sistemin bütün səviyyələrində cəmiyyət və dövlət işlərinin idarə olunması üçün bütün vətəndaşlar bu və ya digər funksiyaları mütləq

icra etməlidirlər (məsələn, dövlət qərarlarının qəbulunda, icmalara, ayrıca ərazilərə aid qərarların qəbul edilməsində).

Lakin dünyada demokratik qaydaların praktiki olaraq genişləndiyi şəraitdə prosedur yanaşma çərçivəsində nəzəri quraşdırımlar daha fəal inkişaf etmişdir. Məsələn, Amerika alimi Y.Şumpeter "Kapitalizm, sosializm, demokratiya" (1942) kitabında **eqlitar elitizm** nəzəriyyəsinin başlıca müdədəalarını işləyib hazırlamışdır. Həmin nəzəriyyənin əsas müddəalarına müvafiq olaraq, azad ve suveren xalq siyasetdə tamamilə məhdud funksiyalara malik olur.

Sırvı vətəndaş yalnız aralıq təsisatı seçir və nəticədə hökuməti formalasdırır, sonra isə idarəetmədən tamamilə uzaqlaşdırılır. Buna görə, demokratiya seçicilər tərəfindən müdafiə olunmaq və onların səsini qazanmaq üçün elitaların yarısını təmin edən son dərəcə təsisatlı tədbirdən başqa heç nə deyildir.

Demokratiyani bələ başa düşməklə, Şumpeter onun başlıca problemini ixtisaslı siyasetçilərin seçilməsində görürdü. Demokratik idarəetmə formasının fəaliyyəti üçün o, idarə edənlərin fəaliyyət üsulunu da mühüm şərt hesab edirdi. Şumpeterin fikrincə, idarə edən elita yalnız başa düşülən deyil, həmçinin, xalqın qəbul etdiyi formada qərar qəbul etməlidir. Bələ xarakterli fəaliyyəti təmin etmək üçün hakimiyət və bürokratiya öz peşəkar fəaliyyət normalarını ciddi surətdə gözləməlidirlər.

Həmin ideyada idarə edən dairələrin nəzərə çarpan rolunun qeyd olunması ilə yanaşı, kütüslərin demokratik quruluşun formallaşması prosesində iştirakının zəruriyi də etiraf edilir. Bu mənada haqqında mülahizələr yürütüldüyüümüz ideyalar XX əsrə geniş yayılan **elita** nəzəriyyələrindən köklü surətdə fərqlənir. Bu nəzəriyyələr demokratianın mahiyyətini idarə edənlərin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər. Bələ ki, P.Barax, C.Sartori, H.Kene və bir sıra digər alimlər hesab edildilər ki, özünü idarə edən demos-mif deməkdir, onun siyasi zoraklığa meylli olması isə ictimai mənafə üçün təhlükədir. Buna görə onlar demokratianın zəmini olmaq

etibarılı, elitanın rolunun durmadan artmasını qiymətləndirməkə, idarə edənlərlə idarə olunanlar arasındaki məsafənin genişlənməsini hakimiyətin qüsürü mənada deyil, məhz sabitliyin rəhni kimi əsaslandırmaga cəhd edirdilər.

Demokratiya nəzəriyyəsinin inkişafına **plüralizm** tərəfdarları əhəmiyyətli töhfə bəxş etdilər. Plüralizm termini elmi dövriyyəyə ilk dəfə X.Volf (1679-1754) tərəfindən gətirilsə də, demokratik nəzəriyyənin işlənib hazırlanması üçün həmin terminindən məhz XX əsrin birinci yarısında istifadə olundu (Q.Laski, D.Trumen, R.Dal). Bu konsepsiyyada demokratiya onun müxtəlif qüvvələr arasında diffuziyası şəraitində formalasən hakimiyətin təşkilinin tipi kimi nəzərdən keçirilir. Bu mənada demokratiya siyasetin başlıca hərəkətverici qüvvələri olan müxtəlif qrupların azad oyunu, yarışı hesab edilir. Demokratiya nəzəriyyəsinin inkişafına A.Leyphart diqqətəlayiq töhfə bəxş etmişdir. O, **konsosial** (**konsosional**) demokratiya ideyasını irəli sürməklə, plüralist demokratiya konsepsiyaları sistemini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmişdir. Bu alım ələcə də demokratianın mahiyyətinin prosedur tədbirlərdən ibarət olduğunu bildirirdi və həmin mövqedən çıxış edərək "hakimiyətin bölünməsinin" orijinal modelini işləyib hazırlamışdır. Bu model azlığın mənafə nümayəndəliyinin təmin olunmasını nəzərdə tuturdu, lakin onun dövlət idarəciliyi vasitələrinə yiyeleñməsini məqbul hesab etmirdi. Bununla bağlı Leyphart həmin azlığın hakimiyətə galə bilməsi üçün dörd ən mühüm mexanizmi müəyyənləşdirir.

Bələ model hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin başlıca təbəqələrini təmsil edən bütün partiyaların iştirakılı koalisiyalı hökumətin yaradılmasını nəzərdə tutur. Həmin modeldə əhalinin müxtəlif qruplarının proporsional nümayəndəliyini təmin edən texnologianın rolü son dərəcə prinsipial məna kəsb edir. Demokratianın bu modelinin işlənib hazırlanması üçün siyasi məqsədlərin müəyyənləşdirilməsində qruplara imkan yaradılmasına son dərəcə əhəmiyyət verilir və ələcə də bu məqsədlə onların veto hüququna malik olması

bildirilir, qəti qərar qəbul olunması üçün adı deyil, məhz ixtisaslı çoxluğun (səslərin üçdə ikisi və ya dörddə üçünün) mövcudluğu azlığın nümayəndələrinə öz mənafelerinin müdafiəsi üçün əlavə şans vermiş olardı¹.

Lakin praktikada belə model azlığın siyasi periferiyaya və müxalifat düşərgəsinə sixxisdirilməsinə istiqamətlənir. Hakimiyyətdə iştirak etməyin belə demokratik modeli məhz o halda mümkünür ki, qruplar öz siyasi təşkilatlarına malikdirlər və nisbi müstəqillik kəsb edən siyaset həyata keçirirlər.

Son iller **bazar demokratiyası** nəzəriyyəsi də əhəmiyyətli dərəcədə yayılmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, hakimiyətin mövcud sisteminin təşkili demokratik sisteme bənzərlilik kimi səciyyələnir. Belə halda "əmtəə malın" daimi mübadiləsi baş verir, saticılar-hakimiyətin daşıyıcıları öz qazancını, statusunu, seçicilər tərafından "müdafia olunmaq" intiyazını müvabidə edirlər. Beləliklə, siyasi fəaliyyət elə elektorat davranış hesab olunur ki, bu çərçivədə səslerin verilməsi akti özlüyündə "alınma" və ya "investisiya", seçicilər isə əsasən, passiv "istehlakçılar" kimi şərh edilir. Deməli, demokratiyanın başlıca vəzifəsi elə seçki strategiyaları tətbiq etməkdən ibarət olur ki, o, hakimiyətə namizədləyi seçicilərin mövqeyi ilə əlaqələndirir. Bu, vətəndaşların iradəsini manipulyasiya etmək üçün meydən açsa da, U.Qrayderin dediyi kimi, "belə düzəltmə iradə" "demokratiyanın kirayə verilməsinin" mahiyyətini dəyişdirmir. Demokratiyanın prosedur əsasının müasir görüntüsü indiki cəmiyyətin texniki inkişafını təhrif edə bilməz. Kütləvi kommunikasiyanın strukturunda elektron sistemin təzahürü və rolunun artması teledemokratiya ideyasını həyatı zərurətə çevirdi. Belə halda demokratiya üçün ənənəvi proseduranın mövcudluğu, hakimiyətin texniki cəhətdən təchiz olunması səviyyəsi və qarşılıqlı interaktiv təsir sistemi (TV, İnternet)

vətəndaş strukturunu ilə əlaqələndirilir (seçkilər, referendum, plebisit zamanı).

Əhalinin geniş təbaqələrinin siyasi həyata cəlb olunması faktı bir sıra alımların səyərini prosedur yanaşma çərçivəsində sıravi vətəndaşın rolunu gücləndirməyə istiqamətləndirdi. Belə ki, A.Ettision "zəkəli" ictimai sistem konsepsiyasını təklif etdi. Bu konsepsiya görə, hakimiyət cəmiyyətin daxilindən impulsllara həssas reaksiya verir. Məhz belə həssaslıq qabiliyyəti, vətəndaşlarla dialoq hazırlamaq, həmin alimin fikrincə, demokratik siyasetə uyğun gəlir. İctimaiyyətin rolunun daha çox qiymətləndirilməsinə dair Ettisionun ideyası "refleksiyalaşmış" (düşündürəcü) demokratiya konsepsiyasında öz əksini tapdı. Bu konsepsiyada hakimiyətin funksiyasının yerinə yetirilməsini təmin edən prosedur deyil, məhz ictimai rəyin siyasi idarəetməyə nüfuz etməsi vurgulanır. Həmin ideyanın tərəfdarlarının fikrincə, qararların qəbulu prosesində elə mexanizm forması laşır ki, "xalqın muxtarlığı" siyasi sferada demokratiyanın mahiyyətini təşkil edir¹.

Harvard Universitetinin strateji tədqiqatlar institutunun sabiq direktoru S.Hantington bəzi avtoritar rejimlərin demokratiya keçid prosesini demokratikləşmənin üçüncü dalğası kimi səciyyələndirir. Bu alimin fikrincə, həmin prosesin başlıca məzmunu demokratik prinsiplərin və təsisatların ölkələrin xeyli qrupunda yayılmasından ibarətdir.

S.Hantington tərəfindən "Üçüncü dalğa" konsepsiyası O.Tofflerin "Üçüncü dalğa" əsərinin təsiri altında işlənilə hazırlanmışdır. O.Toffler həmin əsərində sosial həyatın bütün sferalarında baş verən dəyişiklikləri elektron və informasiya inqilabının nəticəsi kimi nəzərdən keçirir. S.Hantington özünün "Üçüncü dalğa". XX əsrin sonunda demokratikləşmə" əsərində totalitarizmdən və avtoritarizmdən demokratiyaya keçidin zəmini, gedisi və perspektivini təhlil edərək,

¹ Лейпхарт А. Демократии в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. М., 1997

¹ Bohman J., Renq w Deliberative Democracy. Essays on Reason and Politics. Cambridge. L., 1997

müasir dünyada baş veren dəyişikliklərin geniş və bütöv mənzərəsini açıqlayır. O, qlobal siyasi dəyişiklikləri şərh etmək üçün "demokratik dalğa" və ya ("demokratikləşmə dalğası") anlayışını işlədir:

Demokratikləşmə dalğası ölkələr qrupunun müyyəyen zaman ərzində qeyri-demokratik rejimlərdən demokratik rejimə keçməsidir. Bu zaman əks inkişaf istiqaməti də baş verir¹.

Bu dalğa eləcə də liberallaşmanı və siyasi sistemin qismən demokratikləşməsini ifadə edir. Lakin demokratikləşmə ilə yanaşı, əks proseslər də baş vermişdir, belə ki, ölkələrin böyük qrupunda antidemokratik qüvvələrin güclənməsi ilə bağlı demokratikləşməyə zidd meyiller üstünlük təşkil etmişdir. Bu meyllər həmçinin, demokratiyanın məglubiyyəti, avtoritar və totalitar rejimlərin yaranması ilə sərtlənmişdir. Huntington bu mərhələləri tarixde "təbii dalğa" (və ya demokratikləşmədən yayılma – reverse "wave") adlandırır. Təbii olaraq demokratikləşmə silsilə proses kimi nəzərdən keçirilir. Lakin bu silsilələr heç də həmişə labüb zərurət deyil. Həmin silsilələrdən hər biri lokal məkan həddi çərçivəsində müvafiq konkret şəraitdən asılı olaraq təzahür edir.

Samuel Huntington demokratikləşmənin aşağıdakı dalgalarını müəyyənləşdirir.

- uzunmüddətli ilk demokratikləşmə dalğası (1828-1926);
- demokratikləşmədən ilk yayılma dalğası (1922-1942);
- demokratikləşmədən yaymanın ikinci dalğası (1958-1975);
- başlangıcını Portuqaliyadakı inqilabdan götürən üçüncü demokratikləşmə dalğası (1974).

Əgər XX əsrin 20-30-cu illəri antidemokratik meylin üstünlüyü ilə səciyyələnirsə, müasir demokratik dalğanın

fərqləndirici cəhəti əvvəlki demokratik proseslərlə müqayisədə daha qlobal xarakter kəsb etməsidir. S.Huntington 1970-1980-ci illərdəki qlobal demokratik prosesi müəyyənləşdirən demokratikləşmənin üçüncü dalğasının beş ümumi şərtini nəzərə çatdırır.

- avtoritar və totalitar sistemlərin legitimliyinin böhranı;
- 60-ci illərdə dünya iqtisadiyyatının misilsiz inkişafı, eləcə də təhsilin inkişafı və şəhər orta sinfinin artması;
- 60-ci illərdə katolik kilsəsi doktrinasında ciddi dəyişikliklər;
- aparıcı dünya siyasi qüvvələrinin (ABŞ, SSRİ, Avropa cəmiyyəti) siyasi kursunda dönüş;
- beynəlxalq kommunikasiyanın yeni vasitələrilə gücləndirilən nümayiş effekti, eləcə də üçüncü dalğa çərçivəsində demokratiyaya keçidin başlangıç təcrübəsi (digər ölkələrdə rejimin dəyişməsini gücləndirməyə xidmət edən).

S.Huntington yuxarıda qeyd etdiyimiz mulahizələrdən çıxış edərək avtoritarizmin əks dalğasının mümkünlüyünü də diqqətdən yayındır. Bunun səbəbi aşağıdakılardır:

- gənc demokratiyalarda çətinlik sistemi;
- dünyada, regional, milli iqtisadi böhran;
- demokratik dövlətlərdən birinin avtoritar idarəetməyə keçməsi;
- qısa müddədə islahatların həyata keçirildiyi zaman yaranan sosial və siyasi gərginlik;
- terrorçuluq, üşyanlılıq və müxalifətin hərakətləri nəticəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının pozulması.

Avtoritarizmin yeni dalğası müxtəlif formalarda, daha çox isə aşağıdakı kimi mümkündür:

1. avtoritar millətgilik;
2. dini fundamentalizm (xristian, islam və s.)
3. olıqarxiya avtoritarizmi;

¹ Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. London: Norman, 1991. P. 290-294

¹ Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. London: Norman, 1991. P. 14

4. açıq diktatura;
5. kommunist diktaturası;
6. kütləvi informasiya vasitələrinin manipulyasiyaçılıq qabiliyyətinə və nəzarətinə əsaslanan texniki-elektron dikta-tura.

Amerka politoloqu **F.Şmitter Hantinqtondan** fərqli olaraq, demokratik proses dalğasının digər dövrleşməsini təklif edir. O, qlobal demokratikləşmə dalğasının dörd mərhələsini qeyd edir:¹

1. Başlangıcını şərti olaraq 1848-ci il inqilabından götürən demokratikləşmə, lakin 1852-ci ildən xeyli ölkələr (xüsusilə Fransa, Almaniya, Avstriya-Macaristan) avtoritar idarəetmə formasına qayıtdılar;

2. Birinci dünya müharibəsindən sonra Almanyanın məglubiyəti və eləcə də Rusiya və Avstriya-Macaristan imperiyasının süqutu nəticəsində Şərqi və Mərkəzi Avropana yeni dövlətlər təzahür etdi və onlardan çoxunda ilk başlangıçda demokratik idarəetmə formaları təşəkkül tapdı;

3. İkinci Dünya müharibəsindən sonra;
4. 1974-cü ildə Portuqaliyada hərbi çevrilişlə.

Bu dövrleşmənin pozitiv fərqləndirici cəhəti Birinci Dünya müharibəsindən sonra ayrıca demokratikləşmə dalğası mərhələsinin müəyyənləşdirilməsidir. Lakin müəllif demokratikləşmə mərhələsinin birinci dalğasını məkan və zaman çərçivəsində məhdudlaşdıraraq onu məhz kontinen-tal Avropaya aid edir. Bu mənada **Hantinqton və Şmitterin** demokratikləşmənin müasir dalğasını qiymətləndirmələri üst-üstə düşür. **F.Şmitter** "Demokratianın təhlükəsi və dilemması" adlı məqaləsində 25 aprel 1974-cü ildə Portuqaliyada **Salazar-Kaetano** rejiminin süqutundan sonra 40-dan artıq ölkədə demokratiyaya keçidin bir qədər müvəffəqiyətsizliyə uğraması faktını diqqətə çatdırır.

Müsəir demokratikləşmə prosesinin xüsusiyyəti ondan

ibarətdir ki, demokratiyaya keçid əsasən, demokratik metodla, hökumət və müxalifətin danışqları yolu ilə, siyasi kompromis və razılışma vasitəsilə, seçkilər və qeyri-zorakılıqla baş verir. Təcrübə təsdiqləyir ki, avtoritar rejimə qarşı inqilabi mübarizə bir avtoritar rejimin digər belə rejimlə əvəz olunmasına gətirib çıxarır.

Müsəir demokratik inkişafın müxtalif formaları demokratianın səviyyəsini ölçməyə imkan verən meyarın müəyyənləşdirilməsini aktuallaşdırır. Demokratianın inkişaf səviyyəsinin ölçü metodu **demokratik audit** adlandırılır. Bu metod cəmiyyətin siyasi inkişaf vəziyyətinin monitorinqi kimi səciyyələnir. Demokratianın ölçüsünü dair ilk cəhd XX əsrin ikinci yarısına aiddir.

Siyasət nəzəriyyəsində demokratianın səviyyəsini müəyyənləşdirən bir neçə metod formalşmışdır. Onlardan biri **sərvət metodu** adlanır. Demokratianın səviyyəsini müəyyənləşdirməyə istiqamətlənən belə yanaşma **R.Dahn demokratiya-poliarxiya** konsepsiyasının təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Sonralar həmin yanaşma **R.Qastil** tərəfindən istifadə edilərək, siyasi və vətəndaş hüququ ölçüsün yeddi göstəricisi sistemə aid edilmişdir.

İkinci yanaşma poliarxiyanın iki göstəricisini (mübahisə və iştirakçılıq) ölçən **obyektiv indikatorların** üzə çıxarılmasına istiqamətlənmüşdür. Onun müəllifi fin politoloqu **T.Banhane** hesab olunur. Demokratianın səviyyəsini ölçməyə imkan yaradan digər yanaşma **təsisatlı metod** adlanır. Demokratikləşmə prosesinin təhlili üçün İkinci Dünya müharibəsindən sonra **K.Caqqes və T.Qar** demokratiya və avtoritariyanın xüsusi göstəricilər toplusunu işləyib hazırlamışlar. O, "Polity III" adlandırılır. Bu müəlliflər bütün siyasi sistemləri onların təsisatlı strukturundan asılı olaraq bir-birinə uyğun gələn (uzlaşan) və bir-birinə uyğun gəlməyən (uzlaşmayan) sistemlərə ayıırlar. Demokratiya üçün siyasi iştirakçılıq – rəqabət, icraedici vəzifə – icraedici həkimiyətə təzyiq səciyyəvidir. Əgər 1946-ci ildə bir-birinə uyğun gəlməyən 22 avtokratik və 35 demokratik dövlət təmsil

¹ Schmitter Ph. C. Democratization. Waves of // Encyclopedia of Democracy. V. 2. New York, 1995, p. 346, 347

olunurdusa, 1994-cü ildə bù rəqəmlər 18:50 nisbətində idi. Həmin illər ərzində bir-birinə uyğun gəlməyən siyasi sistem issa müvafiq olaraq 19 avtokratik və 13 demokratik dövlətdən ibarət olmuşdur¹. Müasir siyasi nəzəriyyə demokratik-ləşməyə, sosial-siyasi transformasiyanın gedişinə təsir göstərən amillərin məcmuunu və xarici şəraiti geniş aydınlaşdırır.

2. Siyasi demokratiyanın mahiyyəti və universal xarakteri

Siyasət nəzəriyyəsində tədqiqatçılar müxtəlif konsepsiyalarla demokratiyanın bu və ya digər aspektlərinə xüsusi əhəmiyyət versələr də, praktiki sahədə prosedur yanaşmaların üstünlüyü öz ifadəsini tapmışdır. Axı, real təcrübə təsdiqləyir ki, demokratik qaydaların təkamülü prosesində antik şəhər-polisdən başlayaraq, müasir dövlətlərə qədər onların qərarlaşmasında hakimiyyət orqanlarına seçkilərdən, hakimiyyət strukturlarına bu və ya digər formada nəzarətin təşəkkülündən və digər bu kimi universal prosedurların həyata keçirilməsindən istifadə edilmişdir. Belə universal prosedurlar daim təkmilləşmiş və zənginləşmişdir. Hakimiyyətin bölünməsi prinsipini, beynəlxalq demokratik təsisatların (XX əsrin 20-ci illərində Millətlər cəmiyyəti, 50-ci illərdə BMT və 70-ci illərdə Avropa ittifaqının) formallaşmasını, hüquqi və sosial dövlət mexanizminin yaradılmasını və s. buna aid etmək olar. Əvvəldə qeyd etdiyimiz nəzəri yanaşmaların (metodların) praktika ilə əlaqələndirilməsi göstərir ki, demokratiya müəyyən hakimiyyət sistemi olmaq etibarilə, siyasi həyatın təşkili forması kimi səciyyələnir. Əhalinin bütün təbəqələrinin hakimiyyətdə iştirakı naminə, sosial seçkilərin bütün variantlarında demokratiyanın istifadə olunur. H.Lints qeyd edir ki, "demokratiya siyasi alternativləri formalasdırıran və müdafiə edən elə qanuni hüquqdur ki,

təşkilat-birləşmək azadlığına, söz azadlığına və şəxsiyyətin digər başlıca siyasi hüquqlarına imkan yaradır, demokratik proseslərə bütün siyasi təsisatların calb olunmasını, siyasi cəmiyyətin bütün üzvlərinin siyasi fəallıq şəraitini (siyasi üstünlüklerindən asılı olmayıaraq) təmin edir. Demokratiya hakim partianın əvəz olunması labüdüyüni tələb etməsə də, demokratik rejimin xarakterindən asılı olaraq onun mümkünlüyünü istisna etmir".

"Demokratiya" yunan dilində üç söz birləşməsindən əmələ gelib: demos – xalq, kratos – hakimiyyət, kratein – ağıllıq etmək, xalqın hakimiyyəti mənalarını ifadə edir. "Demokratiya" terminini ilk dəfə antik yunan tarixçisi Herodot işlətmışdır. İctimai fikir və siyasi elm tarixində "demokratiya" anlayışı uzun müddət və bütövlükdə yunan filosofu Aristotelin həmin anlayışa münasibəti mənasında başa düşülmüşdür.

Demokratiya xalqın vasitəsilə idarəetmə formasıdır, hakimiyyətin peşkar siyasetçilər tərəfindən həyata keçirilməsidir. O, xalqın "ümumi iradəsinin" formallaşması prosesi deyildir, məhz liderlərlə təmsil olunan qrupların mənafelərinin rəqabətə əsaslanan mübarizəsidir, sıravi vətəndaşa sosial strukturun rəhbər tərkibini müəyyən etməyə, rəhbərliyə isə öz hakimiyyətini leqallaşdırmağa imkan yaradan mexanizmdir.

Normativ bazada demokratiya münaqışlı mənafelərin rəqabətini təşkil edir və qaydaya salır, möğlubiyyətə uğrayan qrupun hakimiyyətdə iştirak etməsini davam etdirmək hüququnu saxlayır. Demokratiya şəraitində hər bir qrup öz davranışının strategiyasını sərbəst seçmək imkanı əldə edir. Lakin belə strategiyanın tətbiqinin nəticələri müxtəlif istiqamətlə ola bilər.

Hakimiyyətin demokratik təşkilinin spesifikliyi və unikallığı onun üsullarının universallığında və siyasi qaydalardan təşkili mexanizmində ifadə edilir. Bu cəhət aşağıdakılari nəzərdə tutur:

- cəmiyyət və dövlət işlərində bütün vətəndaşların bə-

¹ Сморгнов Л.В. Изучение "третьей волны" демократизации в сравнительной политологии // Космополис. 1999. С. 110-111

rabər hüquqlu iştirakının təmin olunması;

- hakimiyətin başlıca organlarının sistemli seçiləməsi;
- çoxluğun nisbi üstünlüğünü və azlığın hüququna hörməti təmin edən mexanizmin mövcudluğu;
- hakimiyətin əvəz olunmasının hüquqi metodlarının mütləq üstünlüyü (konstitusionalizm);
- elita idarəciliyinin peşəkar xarakteri;
- ən mühüm siyasi qərarların qəbuluna ictimaiyyətin nəzarəti;
- ideya plüralizmi və rəylərin rəqabəti.

Demokratianın formallaşmasının belə ümumi universal üsullarının mövcudluğu **birbaşa, plebisit və nümayəndəli demokratianın mexanizminin fəaliyyəti ilə bağlıdır**. Birbaşa demokratiya qərarların hazırlanması, müzakirəsi, qəbulu və reallaşmasında vətəndaşların bilavasitsa iştirakını nəzərdə tutur. Belə iştirakçılıq formasından əsasən, o zaman istifadə olunur ki, vətəndaşlardan hər hansı xüsusi hazırlıq tələb olunmur. Məsələn, hakimiyətdə iştirakın belə forması yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində, özünüdərə çərçivəsində meydana çıxan problemlərdə, lokal münaqişələrin tənzimlənməsində geniş yayılmışdır.

Əhəmiyyətinə görə, hakimiyətin mövcud formasına yaxın olan plebisit **demokratiyadır**. O, xalqın açıq iradəsinə nəzərdə tutur, lakin qərarın hazırlanmasının yalnız müəyyən mərhələsi ilə bağlıdır. Məsələn, dövlət başçısı və vətəndaşlar qrupu tərəfindən çıxarılan qərarın, qanun layihəsinin bəyənilməsi və ya inkar edilməsi buna misal ola bilər. Ona görə, səsvermənin nəticələri həmişə məcburi hesab edilmir, qəbul olunan qərarın hüquqi nəticəsi yalnız hakim dairələr tərəfindən nəzərə alınır.

Demokratik prosesin əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri **nümayəndəli** (seçki hüququnu eks etdirən) **demokratiyadır**. Real demokratiya xalq tərəfindən seçilən insanların hakimiyətidir. Belə hakimiyət nümayəndəli demokratiya adlanır.

Nümayəndəli demokratiya vətəndaşların siyasi iştirak-

cılığının daha mürəkkəb formasıdır. Çünkü bütün xalqın həyata keçirə biləcəyi siyasi hakimiyət, başqa sözlə bilavasitsa demokratiya şəraiti yalnız idealdır. Nümayəndəli demokratiya vətəndaşların qanunverici və ya icraedici hakimiyətə, yaxud müxtəlif vasitəli strukturlara (partiyalar, həmkarlar ittifaqları, hərəkatlar) seçdikləri nümayəndələr vasitəsilə qərarların qəbulu prosesinə bilavasitsa (dolayısı ilə) cəlb olunmalarıdır. Bu mexanizm əslində əsasən, demokratik idarəciliyin strukturunu təşkil edir. Lakin nümayəndəli demokratianın başlıca problemi siyasi mübarizənin reprezentativliyini (nümayəndəliyini) təmin etməkə bağlıdır, başqa sözlə, elə şərait yaradılmalıdır ki, onun vasitəsilə bu və ya digər şəxslərin seçilməsi əhalinin əhval-ruhiyyəsinə və mənəfeyinə uyğun gəlsin.

Demokratiya hər seydən əvvəl, xalq hakimiyətinə əsaslanan dövlət quruluşu forması kimi mənalıdır. Digər tərəfdən, demokratiya dedikdə insanların iyerarxiyalı şəxsiyyətlərarası münasibətlərini tənzimləyən norma və prinsiplərin məcmiu başa düşülür. Demokratik siyasi rejimlə bağlı, yalnız demokratianın mahiyyəti barədə konkret təsəvvürlə kifayətlənmək azdır, eləcə də cəmiyyətin siyasi sisteminə aid zəruri biliklərə yiyeəlmək vacibdir. Əlbəttə, cəmiyyətin siyasi sisteminin mahiyyəti siyasi rejimin məqsədlərinə tabedir. Müasir demokratianın universal xarakteri yalnız onun ən əhəmiyyətli təsisatlarına və mexanizmində deyil, eləcə də hakimiyətin ideya əsaslarına aiddir. Siyasi inkişafın müasir təcrübəsi göstərir ki, demokratianın diktatura-nın bu və ya digər formasına çevrilməsinin qarşısını almaq üçün yeganə vasitə, onun təsisatlarının fəaliyyətinin fərdin hüquq və azadlığının üstünlüyünü qərarlaşdırın dəyərlərə təbe olmasınadır. Son nəticədə məjz hakimiyət təsisatlarının belə oriyentasiyası seçeneklərdən və digər demokratik prosedurlardan əhalinin ayrıca (sosial, etnik və s.) qrupları və qüvvələri üçün üstünlük yaradılmasının qarşısını alır. Dövlət təsisatlarının fəaliyyətinin belə ideya əsasının mövcudluğu demokratianı möhkəmləndirir, onun siyasi sistemin xüsusi

tipi kimi səciyyələnməsinə imkan yaradır.

Bu prinsiplər əsasında təşəkkül tapan siyasi sistem hakimiyətin siyasi təşkilinin çoxsaylı milli modellərinin məhdudlaşdırılması üçün heç bir maneə yaratmır. Bu mənada Qərb (Böyük Britaniya, Almaniya, ABŞ) və eləcə də Şərqi (Hindistan, Yaponiya) demokratiyası nümunə kimi səciyyələnə biler. Həmin ölkələrdə hakimiyət təsislərinin fəaliyyətində fərdi və kollektiv dəyərlər arasında müxtəlif əlaqələr təşəkkül tapmışdır.

Demokratik prosesin əhəmiyyətli tərkib hissəsi müasir demokratiya üçün səciyyəvi olan aşağıdakı universal demokratik prosedurənin işlənib hazırlanmasıdır:

- yüksək siyasi qanunverici orqanın xalq tərəfindən seçilməsi;
- hakimiyətin seçkili orqanlarının mövcudluğu;
- seçicilərin bərabər hüquqa malik olmasının təmin edilməsi;
- bütün seçicilərin bərabər seçki hüququna malik olmaları;
- səsvermənin azad keçirilməsi;
- çoxluğun qərarı azlığın hüququnu məhdudlaşdırır;
- cəmiyyətlə onun seçdiyi orqanların hakimiyəti qarşılıqlı və mütənasib olmalıdır;
- demokratiya fasilsiz və diqqətli ictimai nəzarətə məruz qalmalıdır;
- dövlət və cəmiyyət bütün sosial və siyasi səviyyələrdə münaqışların qarşısını almaq və onları aradan qaldırmaq üçün fəaliyyət mexanizmi işleyib hazırlanır.

Cəmiyyətin demokratik siyasi təşkilində dövlətin funksiyası demokratiyanın qorunması və inkişafı zərurəti ilə müyyən olunur. Bunun üçün hakimiyət kifayət dərəcədə güclü olmalıdır. Lakin güclü hakimiyət demokratik prosesin ayrı-ayrı mərhələlərində özünü müxtəlif tərzdə aparır və aparmalıdır da. Demokratiyanın möhkəmlənmədiyi şəraitdə, demokratik cəmiyyətin təşəkkülünün ilk mərhələsində güclü hakimiyət asanlıqla diktaturaya (avtoritar və totali-

tar) çevirilir.

Demokratiya bütöv ictimai hadisədir. Müasir cəmiyyətdə demokratiya ümumi xarakter daşıımırsa, əhalinin bir hissəsinə (siniflərə, təbəqələrə) şamil edilib, digərlərinə tətbiq olunmursa, o, əsil demokratiya deyildir. Demokratiya seçkili formada cəmiyyət həyatının ancaq bir sferasında, müyyən məsələdə tətbiq edilib digər sahələrə şamil olunmursa (məsələn, ictimai özünüidarəyə aid edilərək dövlət müəssisələrində həyata keçirilmirse), deyərli ola bilmez. Demokratiya siltaşlıq, ictimai israfçılıq deyil, məhz labüb tarixi zərurətdir, cəmiyyətin yenidən təşkili, təkmilləşməsi üçün lazımdır. O, idarəetmənin, cəmiyyətin siyasi və sosial təşkilinin, dövlətin və hakimiyətin başlıca formalardan biridir. Demokratik cəmiyyət xalqın siyasi qərarlarının işlənib hazırlanmasına tösri hüquq ilə səciyyələmir. Həmin hüquq demokratik təsisatlarda, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində təkliflər və ya tənqid formasında, seçkiqabağı kompaniyada iştirak etməkdə üzə çıxır. Qəbul edilmiş qərarların işlənib hazırlanmasında xalqın siyasi iştirakçılığına konstitusiya vasitəsilə təminat verilir.

Müasir demokratik hüquqi dövlətdə xalq hakimiyətin mənbəyi kimi çıxış edir. Xalq öz rəyinə əsaslanaraq nümayəndələrini seçir, onlara hər hansı bir məsələni həll etmək hüququ verir. Demokratiya şəraitində qanun yalnız vətəndaşları hakimiyətin özbaşınlığından deyil, həmçinin, hakimiyətin özünü vətəndaşlardan müdafiə edir.

Demokratiyanın mahiyyəti və universal xarakteri eləcə də onun prinsipləri ilə təsdiqlənir. Demokratiya iki başlıca prinsipi ilə səciyyələnir: *azadlıq* və *bərabərlik*. Müasir demokratiya mənafelərin nümayəndəliyi kimi mənalıdır. Bütün vətəndaşlar siyasi həyatın iştirakçıları olmaq etibarılı, demokratik dövlətdə bərabər hüquqludur. Bərabərlik iki səviyyədə – qanun qarşısında bərabərlik və siyasi hüquq bərabərliyi kimi səciyyələnir. Əmlak vəziyyətindən, mülkiyyətindən, vəzifəsindən və ictimai mövqeyindən, xidmətlərinən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlar qanun qarşısında

bərabər hüquqludur. Siyasi hüquq bərabərliyi isə o deməkdir ki, hər bir vətəndaş seçmək və seçilmək hüququna malikdir. Vətəndaşların demokratik dövlətlərdə ümidi etdiyi siyasi hüquq və azadlıqlara həmçinin, öz rəyini azad şəkildə ifadə etmək, siyasi partiyalar, digər ictimai-siyasi təşkilatlar yaratmaq, mitinqlər, yığıncaqlar və nümayişlər keçirmək hüquqları və s. aiddir. Demokratiya şəraitində dövlət eləcə də vicdan azadlığına təminat verir, hər hansı dini qəbul etmək hüququnu müdafiə edir, azadlığı və ictimai həyatda iştirak hüququnu həyata keçirir. Demokratik cəmiyyətdə siyasi müxalifətin mövcudluğu da demokratiyanın dəyərlə mahiyyətini eks etdirir. Siyasi müxalifətin mövcudluğu fikir azadlığını, kütüvə informasiya vasitələrinin müstəqilliyini, hakimiyət strukturlarının faaliyyətinin obyektiv tənqidini və ona nəzarəti, ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi-mənəvi inkişafı ilə bağlı alternativ programın təklif edilməsini nəzərdə tutur.

Demokratiyanın mahiyyətindən və universal xarakterindən çıxış edərək belə qənaət gəlmək olar ki, demokratik prosesə qədəm qoyan hər bir cəmiyyət **birinci** öz vətəndaşlarının və idarəetmə orqanlarının qanun qarşısında real bərabərliyini təmin etməlidir. **İkinci**, cəmiyyət və vətəndaşlar hüquqa zidd hərəkətlərdən müdafiə olunmalıdır. **Üçüncü**, demokratik formalar və birgə yaşayış normaları təkmilləşdirilməlidir. **Dördüncü**, formal elan olunmuş və real fəaliyyətdə olan ictimai münasibətlər, hüquq, idarəetmə bir-birinə uyğunlaşdırılmalıdır. **Besinci**, insana hörmət, onda insanı ləyaqət hissi və idarəetmənin bütün formalarına, həmvətənlərə əsil inam hissi tərbiyə edilməlidir. **Altıncı**, müxtəlif ictimai qrupların və vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyalarının, idarələrin, hakimiyət və dövlət orqanlarının intiyazları ləğv edilməlidir. **Yedinci**, əhəmiyyət kəsb edən bütün daxili və xarici hadisə və proseslər barədə məlumatlandırma ardıcılı, sistemli və obyektiv surətdə həyat keçirilməlidir. **Səkkizinci**, cəmiyyət mədəniyyət sferasında, yaradıcılıq sahələrində məcburi himayəçilikdən imtina etməlidir. Doqqu-

zuncu, əhalinin yerli, dövlət və iqtisadi idarəetmə orqanları ilə daimi əlaqəsi təmin edilməlidir. Bir sözlə, demokratiyanın inkişafı ictimai nəzarətin sosial funksiyası və ictimai tənqidlə şərtlənir. Belə şərtləndirmə bütövlükdə cəmiyyətin tərəqqisinin hərəkətverici qüvvəsi kimi səciyyələnir. Ümumiyyətlə, mülahizələrimizi XX əsrin görkəmli siyasi xadimi Y.Çörçillin belə bir siyasi keləmi ilə tamamlayıraq: "İdarəetmə formaları içərisində ən pisi demokratiyadır. Lakin nə edəsən ki, bəşəriyyən bundan yaxşısını əldə edə bilməyib".

3. Siyasi demokratiya:

formalaşma mexanizmi və ziddiyətləri

Demokratik mahiyyətli siyasi qaydaların təşəkkülü zəminini və mexanizmini işləyib hazırlamaq siyaset nəzəriyyəsinin çox mürəkkəb problemidir. Müasir şəraitdə onların həlli xeyli dərəcədə demokratik tipli hakimiyət sistemi-nə keçən inkişaf etməkdə olan ölkələrin spesifikasiyini başa düşməklə bağlıdır. Belə keçid prosesi demokratiyanın "Üçüncü dalğası" çərçivəsində nəzərə çarpır.

Hazırda siyasi demokratiyanın formalaşması şəraitinə münasibətdə iki başlıca elmi yanaşma mövcuddur. **Struktur istiqamətin** (yanaşmanın) tərəfdarları belə bir mövqedən çıxış edirlər ki, demokratik qaydalar müəyyənədici makro amillərin təsiri altında təşəkkül tapır. Həmin amillər iqtisadi və sosial strukturlar, cəmiyyətin hüquqi normaları, müvafiq ənənələr, adətlər və s. aiddir. Məsələn, marksistlər mülkiyyət münasibətlərini siyasi qaydaların təşəkkülünün başlıca amili hesab edirdilər. Belə nöqtəyi-nəzərə görə, demokratiya cəmiyyətin müvafiq sosial-iqtisadi inkişafı ilə formalaşmalıdır.

Prosedur yanaşma (istiqamət) tərəfdarları həmin ideyaya etiraz etsələr də bildirirlər ki, "demokratikanın həyata

keçirilməsi üçün ilkin şərtlərə etinasiqliq lazım deyildir"¹, bununla belə hesab edirlər ki, demokratiyaya keçidin və onun qərarlaşmasının başlıca şərti idarə edən elitanın xarakterindən, onun siyasi dəyərləri və ideallarından, hökmənlilikdə istifadə etdiyi ən əhəmiyyətli taktikadan və texnologiyadan ibarətdir. Bu mənada A.Pşevorski, F.Smitter, D.Lints və başqaları iddia edirlər ki, demokratiya özünməxsus "siyasi layihə" kimi çıxış edir, bu və ya digər ölkədə təşəkkül tapan şəraitdə reallaşır. Hər hansı ölkədə demokratik qaydaların təzahürünə hazırlıq dərəcəsi isə demokratiyənin formallaşmasını sürətləndirən və ya ləngidən amillərlə əlaqələndirilir.

Amerika alimi D.Kempbell 1960-ci ildə çap etdirdiyi "Amerika seçicisi" kitabında demokratik qaydaların təşəkkülü şərh etməyin metodologiyasını təklif etmişdir. Onun ideyasının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, həmin proses təsir göstərən müxtəlif amillər ardıcıl surətdə nəzərə alınmalıdır. Rus tədqiqatçısı A.Y.Melvil bu ideyadan istifadə edərək, demokratiyanın formallaşmasına təsir göstərən yeddi dəyişən səviyyənin mövcudluğunu qeyd etmişdir:

- xarici beynəlxalq mühit (beynəlxalq iqtisadi situasiya, hökumətlərarası və qeyri-hökumətlərarası əlaqə və münasibətlər);
- dövlət və millət əmələ gətirən amillər (vahid ərazi, vahid dövlət, milli eynilik hissi və s.);
- ölkənin inkişafının ümumi sosial-iqtisadi səviyyəsi;
- sosial-sinfi proseslər və şərait (sosial differensiasiya-nın dərəcəsi və cəmiyyətin inkişafı, siniflər və sosial qruplar arasında münasibətlər);
- sosial mədəni və sərvət amilləri, cəmiyyətdə hakim olan mədəni-siyasi sərvətlər və oriyentasiya;
- siyasi amillər və proseslər (partiyalar, ictimai-siyasi hərəkatlar və təşkil olunmuş qruplar, onların siyasi strateg-

iyası və taktikası);

- fərdi, şəxsiyyətə aid və siyasi-psixoloji amillər (başlıca aktorların konkret qərarı və hərəkəti)¹.

A.U.Melvilin təklifi etdiyi metodologiya müxtəlif ölkələrdə demokratik siyasi qaydaların formallaşmasına təsir göstərən ən müxtəlif şərait və amillərin hesaba alınması üçün daha geniş imkanlar yaradır. Bugünkü praktikada təşəkkülü baxımdan, nisbi sabitlik təşkil edən demokratik siyasi qaydaların formallaşmasının konkret zəminini aşağıdakılardır təşkil edir:

- ölkənin iqtisadi inkişafının kifayət qədər yüksək səviyyəsi;

- bazar münasibətlərinin və industrial iqtisadiyyatın mövcudluğu;

- urbanizasiya;

- kütləvi kommunikasiyanın inkişafı;

- xarici dövlətlərin demokratiyada ifadə olunan köməyi.

Bir qayda olaraq, vətəndaşların yüksək rifah halından kənardə, müəyyən mənəvi ənənələrsiz, müvafiq siyasi-mədəni zəmindən məhrum olan demokratiya qeyri-mümkündür.

Demokratiyanın təşəkkülü və inkişafına təsir göstərən bütün amillər bu və ya başqa şəkildə elitar dairələrin düşüncə tərzində təzahür edir. Elitar dairələr öz ölkələrində demokratik siyasi qaydaların yaradılmasını qarşılara məqsəd qoyurlar. Bu elə ideal təsəvvürlərin başlıca rol oynamasını müəyyənleşdirir ki, əsasən praktiki siyasetə möhkəmləndirir və sosial reallığın yaradılması mənbəyini təşkil edir.

Lakin demokratiyaya müxtəlif yanaşmalara baxma-yaraq, ona aid yaradılan hər bir model demokratiyaya daxilən xas olan ziddiyətləri nəzərə almalıdır. Praktiki dəyişikliklərdə həmin ziddiyətlərə etinasiqliq layihələşdirilən məqsədləri şübhə altına ala bilər, dövlətin resurslarının tükənməsinə, kütlələrin və ya elitanın demokratik quruluş idealları ilə bağlı ümidişsizliyinə, hətta demokratik rejimlərin totalitar və avtoritar rejimlərə əvərilməsinə gətirib çıxara bilər.

¹ Zakaria F. The Rise of Liberal Democracy // Foreign Affairs, November/December, 1997. Vol. 76. № 6. P. 35

¹ Вах: Мелвиль А.Ю. Демократические транзиты. М., 1999, с.41-42

Bu ziddiyetler yalnız demokratianın formal ve real əsaslarının üst-üstə düşməməsi ilə deyil, eləcə də ümumi hakimiyyətin öz təbiətinə xas olan daxili münaqişələrlə (insanların real qeyri-bərabərliyi, hakimiyyət təsisatlarının statusunun şəxsiyyətin statusu üzərində üstünlüyü və s.) şərtlənir. İtaliya nəzəriyyəcisi N.Bobbio bu ziddiyetləri obrazlı şəkildə, demokratianın "yerinə yetirilməyən vədləri" adlandırmışdır.

Bu alimin nöqtəyi-nəzərinə, demokratianın ideal modeli prinsipial uyğunsuzluq kəsb edən siyasi bazar münasibətlərdə tarazlığın əldə olunmasını nəzərdə tutmaqla yanaşı, dörd başlıca azadlığın saxlanmasına təminat verir: inam azadlıqları, onların ifadəsi, toplusu və assosiasiyyası. İdealda bu, fərdlə dövlət hakimiyyəti təsisatlarının birbaşa əlaqəsi hesabına reallaşır. Əslində isə, vətəndaşların siyasi əlaqələri çoxsaylı strukturlar və assosiasiyyalar (partiyalar, hərəkatlar və s.) vasitəsilə həyata keçirilir, eləcə də bu strukturlar və assosiasiyyalar tez-tez fərdlərin hüququna və azadlığına qəsd edir, onların siyasi həyatda iştirakını sıxışdırır. Bəzi hallarda isə demokratik prinsiplər sosial sferada yayılmış, hakimiyyətin demokratik tipinin sistemli əsasının formallaşmasına maneçilik törədir. Beləliklə, demokratiya siyasi münasibətləri tarazlaşdırmaqla, özündə iki təhlükəni gizlədir: o, ya xüsusi, korporativ mənafelərin (elitanın, bürokratiyanın, vətəndaşların ayrıca qruplarının) ictimai mənafə üzərində üstünlüğünü təmin edən başlıca forma ola bilər və yaxud hər cür xüsusi mənafelərə etinəsiz yanaşan oxlokratik idarəetmə forması kimi nəzərə çarpar. Demokratianın ən mühüm ziddiyətlərdən biri formal hüquqlara və real resurslara malik olanların siyasi imkanlarının uyğun galmasına təzahürüdür. Hələ Tokvil tərəfindən şərh edilən azadlıq və bərabərliyin bu paradoxu belə bir reallığı eks etdirir ki, vətəndaşların hüquq və səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsində bərabərlik prinzipinin elan edilməsinə və hətta qanunvericilikdə möhkəmləndirilməsinə baxmayaraq, demokratiya əməli işdə bu hüquq bərabərliyini təmin etməyə qadir deyildir. Əlbəttə, müxtalif qrupların və ayrı-ayrı və-

təndaşların resurslara yiyələnməkdə və onu idarə etməkdə bərabərhüquqlu olmaması buna səbəb ola bilməz. Başqa sözlə, demokratiya ən mühüm iqtisadi, informasiya, güc resurslarına sahib olan birləşmələrin və ya ayrıca vətəndaşların qrup hakimiyyətinə üstün təsirini aradan qaldırmaq qadır deyildir. Məhz buna görə, demokratianın saxlanması bila-vasıtsa formal hüquqlara malik və resurslara sahib olanların mənafə və mövqelərinin barışığından asılıdır. Bu isə öz növbəsində, cəmiyyətdə siyasi mədəniyyətin müəyyən nümunələrinin təşəkkülü üçün idarə edən dairələrdən müxtəlif tarazlaşdırıcı mexanizmlərin yaradılmasını tələb edir. Belə tipli daxili münaqişələrin həlli praktikası, demokratianın bir sıra digər, xüsusi funksional ziddiyətləri ilə mürekkebələşir. Məsələn, demokratik siyasi qaydaların formallaşmasında idarə edən dairələrin xidməti vəzifələri və rolu aydın nəzərə çarpır, lakin əhalinin başlıca kütlələrinin gündəlik nisbi funksiyaları tam aydınlığı ilə diqqəti cəlb etmir. Sıra vətəndaşların siyasi davranışının mühafizəkar formalarının başa düşülməsində bu cür qeyri-müəyyənlik, praktiki olaraq həmişə hakimiyyət təsisatlarının roluun mütləqəşdirilməsi, əhalinin geniş sosial təbəqələrinin hakimiyyətə təsirinin azalması ilə əlaqələndirilir.

Demokratik qaydaların tərəfdarları üçün cəmiyyətin mənəvi sferasındaki ziddiyətlər xeyli mürəkkəblik yaradır. Vahid dövlət siyasetinin həyata keçirilməsi zərurəti, hökmən dövlətin iqtisadi və ya digər ictimai dəyişikliklərdə üstünlüğünü şorləndirən dəyərlər sisteminə, ideallar və prinsiplər məcmuuna əsaslanmalıdır. Eyni zamanda, əhalinin mənəvi oriyentasiyasının belə aşkar dayağı demokratianın bütün binasının baza elementi olan ideya plüralizminin prinsiplərinə ziddir. A.Hayekin xəbərdarlıq etdiyi kimi, mənəvi azadlıq mütləq hakimiyyətin informasiya məkanının genişləndirilməsini nəzərdə tutur, bu isə adamların davranışını infor-masiya baxımından məqsədyönlü tənzimlemək imkanlarını azaldır. Buna görə, demokratiya daim çoxfikirlilik doğurmaqla, cəmiyyətin mənəvi məkanının müxtəlif cəhətlə olma-

sını şərtləndirməklə sosiumda siyasi inkişafın vahid xəttinin düzümündə öz imkanlarını pozur. Demokratiya beynəlxalq münasibətlər sahəsində ciddi çətinliklərə məruz qalır. Hazırda o, siyasi münasibətlərin bu sahəsində öz prinsiplərinin sixışdırılması məsələsini aydın şəkildə nəzərə çatdırır. Bu mənada, inkişaf etmiş xeyli ölkələr mövcud siyasi qaydaların bərqərar olmasında böyük uğurlar əldə etsələr də, həmin problemin həllinə qadır deyildirlər. Başqa sözlə, onlar beynəlxalq siyasi münasibətlərdə demokratiyanın prinsiplərinin qərarlaşması məsələsinin həllində tam real uğurların əldə edilməsindən xeyli əzaqdırlar. Görkəmli amerika tədqiqatçısı D. Heldin qeyd etdiyi kimi, "qlobal asılılıq demokratiyanı dəyişdirir"¹.

Demokratiyanın məruz qaldığı ciddi çətinliklər prosesi praktiki olaraq heç bir dövlətdən yan keçmir. Buna görə, dünya siyasi birliyi yaranmış veziyətdən çıxış yoluna imkan yaradan bu və ya digər ümumi yanaşmanı, qiymətləndirməni və mexanizmi işləyib hazırlamağa məcburdur. Beləliklə, həmin qaydaların təşəkkül tapdığı ayrı-ayrı demokratik dövlətlər bu və ya digər beynəlxalq standartları (məsələn, insan hüquqlarının gözlənilməsi və ya daxili münaqişələri tənzimləmək üçün güc tətbiq edilmesi) pozduqda və ya ondan əzaqlaşdıqda, beynəlxalq və regional qüvvələrin ciddi təzyiqinə məruz qalırlar, hətta xarici suverenliyinin bir hissəsini məhdudlaşdırmağa məcbur olurlar. Nəticədə bu dövlətlər və siyasi strukturlar arasında kəskin ziddiyətlər yaranır.

Müasir dünyada belə səciyyəli proseslər çərçivəsində faktiki olaraq heç kim tərəfindən seçilməyən "dünya hökuməti" (dünyanın daha inkişaf etmiş ölkələrinin rəhbərlərindən ibarət) formalaşır, bu "hökumətin" fəaliyyətinə haqq qazandıran "suverenliyin məhdudlaşdırılması" və ya "transmilli demokratiya" konsepsiyaları təzahür edir və reallaşır. Belə siyasi-ideoloji xətt dünyada birmənalı başa düşülmür.

Əgər Küveytə qarşı İraqın təcavüzkarlığının dəf olunmasında Küveytə kömək edən Avropa ölkələrinin hərəkətlərini demokratik dövlətlərin əksəriyyəti müdafiə etdişə, NATO-nun Kosovoda etnik münaqişəni hərbi əməliyatla həll etməsi coxsayılı etirazlar və məzəmmətlə qarşılandı.

Artıq xeyli milli dövlətlər demokratiyanın bu cür kosmopolit modelinə oriyentasiyani arzulamır, dövlətlərərəsi və transmilli qüvvələr mərkəzinin təsirinə tabe olmaq istəmirlər. Təşəkkül tapmaqdə olan yeni beynəlxalq qayda dünyada keyfiyyətcə başqa siyasi tarazlığın formallaşmasına imkan yaradır, belə tarazlıq çoxluğun və azlığın barışmasının yeni mexanizmini, dövlətlərin və xalqların suveren hüquqlarının bələşdürülməsi sahəsində mənafelərin uyğunlaşdırılmasını, beynəlxalq münaqişələrin həlli prosesinə onların təsir dərəcəsini tələb edir. Lakin bütün hallarda bu problemlər hazırkı şəraitdə demokratik qaydaların nəinki dünyada və eləcə də ayrıca ölkələrdə möhkəmlənməsinə mane olur. Nə qədər ki, beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsinə və həid münasibət işlənib hazırlanmayıb, belə halda başəriyyət demokratiyanın başlıca prinsiplərini, öz vətəndaşlarının ictimai rəyinə əsaslanan dövlət hüququnu, müstəqil siyasi xəttin müəyyənləşdirilməsini şübhə altında qoyacaqdır.

II FƏSİL PARLAMENT BAŞLICA DEMOKRATİK TƏSİSATDIR

1. Parlament anlayışı: mahiyyəti, səlahiyyətləri, funksiyaları

Parlament öz fəaliyyətini demokratik prinsiplər və dəyərlər əsasında həyata keçirən hər bir dövlətin zəruri atributudur. O, yüksək seçkili nümayəndəli orqanıdır, bəzi hallarda isə qismən təyin olunma formasında təşkil edilir. Parlament əhalinin sosial və siyasi cəhətdən fəal qruplarını təmsil

¹ Held D. Democracy and Global Order. Cambridge, 1995. P. 268, 271-272

edən nümayəndələr hesabına formalaşır və bir sıra ölkələrdə müxtəlif cür: ABŞ və Latin Amerikası ölkələrində (Braziliya, Boliviya, Meksika, Venesuela) konqres, İsveçdə Riqsdaq, Finlandiyada seym, Norveçdə stortinq, Türkiyədə Büyük Millət Məclisi, Almaniya Federativ Respublikasında Federal Məclis, Rusiyada Duma, Ukraydana Rada, Azerbaycanda Milli Məclis və s. kimi adlanır. O, bu və ya digər ölkədə müxtəlif səlahiyyətlərə malikdir.

İlk parlamentlər XII-XIII əsrlərdə təşəkkül tapmışdır. "Parlament" termini də məhz, XII-XIII əsrlərdə işlədilmişdir. İlk ispan parlamenti kortes adlanırdı. Parlament termini latin dilində danışmaq mənasını ifade edən "parla" sözündən əmələ gəlmişdir. Latin sözü olmaq etibarilə "parlementum" termini ilk başlanğıcda monarxların nahardan sonrakı səhbətini səciyyələndirirdi. Parlament məfhumu onun vətəni olan İngiltərədə XIII əsrə işlədilmişdir. İngiltərədə bu söz əvvəller hər hansı müzakirə mənasını ehtiva edirdi, sonralar "formal yiğincaları" parlament adlandırdılar. 1265-ci ildə ilk dəfə olaraq, "İngiltərinin ali şurası" təsisatı parlament kimi təsdiqlənir. Məhz, bu mənada İngiltərə parlamentin klassik vətəni hesab olunur. Heç də təsadüfi deyil ki, Uinston Çörçill "Britaniyanın yaranması" adlı kitabında yazdı: "Parlament termini siyasi mənada İngiltərədə XIII əsrə işlədilmişdir".

Parlament mürəkkəb və ziddiyyətli siyasi fenomendir. Elə buna görə ona qəti və birdəfəlik qiymət vermak qeyri-mümkündür. Ümumiyyətlə, ilk dəfə İngiltərədə nümayəndəli orqan kimi meydana gələn parlament bu gün Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Kanada, Belçika, Hindistan və digər ölkələrdə ali nümayəndəli orqan kimi fəaliyyət göstərir.

Parlament anlayışının mahiyyətini düzgün və əhatəli anlamaq məqsədilə ilk əvvəl, parlamentin **səlahiyyətləri** və **funksiyaları** barədə dolğun təsəvvürə malik olmaq vacibdir.

Parlamentin **səlahiyyəti** bir tərəfdən onun hüquqi mövqeyini, ölkənin siyasi həyatında rolunu müəyyən edən

mühüm amildir, digər tərəfdən ümummilli nümayəndəli təsisat olmaq etibarilə, parlamentin dövlət hakimiyyətinin digər orqanları ilə qarşılıqlı münasibətinin zəruri şartıdır.

Müxtəlif ölkələrdə parlamentlərin səlahiyyətləri eyni olmasa da, həmin səlahiyyətləri üç **başlıca qrupa ayırməq** olar. Birinci qrupa aid olan səlahiyyətlərin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, konstitusiyaya görə, qanunvericilik fəaliyyətinin obyekti olan məsələlərin dəqiq siyahısı hazırlanır. Bələ parlamentlər öz səlahiyyətlərinin həddini aşmaq hüququna malik deyildir. Əks halda məhkəmə parlamentin hüquqi əsasi olmayan təşəbbüslerini konstitusiyaya zidd hərəkət kimi qiymətləndirir və onu qanunvericilik imkanlarından məhrum edir, həmçinin, parlamentin təşəbbüs xarakterli qərarını qeyri-qanuni sayır.

Səlahiyyətinə görə birinci qrupa aid olan parlamentin fəaliyyətinin səciyyəvi və klassik nümunəsi ABŞ-in konstitusiyasında daha aydın nəzərə çarpir. Bu konstitusiyada ali qanunverici orqan olan konqres üçün müəyyən fəaliyyət səlahiyyətləri öz əksini tapmışdır. Eləcə də konqresin səlahiyyətlərinə aid olmayan eləvə məsələlərin siyahısı verilmişdir. Ümumiyyətlə, konqresin fəaliyyət sferasından kənardə qalan məsələlər isə ayrı-ayrı ştatların səlahiyyətlərinə şamil edilir.

Parlamentin səlahiyyəti məsəlesi ABŞ-da necadirsə, Fransada da təxminən elədir. Fransa konstitusiyasının 34-cü maddəsində parlamentin qanunvericilik fəaliyyətinin obyektiini təşkil edən məsələlərin daha da dəqiqləşdirilməsi və eləvə məsələlərlə tamamlanması müəyyən hüquqi qaydalarla əsaslanmaqla həyata keçirilə bilər. Bu konstitusiyanın 37-ci maddəsində deyilir: Qanunvericilik sahəsinə aid olmayan məsələlər inzibati qaydada həll olunur. ABŞ və Fransa ali qanunverici orqanlarının səlahiyyətlərinin müqayisəli təhlili bələ qənaətə gəlməyə əsas verir ki, əgər ABŞ-da qanunvericilik səlahiyyəti konqresə federasiya subyektləri arasında məhdudlaşdırılırsa, Fransada bu səlahiyyət parlamentlə hökumət arasında məhdudlaşdırılır. Deməli, parla-

mentin səlahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi sistemi həm federaliv və eləcə də unitar dövlətlərdə tətbiq oluna bilər. Lakin fərq ondan ibarətdir ki, səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi müxtəlif subyektlər arasında həyata keçirilir.

Səlahiyyətlərinə görə **ikinci qrupa** aid olan parlamentlər qeyri-məhdud fəaliyyət istiqamətinə malikdirlər.

Bəzən parlamentlərin hüquqi baxımdan bu və ya digər məsələ üzrə qanun qəbul etməyə səlahiyyətləri çatır. Lakin bu tipli parlamentlərin suverenliyi praktiki cəhətdən deyure (rəsmən, hüquqi baxımdan) və defaktō (faktiki olaraq, əslində) məhduddur. Bununla yanaşı, **ikinci qrupa** aid olan parlament səlahiyyətləri bir sıra ölkələrdə, məsələn, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya, İtaliya və İrlandiyada parlament sisteminin əsası hesab olunur. İtaliya və İrlandiyada hətta konstitusiya nəzarəti tətbiq olunur ki, bu da parlamentin nəzərdə tutulan geniş səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması deməkdir. Məsələn, İrlandiya konstitusiyasının 15-ci maddəsində deyilir: "Hazırkı konstitusiyaya zidd olan hər hansı qanunu parlamentin qəbul etmək hüquqi yoxdur".

Bəzən hüquqi qayda İtaliya konstitusiyasının 136-ci maddəsində də təsbit olunmuşdur. Həmin maddədə qeyd olunur ki, "konstitusiyaya zidd hesab edilən sərəncam ona dair məhkəmənin qərarı çap olunduğu gündən etibarsız sayılır".

Səlahiyyətlərinə görə **üçüncü qrupa** daxil olan parlamentlərin fəaliyyətinin fərqləndirici cəhəti bundan ibarətdir ki, onların səlahiyyət sferası vahid prinsip üzrə müəyyən olunur. Bu baxımdan Hindistan parlamenti səciyyəvidir. Hindistan parlamentinin səlahiyyəti həmin ölkənin konstitusiyasının 246-ci maddəsinə əsasən üç istiqamətdə ifadə olunur. Birinci istiqamət xüsusi səlahiyyətlərə malik olan ittifaq (federasiya) parlamentinin fəaliyyətini eks etdirir. Qanunvericilik səlahiyyətinin ikinci istiqaməti ştatların səlahiyyətini ifadə edir. Üçüncü istiqamət isə ittifaq (federasiya) və ştatların parlamentinin birgə səlahiyyəti daxildir. İttifaqla onun subyektləri arasında münaqışlı vəziyyət ya-

randıqda Hindistan konstitusiyasına görə, ittifaq parlamentinin qanunvericilik üstünlüyü saxlanılır. Deməli, bu ölkənin parlamenti ciddi konstitusiya göstərişləri ilə məhdudlaşdırılmır.

Parlementə malik olan ölkələrin konstitusiyalarında parlament dövlət hakimiyyətinin ali organları sistemində mərkəzi təsisat kimi təsbit olunmuşdur. Ümumiyyətlə, parlament xalqın siyasi təsisatı, onun müstəqilliyyinin aparıcı qüvvəsi kimi qiymətləndirilir. Lakin hazırkı şəraitdə ölkələrin xeyli hissəsində hakimiyyət sistemində parlamentin mərkəzi mövqeyinin müəyyən dərəcədə zəifləməsi nəzərə çarpir. Parlamentin rolunun qismən tənəzzülə uğraması müxtəlif ölkələrdə spesifik cəhətlərlə səciyyələnir.

Ölkələrin bir qrupunda, məsələn, qüdrətli dövlətlərdən olan Fransada parlamentin böyük səlahiyyətlərə malik olmaması konstitusiyada təsbit olunmuş və qanunlaşdırılmışdır. Bəzən hal elmi ədəbiyyatda bəzən parlamentin gücsüzlüyü kimi qiymətləndirilir.

ABŞ kimi ən qüdrətli ölkədə isə əksinə, parlament müstəqil ali qanunverici orqan kimi mövcuddur və hüquqi baxımdan onun səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdır. Lakin belə bir cəhəti qeyd edək ki, ABŞ parlamenti (konqresi) ikinci dərəcəli məsələlərin həllində müstəqildir. Sözün əsil mənasında qanunvericilik icra hakimiyyətinə – prezidentə və onun başçılıq etdiyi inzibati aparata məxsusdur fikri xeyli vaxtdır Amerikada hüquqa dair ədəbiyyatda geniş şəkildə öz əksini təpib. ABŞ-in siyaset sahəsində görkəmli tədqiqatçılarından biri olan Conson həmin fikri obrazlı şəkildə belə ifadə edir: "Bütün ölkə və konqresin özü prezidentə məməniyyətlə qanunvericilik lideri kimi baxır".

Nəhayət, bir sıra ölkələrdə (İngiltərə, Kanada, Yeni Zellandiya və s.) dövlətin idarə olunmasında ağırlıq mərkəzi parlamentin yox, hökumətin üzərinə düşür. Həmin ölkələrin hüquqi-siyasi dairələrində belə vəziyyət kabinet idarəciliyinin ən mühüm prinsipi kimi izah olunur və əsaslandırılır. Bütün bunlara baxmayaraq, dünya dövlətşünaslığında par-

lamentin funksiyaları birmənali qiymətləndirilir. Başqa sözlə, ali qanunverici orqan böyük səlahiyyətləri olan siyasi təsisat kimi əsaslandırılır. Belə əsaslandırma parlamentin fəaliyyət sferasına aid olan **üç başlıca səlahiyyətə – qanunvericilik, büdcə və hökumət üzərində nəzarətlə əlaqədardır**.

Parlament anlayışının mahiyyətini əhatəli dərk etmək baxımdan onun funksiyaları haqqında dürüst nəzəri təsvivə malik olmaq məqsədəuyğundur.

İngiltərədə konstitusiyalı monarxiyanın təşəkkül tapdırğı dövrdən parlamentin funksiyalarının müəyyən sxemi qəbul olunmuşdur. Avropanın ölkələrinin hüquqi və sosioloji ədəbiyyatında parlamentin funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində təqdirəlayiq addımlar atılmışdır. Məsələn, ingilis hüquqsuna və sosioloqu **Sidney Lou** parlamentin funksiyalarını aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirmişdir:

1. Qanunverici fəaliyyət.
2. İdarəetmə və icra sahəsində nəzarət.
3. Maliyyə siyasəti və dövlət gəlirlərinin tənzim olunması.
4. Cinayətkarlığa və şikayətlərə dair məsələlərin müzakirəsi.
5. Dövlət xadimlərinin sınaqdan keçirilməsi, parlament müzakirələrində seçilməsi və müvafiq nazir vəzifələrinə təyin olunması.

Sidney Lou bu funksiyaları parlamentin qanunvericilik fəaliyyətinin "**başlıca kateqoriyaları**" adlandırır. Qeyd edək ki, **Lounun** teklif etdiyi sxem həddən artıq milli xarakter kəsb edir. Onun parlamentin funksiyalarına dair fikri, əslində ingilis parlament sistemini səciyyələndirir. **Lounun** əsaslandığı funksiyalar müasir siyasi və hüquqi ədəbiyyatda lazımı səviyyədə qiymətləndirilsə də, hüquqsuna alımlar və politoloqlar tərəfindən dünya ölkələrinin əksəriyyəti üçün daha ümumi əhəmiyyətə malik olan funksiyalar sistemi də təklif olunur. Bu baxımdan parlamentin funksiyaları barədə **Robert Karr** tərəfindən təklif olunan fikir diqqəti cəlb edir. Onun vacib saydıgı funksiyalar bunlardır:

1. Siyasetin müəyyən edilməsi və ya siyasi xəttin parlament tərəfindən rəsmən təsdiqi.
2. Dövlət xəzinəsi üzərində nəzarət.
3. İnzibati aparat üzərində və qanunların həyata keçirilməsi prosesinə nəzarət.

4. İctimai rəya təsir.

Robert Karr əsaslandığı həmin funksiyalar universal xarakter daşıyır, yəni ölkələrin xeyli qismi üçün məqbul hesab olunur. Bu funksiyaların əhəmiyyəti və səciyyəvi cəhəti bundan ibarətdir ki, özündə hər şəydən əvvəl, qanunvericilik mahiyyətini eks etdirir. **Robert Karr** tərəfindən irəli sürülen funksiyalar sxeminin digər diqqəti cəlb edən cəhəti ictimai rəyin təsirinin siyasi baxımdan mənalandırılmasıdır. Yeri golmişkən qeyd edək ki, ictimai rəyin dövlət tərəfindən nəzərə alınması demokratik idarəciliyin qüdrətli amillərindəndir.

Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatda bu və ya digər hakimiyət orqanının, o cümlədən parlamentin həyata keçirdiyi funksiyaların təsnifikasi üçün aşağıdakı cəhətlər başlıca meyar hesab olunur;

1. Hakimiyətin hər hansı orqanının dövlət aparatında yeri.
2. Mövcud hakimiyət orqanının digər idarəetmə orqanları ilə qarşılıqlı münasibəti.
3. Hakimiyət orqanının cəmiyyətə dövlət rəhbərliyini həyata keçirməsi prosesində praktiki rolu.

Əlbəttə, unutmaq olmaz ki, parlamentin başlıca məqsədi qanunlar qəbul etməkdir. Lakin bir cəhəti də qeyd etmək vacibdir ki, müasir parlamentin qanunvericilik fəaliyyəti ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bələ ki, sənaye kapitalizminin təşəkkülü və inkişafı dövründə parlament sözün əsil mənasında hakimiyətin qanunverici orqan hesab olunurdu. Həmin dövrdə hökumətin fəaliyyəti, əslində parlamentə tabe idi və sonuncunun qəbul etdiyi qanunvericilik aktlarının sayı artırıldı, onun qanunvericilik fəaliyyətinin həcmi isə genişləndirildi. Lakin inhişarçı kapitalizmin iqtisadi

güdrətinin artması parlamentin qanunvericilik səlahiyyətlərinin tədricən məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır və onun əvvəlki səlahiyyətləri hökumətin fəaliyyət sferasında əksini tapır. Müasir dövrə sözün müəyyən mənasında **parlement qanunverici orqandan qanun təsdiq edən orqana çevrilib**. Bu real cəhəti dünyadan ən nüfuzlu hüquqsūnaları və politoloqları da təsdiqləyirlər. Hazırda parlamentin nüfuzunun təməzzülə uğramasını **Belfastdakı Britaniya Krallığı universitetinin** müəhazirəsi **Ceyms** daha dəqiq ifadə etmişdir. **Ceymsin** fikrincə, Britaniya konstitusiyasının inkişafı ona gətirib çıxardı ki, icraedici hakimiyət qanunvericilik təşəbbüslerini tam inhisara aldı. Belə mülahizələri yürüdən görkəmli alimlərdən digəri Fransa sosioloqu **Lekeldir**. Lekel Fransa respublikasının qanunvericilik praktikasını tədqiq etmək əsasında belə qənaətə gəlir ki, "parlamentin qanunvericilik təklifləri seçicilərin şüuruna təsir edə bilən mərasim-dən başqa bir şey deyildir".

Ümumiyyətlə, müasir dövrə ölkələrin əksəriyyətdə qanunvericilik təşəbbüsleri hökumətə məxsusdur. Məsələn, İngiltərə hökumətində nazirlər kabinetinin tərkibində Lordprezidentin və nümayəndələr palatasının liderinin başçılıq etdiyi qanunvericilik təklifləri komitəsi fəaliyyət göstərir. Bu komitə bilavasitə hökumətin qanunvericilik programının işlənilib hazırlanması ilə məşğuldur. İngiltərə parlamentinin fəaliyyəti isə hökumətin qanun layihələrini nəzərdən keçirmək səlahiyyəti ilə məhdudlaşır.

Prezident idarəciliyinin mövcud olduğu ölkələrdə isə konstitusiyaya görə, hökumət qanunvericilik təşəbbüsündən məhrumdur. Buna görə, hökumət qanunvericilik təşəbbüsünü dolayı yolla həyata keçirməyə məcburdur. Bu cəhət ABŞ-in nümunəsində aydın nazərə çarır. ABŞ prezidenti parlamentin qanunvericilik fəaliyyətinə formal, sifir infomasiya xarakteri daşıyan müraciət və ya məktub vasitəsilə təsir göstərir. Əslində isə, prezidentin konqressa göndərdiyi məktub qanunvericilik gücünə malikdir. Bir sözlə, prezident qanunvericilik prosesinə partiya liderlərinin iştirakı ilə

çağrılan "prezident müşaviri" və digər üsullarla həllədici təsir göstərir.

Parlament anlayışı ilə bağlı biliklərimizi zənginləşdirmək baxımdan parlament üzvünün (deputatın) hüquqi mövqeyinə dair konkret təsəvvürə yiylənmək də siyasi əhəmiyyətə malikdir. Parlament üzvü peşəkar qanunverici şəxs olmaq etibarilə, bütün milləti təmsil edir. Əhalinin müxtəlif sosial qruplarını təmsil edən nümayəndələrin parlamentdə deputat mandati əldə etmə dərəcəsinin meyari onların sosial fəallığı və siyasi yetkinliyidir.

Deputat mandati dövlət vəzifələrində və digər vəzifələrdə çalışan şəxslərlə müqayisədə deputata müəyyən üstünlük verir və onun hüquqi mövqeyini möhkəmləndirir. Bir qayda olaraq konstitusiya və ya müvafiq qanunvericilik deputat mandatının digər vəzifələrlə bir araya sığmamasının meyarlarını və əlamətlərini müəyyən edir. Bu, mahiyyət etibarilə belə bir cəhəti ifadə edir ki, parlamentdəki fəaliyyət deputatın yeganə fəaliyyət sferasıdır (nazir vəzifəsi daşıyan şəxslər istisna olmaqla). Deputatin peşəkarlığı nəzəri cəhətdən "hakimiyətin bölünməsi" prinsipi ilə şərtlənir. Həmin prinsip isə qanunverici və icraedici hakimiyətin birləşməsini qadağan edir. Təəssüf ki, ölkələrin cüzi qismində həmin prinsip pozulur.

Parlamentlə parlamentarizmin nisbəti məsələsini açıqlamaq da vacib və faydalıdır.

Qanunvericilik orqanlarının icraedici orqanlardan üstünlük təşkil etdiyi dövlətlərdə siyasi hakimiyət sistemi parlamentarizm adlanır. Parlamentarizm bu və ya digər ölkədə cəmiyyətə dövlət rəhbərliyi sistemidir. Parlamentarizm qanunverici və icra funksiyalarının dəqiq bölüsdürüləsi, qanunvericilik orqanı olmaq etibarilə, parlamentə digər dövlət orqanlarına nisbətan üstünlük verilməsi ilə səciyyələnir. Parlamentarizm şəraitində hökumət parlament tərəfindən təşkil olunur və onun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Başqa sözlə, parlamentarizm dövlət hakimiyəti və idarəciliyi mexanizmində seçkili orqanın formal cəhətdən başlıca mövqe tut-

masıdır. Parlamentarizm kapitalizmin təşəkkül taplığı ilk dövr üçün səciyyəvi olan siyasi hakimiyət sistemidir. XIX əsr parlamentarizmin yüksək səviyyədə inkişafı dövründür. Müasir dünyamız isə parlamentarizmə nisbətən idarəçilik orqanlarının rolunun artması və hökumətlərin parlamentin bir çox funksiyalarını, o cümlədən qanunvericilik funksiyasını öz əlinə alması ilə diqqəti cəlb edir.

2. Parlamentin strukturu

Bütün ölkələrin parlamentləri mahiyyətinə və fəaliyyət xarakterinə görə fərdi, özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Bunnunla yanaşı, həmin parlamentlərə bir sıra ümumi əlamətlər xasdır. Bu əlamətlər dünya parlamentlərinin sistemləşdirilməsi üçün başlıca şərtdir. Müasir parlamentlər, əsasən aşağıdakı üç əlamət üzrə sistemləşdirilir:

- 1) Parlamentin strukturu, 2) parlamentin səlahiyyətlərinin həcmi, 3) sosial tərkib.

Parlamentlər strukturuna görə ikipalatalı (bikameral) və ya birpalatalı (unikameral) ola bilər. Parlamentlərin ənənəvi təşəkkül tarixi ikipalatalılıqla səciyyələnir. Lakin XX əsrin ikinci yarısından etibarən, bu qanuna uyğunluq mü hüüm dəyişikliyi uğramışdır. Belə ki, müstəmləkə sisteminən azad olan və müstəqəl inkişaf yoluna qədəm qoyan ölkələr praktiki şəkildə ikipalatalı parlament sistemini inkar etmiş və birpalatalı parlamentə üstünlük vermişlər. Hətta klassik kapitalist ölkələrinin müəyyən hissəsi müxtəlif mülahizələrə görə, birpalatalı parlament idarə sistemini keçmişlər.

Politologiyaya dair bəzi tədqiqat işlərində parlamentə malik ölkələrdə ikipalatalı sistemin sayca üstünlük təşkil etməsi iddia olunur. Əslində isə, belə deyildir. Hazırda dünya parlamentlərinin əksəriyyəti birpalatalıdır. İndi dünyada elə bir qitə yoxdur ki, orada ikipalatalı parlament üstünlük təşkil etsin. Faktlara müraciət edək. Avropada 23 dövlətdən 12-si birpalatalı parlamentə malikdir (keçmiş sosialist ölkə-

ləri buraya daxil deyil). Həmin göstərici digər qitələrdə də aydın nəzərə çarpar. Məsələn, Afrikada parlamentə malik olan 36 dövlətdən 26-də birpalatalı parlament sistemi, Amerika qitəsində 22 dövlətdən 11-də, Asiya, Avstraliya və Okeaniyada isə 22 dövlətdən 11-də birpalatalı parlament mövcuddur.

İlk parlamentlərin iki palatalılıq formasında təşəkkül tapması bir sıra amillərlə bağlıdır. Əvvəla, yuxarı palata aristokratiyanı təmsil etmək məqsədilə yaradılıb. İkincisi isə o, dövlət hakimiyyətinin yüksək orqanları sistemində demokratik ünsürlərə malik olan aşağı palata ilə tarazlığı saxlamaq üçün təşkil olunmuşdur. Klassik kapitalist ölkələrinin ideoloqları həmisi ikipalatalı parlamentə böyük üstünlük vermiş və bu parlament sistemini demokratianın dəyərlərindən biri kimi əsaslandırmaga səy göstəmişlər. Məsələn, XX əsrin nüfuzlu siyasi xadimlərindən biri olan Çörçill özünəməxsus qətiyyətlə qeyd edirdi ki, "mən indiyə qədər demokratik təsisatlara malik elə bir ölkə tanımırıam ki, o, birpalatalı parlament idarə sistemini qəbul etsin. Mənə elə bir azad, demokratik konstitusiyası göstərin ki, o, birpalatalı idarə prinsiplərinə əsaslanır".

İkipalatalı və birpalatalı parlamentlərin formallaşması ümumi və forqlı cəhətlər kəsb edir. Həmin palataların təşəkkülünün ümumi əlamətlərindən biri bundan ibarətdir ki, ikipalatalı parlamentin aşağı palatası və birpalatalı parlament ümumi, bərabər və birbaşa seçki əsasında şəxsi və gizli səsverme yolu ilə təşkil olunur. Həm ikipalatalı, və eləcə də birpalatalı parlamentlərin səlahiyyəti ölkələrin böyük əksəriyyətində parlamentin ilk iclası günü başlanır və sonuncu iclasda başa çatır. Lakin bu palataların səlahiyyət müddəti bütün ölkələrdə eyni deyildir.

İkipalatalı parlamentin yuxarı palatası birbaşa, bəzi hallarda isə dolayı yolla, yəni çoxdərəcəli seçki əsasında təşkil olunur.

Yuxarı palatanın birbaşa seçki əsasında formallaşması ABŞ, İtaliya və s. dövlətlərdə, dolayı yolla təşkili isə Fransa,

Hindistan və digər ölkələrdə həyata keçirilir.

İkipalatalı və birpalatalı parlamentdə komitələr, yaxud komissiyalar fəaliyyət göstərirler. Parlament komissiyaları parlamentin köməkçi orqanlarıdır. Komissiyalar içərisində qanunverici parlament komissiyaları başlıca rol oynayırlar. Qanunverici parlament komissiyaları **daimi**, **müvəqqəti** və **xüsusi formada** mövcuddur. Daimi komissiyalar yarandığı vaxtdan parlamentin səlahiyyət müddəti başa çatana qədər fəaliyyət göstərir. **Müvəqqəti komissiyalar** öz fəaliyyətini müvafiq parlament qanunvericiliyində nəzərdə tutulan qayda əsasında, palataların səlahiyyət vaxtinin müxtəlif məqamlarında dayandırır. **Xüsusi komissiyaların** fəaliyyətini səciyyələndirən cəhət isə peşəkar parlament üzvlərindən təşkil olunmasıdır, başqa sözlə, yüksək səviyyədə ixtisaslaşdırılmış komissiya kimi formalaslaşdırılır. Avropa dövlətlərinin əksəriyyətində daimi qanunverici parlament komissiyaları fəaliyyət göstərir. Reqlamentə görə, parlament komissiyaları seçilir. Federativ dövlət formasının mövcud olduğu ölkələrdə ikipalatalılıq mövcuddur. Birpalatalı parlament isə başlıca olaraq unitar dövlətlərdə (Panama, Boliviya, Azərbaycan və s.) təşkil olunur. Bütövlükdə ikipalatalı parlamentin həyata keçirdiyi səlahiyyətlər birpalatalı parlamentə malik ölkələrdə məhz, mövcud vahid palata tərəfindən icra olunur. İkipalatalı parlamentlərin fəaliyyət predmetinə daxil olan məsələlər əvvəl aşağı, sonra isə yuxarı palatada müzakirə olunur və müvafiq qərarlar qəbul edilir. Birpalatalı parlamentdə müzakirə edilən müxtəlif məsələlər isə əvvəl ayrı-ayrı komitələrdə və ya komisiyalarda nəzərdən keçirilir, bundan sonra parlamentin ümumi müzakirəsinə təqdim olunur.

İkipalatalı və birpalatalı parlamentin fəaliyyətinin bu fərqli cəhətləri heç də ikipalatalı parlament sistemində mövcud olan daimi komitələrin və yaxud komissiyaların unudulması kimi başa düşülməlidir.

İkipalatalı parlament sistemi ilə səciyyələnən federativ dövlət formasının spesifik cəhətləri təbii olaraq, ikipalatalı

parlamentin strukturunda və fəaliyyətində müəyyən özünə-məxsusluq doğurur. Federativ dövlət forması kimi səciyyələnən ölkələr mahiyyət etibarilə, bir tərəfdən vahid dövlət kimi mövcuddur, digər tərəfdən isə federasiya subyektlərinə (ştatlara, əyalətlərə, respublikalara və s.) malikdirlər. Məsələn, hazırda ABŞ-da federasiya subyektləri ştatlardırsa, keçmiş SSRİ-də bu subyektlər respublikalardan ibarət idi. Bir sözlə, Federativ ölkələrin inkişafının spesifik şəraiti hər iki palatanın – aşağı və yuxarı palataların hər birinin formalaslaşmasında və iş əsulunda səciyyəvi xüsusiyyətləri şərtləndirir. Məsələn, bütün ölkənin mənafeyini ifadə edən aşağı palatanın deputati ümumi və birbaşa seçki yolu ilə seçilirsə, federasiya subyektlərinin mənafeyini təmsil edən yuxarı palatanın üzvü seçilə bilər, təyin edilir. Federasiyanın bütün subyektləri öz miqyasından (böyük və ya kiçikliyindən), əhalisinin sayından asılı olmayaraq, palatanın tərkibində eyni sayıda nümayəndə ilə təmsil olunur. Məsələn, ABŞ-da yuxarı palatanın (senatın) tərkibinə hər statdan altı il müddətinə iki nəfər senator seçilir. Senatın üçdə bir hissəsi hər iki ilden sonra təzelənir. Ştatların səfirleri sayılan senatorlar onları seçən ştatlar qarşısında məsuliyyət daşıımlılar. Parlament üzvünün öz seçiciləri qarşısında məsuliyyət daşıımasının Avropanın bir sıra ölkələrində da diqqəti cəlb edir. Yeri gəlmışken qeyd edək ki, seçicilər qarşısında məsuliyyət daşıımaq hələ ilk parlamentlərin təşəkkül tapdığı vaxtdan mövcuddur. Seçicilər qarşısında məsuliyyət daşıımaq parlamentə malik Avropa ölkələrində tarixən deputatin əldə etdiyi "imperativ mandatla" şərtlənmişdir. Lakin XVII-XVIII əsrlərdə imperativ mandatın ləğvi ideyası irəli sürürlür. Bu ideya ilk dəfə ingilis nəzəriyyəcisi ser **Edvard Kok** tərəfindən onun "İngiltərənin hüquqi təsisatı" (1630-cu il) kitabında öz əksini tapmışdır, sonralar isə ingilis konstitusiya hüququnun klassiki **Edmund Berk** imperativ mandatı və deputatin hər hansı təlimata təbe olmasını qətiyyətlə pişləmişdir. Parlament üzvünün öz seçiciləri qarşısında deyil, məhz, bütün millət qarşısında məsuliyyəti demokratianın mahiyyətin-

dən irəli gəlir. Hazırda nəinki ABŞ-da, həmçinin Avropanın Almaniya, Fransa və İtaliya kimi demokratik ölkələrində imperativ mandat lağv edilmiş və deputatin mənşəb olduğu parlament vəzifəsindən geri çağrılması qadağan olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, imperativ mandatın lağvi və deputatin parlamentdən geri çağırılmaması bir sıra Avropa ölkələrinin konstitusiyalarında təsbit edilmişdir. AFR-nin konstitusiyasının 38-ci maddəsində qəti şəkildə qeyd olunur ki, "alman bundestaqının deputati bütün xalqı təmsil edir və buna görə də yalnız öz vicedanına tabedir". Buradan belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, deputatin yerinə yetirdiyi vəzifələr onun əldə etdiyi mandatla deyil, məhz xalqa sədəqəti ilə şərtlənir. Əlbəttə, parlament üzvünün vətənə, millətə vicedanla, təmənnasız xidməti onun vətəndaşlıq statusudur.

İkipalatalı parlamentin fəaliyyəti ABŞ-dakı kimi digər federativ dövlətlərdə də özünəməxsusluq kəsb edir. Məsələn, AFR-də yuxarı palata - bundesrat seçilmir. O, alman torpaqlarının hökumət nümayəndələrindən təşkil olunur. Bundesratın təşkilində alman torpaqlarının əhalisi iştirak etmir. Lakin əhalinin sayından asılı olaraq, hər bir torpaq sahəsinin bundesratda 35 nümayəndəsi təmsil oluna bilər. Bundesratın üzvləri torpaqların hökumətləri tərəfindən təyin olunur və lazımlı gəldikdə geri çağrılır. Bundesrat daim fəaliyyət göstərən orqandır. Konstitusiya qanunları müstəsna olmaqla, digər qanunlar bundesratda sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Bundesrat heç kəs tərəfindən buraxıla bilməz. O, konstitusiyanın və torpaqların sərhədlərinin dəyişdirilməsi, maliyyə, vergi və sair məsələlər üzrə bundestaqın - aşağı palatanın qəbul etdiyi qanunları təsdiqləyir. Əgər bundesrat bu qanunlarla razılaşmazsa, o zaman veto hüququndan istifadə edir.

İkipalatalı parlament sistemi **unitar dövlətlərdə** də mövcud ola bilər. Məsələn, İtaliyada parlament iki bərabər hüquqlu palatadan - senatdan (yuxarı palata) və deputatlar palatasından (aşağı palata) ibarətdir. İtaliya parlamentli respublikadır. 1947-ci il konstitusiyasına əsasən, ölkədə qə-

nunvericilik hakimiyət funksiyası parlament tərəfindən həyata keçirilir. Palataların iclaslarını aparmaq üçün hər palata öz üzvlərindən sədr (spiker) və rəyasət heyəti seçilir. Respublika prezidenti müxtəlif fəaliyyət sahələrində görkəmli nailiyyətləri ilə fərqlənən və vətənin səhrətini ucaldan beş nəfər vətəndaşı ömürlük senator seçə bilər. Konstitusiyaya görə, parlamentin səlahiyyətinə qanunlar vermek, hökumətin fəaliyyətinə nəzarət, müharibə elan etmək, beynəlxalq müqavilələri təsdiqləmək, büdcə haqqında hesabatı təsdiq etmək və s. daxildir. Konstitusiyanın 71-ci maddəsində xalqın qanunvericilik təşəbbüsü təsbit olunmuşdur. Bu işə o deməkdir ki, 50 min nəfərdən ibarət olan seçicilər öz adından qanun layihəsi irəli sürə bilər. Palatalara təqdim olunmuş qanun layihəsi ilk növbədə komissiyalarda müzakirə olunur, sonra palataların ümumi iclaslarına göndərilir. Qanunlara palatalarda iki dəfə baxılır və mütləq səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Qanun parlamentdə qəbul olunduqdan sonra, prezident tərəfindən imzalanır və qüvvəyə minir.

Böyük Britaniyada qanunvericilik hakimiyəti monarxdan (ölə bağıcısından), icma və lordlar palatasından ibarət olan parlamentə məxsusdur. Lakin hazırda İngiltərə parlamentinin, xüsusilə icma palatasının rolü azalaraq əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir. Çünkü mühüm siyasi xarakterli məsələlər parlamentin palatalarında deyil, məhz, hökumətin iclaslarında həll olunur. Parlamentin səlahiyyətləri faktiki olaraq hökumət vasitəsilə həyata keçirilir. Qanunvericilik təşəbbüsü praktiki baxımdan hökumətə məxsusdur. Deputatların qəbul etdiyi hər hansı qanun layihəsi hökumət tərəfində bəyənilmədikdə qəbul edilmir.

Ali qanunverici orqan olmaq etibarilə, İngiltərə parlamenti iki palatadan - icma palatası və lordlar palatasından ibarətdir. Majoritar seçki sistemi şəraitində icma palatasının deputatlığına iki əsas partiyanın - mühavizakarların və leyborislərin nümayəndələri seçilir. Qanuna görə, baş nazir parlamentin buraxılmasını kraldan tələb edə bilər. İcma palatasının səlahiyyətinə icraedici orqanların fəaliyyə-

tinə nəzarət, kabinetin hesabatını dinləmək, ona etimad məsaləsini həll etmək və s. vəzifələr aiddir. Əslində isə icma palatası kabinetə deyil, məhz, kabinet icma palatasına nəzarət edir. Hökumət parlamenti buraxmaq səlahiyyətinə malikdir.

Lordlar palatası isə parlamentin imtiyazlı palatası olub varislik hüququ əsasında təşkil olunur. Bu palatanın üzvləri seçilir (21 per müstəsna olmaqla), varislik qaydasında təyin olunur. Lordlar palatasının fəaliyyətinə baş nazirin təqdimi ilə kral tərəfindən təyin olunmuş Lord-kansler sədrlik edir. Lord-kansler hökumətin üzvüdür və baş nazirə təbedir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühüm əhəmiyyətə malik qanun layihələrinin üçdə iki hissəsi icma palatası tərəfindən hazırlanıb müzakirəyə təqdim edilir. Qanun layihəsi parlamentdə müzakirə olunduqdan və hər iki palata tərəfindən bəyəniləndikdən sonra kral tərəfindən təsdiqlənir və o, qanun layihəsinin qüvvəyə mindiyin elan edir.

Yaponiya parlamenti iki palatadan ibarətdir: Nümayəndələr palatası və məsləhətçilər palatası. Parlament qəbul etdiyi qərar əsasında öz üzvləri içərisindən baş nazir seçilir. Baş nazir isə parlament üzvlərindən dövlət nazirlərini təyin edir. Əgər nümayəndələr palatası hökumətə etimad göstərməmək barədə qərar layihəsi qəbul edərsə və 10 gün müddətində həmin palata hökumət tərəfindən buraxılmazsa, belə halda hökumət bütün üzvləri ilə istəfa vermalıdır.

Birpalatalı parlamentlər isə unitar dövlətlərdə mövcuddur. Unitar dövlətlərin özünəməxsus, spesifik inkişaf şəraitini birpalatalı parlament sisteminin mahiyyətində öz əksini tapır. Unitar dövlət formasının mövcud olduğu ölkələrdə birpalatalı parlamentin nəinki strukturunda və səlahiyyətlərinində, həmçinin onun sosial tərkibində və fəaliyyərində iki palatalılıqla müqayisədə fərqli cəhətlər təzahür edir. Bu baxımdan Finlandiya parlamentinin mahiyyəti və səlahiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Finlandiya respublikasının ali qanunvericilik orqanı seymdir. Seym adlanan Finlandiya parlamenti birpalatalı-

dır. Bu ölkənin konstitusiyasının 2-ci paraqrafında qeyd olunur ki, qanunverici hakimiyyət seym tərəfindən respublika prezidenti ilə birlikdə həyata keçirilir. 1928-ci il yanvarın 13-də seymin təşkili və fəaliyyəti haqqında nizamnamə qəbul olunmuşdur. Seym 200 deputatdan ibarət olub proporsional seçki sistemi ilə 4 il müddətinə seçilir. Seym ildə bir dəfə öz növbəti sesiyasını çağırır. Finlandiya prezidenti seymin fəvqəladə sesiyasını çağırmaq hüququna malikdir. Seymin səlahiyyətlərinə qanunlar vermək, bütçəni təsdiq etmək, konstitusiyani dəyişdirmək, hökumətin fəaliyyətinə nəzarət, beynəlxalq müqavilələr bağlamaq və s. daxildir. Seymin hər sesiyasında sədr, iki nəfər sədr müavini və 5 daimi komissiya seçilir. Həmin komissiyalar bunlardır: 1. Konstitusiya komissiyası. 2. Qanunvericilik komissiyası. 3. Xarici işlər komissiyası. 4. Maliyyə komissiyası. 5. Bank işləri komissiyası.

Hər bir komissiya təşkil olunduqdan sonra ən gec 2 gün ərzində öz iclasını çağırmalı və seymin ümumi iclası üçün bütün zəruri məsələlərə dair rəyini hazırlamalıdır. Seymin nizamnaməsinin 66-ci maddəsinə görə, qanun layihələri üç oxunuşdan keçəlməlidir. Üçüncü oxunuşda qanun layihəsi səsə qoyulur. Seym ikinci oxunuşda bəyənilən qanun layihəsini qəbul və ya rədd edə bilər.

Unitar dövlət olan **Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi** də birpalatalıdır. Birpalatalı və iki palatalı parlamentlər üçün səciyyəvi olan ümumi prinsiplər Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin strukturunda, sosial tərkibində və səlahiyyətlərində öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL SEÇKİ SİSTEMLƏRİ

1. Seçkilər siyasi sistemin yeniləşməsi texnologiyasıdır

Seçki sistemi son dərəcə mürəkkəb və dinamik hadisədir. Hər bir ölkədə onun konkret məzmunu müxtəlifdir və bir ölkə çərçivəsində seçki sisteminin məzmunu vaxtı gələndə coxsayılı şəraitin təsiri altında dəyişir. O, yerli orqanlar-

dan tutmuş ölkə Prezidentinə qədər nümayəndəli hakimiyət sisteminin formalşması prosesinin həyata keçirilməsi üsuludur.

Seçkilər müasir demokratik cəmiyyətdə siyasi prosesin ayrılmaz hissəsidir. O, böyük siyasetə üz tutan insana əlverişli imkan, parlamentin deputatı (millət vəkili), qubernator və ya ölkə prezidenti olmağa isə zərər yaradır. Bununla yanaşı, seçkilər zamanı vətəndaşlar fəal siyasi həyata cəlb edilir, onlar ali dövlət orqanlarının şəxsi tərkibinə təsir göstərmək imkanları baxımından özlərinin əhəmiyyətini hiss etməyə başlayırlar.

Fəaliyyətdə olan hər bir orqanizm kimi, siyasi sistem də dinamik sabitlik vəziyyətində olmalıdır, başqa sözlə, qeyri-sabitləşdirici xarici və daxili təsirlərə qarşı möhkəm, dayanıqlı reaksiya verməli, eyni zamanda öz tərəqqisini, yeniləşməsini, inkişafını təmin etməlidir. Siyasi sistemin yeniləşməsinin bir sıra yolları, mexanizmi və texnologiyası mövcuddur: siyasi təsisatların dəyişməsi; yeni partiyaların və siyasi fəaliyyətin digər subyektlərinin formalşması; partiya sistemlərinin transformasiyası; Konstitusiyaya düzəliş; dövlətin və cəmiyyətin başlıca məsələlərinin inkişafına aid referendum; qarşılılı münasibətlər haqqında müqavilə; kütləvi informasiya vasitələrinin oriyentasiyasında əhəmiyyətli dəyişiklik; qanunverici və icraedici hakimiyyyətə seçkilər və s., bir sözlə, siyasi sistemin bütün yarimsistemlərində mümkün ola bilən dəyişikliklərin həyata keçirilməsi (təsisath, normativ, funksional və digər yarimsistemlərdə).

Seçkilər cəmiyyətin siyasi sisteminin yeniləşməsinin ən əhəmiyyətli texnologiyasıdır. Maraqlıdır ki, bəzi ölkələrdə, xüsusilə demokratikləşmə prosesinə son illər (postsovət məkanında) qədəm qoyan Rusiya kimi böyük bir ölkədə seçkilərin keçirilməməsi tezisini irəli sürənlərə təsadüf edilir. Məsələn, həmin ölkədə seçkilərin keçirilməməsini iddia edənlər aşağıdakı cəhətlərə əsaslanırlar: qanunlar təkmilləşmiş səviyyədə deyil, çoxlu yanlışlıqlarla səciyyələnir, yenidən işlənib hazırlanması və tamamlanması tələb olunur; seçki kam-

paniyalarının nəticələrinə görə, bir sıra şəhərlərdə əvvəllerin cinayətkarlıq edən liderlər hakimiyətə gelirlər, bununla bağlı rəhbərliyi seçmək yox, təyin etmək lazımdır; nisbi sabitliyin zəif vəziyyəti seçkilərin pozulmasına səbəb olur, bu na görə onların keçirilməsinə ehtiyac duyulmur; icraedici hakimiyyyətin qanunverici müxalifət orqanları islahatların gedisi ləngidir, nümayəndəli hakimiyyyətsiz də keçirmək mümkündür; Dumanın yeni tərkibi yaxşı qaydada, işgüzar olmayacağı, buna görə də yeni seçkilərin mənası yoxdur; Mərkəzi Seçki Komissiyası saxtakarlığın olmayacağına təminat verə bilməz; xalq seçkilərdən yorulub, işləmək lazımdır, "siyasi oyun" oynamamaq yox və s.

Əvvəla, qeyd edək ki, seçkilərin keçirilməsini inkar edən rus ideoloqları tarixən demokratik quruculuq prosesindən xeyli uzaq olan ölkəni təmsil edirlər, ikinci onlar keçmiş totalitar cəmiyyətin "vətəninin" nümayəndəlidir, nəhayət, Rusyanın indiki siyasi, iqtisadi, hərbi və digər durumu, eləcə də bu ölkədə etnik ziddiyyətlərin güclənməsi demokratik tranziti çətinləşdirir. Bir sözlə, seçkilərin keçirilməməsinin tərəfdarları bu məqsədlə, təmsil etdikləri ölkənin demokratiyaya zidd məqamlarını əsas götürürler. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, seçki kampaniyasında baş verən neqativ hallar, həmçinin, saxtalasdırma keçmiş SSRİ-nin tərkib hissəsi olan və hazırda müstəqillik əldə edən ölkələrin böyük əksəriyyətində (və ümumiyyətlə, dünyada) nəzərə çarpar, seçki prosesi subyektiv əyintilərə məruz qalır. Ümumiyyətlə, siyasi sistemin tərkibinin, strukturunun demokratik yeniləşməsi aşağıdakı məqamların reallaşmasını ifadə edir:

- Əsas Qanuna müvafiq olaraq, vətəndaşlara və siyasi qüvvələrə siyasi həyatda iştirak etmək üçün öz konstitusiya hüquqlarını reallaşdırmaq imkanları (seçmək və seçilmək) verilməsi;

- dövlətin vətəndaşlarında fəaliyyətdə olan qanuna və onənlərə hörmət və tabe olmaq tərbiyəsi;

- siyasi partiyaların, seçilən deputatların, cəmiyyətin

inkışaf paradigmاسının konstitusiyası ilə dəqiqləşdirilməsi imkanları (program məqsədləri vasitəsilə);

- siyasi partiyaların çəkisinin və nüfuzunun, onların müasir siyasi kursun formallaşmasında iştirakı imkanlarının real müyyənləşdirilməsi;

- kadrların hazırlanması, seçilməsi və tərbiyəsi imkanları - son nticədə siyasi elitanın yeniləşməsi;

- qanunverici orqanın və ya bu və digər liderin legitimliyinin (yeniləşməsinin) güclənməsi;

- parlamentin strukturunun iqtisadi, siyasi həyatın dəyişilən şəraitinə, cəmiyyətin sosial stratifikasiyasına müvafiq olaraq qaydaya salınması;

- seçicilərin daha çox hissəsini öz tərəfinə cəlb etməyi bacaran siyasi partiyaların təcrübəsinin möhkəmləndirilməsi və təbliğİ;

- partiya sisteminin formallaşdırılması və strukturlaşdırılması, onun cəmiyyətin adekvat tələbatı səviyyəsinə çatdırılması;

- ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə "demokratik hüquqi dövlət" imicinin saxlanması və möhkəmləndirilməsi;

- liderlərin və bütüvlükde bütün cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi;

- ölkənin əsas Qanunu olan Konstitusiya və eləcə də onu heç kimin pozmasına yol verilməməsi.

Lakin müasir dövlətlərdə və onların siyasi təsisatlarında hakimiyət səlahiyyətlərinin reallaşmasının vasitəli forması daha geniş yayılmışdır, belə halda bir siyasi subyekt digər siyasi subyekti nümayəndəsinin rolunu yerinə yetirir. Siyasi münasibətlər tarixi göstərir ki, hökmranlıq edən subyekt son dərəcə nadir hallarda öz adından çıxış edir. Məsələn, XIV Lüdovik deyirdi ki, "Dövlət mən özüməm". Bir qayda olaraq, belə subyekt özünü faktiki baxımdan digər siyasi qüvvələrin (dövlətin və ya onun təsisatının, millətin, sifin, təbəqənin, siyasi partiyanın, müəyyənən orazının əhalisinin və s.) nümayəndəsi hesab edir. Siyasi subyektlər arasında münasibətlərdə onlardan birinin digərinin nümayən-

dəsi kimi çıxış etməsi, başqa sözle, birincinin hakimiyət səlahiyyətlərini və digər siyasi fəaliyyəti həyata keçirməsi siyasi nümayəndəlik münasibəti adlanır.

Tarixdə xeyli bu cür siyasi nümayəndəlik münasibətinin müxtəlif təşəkkül üsulları mövcud olmuşdur¹.

Müasir dövlətlərdə siyasi nümayəndəliyin formallaşmasının daha geniş yayılan üsulu hakimiyətə nümayəndə göndərilməsidir. İndiki demokratik dövlətlərdə hakimiyətə nümayəndə göndərilməsinin iki istiqamətini fərqləndirmək olar: "aşağıdan yuxarı" və "yuxarıdan aşağı". Birinci halda xalq öz səlahiyyətini demokratik seçkilər vasitəsilə öz nümayəndəsinə (prezidentə, parlamentin deputatına) verir. Hakimiyət səlahiyyətlərinin sonrakı bölgüsündə prezident və ya parlament icraedici səlahiyyəti baş nazirə, o isə nazirlərə həvalə edir.

Nümayəndəlik münasibətinin "yuxarıdan aşağı" göndərilməsi isə idarəetmə münasibətlərinin, rəhbərlik və tabelik münasibətlərinin təşəkkülüne gətirib çıxarır. Siyasi nümayəndəliyin belə növünü formal nümayəndəlik kimi müəyyənləşdirmək olar (rəhbərə onun nümayəndələri arasında şəxsi münasibətlərdən asılı olmayıaraq).

Hakimiyət orqanlarına seçkilərdə xalq tərəfindən hakimiyət münasibətlərinə nümayəndə göndərilməsi seçicilər-İ həmin orqanların nümayəndələri arasında belə bir inamlı münasibət yaradır ki, seçilmiş nümayəndə seçicilərin mənəfeyini ifadə və müdafiə edəcək. Bu cür münasibəti qeyri-formal nümayəndəlik münasibəti hesab etmək olar. Siyasi nümayəndəlik münasibəti siyasi münasibətlərin digər növləri ilə sıx əlaqə kəsb edir.

Siyasi nümayəndəlik münasibətinin müqavilə praktikası nəzəri ifadəsinə hakimiyət və cəmiyyət (dövlət və xalq) arasında müqavilə münasibətləri konsepsiyasında tapmışdır. Xalqın dövlətə qayda yaratmaq hüququ verməsinə razılığı ideyəsi ilk dəfə T.Hobbsun "Vətəndaş haqqında" və "Le-

¹ Вах: Политология. Под общ. ред. В.К.Мокшина. М., 2010. С. 246

viafan" adlı eserlerinde, sonra ise İ.İ.Russonun "İctimai müqavilə haqqında və ya "Siyasi hüququn prinsipləri" əsərində öz əksini tapdı.

Xalq suverenliyi nəzəriyyəsinə görə, hakimiyyətin əsas mənbəyi və ona nümayəndə göndərilməsinin başlıca subyekti **xalqdır**. Vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü etnik birliyin suveren xalq kimi təşkilı sayəsində baş verir. Hakimiyyət səlahiyyətlərinin ayrı-ayrı və ya kollektiv siyasetçilər nümunəsində xalqın nümayəndələrinə verilməsi demokratik üsullar gedişində – siyasi hakimiyyət orqanlarına seçkilərdə həyata keçirilir. Seçkilərin effektivliyinin başlıca amili isə vətəndaş cəmiyyətinin yetkinlik dərəcəsi və onun səviyyəsinə uyğun olan partiya sisteminin inkişafıdır.

2. Seçkinin prinsipləri və funksiyaları

Demokratik seçimlər bir sıra prinsiplərlə müəyyən olunur. Onlar dəyərlə mahiyyət kəsb etməklə, seçimlərin nümayəndəli mexanizmini təmin edir. Bu prinsiplər seçki qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur, həmin qanunvericiliyin başlıca vəzifəsi insanların ən əhəmiyyətli hüquqlarından birini – **səsvermə hüququnu və ya səs hüququnu təmin etməkdən** ibarətdir.

"Səsvermə" çox qədim terminidir. O, bizi antik Sparta-dan gəlib çıxmışdır. Orada dövlət hakimiyyətinin ali orqanı (gerusiya) ümumi iclas (apela) gedişində ümumi qışqırıq (qışqırma səsi) vasitəsilə formalasılmışdır, başqa sözə, gerusiyanın üzvü o adam seçiliirdi ki, icladakılar onun seçilməsi üçün daha çox qışqırıldılar. Antik Afinadan isə bize "seçki qutusu" anlayışı bəxş edilmişdir. Qədim afinalılar səsvermə gedişində seçki qutusuna məhz qara və ya ağ rəngdə daşları – bülletenləri atırdılar. Buradan da "əleyhine" "səs vermek" anlayışının sinonimi kimi "qara şarı gizlincə at" ifadəsi işlədilmişdir. Afinada qara rəngli daş "əleyhine" səs verməyi ifadə edirdi. Səs hüququ ən başlıca hüquqdur, onşuz digər hüquqlar mənə kəsb etmir. Demokratik seçimlərin ümumbaşarı dəyərlərini inkar etmək hakimiyyət iddiasında olan so-

sial-siyasi qüvvələrin avtoritar və ya totalitar səylərini ifadə edir. Bunu praktikada rus bolşevizmi, İtaliya faşizmi və alman milli-sosializmi təsdiqləmişdir.

Parlement demokratiyası ilə səciyyələnən ölkələrin konstitusiyalarında hər seydən əvvəl, nümayəndəli orqanların seçkili olması və onun formallaşmasında xalqın ayrılmaz hüququ prinsipi möhkəmləndirilir. Bir qayda olaraq, konstitusiyanın mətnlərində seçimlərin ümumiliyi prinsipinin məzmunu açıqlanır.

Ümumilik prinsipi müəyyən yaş həddinə çatmış vətəndaşların seçmək və seçilmək hüququnu təcəssüm etdirir. Bu prinsip bütün əhalinin seçici kimi **fəal hüququnu** və eləcə də hakimiyyət orqanlarına namizəd kimi **passiv hüququnu** eks etdirir. Başqa sözə, fəal seçki hüququ dedikdə dövlət hakimiyyəti orqanlarının, bələdiyyələrin seçimləsində əhalinin səsvermədə iştirakı hüququnun təmin olunması başa düşülür. Passiv hüququ isə ayrı-ayrı şəxslərin seçkili dövlət orqanlarına, həmçinin digər seçimlərə öz namizədliyini irəli sürmək imkanına malik olmasını ifadə edir.

Ümumi seçki hüququ ölkənin bütün vətəndaşlarının dövlət hakimiyyəti orqanlarının və digər orqanların seçimləsində iştirakı hüququnu nəzərdə tutur. Demokratiya şəraitində ümumi seçki hüququnun həyata keçirilməsinin ən zəruri üsullarından biri məhz səsvermə sayılır.

Müsəir demokratik seçimlərin vacib **prinsiplərindən** biri **bərabər seçki hüququ**dur. Onun parktiki təcəssümü bundan ibarətdir ki, qanunvericilik orqanına deputatlar seçilir, hər bir deputat (millət vəkili) eyni sayıda seçicilərdən seçilir, hər bir seçici isə ümumi elektoral qərara eyni dərəcədə təsir göstərir. Bu prinsipin gözlənilməsini təmin etmək heç də asan deyildir. Bərabər seçki hüququ prinsipinə riayət etmək xeyli dərəcədə seçki dairələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır, onların "kəsirli", əyintili fəaliyyəti seçicilərin səsini hiyləgərliklə əldə etməyin effektli üsuludur.

Bərabər seçki hüququ prinsipi müəyyən vacib istiqamətlər də kəsb edir: namizədlərin irəli sürülməsində bərabər

imkanlar onların müdafası üçün toplanmış imzaların lazımı sayıda olmasını təmin edir və seçkiqabağı təşviqatın aparılığında bərabər imkanları şörtləndirir. Lakin sonuncu tələbə əməl etmək çətindir, çünki namizədlərin maddi imkanları eyni deyil, seçkiqabağı təşviqatı və digər hallara nəzarət formaları isə qeyri-mükəmməl nəzərət çarpır. Heç də təsadüfi deyil ki, bəzi ölkələrdə seçki kompaniyasını yalnız dövlət maliyyələşdirir, bu isə namizədlərin maddi vəziyyətinin bərabərliyini təmin edir.

Bəzi hallarda vətəndaşların ayrıca kateqoriyalarının seçki hüququnun genişləndirilməsi üçün, bərabərlik prinsipinin pozulmasının məcburiyi yaranır (xüsusi qaydaların tətbiqi yolu ilə). Buna görə, dövlət orqanlarındakı yerlərin bir hissəsi əhalinin müyyən təbaqəsinə verilir. Məsələn, belə güzəşt Cənubi Afrika Respublikasında və Zimbabvədə irqi azlığın nümayəndələrinə aid edilir. Etnik qruplar üçün nəzərdə tutulan bu cür normaların tətbiqi eləcə də Livanda, Belçikada və bəzi digər ölkələrdə mövcuddur.

Seçkilərin digər **prinsipi onların birbaşa olmasına**. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, inkişaf etmiş parlament demokratiyasına malik ölkələrin əksəriyyətində seçicilər parlamentin üzvlərini, prezidenti, siyasi hakimiyyətin digər orqanlarının nümayəndələrini birbaşa (vasitəçi, təmsiliçi və ya nümayəndə olmadan) seçirlər. Demokratik dövlətlərin əksəriyyətinin konstitusiyasında seçicilərin səsvermədə bilavasitə iştirakı hüquq qaydada təsbit edilmişdir. Nümayəndəli orqanlara seçkilərdə birbaşa seçki prinsipinə birmənali şəkildə tam əməl edilir. Lakin bəzi ölkələrdə prezident seçkilərində həmin prinsipa riayət olunmur. Formal dolayı seçkilərin mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, seçilən birmənali olaraq seçicilərin iradəsini icra edir. Formal dolayı seçkilər (məsələn, ABŞ-da prezident seçkilərində) praktiki olaraq birbaşa seçkilərdən heç bir şəyə fərqlənmir, çünki seçilənlərin vəzifəsi öz seçicilərinin qərarını dəqiqliyə yetirməkdən ibarətdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da dolayı seçki sistemi tətbiq olunur, lakin parlament

idarəciliyi sistemində isə dövlət başçısı xalqın mandatını qazanan ali qanunverici orqan tərəfindən seçilir.

Əvvəllər geniş istifadə edilən dolayı seçkilər seçki prosedurlarının demokratikliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltdı. Onlardan istifadə edilməsi hər şəydən əvvəl, seçicilərin xeyli hissəsinin seçkilərin keçirilməsində səxşən iştirak etmək, onların gedisiñin və nüstəcərinə bilavasitə təsir göstərmək imkanlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlıdır. Birbaşa seçkilər isə seçicilərin onlarda həqiqətən ümumi iştirakı imkanlarını yaradır və seçki kampaniyasının tam legitimliyini təmin edir.

Demokratik seçkilərin ən mühüm **prinsipi bəhsləşmədir**. Demokratianın qərarlaşmasının əhəmiyyətli şərti olan bu prinsip rəqabət aparan partiyaların, hərəkatların, namizədlərin (müxtəlif sosial qrupların mənafələrini təmsil edənlərin) seçkilərdə iştirakını ifadə edir. Ayrı-ayrı sosial birliklərin mənafələrini ifadə edən siyasi partiyalar müxtəlif sosial təbəqələrin və qrupların seçkilər vasitəsilə siyasi sisteme cəlb olunmasına cəhd edirlər. Bəzi ölkələrdə bəhsləşmə prinsipi qanunvericiliklə təsdiqlənmişdir. **Ədalətli bəhsləşmə prinsipinin** təmin edilməsinə şərait yaradılması demokratik seçkilərin bərqrar olmasının rəhnidir. Səsvermə prosedurasına aid olan **prinsip** bütün demokratik dövlətlərdə qəbul olunan **gizli səsvermədir**. Bu prinsip seçilərə xaricdən təsiri xeyli dərəcədə azaldır. Gizli səsvermə prinsipi seçicilərə xarici təsir ehtimalını azaldan texniki xarakterli müxtəlif üssüllərlə təmin edilir. Qanunda bu prinsipin pozulmasına qarşı sərt cəza nəzərdə tutulur.

Demokratik seçki **prinsipinə seçkilərə ictmai nəzarət** imkanını da aid etmək olar. Xarici və ölkə daxili (milli) müşahidəçilərin seçkilərdə iştirakı seçkilərin keçirildiyi dövlət üçün seçki prosesinin nüfuzunu yüksəldə bilsər. Bəzi ölkələrdə, məsələn, Filippində seçkilərdə iştirak etmək vətəndaşların hüquq deyil, borcdur, lakin üzürlü səbəb olmadan seçki məntəqəsinə gəlməyənlər inzibati qaydada cəzalandırılır, hətta ona qarşı cinayət işi qaldırıla bilsər. Lakin demo-

kratik ölkələrin çoxunda **azad seçeneklər** və vətəndaşların onlarda könülli iştirakı prinsipi fəaliyyət göstərir. Bu, o deməkdir ki, heç kimin vətəndaşların seçeneklərdə məcburi iştirak etməsinə və onların iradəsini azad bildirməsinə təsir göstərmək hüquq yoxdur.

Demokratik seçeneklər prinsipinə, eləcə də **seçkiqabağı mübarizədə imkanların bərabərliyi prinsipi** aiddir. Bu müxtəlif maddi imkanlar hesabına hər hansı namizədin üstünlük qazanmasına yol verilməməsini təmin etməyi nəzərə tutur.

Nəhayət, demokratik seçeneklərin daha bir **prinsipi müntəzəmlik, vaxtaşırılıq** hesab olunur. Yəni hüquqi normalara zidd olaraq seçeneklərin leğv edilməsi və ya onların başqa vaxta keçirilməsi yolverilməzdür. Seçkilərin vaxtaşırılığı (dövriliyi) seçicilərin mənafeyinə uyğun olaraq, siyasi elitədə dəyişiklik aparılmasına imkan yaradır.

Seçkilərin mahiyyəti onun funksiyaları vasitəsilə üzə çıxır. Funksionallığı (eləcə də struktura) malik olmayan sosial hadisə yoxdur. Seçkilər öz demokratik tabiatinə uyğun olan bir sıra funksiyalar yerinə yetirir. Onların ən əhəmiyyətli funksiyalarından biri **fəaliyyətdə olan nümayəndəli sistemin yaradılmasıdır**. Seçkilər hakimiyyət orqanlarında vətəndaşların nümayəndəlik münasibətlərini yaradır və onların fəaliyyətinə təsir göstərməyə imkan verir. Hakimiyyətin nümayəndəli sistemi cəmiyyətə təsir etməklə, onun sosial qrupların nümayəndələrinin integral mənafelərinə uyğun şəkildə dəyişilməsini şərtləndirir və cəmiyyətin inkişaf prosesini təmin edir.

Seçkilər müxtəlif sosial qrupların **mənafelərinin artıkułyasıyasının** (əlaqələndirilməsinin) xüsusi mexanizmidir. Seçkilər dövrü vacib hayatı problemlərin kəskin şəkidə dərk edilməsini şərtləndirir. Adamlar namizədlərin hakimiyyət orqanında təmsil olunmasını necə başa düşmələrini öz məraqları ilə müqayisə edirlər. Seçkilər əsil siyasi bazar kimi mənalanan və namizədlər bu bazarda öz imicini və seçkiqabağı programını mübadilə etməklə, seçicilərin inamını və səlahiyyət əldə edirlər. Lakin burada seçicilər üçün program

daha çox dəyərlidir.

Müxtəlif sosial qrupların mənafeləri yalnız fərqləndiyinə görə yox, eləcə də bir-birinə zidd olduğu üçün seçeneklər əhalinin müxtəlif qruplarının mənafelərinin dinc rəqabəti funksiyasını yerinə yetirir. Belə şəraitdə partiyalar münəaqişəli vəziyyətdə olan müxtəlif sosial qrupların təmsilçilərinə çevrilirlər. Seçkiqabağı mübarizənin məntiqi ifrat (sərt) siyasi mövqeyi daha mülayim mövqe ilə əvəz etməyə məcbur edir. Bu, əhalinin əsas kültəsi tərəfindən müdafiə olunur. Buna görə seçeneklər sosial münəaqişlərin təsisatlanmasının və həllinin üsullarından biri kimi səciyyələnir.

Seçkinin başlıca funksiyalarından biri **hakimiyyət orqanlarının formalasdırılması funksiyasıdır**. Həmin funksiya seçeneklər hakimiyyət orqanlarının formalasmasına xidmət edir. Bu funksiya ilə əlaqə kəsb edən digər funksiya **dövlət təsisatlarının formalasmasının legitim üsuludur**. Seçkilər vətəndaş cəmiyyətində demokratikləşmənin əsasını və fəaliyyətini təşkil edən köklü vasitələrdən biridir. Bu funksiya vətəndaşların seçki hüquq mövqeyini səciyyələndirir. Seçkinin əhəmiyyətli funksiyalarından biri də **əhalinin geniş təbəqələrinin siyasi proseslərə cəlb olunması funksiyasıdır**. Seçkilər əhalinin siyaset fəallığının daha da yüksəlməsinə, xalqın hakimiyyətin mənəbəyi kimi çıxış etməsinin praktiki təsdiqinə istiqamətlənir. Lakin bəzi hallarda əhalinin müəyyən hissəsi seçeneklər laqeyd münasibət bəsləməklə, ondan uzaqlaşmağa səy göstərir. Səsvermədə iştirak etməkdən kənarlaşmaq **absenteizm** adlanır. Seçkilərin gedişində, eləcə də **nümayəndəlik münasibətlərinin təsisatlaşması** sosial funksiyası reallaşır. Nəzəri cəhətdən hər bir cəmiyyət üzvü hər hansı sosial birliyin mənafeyini adekvat ifadə etməyə, hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmağa qadirdir. Lakin əslinde, bu, heç də hamiya nəsib olmur. Nümayəndələrin formalasmasının xüsusi bazasının təşəkkülünə kömək etmək seçki prosesinin ən mərkəzi problemlərindən biridir. Onun həlli kommunikasiyanın müxtəlif növ üsullarından və seçicilərlə qarşılıqlı fəaliyyətdən düzgün istifadə olunmasından asılıdır.

Buna görə, demokratik cəmiyyətdə seçkilər siyasi prosesin mərkəzi mexanizmidir və cəmiyyətin ləyaqətli nümayəndələrinin siyasi elitaya cəlb olunmasına imkan yaradır.

Seçkinin **təmsilçilik təsisatı münasibətlərinin yaradılmasına** istiqamətlənən funksiyası da özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Seçki hüququ ilə, bütün vətəndaşların seçkili orqanlara seçilməsi və orada təmsil olunması hüququ nəzərdə tutulur. Lakin seçki prosesinin siyasi praktikası göstərir və təsdiqləyir ki, həmin hüquqdan vətəndaşların ancaq bir qrupu istifadə etmək imkanı əldə edir. Hər bir seçici onun seçkilərdə iştirakı sayəsində seçilmiş xalq nümayəndəsini, əslində özünün təmsilçisi kimi dərk edir. Bu cəhət cəmiyyətdə mühüm bir məsələnin – təmsilçilik münasibətlərinin formallaşmasını şərtləndirir.

Nəhayət, seçki funksiyasına **siyasi sosiallaşmanı** da aid etmək olar. Bu seçki kampaniyası əhalinin siyasi iştirakçılığının fəallığını ifadə edir. Seçici seçkilər zamanı çox vaxt öz siyasi mövqeyinə yenidən diqqət yetirir və ya onu dəqiqlişdirir. Beləliklə, seçkilər cəmiyyətin demokratikləşməsi və siyasi inkişafının mexanizmi kimi çıxış edir.

3. Seçki sistemlərinin tipləri

Amerikalırlarda belə bir zarafat vardır: beyslol (top oyunu) üzrə ölkə çempionatının finalı qurtarana qədər seçki kampaniyasına başlamaq lazımlı deyildir. Hər bir zarafatda olduğu kimi, bu zarafatda da böyük həqiqət ifadə edilir. Seçki sistemi son dərəcə mürsəkkəb hadisə olduğu üçün, onu həyata keçirmək çətin və məsuliyyətli işdir. Onun obyektiv (saxtakarlıq yolu vermədən), düzgün və ləyaqətli siyasi planda keçirilməsi xalqın siyasi iradəsinə, demokratik seçiminə hakimiyətin əsil hörmətidir, viedanlı münasibətidir. Bunun əksinə hərəkət etmək hakimiyətdə qərarlaşan siyasi qüvvələrin yalnız bir məqsədə – hakimiyəti qoruyub saxlamağa, onu "əbədiləşdirməyə" cəhdindən başqa bir sey deyildir. Təssüsüf ki, müasir dövlətlərdə, hətta "demokratik" cəmiyyətlərdə bu hala çox təsadüf edilir.

Seçki sistemi siyasi hakimiyətin nümayəndəli dövlət orqanlarının legitim təşəkkülünü təmin edən və tənzimləyen qaydaların, üsulların və proseslərin məcmuudur. Səsvermə prosesini reallaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilən konkret seçki forması seçki anlayışı ilə təcəssüm olunur.

Seçki sistemi eləcə də hər bir vətəndaşın seçkili orqanların seçilməsində iştirakı, seçicilərlə seçkili orqanları təmsil edənlər arasında əlaqələri müəyyənləşdirən qaydalar kimi səciyyələnir. Bu və ya digər ölkədə hansı seçki sisteminə üstünlük verilməsi həmin ölkənin siyasi sisteminin xarakterindən, idarəetmə tərzindən və dövlətin həyata keçirdiyi siyasetdən asılıdır. Hər bir ölkədə seçki sistemi qanunvericilik əsasında formallaşır və konstitusiyada müəyyənləşdirilir. Qanunvericilikdə namizədin irəli sürülməsi qaydası haqqında müddəə, namizədə olan tələb, səsvermə üsulu və səslerin hesablanması, kütłəvi informasiya vasitələrinin xidmətindən istifadə etmək imkanları, eləcə də maliyyələşmə mənbəyi əksini tapmışdır.

Hər bir ölkədə seçki sistemi haqqında qanunvericilik öz xüsusiyətlərinə malikdir. Bu, namizədin irəli sürülməsi üsulundan etibarən təzahür edir. Qanunvericilikdə ayrıca şəxslərin, vətəndaşların və partiyaların qrup halında namizədliyinin irəli sürülməsi imkanı nəzərdə tutulur. Mehəz iki ölkədə (Avstriya və İsviçrə) partiyalara namizədlərin irəli sürülməsində müstəsna hüquq verilir. Əlbəttə, praktikada bütün ölkələrdə namizədlərin irəli sürülməsində partiyalar böyük rol oynayırlar.

Hər bir ölkənin tarixi, mədəni, siyasi, sosial inkişaf xüsusiyətləri ilə şərtlənən spesifik seçki normalarına malik olmasına baxmayaraq, orada bəzi ümumi principlər də mövcuddur. Bu ümumi principlər seçki sistemlərinin **tipləri** haqqında mülahizələr yürütülməyə imkan yaradır. Hər bir seçki sistemi bu və ya digər seçki texnologiyalarının tətbiqinə aid olan öz spesifikasiyinə malikdir. Seçki sistemlərinin üç **başlıca tipi** fərqləndirilir: **majoritar (mütlaq və nisbi çoxluq)**, **proporsional və qarşıq**.

Ümumi seçki hüququnun qərarlaşlığı inkişaf etmiş sənaye ölkələrində iki başlıca seçki sistemi təşəkkül tapmışdır. Əvvəllər **majoritar** seçki sistemi daha çox yayılmışdı. Lakin sonralar yeni proporsional seçki sistemi təzahür etdi. Bu sistem XIX yüzilliyn ikinci yarısından etibarən, tədricən öz mövqeyini möhkəmlətdi. Bununla belə, sonralar bir sıra Avropana ölkələri yeni majoritar seçki sistemine üstünlük verdilər.

Majoritar (fransız dilində majerite sözündən götürülüb – çoxluq deməkdir) seçki sisteminin əsasını çoxluq prinsipi təşkil edir. Belə halda seçkilər bir qayda olaraq, təkmandatlı dairədə keçirilir və səslərin əksəriyyətini əldə edən namizəd qalib galır və deputat seçilir. Majoritar sistemin daha çox yayılmış növü **nisbi və mütləq çoxluq** sistemidir. **Nisbi çoxluq** seçki sistemində namizədin mandat əldə etməsi üçün seçkiqabağı mübarizədə rəqiblərindən çox səs toplaması kiçiyətdir. **Mütləq çoxluq** seçki sistemində isə deputat mandaṭının əldə etmək üçün səslərin 50%-dən çoxunu (50% və 1 səs) qazanmaq lazımdır. Əgər namizədlərdən heç biri lazımlı olan sayıda səs toplamırsa, belə halda səsvermənin ikinci turu keçirilir və burada birinci turda daha çox səs qazanan iki namizəd deputat mandaṭı uğrunda mübarizəni davam etdirir. İkinci turda bir neçə variantdan, eləcə də nisbi çoxluq variantından istifadə etmək olar.

Proporsional seçki sistemi ilə müqayisədə majoritar sistem universal xarakter daşıyır. Bu sistem yalnız parlament seçkisində deyil, həmçinin, yüksək dövlət vəzifələrini təmsil edən şəxslərin, məsələn, prezidentin seçiləməsi üçün tətbiq edilir.

Onun digər müsbət cəhətləri də vardır. Birincisi, bu seçki sistemi deputatla seçicilər arasında birbaşa əlaqələrin (çox vaxt şəxsi xarakter daşıyan) yaranmasına kömək edir. Deputat öz seçki dairəsi, onun sakinlərinin problemləri və maraqları barədə yaxşı təsəvvürə malik olur. Eləcə də seçicilər namizəd haqqında, onun siyasi görüşləri, davranışları, xarakteri barədə kifayət qədər tam təsəvvür əldə edirlər. De-

putatın öz seçiciləri ilə möhkəm əlaqələri parlamentdə onun mövqeyini möhkəmləndirir, ona xarici amillərin təsirinə, o cümlədən müxtəlif gizli strukturların təzyiqinə mane olur.

İkincisi, majoritar sistem daha güclü siyasi cərəyanın mbvqeyini möhkəmlətməklə, qanunvericilik orqanlarında qüvvələrin möhkəm yerbəyer edilməsi üçün şərait yaradır, parlamentin strukturlarından kiçik və orta imkanlara malik olan partiyaların sixişdirilməsinə istiqamətlənir və iki və ya üçpartiyalı sistemin təşəkkülünü stimullaşdırır. Parlamentdə liderlik edən partiyadan güclü mövqeyi sabit hökumətin formallaşmasına, onun effektli və ardıcıl siyasi kurs həyata keçirməsinə imkan yaradır. Yeri gölmişken qeyd edək ki, ABŞ və İngiltərə kimi böyük ölkələrdə parlamentdə yerlər uğrunda iki güclü partiya mübarizə aparır. Bu cür sistemlərdə siyasi qüvvələr arasında tarazlığın təmin edilməsi ehtimalı yüksək olduğundan, daha sabit hökumətin təşkili imkanları da mövcuddur. Daha sabit siyasi sistəmə malik olan demokratik ölkələrdə majoritar seçki sistemi üstünlük təşkil edir. Təssüsüf ki, belə üsul avtoritar xarakterli bəzi "demokratik" dövlətlərdə də tətbiq olunur.

Majoritar seçki sistemi müəyyən çatışmazlıqlara da malikdir. Bu sistemin başlıca çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, o kiçik partiyaların və birləşkərin öz nümayəndələrinin dövlət orqanlarında təmsil olunması imkanlarını kəskin şəkildə məhdudlaşdırır. İkincisi, majoritar seçki sistemi ölkədə sosial-siyasi qüvvələrin real yerləşdirilməsini eks etdirmir. Xeyli nüfuzlu siyasi partiya və təşkilatlar sixişdiriləraq parlamentdən konarlaşıdır. Beləliklə, ümummilli, ümumdövlət orqanları olmaq etibarılı, parlamentin və hökumətin əhəmiyyəti azalır. Üçüncüüsü, bu sistem vasitəsilə formalanmış deputat korpusu cəmiyyətdə real qüvvələr nisbətini, eləcə də mövcud siyasi meylləri və müxtəlif ictimai mənafələri müəyyən hallarda tam adekvat eks etdirmir. Dördüncüüsü, majoritar seçki sistemi ali qanunverici orqan da təmsil olunan deputatlar arasında regional mənafələrə üstünlük verilməsini şərtləndirir. Bu cəhət deputatın bəzən

daha çox təmsil etdiyi regionun problemləri ilə maraqlanmasına səbəb olur. Təsəssüf ki, belə halda imperativ manda-tin ləğv olunduğu bir sira demokratik Avropa ölkələrində vətəndaşlıq hüququ qazanan bir məsələ – deputatın məhiyyət etibarılı, bütün millətin mənafeyinin daşıyıcısı kimi çıxış etməsi gündəlikdən kənarlaşır. Müqayisə üçün təkcə bir misali qeyd etmək kifayətdir: AFR-nin konstitusiyasının 38-ci maddəsində belə bir müddəə təsbit olunmuşdur ki, "alman bundestaqının deputati bütün xalqi təmsil edir və buna görə də yalnız öz vicdanına tabedir". Bəli hamı, xüsusiilə xalqın siyasi-hüquqi mənafenin daşıyıcıları hər şeydən əvvəl, bütün xalqın mənafeyini ifadə etməlidirlər (əgər həqiqətən xalqı təmsil edirlərsə). Majoritar seçki sistemi dünyasının bir sira ölkələrində, xüsusiilə ABŞ, İngiltərə, Fransa, Yaponiya, Kanada, Yeni Zelandiya və digər dövlətlərdə tətbiq olunur. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının 24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş referendumuna əsasən, Konstitusiyada edilmiş dəyişikliyə uyğun olaraq hazırda Milli Məclisə seçkilərdə majoritar seçki sistemi tətbiq edilir (maddə 83).

Majoritar seçki sistemini adətən, obrazlı şəkildə, "finişə birinci çatan sistem" adlandırırlar. Onun haqqında eləcə də deyirlər ki, "qalib gələn hər şey əldə edir".

Proporsional seçki sistemi seçkilərin yalnız çoxmandatlı ümumdüvlət orqanlarına dairəsində keçirilməsini nəzərdə tutur. Hər bir seçki təşkilatı və ya partiya hakimiyətin nümayəndəli orqanlarına seçkilərdə bir nəfər namizədə yox, bir qayda olaraq mövcud seçki təşkilatının və ya partiyanın qurultayında təsdiqlənən namizədlərin siyahısına səs verilməsinə təklif edir. Belə halda hakimiyətin müvafiq orqanlarında yerlərin bölgündürüləsi hər bir seçki təşkilatının və ya partiyanın bütün ölkə üzrə proporsional qaydada əldə etdiyi səsə görə həyata keçirilir. Elə, seçki sisteminin proporsional adlandırılmasında buradan irəli galır.

Proporsional sistimdə kiçik seçki bloklarının nümayəndələrinin hakimiyətin nümayəndəli orqanlarına da-

xıl olmaq imkanı vardır. Bu sistem majoritar seçki sistemi ilə müqayisədə müasir dünyada daha geniş və çox yayılmışdır. Belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Latin Amerikası ölkələrində yalnız proporsional seçki sistemi keçirilir. Bu sistem çoxpartiyalığın inkişafına imkan yaradır.

Majoritar seçki sistemi kimi proporsional sistem də müxtəlif cür keçirilir:

- **ümumdüvlət səviyyəsində proporsional seçki sistemi.** Belə halda seçicilər seçki təşkilatlarına və partiyalara bütün ölkə miqyasında səs verirlər. Bu zaman seçki dairəsi ayrılmır;

- **çoxmandatlı dairələrə əsaslanan proporsional seçki sistemi.** Bu cür halda isə deputat mandatları siyasi partiyaların və təşkilatların seçki dairəsində təsiri əsasında bölündürülür. Proporsional seçki sistemini fərqləndirən dəvərlə cəhət ondan ibarətdir ki, onun köməyiylə formalasən hakimiyət orqanları cəmiyyətin real siyasi mənzərəsini səciyyələndirir. O, dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin eks əlaqəsini təmin edir və son nəticədə siyasi plüralizmin inkişafına imkan yaradır.

Proporsional seçki sistemi xalis şəkildə İsraildə və Niderlandda qərarlaşır. Majoritar seçki sistemindən fərqli olaraq, proporsional sistimdə seçki dairəsi bütün ölkə miqyasında təşkil edilir və deputat mandatları partiyaların topladığı səsə uyğun olaraq bölgündürülür. Proporsional seçki sisteminde bir neçə böyük regional dairələr də təşkil edilə bilər. Bu cür qayda Norveç istisna olmaqla, Skandinaviya ölkələrində tətbiq edilir. Proporsional seçki sisteminin müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, o, siyasi qüvvələrin parlament səviyyəsində ədalətli nümayəndəliyini təmin edir. Nəticədə parlament qərarlarının qəbulunda ayrı-ayrı sosial və siyasi qrupların mənafələri xeyli nəzərə alınır.

Proporsional seçki sisteminde mandatların paylanması-sında bütün partiyaların iştirakı mümkün deyildir. Daha nüfuzlu partiyaların parlamentdə təmsil olunmasını təmin etmək məqsədilə, dünya təcrübəsində **seçki baryeri** prinsipi

tətbiq olunur. Həmin prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, deputata mandatların bölgüsündə iştirak etmək hüququ, müyyəyen edilən seçki baryerini keçdikdən sonra, başqa sözlə lazımlı olan səsi əldə etməklə verilir. Bu və ya digər ölkənin qanunvericiliyində ifadə edilən baryer seçimlərdə iştirak edənlərin ümumi sayıının 1%-dən 18%-nə qədərini təşkil edir. Seçki baryerinin tətbiqi nəticəsində müçyyən edilmiş minimum səs toplaya bilməyən partiyalar parlamentdə təmsil olunmaq hüququnu itirirlər. Heç də təsadüfi deyil ki, az nüfuzlu partiyalar seçki baryerini aşmaq üçün bloklar yaratmağa macbur olurlar və bundan sonra seçimlər qoşulurlar. Baryeri keçmək bu və ya digər partiyadan cəmiyyətdəki real nüfuzuna dəlalət edir və onun topladığı səs də bunu təsdiqləyir.

Proporsional seçki sisteminin bir sıra başlıca çatışmazlıqları bunlardır:

Birincisi, həmin seçki sisteminde hökumətin formalşaması mürkəzəbləşir. Onun səbəbləri dəqiq və qəti programma malik hakim partyanın olmamasından, yaradılan çoxpartiyalı koalisiyaya (ittifaqşa) qarşısına müxtalif məqsədlər və vəzifələr qoyan partiyaların cəlb olunmasından ibarətdir. Belə əsasda yaradılan hökumət qeyri-sabitliyi ilə fərqlənir.

İkinci, proporsional seçki sistemi ona gətirib çıxarıır ki, bütün ölkə çərçivəsində müdafiə olunmayan siyasi qüvvələr hakimiyyət orqanları sisteminde nümayəndəliklə təmsil edilir.

Üçüncü, proporsional seçki sisteminde səsvermə konkret namizədlərə deyil, partiyalara tətbiq olunduğu üçün, deputatlarla seçicilər arasında birbaşa əlaqə çox zəif olur.

Dördüncü, proporsional sistimdə səsvermə partiyalarla bağlı həyata keçirildiyi üçün, belə vəziyyət deputatların bu partiyaldan asılılığına imkan yaradır.

Beşinci, majoritar seçki sistemi ilə müqayisədə proporsional seçki sistemi ölkədə partiyaların ifrat çoxluğuna, eləcə də parçalanmasına şərait yaradır. Seçki baryeri bu

prosesin karşısısına alınmasına xidmət etsə də, proporsional təmsilçilik seçki sisteminin həyata keçirildiyi ölkələrdə partiyaların sayca artmasına mane ola bilməmişdir.

Ümumiyyətlə, majoritar və proporsional seçki sistemlərinin çatışmazlıqları Fransanın məşhur siyasi xadimi Michel Rocara belə bir maraqlı fikir söyleməyə əsas vermişdir: "Majoritar sistem həddindən artıq kobuddur, proporsional sistem isə olduqca təhlükəlidir".

Seçki sistemləri öz təşəkkülü və inkişafında böyük yol keçmişdir. Bu prosesin gedişində (ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə) qarışq seçki sistemi formalşamışdır.

Qarışq seçki sistemi majoritar və proporsional seçki sistemlərinin çatışmazlıqlarını minimuma endirmək məqsədilə, bu iki sistemin uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur, başqa sözlə, onların xüsusiyyətlərini özündə eks etdirməklə saçıyyələnir. Belə uyğunlaşma ondan ibarət ola bilər ki, parlamentin bir hissəsi majoritar sistimdə, ikinci hissə isə proporsional sistimdə seçilsin. Bu sistemin tətbiq olunduğu ölkələrin hər birində seçici iki səs malik olur. Başqa sözlə, bir səs majoritar siyahı üzrə, digər səs isə proporsional siyahıya uyğun olaraq verilir. Son nəticədə ali qanunverici orqanı (parlamenti) təmsil edən deputatların bir hissəsi proporsional, digər hissəsi isə majoritar qaydada mandata yiyələnilərlər. Bir sıra ölkələrin (Almaniya, Rusiya və b.) qarışq seçki sistemləri buna misal ola bilər. Seçki sisteminin təkmiləşdirilməsi təcrübəsi təsdiqləşir ki, qarışq seçki sistemi daha demokratik mahiyyət kəsb edir və siyasi sabitliyin əldə olunması üçün effektlidir.

Qarışq seçki sistimdə çoxmandatlı dairənin yerinə təkmandatlı dairə yaradılır. Seçkilərdə iştirak etmək hüququ 4-5 partiyaya verilir, lakin qalib kimi yalnız 2-3 partiya gözdən keçirilə bilər. Belə sistem sabit partiya blokunun yaradılmasına, effektlili seçki kampaniyasının keçirilməsinə və hakimiyyətin əldə olunmasına imkan verir. Qarışq sistemdə namizədlərin siyahısına partiyalar yox, onların

nümayəndələri daxil edilir, buna görə, səsvermə zamanı seçim hər şeydən əvvəl, yalnız partiya programı üzrə deyil, fərdi qaydada baş verir. Qeyd edək ki, 1995 və 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə keçirilən seçkilərdə qarışq seçki sistemindən istifadə edilmiş və 125 millət vəkilinin 100-ü majoritar, 25-i isə proporsional sistem əsasında seçilmişdir. Hazırda isə respublikamızda yalnız majoritar seçki sistemi tətbiq olunur.

Seçki sistemi ancaq səsvermə qaydalarını və mandatların bölündürilməsi üsulunu tənzimləyən hüquqi normalar macmuu deyildir. Hər bir seçki sistemi seçkiqabağı mübarizə iştirakçılarını xüsusi "siyasi oyun" qaydalarına təhrik edir, seçkiqabağı razılaşmaların və ittifaqın tamamlanması prosesinə təsir göstərir.

4. Seçki kampaniyasının strategiyası və taktikası

Namızədin seçkiqabağı mübarizəyə qoşulması haqqında rəsmi ərizəsindən sonra geniş miqyaslı seçki kampaniyası başlanır. Həmin kampaniyanın gedişində həll ediləsi məsələlər coxsayılı və mürəkkəbdir. Ona xüsusilə, namızədin **seçki platformasını irəli sürməsi** addır. Seçki platforması hər hansı namızədin, partiyanın və ya qrupun fəaliyyət programı və siyasi tələbidir. Ərizədə bu platformanın məhz başlıca müddələri ifadə edilir. Seçicilər üçün aydın olan həmin təkliflər paketi (bağlı məktub) ölkə səviyyəli və elcədə yerli əhəmiyyətli vacib problemlərin həlliən istiqamətləndir. Daha sonra, seçkiqabağı kampaniyada bütün mümkün olan vasitələrin köməyilə, namızədin platformasının geniş reklamı həyata keçirilir. Xüsusilə, seçkiqabağı kampaniyanın **strategiyası və taktikası** formalasdırılır. Həmin kampaniyanın başlıca vəzifələri namızədin yüksək şəxsi keyfiyyətlərinin təbliğindən və onun imicinin yaradılmasının vacibliliyindən ibarətdir.

Ciddi siyasetçilər seçki kampaniyasına hazırlığa hələ seçkilərin keçiriləcəyi vaxtin rəsmi elan edilməsindən əvvəl başlayırlar. Bu istiqamətdə ilk addım seçki dairəsində situa-

sianın təhlilidir. Seçki kampaniyasının təşkilatçıları tədqiqat aparmaq sayəsində minimum vacib biliklər əldə edirlər ki, bu da seçki strategiyasını kortəbi deyil, düşünçüli, ağıllı istiqamətdə müəyyənləşdirməyə imkan yaratır.

Namızədin ərizəsindən sonra başlanan seçkiqabağı kampaniya üç mərhələdən keçir və bu mərhələlərin hər birinə aid olan məsələlər həll edilir.

Birinci mərhələdə seçkiqabağı kampaniyanın əsası yaradılır. Bu zaman onun qərargahı formalasır, seçki kampaniyasının vəzifələri təhlil edilir, maliyyələşmə mənbələri, kütüvli informasiya vasitələri ilə əlaqə və digər vəzifələrlə bağlı məsələlər həll olunur.

İkinci mərhələdə strategiya işlənilər hazırlanır. Müxtəlif strateji variantlardan ən lazımlı müəyyənləşdirilir. Yeri golmişkən qeyd edək ki, Amerikada seçki dairələrində strategiyanın seçiləməsi məsələsi üç variantdan birinə aid edilir:

1. Partiyanın tərəfdarlarına və onların imkanlarına əsaslanan partiyalı mənsubiyətə dəqiq istiqamətənən kampaniyanın təşkili.

2. Kampaniyani ən mühüm mübahisəli məsələlərlə bağlı diskusiya formasında aparmaq, onların həlli üçün nüfuzlu qüvvələrin marağına uyğun olan üsullardan istifadə etmək.

3. Üçüncü mərhələnin məqsədi namızədin platformasının geniş reklamını təmin etməkdən və seçicilərin səsini qazanmaqdan ibarətdir. Bu mərhələdə namızədin seçicilərlə coxsayılı görüşləri keçirilir.

Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün, strateji xəttə malik olmaq çox vacibdir. Bunsuz seçki kampaniyasına başlamaq monasızdır. Əger namızədin və onun komandasının strategiyası yoxdursa, onların fəaliyyəti hökmen xəoslu xarakter kəsb edəcək, ziddiyyətli olacaq və nəticədə sərf edilən səyler heçə enəcək.

Strategiyanın hazırlanmasında seçicinin azad seçimini nəzərə almaq lazımdır, onu bu və ya digər namızədə səs verməyə məcbur etmək olmaz, seçkilərə həvəs oyatmaq la-

zimdir. Bu məqsədlə namızədin və ya partianın cəzbedici obrazını yaratmaq yolu ilə kütləvi şüura informasiyalı təsir göstərilməlidir. Həmin obrazın başlıca parametrlərinin seçimi seçki kampaniyasının strategiyasının məzmununu müəyyənləşdirir. **Seçki strategiyası** elə informasiyaların məcmuudur ki, məzmununun açıqlanmasına bütün seçki kampaniyası tabe olacaqdır.

Strategiyanın işləniş hazırlanması belə bir sual cavablaşdırmaqdan başlanır: insanların namızədlə bağlı dəllilər əldə etməsinə və seçki kampaniyasının təşkilatçılarının məqsədlərinə müvafiq olaraq, onların elektoral davranışına hansı informasiya təsir göstərə bilər. Bu suala konkret dürüst ifadə edilən cavab faktiki olaraq seçki kampaniyasının başlıca mövzusuna çevrilir, onun strategiyasını təşkil edir.

Seçki dairəsində situasiyamı təxmini təhlili gedişində ilk önce, belə bir məsələnin aydınlaşdırılmasına diqqət yetirilməlidir ki, seçki dairəsinin sakinlərini daha çox hansı məsələlər narahat edir: işsizlik, yoxsa həyat səviyyəsinin aşağı olması, namızədin, dövlət xadimlərinin şəxsi keyfiyyətləri və ya mövcud regionun sosial-iqtisadi, mədəni problemləri, eləcə də siyasetçilərin milli ləyaqəti, peşəkarlığı, xalqla əlaqəsi yoxsa hakimiyət orqanlarında təmsil olunmaq ehtirası, təmənnalı siyaset və s.

Seçki kampaniyasının konkret strategiyası başlıca olaraq, real situasiyaya uyğun olan mövcud resurslarla, kampaniyanın miqyası ilə müəyyən olunur. Bir qayda olaraq seçeneklər miqyası etibarilə, müxtəlif səviyyələrdə keçirilir: **parlement və prezident seçenekləri (ümmək-millî); bələdiyyə və inzibati ərazi seçenekləri (yerli).**

Seçki kampaniyasının təşkilatçıları strategiyani hazırlayarkən bir sira konkret qaydalara riayət etməlidirlər:

- mövcud olan bütün resursların və potensial ehtiyatların maksimum səfərberliyinin reallaşmasına səy göstərmək;
- qarşıya qoyulan məqsədin dəqiq, aydın və real müəyyənləşdirilməsi;
- namızəd, qrup və yaxud partiya üçün nəzərdə tutulan

şəraiti, eləcə də seçki kampaniyasının gedişində onların dəyişməsi ehtimalını real qiymətləndirmək.

Başlıca məqsədin müəyyənləşdiriləmisi seçki kampaniyasının strategiyasının tam formalasdırılması baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cox vaxt kifayət qədər təsir göstərmək qabiliyyətinə malik olmayan partiyaların, partiya bloklarının və ayrı-ayrı namızədlərin başlıca məqsədi məhz seçki kampaniyasında iştirak etməkdən ibarət olur. Parlementdə təmsilçiləri olmayan müxtəlif kiçik partiyaların heç olmasa bir neçə namızədinin ali qanunverici orqanda təmsil ediləmisi nailiyyət hesab olunur.

Rəqabət aparan seçki kampaniyası iştirakçılarının seçkiqabağı mübarizəsinin strategiyası bir qayda olaraq onunla müəyyənləşir ki, bu iştirakçılar siyasi məkanda nə kimi yer tutmuşlar, cəmiyyətin siyasi həyatında necə rol oynamışlar və hansı sosial təbəqəyə arxalanmaq istmişlər. Çoxçəhətli sərvət yönümləri, mənafelər, əhalinin ümidi iştirakçıların seçkiqabağı müxtəlif elektoral strategiyani hazırlanmalarına imkan yaradır.

Strateji mövzular seçki kampaniyasının gedişində müxtəlif kommunikativ üsullarla yayılan müvafiq dəllillərlə, faktlarla informasiya cəhətdən dolğunlaşdırılmalıdır. Göründüyü kimi, seçki kampaniyasının strategiyası siyasi mübarizənin müxtəlif iştirakçılarının malik olduqları real şərait və imkanlarla müəyyən edilən göstəricilərdən və seçeneklərdə qələbəni şərtləndirən və təmin edən obyektiv və subyektiv xarakterli amillərdən ibarətdir.

Seçki kampaniyasının strategiyası eləcə də seçkiqabağı mübarizə çərçivəsində lazımi imicin və əlaqələrin formallaşmasına xidmət edə bilər.

Bu və ya digər namızədə münasibətdə dairənin bütün elektoratını beş təbəqəyə ayırmak olar:

1. namızədi, partiyani fəal müdafiə edənlər;
2. namızədi, partiyani passiv müdafiə edənlər;
3. bitəraf mövqədə duranlar;
4. inamsız əhval-ruhiyyədə olanlar;

5. qətiyyətlə namizədin, partiyanın əleyhina çıxanlar.

Seçki kampaniyasının strateji planı yalnız namizədin özünü, onun komandasının və onların könüllü köməkçilərinin konkret işləri sayesində reallaşa bilər. Məhz onların fəaliyyəti ilə seçki kampaniyası ümumi mənzərə əldə edir: reklam məhsulları yayılır, namizədin açıq çıxışları təşkil olunur, küçələrdə, digər zoruri yerlərdə təşviqatçılar təzahür edirlər. Bir qayda olaraq, bu və ya digər texnoloji üssülərin seçiləməsi bilavasitə seçilmiş **taktikadən** asılıdır, başqa sözlə, situasiyanın inkişafı və fəaliyyətdə olan şəxsin məqsədi ilə birbaşa müəyyənləşən üsul və qaydaların məcmuu ilə şərtlənir.

Taktikanın məqsədi namizəd, onun programının başlıca məqsədi haqqında əhalini məlumatlandırmaqdan, seçicilərdə məhz bu namizədin müdafiə edilməsinə istiqamətlənən ray, mülahizə, inam, qiymətləndirmə və s. formalasdırmaqdan ibarətdir. Müxtəlif taktiki vasitələri şüura təsir göstərməyin, seçicilərin seçki kampaniyasının təşkilatçısının məqsədinə uyğun gələn dəlillər əldə etməsinin konkret üsulu kimi nəzərdən keçirmək olar. Əgər seçki kampaniyasının strategiyası nə etmək sualına cavab axtarırsa, taktika necə fəaliyyət göstərmək sualını cavablandırır. Hər iki sual qarşıya qoyulan məqsədə çatmağı mənalandırır.

Seçkiqabağı kampaniyada çoxcəhətli taktiki üssüllərdən istifadə olunmasına baxmayaraq, seçki prosesinin bütün iştirakçıları tərəfindən çox və ya az reallaşdırılan bir necə **başlıca taktiki istiqaməti** fərqləndirmək olar.

Bələ istiqamətlərdən birincisi **şiar yazılımış plakatın hazırlanmasıdır**, başqa sözlə seçicilərə müraciət olunmasıdır və eləcə də praktiki olaraq, namizədin bütün reklam məhsulları ilə tirajının təyin edilməsidir.

İkinci başlıca istiqamət **informasiyalı vəziyyət** yaradılmasıdır. Müasir cəmiyyətdə əhali sürətli informasiya axını ilə yüklenir və her dəfə daha yeni informasiya əvvəllər yayılanı sıxlıdır. Əgər namizəd seçicilərin onun haqqında məlumatlı olmasını və onu başa düşmələrini isteyirsə, həmişə

müxtəlif informasiyalı vəziyyət yaratmalıdır ki, televiziya, radio, mətbuat daim onun haqqında lazımi informasiyani yaysınlar. **M.Tetçerin siyasi məsləhətçisi işləmiş B.Bryus** belə bir əhvalatı nəzərə çatdırır ki, seçki kampaniyalarının birində o, və onun qrupu gündəlik hadisələrin seriyasını işləyib hazırlamaqla, **M.Tetçerin** xarakterinin müəyyən cəhətlərini üzə çıxarmışlar və həmin hadisələrin elə qaydaya salınmasına çalışıblar ki, bu, axşam televiziya xəbərlər buraxılışında elan edilə bilsin. Belə də olur. Nəticədə **M.Tetçer** hər axşam televiziya verilişlərində tamaşaçılara göstərilmiş və o, ağıllı məsləhətləri ilə (hotta paltarı necə tikmək, corabı necə toxumaq barədə) xeyli televiziya tamaşaçısının rəğbətini qazana bilmüşdür. Bu cəhət spesifik əhəmiyyətə malik informasiyalı vəziyyət kimi səciyyələnir.

Üçüncü başlıca taktiki istiqamət **siyasi reklamın hazırlanması və yayılmasıdır**. Seçki kampaniyasının bu əhəmiyyətli məhsuluna televiziya reklam göstəriciləri, plakatlar, verəqələr, təqvimlər, internetdə, eləcə də qəzet və jurnallarda reklamlar və s. aiddir. Seçki kampaniyasının təşkilatçıları xüsusi reklam məhsullarının yaradılması və yayılması prosesine tam nəzarət edirlər. Həmin məhsulların effektli və təsirli olması təşkilatçıların qabiliyyətindən, bacarıq və vərdişlərindən asılıdır.

Dördüncü başlıca taktiki istiqamət **namizədin seçicilər** qarşısında **çıxisının təşkil edilməsidir**. Namizədlə bilavasitə ünsiyyətin yaranmasına xidmət edən bələ görüşlərin bacarıqla təşkili, seçicilərə çox güclü təsir göstərir. Bir seçki kampaniyası çərçivəsində istifadə edilən taktiki üssülərin çoxcəhətli olması, onların əlaqələndirilməsini tələb edir. Buna görə də seçki kampaniyasının taktikası həmişə planlaşdırılır, başqa sözlə namizədin, onun komandasının üzvlərinin planı – qrafikası (reklam, KİV ilə əlaqə, kütłəvi tədbirlərin keçirilməsi, rəqibin fəaliyyəti barədə informasiyanın toplanması və s.) tərtib olunur və həm də bu, müxtəlif istiqamətdə aparılan işə cavab vermelidir.

IV BÖLMƏ CƏMIYYƏTİN SİYASI XARAKTERİSTİKASI

I FƏSİL SİYASI SİSTEM: FƏALİYYƏT MEXANİZMİ VƏ INKİŞAF QANUNA UYGUNLUĞU

1. Siyasi sistemin məzmunu, struktur elementləri və funksiyaları

Cəmiyyətin siyasi sisteminin öyrənilməsinə cəhd edərək belə bir cəhətə diqqət yetirmək vacibdir ki, siyasi sistemin mahiyyəti, inkişafı, strukturu və fəaliyyəti politologyanın mərkəzi problemlərindəndir. Bu, onurla müəyyən olunur ki, səhbat hakimiyətin mexanizmini və həyata keçirilməsini açıqlamağa, siyasi problemlərin təhlili sistemindən istifadə etməyə, cəmiyyətin təbəti və onun sferalarının qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında daha bütöv təsəvvür əldə etməyə imkan yaradan integrativ anlayışlardan gedir.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin nəzərdən keçirilməsi müasir elmdə geniş yayılan və qəbul edilən sistemli tədqiqat metoduna əsaslanır. L.fon Bertalanfinin (1901-1972) ümumi sistem nəzəriyyəsi əsasında bir sıra alımlar (T.Parsons (1902-1979), (P.Merton) və başqaları sosial sistem nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışlar. Bu nəzəriyyələrdə cəmiyyət yarımcıq deyil, məhz vahid sosial sistem kimi nəzərdən keçirilir. Amerika alimi D.İstonun ümumi sosiologianın naiyyətlərinə əsaslanaraq əsasını qoymuş siyasi sistem nəzəriyyəsini Q.Almond (1911-ci ildə anadan olub), A.Lipset (1922-ci ildə anadan olub), D.Bell (1919-cu ildə anadan olub) və digər tədqiqatçılar inkişaf etdirdilər.

Cəmiyyətin təhlilinə sistemli yanaşma marksist elmi ənənələri çərçivəsində fəal tətbiq olunur. Sınıfı təhlil vasitəsilə cəmiyyət bir sıra yarım sistemlərdən ibarət olan vahid sistem kimi araşdırılır. Siyasi sferanı da özündə eks etdirən cəmiyyətin üstqurum tərəfi marksist konsepsiaya görə,

mülkiyyət münasibətlərinin xarakterindən və məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsində asılıdır.

Müasir dövrda cəmiyyətin siyasi sferasının sistemli yanaşma mövqeyindən öyrənilməsi dünya elminin nailiyyətlərindən istifadə edilməklə həyata keçirilir. Bu, təsadüfi deyil. Cəmiyyətin siyasi sisteminin təhlilinə sistemli yanaşma hər şeydən əvvəl, tədqiqatlarda siyasi hadisələrin və empirizmin öyrənilməsində yarımcıq mövqeyi aradan qaldırmaq tələbatı ilə şərtlənir.

Müasir politoloji elm cəmiyyətin siyasi sisteminin öyrənilməsi daxili mürəkkəblik kəsb edən, lakin daha mürəkkəb sistemin (supersistemin) bir hissəsini təşkil edən bütün orqanizm kimi nəzərdən keçirir. Beləliklə, siyasi sistemin təşəkkülü, inkişafı və dəyişməsi prosesinə təsir göstərən xarici amillərin nəzərə alınması zərurəti yaranır. Buraya aididir: cəmiyyətin maddi-texniki və iqtisadi inkişaf səviyyəsi, hakim mülkiyyət münasibətləri, sosial-sınıf strukturun xarakteri, cəmiyyətin mənəvi sərvətlərinin tipi və vəziyyəti. Qeyd etdiyimiz amilləri cəmiyyətin digər sferalarına nüfuz etməklə, siyasi proseslərə təsir göstərən ilk qaydaya aid xarici amillər kimi müəyyənləşdirmək olar. Eyni zamanda, siyasi sistemdə yoxlanılan dijər xarici təsiretməni də nəzərə almaq zəruridir. Belə təsiretmə amilləri bunlardır: beynəlxalq münasibətlər və dünya siyaseti sferalarındaki proseslər, ölkənin geosiyasi vəziyyəti, demoqrafik dəyişikliklər, tarixi ənənələrin təsiri və s. Onları şortlı olaraq ikinci qaydaya aid xarici amillər kimi saciyyələndirmək olar.

Sistem əmələ gətirən daxili amillər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi sistemin tipi və inkişaf xarakteri həmin amillərdən çox asılıdır. Bu, birincisi, müxtəlif ictimai grupların siyasi manafelərinin məzmunu və istiqamətlənməsidir; ikincisi, siyasi sistemin özünün daxili struktur ünsürlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusiyyətləridir; üçüncüüsü, siyasetin müxtəlif subyektlərinin konkret fəaliyyətidir. Deməli, elə cəhətlərə diqqət yetirilməlidir ki, cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bu və ya digər sistem əmələ gətirən

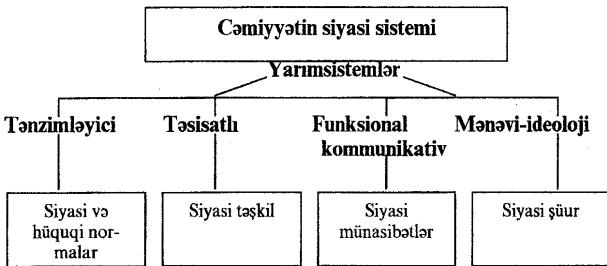
amillər xüsusi rol oynamış və oynayırlar. Məsələn, quldarlıq dövründə cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyəti üçün dövlət tam əhəmiyyət daşımışdır, orta əsrlərdə siyasi həyatın müəyyənədici amili güclü mənəvi nüfuzu malik olan kilsə olmuşdur, yeni və ən yeni dövrdə siyasi proseslərdə siyasi partiyalar və digər ictimai birliliklər xüsusi yer tutmuşlar.

Vahid ictimai sistem çərçivəsində yarımsistemlərin qarşılıqlı fəaliyyət xarakterini nəzərdən keçirmək gedişində, cəmiyyətin siyasi sisteminin spesifik yerini aydınlaşdırmaq zəruridir. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, siyasi sistem (yarımsistem) digər yarımsistemlər üzərində "üstünlük" təşkil etməklə, siyasi sistem çərçivəsində işlənilə hazırlanan siyasi qərarlar, sənədlər, qanunlar bütün cəmiyyət üçün ümumi (məcburi) xarakter daşıyır, beləliklə, cəmiyyətin digər yarımsistemlərinə birbaşa təsir göstərir. Bundan əlavə, siyasi sistem son dərəcə yüksək "muxtarlıq" səviyyəsinə malikdir, eləcə də digər yarımsistemlərə nisbətən vətəndaşların davranışlarına xüsusi təsiretmə, kifayət qədər xüsusi hüquqi və siyasi normalar vasitəsilə sərt tənzimləmə mexanizmi ilə səciyyələnir. Siyasi sistemin mahiyyətini müəyyənələşdirmək üçün, politoloji ədəbiyyatda bu məsələnin həllinə çoxsaylı yanaşmani diqiqətdən yayındırmamaq zəruridir. Bütövlükdə siyasi sistemin mahiyyətinin müəyyənələşdirilməsində hər şeydən əvvəl, siyasetin başlıca istiqamətlənməsimi – cəmiyyətin integrasiyasını və "hakimiyyət" kateqoriyasını – ifadə olunan daxili keyfiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Siyasi sistem dəyişilən şəraitdə hakimiyyət təsisatları vasitəsilə cəmiyyətin integrasiyasını və adaptasiyasını (uyğunlaşmasını) təmin edən qarşılıqlı siyasi əlaqələr və siyasi fəaliyyət sistemidir.

Nəzəri və praktiki təhlil üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən siyasi sistemin təsnifati mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Elmi ədəbiyyatda, xüsusilə rus elmi ənənələrində siyasi sistemin təsnifatı iki meyarla şərtləndirilir: formasiya əlaməti (quldarlıq, feodal, burjua və ya sosialist cəmiyyətinə xas olan siyasi sistem) və milli-dövlət əlaməti üzrə təsnifatlar. İkinci

təsnifatda ayrı-ayrı ölkələrin siyasi sisteminin spesifikliyi nəzərdə tutulur. Məsələn, Rusyanın, ABŞ-in, Böyük Britaniyanın, Çinin və digər ölkələrin siyasi sistemləri. Qərb siyasi elmində siyasi sistemin daha geniş mənzərəli təsnifatı mövcuddur, bu cür təsnifat üçün müxtəlif meyarlar əsas götürülür. Belə ki, siyasi sistem əhatə dairəsinə (lokal və global, makro və mikrosistemlər), inkişaf qabiliyyətinə və aşkarlıq dərəcəsinə görə, struktur differensasiyası (mərkəzləşdirilmiş və mərkəzdən uzad) və digər əlamətlər üzrə təsnifatlaşdırılır. Bununla belə, müasir politoloji ədəbiyyatda siyasi sistemin iki başlıca tipi müəyyənələşdirilir və geniş yayılmışdır: demokratik və qeyri-demokratik siyasi sistemlər. Qeyri-demokratik sistemlərin də iki növü mövcuddur: totalitar və avtoritar. Bir sözə, Qərb siyasi elmində müasir siyasi sistemlərin üç başlıca növü nəzərə çatdırılır: Totalitar, avtoritar və demokratik siyasi sistemlər. Cəmiyyətin siyasi sisteminin konkret təhlili onun daxili strukturunun və başlıca funksiyalarının üzə çıxarılmasını tələb edir.

Qərb politologiyasında cəmiyyətin siyasi sisteminin struktur elementlərinin müəyyənələşdirilməsində mühüm fərqlər nəzərə çarpır. **D.Iston** siyasi sistemin strukturunu siyasetin müxtəlif subyektlərinin (fərdlər, qruplar və təşkilatlar) təşkil etdiyini və bu subyektlərin qarşılıqlı əlaqəyə malik olduğunu qeyd edir. **Q.Almond** biheviorçu mövqedən çıxış edərək bildirir ki, cəmiyyətin siyasi sisteminin struktur elementləri roldan, fəaliyyətdən və qarşılıqlı fəaliyyətdən, davranışın tipindən və nümunəsindən ibarətdir. **R.Qoldmen** isə hesab edir ki, həmin struktur elementlərinə birbaşa və əks əlaqələr, qərarların qəbulu prosesi, siyasi fəallığın nümunələri, informasiya axını və s. daxildir. Siyasi sistemin struktur elementlərinə aid digər şəhərlər də mövcuddur. Siyasi sistemin strukturu barədə aşağıdakı sxem ümumi təsvürü yaradır.

Siyasi sistemin həmin struktur elementləri onun inkişafında və fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır və bir-biriləşdirilmiş əlaqə kəsb edir.

Siyasi və hüquqi normalar (tənzimləyici yarımsistemlər) cəmiyyətin siyasi həyatının ümumi istiqamətlənməsini siyasi və qanunvericilik formalarında tənzimləyir, eləcə də hakimiyyət orqanlarının, siyasi təsisatların səlahiyyət həddini, vətəndaşların hüquq və vəzifələrinin nizamlayır.

Cəmiyyətin siyasi təşkili (təsisath yarımsistem) dövlət orqanlarından, siyasi partiyalardan və ictimai təşkilatlardan ibarət olan cəmiyyətin siyasi sisteminin özünəməxsus əsasını (skeletini) təşkil edir. O, böyük dəyişkənliliyi ilə fərqlənən digər yarımsistemlərdən fərqli olaraq nisbi sərtliyə malikdir.

Siyasi münasibətlər (funkşional-kommunikativ yarımsistem) cəmiyyətdə hakimiyyətin real sistemini, siyasi subyektlər arasındaki əlaqələrin xarakterini, siyasi rejimin məhiyyətini ifadə edir. Siyasi münasibətlər hər şeydən əvvəl, sosial qüvvələrin və siyasi subyektlərin əməkdaşlıq və rəqabət münasibətləri, onların funksiyaları, rolu və əlaqələri vasitəsilə təzahür edir.

Siyasi sistemin elementi olmaq etibarilə, siyasi münasibətlər ictimai münasibətlərin növlərindən biri kimi səciyyələnir. Politoloji ədəbiyyatda siyasi münasibətlərin təsnifatı müxtəlif meyarlar üzrə aparılır. Xüsusi meyar kimi,

siyasi münasibətlərin subyekt tərkibinə böyük diqqət yetirilir. Bu meyara müvafiq olaraq, siyasi münasibətlərin üç qrupu göstərilir: 1. Sınıflar, milletlər və dövlətlər arasındaki münasibətlər; 2. Rəhbər və idarəetmə orqanlarının sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi və siyasi proseslərə təsirini səciyyələndirən münasibətlər; 3. Siyasi təşkilatlar və müəssisələr arasında münasibətlər (subordinasiya – xidmətdə kiçiyin böyüyü təbe olması prinsipi, əlaqələndirmə, mərkəzçilik).

Siyasi şüur (mənəvi-ideoloji yarımsistem) vətəndaşların siyasi gerçəkliyə münasibətimi əks etdirən görüşlərin və təsəvvürlərin məcmiuudur. O, müəyyən dərəcədə öz ifadəsinin cəmiyyətin siyasi mədəniyyətində tapır, özünü ideoloji təsəvvürlərdə və ənənələrdən təzahür etdirir.

Siyasi sistəmdə cəmiyyətin siyasi mütəşəkkilliyini təmin edən dövlət başlıca rol oynayır. Dövlət bir sıra xüsusi cəhətlərə malikdir. Birincisi, o, öz fəaliyyətini bütün ölkədə və vətəndaşlar arasında yayın, hər şeyi əhatə edən təşkilat kimi çıxış edir. İkincisi, dövlət ümumi hakimiyyəti təcəssüm etdirir və bütün digər ictimai hakimiyyətləri özüne təbe edir. O, hakimiyyət metodlarını, zəruri hallarda isə məcburətməni həyata keçirir. Üçüncüüsü, dövlət hüququn köməyiylə ictimai münasibətləri tənzimləyir və öz iradəsində hamı üçün məcburi olan xarakteri əks etdirir. Dördüncüüsü, dövlət xüsusi peşkar aparata malik olmaq sayəsində cəmiyyətin idarə olunmasını həyata keçirir, maddi və təbii resurslardan istifadə olunmasını qaydaya salır.

Siyasi sistemi təşkil edən siyasi təsisatlar arasında siyasi partiyalar əhəmiyyətli yer tutur. Partiyaları ictimai təşkilatlardan fərqləndirən səciyyəvi cəhət hakimiyyət uğrunda mübarizədir və ya hakimiyyətə təsir göstərməkdir. Siyasi partiyalar birincisi, yüksək dərəcədə təşkilatlanmağa qadırıdır; ikincisi, öz məqsədlərini hakimiyyət uğrunda mübarizə yolu ilə reallaşdırmağa cəhd edir.

Cəmiyyətin siyasi sferasının inkişaf qanuna uyğunluqlarını başa düşmək üçün siyasi sistemin funksiyaları haqqında təsəvvürə malik olmaq vacibdir. Bu funksiyalar icti-

mai organizmin bütövlüğünün saxlanmasına ve onun dəyişən xarici və daxili qaydalara uyğunlaşmasına imkan yaratır. Siyasi sistemin funksiyaları onun həyat qabiliyyətinin saxlanmasına, mükəmmal sabitliyinə və daha da inkişafına istiqamətlənən fəaliyətində ifadə olunur.

Siyasi sistem cəmiyyətdə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: 1) ictimai inkişafın məqsədlərinin formallaşması; 2) cəmiyyətin siyasi birlili; 3) siyasi rejimin tənzimlənməsi. Birinci funksiyanın reallaşması prosesində siyasi sistem siyasi təsisatların fəaliyyətinin, cəmiyyətin inkişafının məqsədlərini işləyib hazırlayırlar. Bu məqsədlərin konstitusiyalarda və dövlətin qanunlarında möhkəmləndirilməsi onların ümumxalq xarakteri kəsb etməsini təcəssüm etdirir. Cəmiyyətin siyasi birlili bütün xalqın dövlətə və hökumətə tabe olmasını ifadə edir. Siyasi rejimin tənzimlənməsi prosesində dövlət insanların, qrupların, təşkilatların davranış formalarını, onların öz aralarında və dövlətlə qarşıq münasibətlərini müəyyən edir. Bu, siyasi normaların köməyiyle əldə olunur.

Siyasi sistemin funksiyalarının reallaşması prosesində siyasi sürət və siyasi mədəniyyət əhəmiyyətli rol oynayır.

T.Parsonsun nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq cəmiyyətin hər hansı siyasi sistemi aşağıdakı köklü məsələləri həll edir:

- **sabitlik və özünü mühafizə** – bu, əhalinin eksəriyyətinin cari tələbatının təmin olunması mexanizmini, cəmiyyətdə yaranan gərginliyin nəzarətdə saxlanması və yüngülləşdirilməsinin nəzərdə tutur;

- **uyğunlaşmaq** – sabitliyin təmin olunması üçün sistemin qabiliyyət və imkanlarının mövcudluğunu nəzərdə tutur;

- **məqsədlərin əldə edilməsi** – kollektiv məsələlərin reallaşması üçün, sistemin vətəndaşları və maddi resursları səfərbər etmək qabiliyyətini ifadə edir;

- **inteqrasiya** – sistemin öz tərkib elementləri arasında qarşılıqlı münasibətləri əlaqələndirmək qabiliyyətini səciyyələndirir.

Müasir politologiyada siyasi sistemin funksiyalarını

daha tam, təfərrüatına qədər və ardıcıl Q.Almond təhlil etmişdir.

O, iddia edir ki, bütün sistemlər iki əsas funksiyalar toplusunu yerinə yetirir – "daxil etmə" və "xaricetmə" funksiyaları.

Almond "daxil etmənin" 4 funksiyasını göstərir:

1. Siyasi sosiallaşma və iştirakçılığa cəlb olunma.
2. Mənafelərin artikulyasiyası.
3. Mənafelərin dövlət siyasetinin alternativinə çevrilməsi.
4. Siyasi kommunikasiya.

Qeyri-hökumət sisteminin həyata keçirdiyi və "xaricetmənin" 3 funksiyası:

1. Norma-qanunların işlənib hazırlanması.
2. Normaların tətbiqi.
3. Normaların gözənlənməsinə nəzarət.

Hakimiyyətin həyata keçirdiyi:

Siyasi sosiallaşma və iştirakçılığa (siyasetdə) cəlb olunma – bu funksiya bütün siyasi sistemlərə xasdır, "iştirakçılıq ruhunun" yayılmasına imkan yaradır. Demokratik ölkələrdə bu funksiyani qeyri-hökumət orqanları yerinə yetirir; totalitar cəmiyyətlərdə siyasi sosiallaşmanın bütün obyektləri dövlətin nəzarətdə olur.

Mənafelərin artikulyasiyası – bu, mənafə qruplarının həyata keçirdiyi siyasi konvensiya gedişində ilk funksional nticədir. Demokratik ölkələrdə mənafə qrupları vətəndaşlarla dövlət arasında əlaqələndirici həlqə kimi nəzərdən keçirilir. Keçmiş SSRİ-də 1985-ci ilə qədər Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası bütün sosial mənafelərin ifadəçisi kimi çıxış edirdi, başqa sözə mənafelərin artikulyasiyasını faktiki olaraq partiya həyata keçirirdi. Almondun fikrincə, mənafelərin artikulyasiyasını reallaşdırmağa qadir olan siyasi sistem, həm də onları dövlət siyasetinin alternativinə çevirmək tələbatını təmin etmək qabiliyyətinə malikdir.

Siyasi kommunikasiya – bu, informasiya və inamların

verilməsi prosesi olub, siyasi sistemin müxtəlif strukturları arasında əlaqələrin təmin olunması vəsitişidir. Siyasi təşkilatların rəhbərliyi üçün və siyasetin reallaşması naminə adətən, informasiyanın vertikal axını tələb edilir: xalqdan hökumətə qədər və əksinə. Bundan əlavə hakimiyyətin səviyyələri ilə orqanları arasında informasiyanın horizontal axını da zəruridir.

Norma-qanun yaradıcılığı nəticəsində cəmiyyətdə və təndaşların davranışını müəyyənləşdirən qanunlar işlənilərə hazırlanır. Norma-qanunların işlənilərə hazırlanmasının adı prosesi bir sırə mərhələdən ibarətdir:

- siyasetin işlənilərə hazırlanması və ümumi məqsədlərin seçimi;
- məqsədlərin əldə edilməsi üçün qərarların və konkret qaydaların işlənilərə hazırlanması.

Mövcud funksiyani qanunverici, eləcə də icraedici və məhkəmə orqanları yerinə yetirirler.

Siyasetin və qərarların qəbul edilməsinin vacib aspekti **normaların tətbiqi** funksiyasıdır, bu funksiyani nəinki icraedici orqanlar, çox vaxt qanunverici və hüquqi strukturlar yerinə yetirirler.

Normaların gözlənilməsinə nəzarət – qanunların şərhini və mövcud qanunların pozulması faktlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə fəaliyyəti və müvafiq cəzanın tətbiqini nəzərdə tutur.

Almond siyasi sistemin fəaliyyətini üç səviyyədə nəzərdən keçirir, bu səviyyələr siyasi sistemin tiplərini müqayisə etməyə imkan yaradır.

Birinci səviyyə – sistemin özünün imkanları çörçivəsində həyata keçirilən proseslərdir; hökumətin cəmiyyət üzərində hakimiyyətini, onun məqsədlərinin əldə edilməsi naminə insanların düşüncəsinə və davranışına təsir etmə dərəcəsinə nəzərdə tutur.

İkinci səviyyə – sistemin özündə baş verən proseslərdir, başqa sözlə, daxil olan amillərin xaric olan amillərə çevriləməsi üsullarıdır.

Üçüncü səviyyə – sistemin mövcud modelinin və onun uyğunlaşmasının mühafizəsi prosesidir, Almond buraya hər şeydən əvvəl, sosiallaşma prosesini və kadrların seçilməsini aid edir, bu prosesdə yeni rollar yaradılır və yeni insanlar siyasi həyatı "qapılırlar". Bir sözlə, bu səviyyə Ç.Endreyin qeyd etdiyi kimi, "siyasetin istehsalı" üsulu kimi çıxış edir.¹

İnkışaf etmiş ölkələrin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarına kompüter texnikasının kütləvi tətbiqini ifadə edən informasiya texnikasına keçilməsi, sosial sistemlərin təhlilində mexaniki modellərdən istifadə olunmasına imkan yaratdı. Bu onunla şortlandı ki, özünütəşkil sistemi informasiyaya müstəqil reaksiya vermək qabiliyyətinə malik olmalıdır, öz davranışını dəyişməlidir. Əgər həmin dəyişiklik effektlidirsə və sistem öz məqsədində çatırsa, belə halda onun enerjisi və ya daxili gərginliyi azalır. Sistemin fəaliyyətinin effektliyi iki dəyişən amildən asılıdır: a) informasiyanın vaxtında və tam verilməsindən və b) fəaliyyəti istiqamətləndirən və nəzarətdə saxlayan komandanın verilməsi mexanizmindən.

Siyasi sistemi gibernetik maşına ilk benzədən Amerika politoloqu K.Doyç hesab olunur. O, siyasi sistemi "kommunikativ yanaşma" kontekstində nəzərdən keçirmişdir. K.Doyç siyaseti qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün insanların səylərinin idarə edilməsi və əlaqələndirilməsi prosesi kimi başa düşmüştür.

Məqsədlərin formallaşması, onların əlaqələndirilməsi siyasi sistem tərəfindən mövcud məqsədlərə münsəbətdə cəmiyyətin vəziyyəti haqqında informasiya əsasında həyata keçirilir. Beləliklə, siyasi sistemin fəaliyyəti xarici mühitdən daxil olan informasiyanın keyfiyyətindən və həcmindən asılıdır. İformasiyanın bu iki axını əsasında axtarılan məqsədlə bağlı, sonrakı fəaliyyəti nəzərdə tutan siyasi qərarlar qəbul olunur.

Axtarılan məqsədlərə nail olunması siyasi sistemin cəmiyyətdə dinamik tarazlığını – qrupların, statusların, mə-

¹ Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. М.: Весь мир, 2000, с. 20

nafelərin tarazlığının əldə edilməsini təmin etmək cəhdini səciyyələndirir. Lakin nə qədər ki, daim məqsədlərin dəqiqlişdirilməsi baş verir, siyasi sistemin tarazlığı daha çox real vəziyyət deyil, məhz ideal vəziyyətdir. Arzu olunan məqsədlərin reallaşması bir-birilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan dörd kəmiyyət amilindən asılıdır: 1. Sistemin informasiya yükü (o elə vəzifələr və sosial dəyişikliklər miqyası ilə müəyyən olunur ki, hökumət tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur); 2. Sistema gec reaksiya vermək (başqa sözlə, siyasi sistem yeni vəzifələrə və fəaliyyətin yeni şəraitinə nə qədər tez və ya gec reaksiya vermək qabiliyyətinə malikdir); 3. Sistemin axtarılan məqsədə doğru fəaliyyətində yaranan dəyişikliklərin (sayı); 4. Sistemin hadisələrin inkişafı, yeni problemlərin təzahürü imkanlarını qabaqcadan görmək qabiliyyəti və onları həll etməyə hazır olması.

Doyğun modeli sosial sistemin həyatında informasiyanın mühüm əhəmiyyətinə dikkət yetirir. Kommunikasiya sisteminin genişləndiyi şəraitdə informasiyanın fəaliyyəti hakimiyətin effektliyini xeyli dərəcədə müəyyən edir. Informasiyanın siyasi sistemin bir hissəsindən (məsələn, elitan dan) digərinə (vətəndaşlara) hərəkəti cəmiyyətin öz yetkinliyindən asılıdır. Cəmiyyətin iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafı, informasiyanın istiqamətini, onun həcmini, mobilliyyini, differensiallığını, sosial qruplardan asılılığını müəyyən edir. Demokratik cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə siyasi informasiya əhalinin bütün qruplarına ünvanlanır, qarşılıqlı mübadilə asasında fəaliyyət göstərir: liderdən əhaliyə, eləcə də vətəndaşdan hakimiyətə qədər. Kütłəvi informasiya vəsítələrinin inkişaf etməməsi, müstəqil mətbuatın olmaması siyasi informasiyanın dozalı xarakterini və həcmini şərtləndirir, onun üzərində dövlətin tam nəzarətini reallaşdırır.

2. Siyasi sistemin təsnifatı və dinamikası

Siyasi sistemin öyrənilməsi yalnız onun mühüm əlamətlərinin, ümumi cəhətlərinin üzə çıxarılmasını deyil, eləcə də konkret-tarixi şəraitdə inkişaf edən siyasi sistemlərin

fərqlərinin, fərdi xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasını ifadə edir. Buna görə siyasi sistemin təsnifatı vacib və zəruridir. Siyasi sistemlərin təsnifatına cəhd edərkən onların fərqləndirilməsinin meyarlarını göstərmək lazımdır. Siyasi sistemlərin təsnifatı böyük çoxcəhətliliyi ilə fərqlənməklə, xeyli müxtəlif meyarlara əsaslanır. Siyasi sistemlərin ümumi qəbul edilmiş başlıca cəhətlərini nəzərdən keçirək.

Tarixi prosesin formasıya mövqeyindən təhlili marksist nəzəriyyə üçün səciyyəvidir. Həmin mövqeyin mahiyəti bundan ibarətdir ki, dünya tarixinin keyfiyyətcə müəyyən inkişaf mərhələləri ictimai-iqtisadi forması adlandırılın. Onlar cəmiyyətin müvafiq tiplərinə xas olan maddi nemətlərin istehsal үsulunun xarakteri və sosial sinfi strukturla müəyyənəşdirilir. Formasiya mövqeyindən yanaşma baxımdan siyasi sistemlərin quldarlıq, feodal, kapitalist, sosialist tipləri fərqləndirilir. Həmin tiplərdən hər biri müəyyən siniflərin, sosial qrupların siyasi hökmranlığı ilə səciyyələnir və konkret olaraq dövlət idarəciliyinin və hakimiyətin müxtəlif formalarda təşkilində təzahür edir.

Eləcə də siyasi sistemlərin təsnifatında sivilizasiyalı metod tətbiq edilir. Belə ki, Amerika alimi Q.Almond müasir dünyada siyasi sistemlərin dörd tipinin mövcudluğunu qeyd edir: ingilis-Amerika, kontinental Avropa, sənayeyə qədərki və qismən sənaye, totalitar sistemlər. Bu təsnifat müxtəlif siyasi mədəniyyətlərə əsaslanır.

İngilis-Amerika sistemi homogen siyasi mədəniyyətlə səciyyələnir. Bu siyasi mədəniyyətə xüsusi funksiyaların yeri yetirilməsi naminə siyasi münasibətlərin (partiyaların, qrup mənafəlerinin və s.) ixtisaslaşması xasdır. Hakimiyət və siyasi sistem daxilində təsir etmə ayrılıqda mövcuddur. Siyasi sistemin bu qrupunda rol strukturları dərin differensiallıq kəsb edir, dəqiq ifadə olunmuşdur, təşkil edilmişdir və bürokratlaşdırılmışdır.

2. Kontinental Avropa sistemi bütövlükdə ümumi kökə və ümumi irsə malik olmaqla, siyasi mədəniyyətin yarımcıqlığı ilə fərqlənir. Onlar üçün köhnə və yeni mədəniyyətlərin

mövcudluğu səciyyəvidir. Belə tipli siyasi sistem hər şeydən əvvəl, Fransada, Almaniyada, İtaliyada mövcuddur. Skandinaviya ölkələrində isə kontinental Avropa və ingilis-Amerika sistemləri arasında mövcud olan aralıq mövqeli sistem nəzərə çarpir.

3. Sənayəyə qədərki və qismən sənayə siyasi sistemi qarışıq siyasi mədəniyyətə malikdir. Kommunikasiyanın və kordinasiyanın (əlaqələndirmənin) çətinliyi, siyasi oriyentasiyadakı kəskin ziddiyətlər, sistemin bütün həlqələrinin rollerinin zəif əlaqələndirilməsi dərəcəsi zorakılıq tətbiq edilməsini zərurətə çevirir.

4. Totalitar tipli siyasi sistem. Totalitar siyasi mədəniyyət siyasi feallığın məcburetmə tipini yaradır. Buna könülü birliliklər uyğun gəlir, siyasi kommunikasiya isə monolit (yahid) partiyanın nəzarətində olur.

Totalitar, avtoritar və demokratik sistemlərin müəyyənləşdirilməsinə cəhd daha geniş yayılmışdır. Onların həddinin dürüst müəyyənləşdirilməsinin meyarı siyasi hakimiyətin həyata keçirilməsinin vasita və metodlarının məcmuu olan siyasi rejimdir, cəmiyyət (xalq) və şəxsiyyətdir.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin təsnifatına dair digər məraqlı doğuran mövqelər da mövcuddur. Məsələn, Amerika alimi U.Rostou və fransız tədqiqatçısı Aron siyasi sistemlərin belə bir təsnifatını təklif edirlər: 1. Ənənəvi; 2. Modernləşmiş demokratiya və Totalitar sistemlər.

Bəzi tədqiqatçılar siyasi sistemlərin təsnifatı üçün siyasi prosesdə iştirakı meyar kimi qəbul edirlər. Fransız politoloqu J.Blondel siyasi sistemi beş kateqoriyaya ayırmışdır: 1. Dövlət qərarlarının qəbulunda liberalizmə əsaslanan liberal demokratiya; 2. Sosial nemətlərin bərabərliyinə üstünlük verən və onun əldə edilməsinin liberal vasitələrinə etinəsiz yanaşan kommunist sistemi; 3. Sosial və iqtisadi nemətlərin tamamılıq qeyri-bərabər bölüşdürülməsini həyata keçirən oliqarxiyanın idarə etdiyi ənənəvi siyasi sistem; 4. Son zamanlar inkişaf etmiş ölkələrdə təşəkkül tapan və iqtisadi və sosial nemətlər sahəsində böyük bərabərliyin əldə olunmasına cəhd

edən açıq siyasi sistem; 5. Təşəkkül tapan qeyri-bərabərliyi qoruyub saxlamaq üçün fəal siyaset yeridən, bərabərliyin və siyasetdə iştirakçılığın dərinleşməsinə qarşı çəvrilən **Avtoritar-mühafizəkar** sistem.

Siyasi sistemin nisbətən az yayılan digər təsnifatı da mövcuddur. Belə ki, Z.Bjezinski və S.Hantington instrumental və ideoloji siyasi sistemlərin mövcudluğunu bildirirlər. Instrumental siyasi sistem sosial və siyasi inkişafın təbii nəticəsi kimi təşəkkül tapır və rasional əsaslandırılan model üzrə məcburi yaradılır. D.Koulmenin təsnifatının əsasını isə siyasi münaqişə meyari təşkil edir. Bumeye uyğun olaraq ənənəvi, patriarxal, qarışıq və müasir siyasi sistemlər fərqləndirilir, belə sistemlərdə siyasi inkişaf müvafiq olaraq avtoritar, yarımmünaqişli və münaqişli mərhələlərdə öz əksini tapır.

Siyasi sistemin təsnifatının müxtəlifliyi siyasi aləmin çoxölcülü olmasını təsdiqləyir. Çoxölcülü siyasi sistemin təhlili üçün çoxölcülü yanaşma tələb olunur.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin mühüm xüsusiyyəti onun dəyişkənliliyidir, dinamikasıdır. Siyasi sistemin təkamülünün mənbəyi çox vaxt kəskin siyasi münaqişlərə, sinfi qarşıdurmaya, etnik toqquşmalara gətirib çıxaran cəmiyyətdəki sosial və sinfi mənafelərdə təzahür edən fərqlərdir. Siyasi mübarizədə rəqabət aparan hər bir qrup spesifik məqsədlərin əldə edilməsinə, öz mövqeyini müdafiə etməyə cəhd edir. Siyasi mübarizədə iştirak edən sosial qüvvələrin mövqeyi mühafizəkar, islahatçı, inqilabi və ya qisasçı xarakter daşıya bilər. Cəmiyyətdə üstün mövqeyə malik olmaqdan asılı olaraq siyasi sistemin təkamülünün müvafiq formaları bunlardır: a) islahat yolu; b) inqilabi proseslər; v) əksinqilab; q) mürtəce proseslər; d) siyasi durğunluq.

Siyasətdə durğunluq siyasi quruluşun mühafizə olunması, siyasi rəhbərliyin forma və metodlarının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilməsinə istiqamətlənən səylərin aradan qaldırılması ilə səciyyələnir. Durğunluq şəraitində demokratiyanın çərçivəsi, xalq kütlələrinin siyasi qərarların işləniləb hazırlı-

lanmasında və reallaşmasında iştirakı məhdudlaşır. Siyasetin həyata keçirilməsində xalqın iştirakı formal qayda kəsb edir. Avtoritarlıq, ictimai proseslərin tənzimlənməsində dövlət aparatının rolu güclənir, onun fəaliyyət sferası genişlənir. Durğunluğun vacib şərti siyasetdə bürokratizmdir. Bu öz ifadəsinə dövlət aparatının fəaliyyətində ictimai problemlərin həllinə dair formal qərarların işləniləb hazırlanması, süründürməcəlik, kağız üzərində iş və digər neqativ halların təzahüründə tapır. Durğunluğun digər vacib şərti siyasi böhrəndir. Cəmiyyətin problemləri həll edilmir, yalnız dərinləşir. Mövcud siyasi quruluşun sabitliyinə təhlükə yaranan problemlərin köklü həlli aradan qalxır. Problemin həllinin təqlid edilməsi də həyata keçirilə bilər. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin ənənəvi metod və formaları onun saxlanması üçün əlverişli olmadıqda, siyasi böhrənin kəskinleşdiyi şəraitdə siyasi sistemin təkamülünün islahatlar yolu zərurətə çevrilir. Siyasi sistemin dəyişilməsi strategiyası islahatlara əsaslandığı zaman o, sosial sistemdə gərginlik doğuran ictimai münasibətlərin ayrı-ayrı aspektlerinin qaydaya salınması ilə məhdudlaşır. Belə hal cəmiyyətin ziddiyətli sferalarında tədrici tənzimlənmələrə səciyyələnir. Buna görə hakimiyyət bütövlükdə cəmiyyətin yenidən təşkilinə cəhd etmir, məhz siyasi sistemin normal fəaliyyətin çətinləşdirən hallardan uzaqlaşmağa çalışır. İslahatçılıq praqmatik ruhu ilə səciyyələnir, o, öz qarşısına ideal model əsasında cəmiyyətin tam yenidən təşkili vəzifəsini qoymur. İslahat yolu o zaman reallaşır ki, siyasi böhrən şəraitində onun zorurılıyi dərk olunur. Böhrən partlayış həddində çatıqdə islahat əhəmiyyətini itirir və inqilabi dəyişikliklər vaxtı gelib çatır. İngilabi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün inqilabi şərait zorurətə çevrilir. Bir tərəfdən onu dövlət hakimiyyətinin kəskin böhrəni, eləcə də hakim sinfin mövcud böhrənlə vəziyyəti qaydaya sala bilməməsi, digər tərəfdən isə siyasi hakimiyyəti dağıtmağa hazır olan və cəhd edən geniş sosial təbəqənin təşəkkülü səciyaləndirir. Bunun üçün inqilabi qüvvələr inqilabi dəyişikliklərin təşkilatçısı rolunu oynayan

qabaqcıl partiyaya malik olmalıdır.

Siyasi sistemin inqilabi yolla yenidən təşkili bir sıra mərhələdən ibarətdir: *yetişmə, partlayış, qəlebə və təsisatlaşma*. Yetişmə mərhələsində inqilabi situasiya formallaşır. Hökumət qüvvələri və inqilabçı kütłələr arasında silahlı toqquşma partlayışa gətirib çıxarır. Əgər inqilabi hərəkat qalib gəlirsə, köhə dövlət aparatının sindiriləsi və yeninin əsasının qoyması mərhələsi başlanır. Yeni dövlət quruluşunun formallaşması zamanı bürokratik maşının sindirilməsi baş verir, dövlət aparatının rolu xeyli azalır. Bu onu görə baş verir ki, yeni siyasi elita əvvəlki rejimin bürokratiyasına inanmır. Yeni dövlətin yaradılması prosesində inqilabçı partiya xalq kütłələrinə arxalanır, onları siyasi qərarların işləniləb hazırlanmasına və reallaşmasına cəlb edir. Nümayəndəli və bilavasitə demokratianın forma və metodları böyük cəkiyə malik olur. İngilabi dəyişikliklərin həllədici mərhələsində yeni siyasi sistemin təsisatlaşması baş verir, yeni iqtisadi, siyasi, mədəni təsisatlar yaradılır və bütövlükdə cəmiyyətin orientasiyasını müəyyən etməyə başlayır. İcraedici hakimiyyətin rolu artır, xarici və daxili siyaset məsələlərini, cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafını həll etmək qabiliyyətinə malik olan dövlət aparatı formalasır. Əgər inqilabi qüvvələr məğlub olarsa, siyasi sistemdə mürtəfəce proseslər baş verir və son nticədə faşist və ya hərbi siyasi rejim qərarlaşır.

İngilabi dəyişikliklər ziddiyətli prosesdir. Siyasi inqilabın qələbəsindən sonra onun məruz qaldığı təhlükələrdən biri "rəhbərə sitayıdır", müəyyən qruplara, korrupsiyaya üstünlük verilməsidir. Sosial inqilabın daha çox təsadüf edilən cəhəti onun ilk məqsədləri ilə konkret təcəssümü arasında təzahür edən ziddiyətlərdir. Bu inqilabi rejimin düşmənlərinin istifadə etdiyi zəhmətkeşlərdə yaranan ümidsizlikdir. Hadisələrin belə dönüsü əksinqilaba gətirib çıxara bilər. Müxtəlif əksinqilabi qüvvələrin ümumi məqsədi hakimiyyətin və itirilmiş mövqeyin qaytarılmasıdır.

Siyasi sistemin demokratikləşməsi prosesi ziddiyətli baş verir. Bu, həm obyektiv və eləcə də subyektiv çatınlık-

lərlə, ziddiyətlərlə, nöqsanlarla bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, siyasi islahatların əlverişli olmayan iqtisadi şəraitini qeyd etmək lazımdır. Belə şəraitdə insan hüquqlarını reallaşdırmaqda dövlət çətinlik çəkir.

Siyasi sistemin demokratikləşməsi yolunda maneçilik törədən subyektiv hallara kütłəvi şüurda totalitar təfəkkürə xas olan ünsürlərin saxlanması (qanunun nüfuzdan düşməsi, siyasi passivlik və s.), rəhbərlikdə avtoritar üsulun mövcudluğu (qərarların tekbaşına qəbuluna cəhd etmək, aşkarlıq prinsipinin təhrif olunması və s.), siyasi mədəniyyətin aşağı səviyyədə təzahürü, başqalarının rəyinə hörmətlə yanaşma-maq, siyasi məsuliyyətsizlik və digər bu kimi neqativ cəhətlər addır.

Cəmiyyətin spesifik yarımsistemi kimi səciyyələnən siyasi sistemin özü də bir neçə yarımsistemdən ibarətdir:

1. Təsisatlı yarımsistem. Bu, siyasi sistemin "ruhunu", materiyasını təşkil edir. Təsisatlı yarımsistem özündə siyasi idarəetmə və dövlət idarəciliyi formalarını, siyasi sistemin mahiyyətini şərtləndirən siyasi rejimləri, hakimiyətin bölməsi sistemini, siyasi təsisat olmaq etibarilə partiyaları, siyasi hərəkatları, seçki sistemini əks tədirir. Siyasi sistemdə hakim mövqə etibarilə, təsisatlı yarım sistem onun fəaliyyət imkanlarının reallaşması üçün normativ-huquqi baza yaradılmasını təmin edir. Siyasi sistemin siyasi sabitliyi və digər ictimai sistemlərin fəaliyyətinə və inkişafına təsiri, eləcə də xarici siyasetin işlənib hazırlanması yalnız təsisatlı yarımsistemin sayasında reallaşır.

2. Tənzimləyici yarımsistem. O cəmiyyətin (ölkənin) konstitusiyasında və digər qanunvericilik aktlarında ifadə edilən siyasi-huquqi normalara əsaslanmaqla, müxtəlif siyasi təsisatların (siyasi partiyaların, siyasi hərəkatların, əlbəttə, ilk növbədə dövlətin və s.) formallaşması prosesini, fəaliyyətini qaydaya salır, hərtərəfli tənzimləyir.

3. Kommunikativ yarımsistem. Bu yarımsistem mövcud cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyəti prosesində təşkül tapan münasibətlərin məcmuundan ibarətdir. Təbii ki, hə-

min münasibətlər ilk önce, cəmiyyətin idarə olunmasını əks etdirir. Siyasi təsisatlar və eləcə də siyasi rəhbərələr və liderlər, siyasi elitəməməsil edənlər məhz bu münasibətlərin subyektləri kimi çıxış edirlər.

Siyasi sistemin kommunikativ yarımsisteminə, o cümlədən hakimiyət uğrunda mübarizə, ona sahib olmaq, ən başlıcası əldə saxlamaq və həyataya keçirməklə bağlı olan münasibətlər aiddir. Həmin münasibətlər bir qayda olaraq, cəmiyyətin mövcud hüquq normalarına əsaslanan xarakter daşıyır. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, siyasi sistəmdə çox hallarda cəmiyyətin hüquq normalarında möhkəmləndirilməyən qeyri-formal münasibətlər də yaranır və inkişaf edir.

4. Siyasi-ideoloji yarımsistem. O, siyasi görüşlər sistəmini, siyasi nəzəriyyə və təlimləri ifadə edir. Siyasi-ideoloji yarımsistemi səciyyələndirən həmin mənəvi-siyasi dəyərlər siyasi təsisatların, siyasi-huquqi normaların yaradılmasının, nəinki siyasi münasibətlərin, həmçinin bütün siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi və fəaliyyətinin zəminini təşkil edirlər. Cəmiyyətin siyasi-ideoloji yarımsistemi siyasi məqsədlərin və onların əldə edilməsi übələrinin müəyyənləşdirilməsində, sosial sistemdə yaranan xeyli siyasi problemlərin həllində əhəmiyyəti rol oynayır.

Cəmiyyətin siyasi sistemi bir sıra funksiyalar yerinə yərir. Onlardan ən əhəmiyyətlişi dövlətin siyasi rəhbərliyi, integrativ və tənzimləmə funksiyalarıdır.

Dövlətin siyasi rəhbərliyi və ya cəmiyyətin idarə olunması funksiyası strateji məqsədlərin və ictimai inkişafın perspektivinin müəyyənləşdirilməsinə, siyasi xəttin işlənib hazırlanmasına istiqamətlərinə. Həmin funksiya bəzi hallarda məqsədə yönəlnən funksiya adlandırılır.

Siyasi sistemin integrativ funksiyası cəmiyyətin ictimai-siyasi birliyini, sabitliyini təmin etməklə, bütövlükdə cəmiyyətin və onu təşkil sistemlərin dinamikliyini şərtləndirməklə səciyyələnir.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin xüsusi əhəmiyyət kəsb

edən digər funksiyası tənzimləmə funksiyasıdır.

Bu funksiya başlıca siyasi təsisat olmaq etibarilə, dövlətdə siyasi davranışın və siyasi münasibətlərin nizama salınmasına və müəyyən çərçivədə qərarlaşmasına yönəril. Tənzimləmə funksiyasının mahiyyəti insanların davranışının yüksək səviyyəsini təmin edən tənzimləmə sisteminin və mexanizminin işlənilə hazırlananlarından ibarətdir.

3. Siyasi sistemlərin müqayisəli təhlili

Siyasi sistem olmaq etibarilə, totalitarizm XX əsrə meydana gəlmüşdür. Lakin totalitarizm ideyası çox əvvəller yaranmışdır. "Totalitarizm" termini latın dilində bütövlük, tamlıq mənasını ifadə edən "totalitas" sözündən götürülmüşdür. Totalitarizm siyasi və politoloji termin kimi XX əsrin ikinci yarısında geniş yayılmışdır.

Siyaset nəzəriyyəsində totalitarizm həmin əsrin 40-50-ci illərində təşəkkül tapmışdır. Totalitarizm problemi daha çox F.Hayek, X.Arend, K.Fridrix və Z.Bjezinski tərəfindən tədqiq edilmişdir. Z.Bjezinskinin "Totalitar diktatura və avtokratiya" kitabı (1956) daha çox maraq doğurur.

Totalitarizmin əsas ümumi zəmini cəmiyyətin inkişafının sənaye mərhələsinə aiddir. Bu mərhələdə kütləvi kommunikasiya sistemi təşəkkül tapır, ictimai əlaqələr xeyli mürəkkəbləşir, ideologianın məcburi yolla həyata keçirilməsi təmin edilir. Beləliklə, dövlətin cəmiyyət həyatının bütün sferalarına total (tam) nəzarəti üçün ilk zəmin yaranır.

Totalitarizmin ən səciyyəvi subyektiv mənbələrindən biri ictimai inkişafın sənaye mərhələsində cəmiyyətin avtomatlaşdırılmasına insannın psixoloji cəhətdən hazırlanmasıdır, həmçinin, kollektiv təşkilatların dağıdılması və dini əlaqə və dəyərlərin aradan qalxmasıdır, sosial özgələşmənin güclənməsidir. Məhz inkişafın sənaye mərhələsinin və etatizmin (ictimai həyatın ayrı-ayrı sferalarına dövlətin təzyiqinin güclənməsi) təzahürü ilə kollektiv-mexanizmə əsaslanan dünyagörüşü totalitarizmin əsasını təşkil edir. Böhran totalitarizmin sosial mənbəyinin təşəkkülini təmin edir.

Yəni totalitar inqilabda birbaşa iştirak edən sosial təbəqələrin sayının və təsirinin təzahürünü xeyli dərəcədə artırır. Totalitarizmin daha qatlıyyətli tərəfdarı kimi sosial strukturda sabit, möhkəm mövqeyə malik olmayan marginal qruplar, aralıq təbəqələr çıxış edirlər.

Totalitar təfəkkür və şüur obyektiv qanuna uyğunluğa malik olan ictimai hadisədir. Totalitar sistem təsadüfi, körəbi deyil, müəyyən ideoloji nümunə zəminində təşəkkül tapır. Totalitar siyasi sistem insan zəkasının məhsuludur. Totalitarizmin əsasını ideologiya təşkil edir. İdeologiya sosial-inteqrativ funksiyani yerinə yetirir, insanları siyasi birlikdə cəmləşdirir, vətəndaşların davranışının və dövlət siyasetinin motivlaşməsinin istiqamətverici amili kimi səciyyələnir. Bütün ictimai həyatın ideologiyalaşması öz həyatı gücünü məhz ideologiyadan alır, bu, totalitar siyasi sistemin ən əhəmiyyətli cəhətidir. Totalitar ideologiya cəmiyyətə zorakı ruhda, məcburi xarakterdə nüfuz edir, "ümumi mənafəyin" ölçüsü kimi əsaslandırılır. Totalitar siyasi sistemdə hakimiyyət informasiyanı inhisara alır, kütləvi informasiya vəstələri üzərində nəzarəti həyata keçirir. Totalitar siyasi sistem ictimai rəyi aradan qaldırır, onu rəsmi cəhətdən siyasi qıymətləndirmə ilə əvəz edir. Bu siyasi sistemdə cəmiyyətin hərtərəfli ideologiyalaşması onun totalitar siyasilığını, hakimiyyət aparatının təmərküzleşməsini və həddən artıq böyümsəni təmin edir. Totalitar siyasi sistem vətəndaş cəmiyyətinin tamamilə aradan qaldırılmasına yönəlir. Həmin siyasi sistem vahid, hakim, totalitar tipli partiyanın mövcudluğu ilə fərqlənir.

Totalitar siyasi sistem öz təbiətinə uyğun gələn sosial struktur formalasdır. Kütləvi, sistemli terror doğurur. Bu sistem özüne kütləvi dayaq yaratmaq məqsədilə müəyyən sinfin və ya millətin, hətta irqin üstünlüyünü elan edir. Totalitar siyasi sistemdə şəxsiyyət və cəmiyyət dövlətə tabe etdirilir, onların hər cür muxtarlığı və hüquqları aradan qaldırılır. İdeologianın sosial və iqtisadi həyatə müdaxiləsi hədsiz səviyyəyə çatır, xüsusi mülkiyyət təsərrüfat həyatından kə-

narlaşdırılır, bazar münasibetlerini tamamıyla inkar etmek ve planlaşdırma idare sisteminde halledici yer tutur.

Totalitar siyasi sistem üç formada təzahür edir: kommunizm, faşizm və milli sosializm. Politoloji ədəbiyyatda çox vaxt fəvziçizm sağ totalitarizm, kommunizm isə sol totalitarizm adlandırılır. Sağ totalitarizmə Almaniyada A.Hitlerin, İtaliyada V.Mussoliniinin rejimləri aid edilir. Sol totalitarizm isə sosialist (kommunist) rejimi ilə əlaqələndirilir.

Totalitarizmin hər iki növü (sağ və sol) fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Totalitar ideyada və təfəkkür tərzində üstünlük öz əməyi hesabına yaşayan fəhlə sinfinə, bütövlükdə zəhmətkeşlərə (kəndli sinfinə və ziyanlılara), millət və irqə verilir. Sol totalitarizm beynəlmiləcliliyi, sağ totalitarizm isə heç bir lüzum olmadan milli ideyani mütləqləşdirir.

Totalitarizmin ilk tarixi forması 1918-ci ildə yaranan sovet kommunizmi sayılır. Sovet tipli totalitarizmin əsasını hərbi kommunizm sistemi təşkil edir. Kommunist totalitarizmi totalitarizmin digər tarixi formaları ilə müqayisədə totalitar siyasi quruluşun ümumi və başlıca cəhətlərini özündə daha çox eks etdiirmiştir, o, xüsusi mülkiyyəti tam ləğv etməklə bərabər, şəxsiyyətin bütün müxtarlığını aradan qaldırır.

Totalitar siyasi sistemin digər tarixi forması **faşizmdir**. Totalitarizmin bu növü 1922-ci ildə İtaliyada təşəkkül tapmışdır. Həmin siyasi sistemdə totalitarizmə xas olan xüsusiyyətlər tam eksini tapmamışdı. İtaliya faşizmi yeni cəmiyyətin köklü surətdə təşkil olunmasını qarşıya məqsəd qoymamışdı. O, daha çox Roma imperiyasının bərpə olunmasına çalışırdı, etnik zəmində kollektivciliyin həyata keçirilməsinə, kütləvi cinayətkarlığın aradan qaldırılmasına cəhd edirdi.

Totalitar siyasi sistemin üçüncü forması **milli-sosializmdir**. Totalitar sistemin bu tarixi forması 1933-cü ildə Almaniyada təşəkkül tapmışdır. Milli-sosializm İtaliya faşizmi ilə qohumluq kəsb etsə də, məhz sovet kommunizmindən xeyli cəhətləri mənimsəmişdir (totalitar partianın və dövlətin

təşkili formalarını).

Bir sözlə, totalitar siyasi sistemlər müəyyən ümumi, oxşar xüsusiyyətlər kəsb etməklə bərabər, özünəməxsus fərqlərə də malikdirlər.

Siyasi sistemin tiplərinin müəyənləşdirilməsi üçün siyasi rejim, başqa sözlə hakimiyyətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri və üsulları meyar hesab olunur. Totalitar siyasi sistem üçün ən ümumi şəkildə cəmiyyətin və şəxsiyyətin hakimiyyətə tamamilə tabe olması, dövlət tərəfindən vətəndaşlar üzərində total nəzarətin həyata keçirilməsi səciyyəvidir.

Avtoritarizm bir şəxsin və ya şəxslər qrupunun vətəndaşlar üzərində qeyri-məhdud hakimiyyəti ilə fərqlənir. Belə siyasi quruluşda şəxsiyyətin və cəmiyyətin müxtar vəziyyəti ancaq qeyri-siyasi sferalarda həyata keçirilir. Demokratik siyasi sistemdə isə totalitar və avtoritar sistemlərdən fərqli olaraq, cəmiyyətin (əksəriyyətin) hakimiyyət üzərində nəzarəti təmin edilir.

Şəxsiyyət müxtarlığa, hüquq və azadlıqlara malik olduğu təqdirdə, o, hakimiyyətin mənbəyi kimi etiraf edilir və liberal demokratiyanın mövcudluğu reallaşır, lakin hakimiyyət əksəriyyət tərəfindən məhdudlaşdırılmışsa, bu zaman demokratiya totalitarlığa çevirilir.

Müasir dünyada siyasi sistemin daha geniş yayılan tipi avtoritarizmdir. Malik olduğu spesifik xüsusiyyətlər nöqtəyi-nəzərdən avtoritarizm totalitar və demokratik siyasi sistemlər arasında bir növ aralıq (mezo) mövqeyi ilə fərqlənir. Avtoritar siyasi sistemi totalitarizm ilə yaxınlaşdırın cəhət hakimiyyətin məhdud qrupun əlində cəmləşməsidir. Onun demokratik sistemlə müəyyən oxşarlığını şərtləndirən cəhət isə, ictimai həyat sferalarının, ilk növbədə, iqtisadiyyətin müxtarlığıdır, dövlət tərəfindən tənzimlənməsidir, digər əhəmiyyətli ictimai məqamı bundan ibarətdir ki, vətəndaş cəmiyyətinin ünsürlərinin aradan qaldırılmasına cəhd edilmir. Siyasi sistem nəzəriyyəsinin tədqiqatçılarından hesab olunan T.Madron belə qənaətə gəlir ki, totalitar, avtori-

tar və demokratik formalarda təzahür edən cəmiyyətin siyasi sistemi "münasibətlər şəbəkəsi və s. ilə möhkəmləndirilən obyektlərin və onların əlamətlərinin məcmuudur".

Avtoritar siyasi sistemdə totalitarizmdən fərqli olaraq inqilabi dünyagörüşünə və vahid ideologiyaya ehtiyac duyulmur, burada yalnız **hakimiyyətin əldə saxlanması marağı** həllədici rola malikdir. Totalitar və avtoritar sistemləri fərqləndirən əlamətlərdən digəri odur ki, ictimai həyatın ayrı ayrı tərəflərinin rəqlamentləşdirilməsi müxtəlif cür həyata keçirilir. Totalitar sistemdə bir tərəfdən, totalitar dəyərlər sistemi yaradılır və təbliğ edilir, digər tərəfdən isə siyasi məhiyyət kəsb edən cəmiyyət üzvü formalasdırılır. Avtoritar sistem üçün bunun əksinə olaraq xalqın siyasetdən uzaqlaşdırılması, kütłələrin siyasi cəhətdən məhdud səviyyədə məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Partiyalar, parlament və hakimiyyətin bölünməsi sistemi avtoritar sistemdə formal xarakter daşıyır. **Avtoritar siyasi sistem totalitarizmdə mövcud olmayan tayfaçılığa** ciddi üstünlük verilir (bəzi postsovət respublikalarında olduğu kimi).

Totalitar və avtoritar siyasi sistemlərdə tətbiq edilən cəzalar da müxtəlifdir. Totalitar sistem öz əleyhidarlarına qarşı sistemli terror üsullarına əl atdığı halda, avtoritar sistemdə seçmə terrora üstünlük verilir. Belə ki, mövcud siyasi quruluşa qarşı çıxanlara gizli fəaliyyət göstərən polis terror tətbiq edir, "**təhlükəli görünən**" ayrı-ayrı şəxslər seçmə terorun qurbanı olur.

Avtoritar siyasi sistem özünəməxsus yaxşı cəhətlərə də malikdir. Bu ilk öncə, ekstremal şəraitdə nəzərə çarpar. Avtoritar hakimiyyət siyasi sabitliyi saxlamaq və möhkəmləndirmək naminə, ictimai qaydaları gözləmək məqsədilə yüksək qabiliyyətə malikdir, siyasi əleyhdarlarının müqaviməti ni qırmağa qadirdir. Bu kimi cəhətlər köklü ictimai islahatlar aparılması üçün yetərlidir. Lakin avtoritarizmin "demokratik ruhu" uzunömürlü deyildir.

Müasir dünyanın nəzərə çarpan mühüm inkişaf meyl-

lərindən biri məhz hakimiyyətin demokratikliyinin intensiv səviyyədə güclənməsidir. Demokratik rejimin yeni ölkələrdə yayılması məhz həmin meyli səciyyələndirir.

Müasir dövr məhz diktaturadan demokratiyaya keçilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Müstəqillik əldə edən ölkələrin demokratik yolla inkişafının əhəmiyyətli mərhələlərindən biri Birinci Dünya müharibəsinən sonrakı dövərə təsadüf edir. Demokratianın digər yüksək inkişaf mərhələsi XX əsrin ortalarından etibarən, inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə (AFR, İtalya, Yaponiya və s.) hüquqi dövlətlərin təşəkkülü prosesi ilə başlanır.

Demokratikləşdirməni liberallaşdırma ilə eyniləşdirmək olmaz. Liberallaşdırma bütün hallarda siyasi və vətəndaşlıq hüquq sferalarında hakimiyyətin tam və əhatəli olmayan, məhdudlaşdırılan və nəzarət edilən xarakterde güzəştərərə getməsini səciyyələndirir. Mövcud rejim müxalifətlə müyyəyen kompromislərə gedir, lakin onun hakimiyyət səlahiyyətləri əldə etməsinə yol vermır. Adətən, liberallaşdırma demokratiyaya keçidən qabaq nəzərə çarpar.

Möhkəm demokratik quruluşun təşəkkülü haqqında o zaman böyük ehtimalla danışmaq mümkündür ki, məhz aşağıdakılardı reallaşdırılın:

- siyasi davranış formalarına siyasi əleyhdarla birlikdə əməl edilsin, belə halda siyasi əleyhdar düşməndən opponentə, başqa sözlə qərəzsiz, obyektiv mövqədən çıxış edən şəxsən çevirilir;
- demokratik təsisatlar real surətdə və səmərəli fəaliyyət göstərirler;
- vətəndaş cəmiyyəti formalasır;
- başlıca siyasi qüvvələr əsas dəyərlər üzrə razılığla gəlirlər;
- siyasi qruplaşmalar arasındaki münaqışlər qanunla tənzimlənir.

Mövcud politoloji ədəbiyyatda siyasi sistem nəzəriyyəsinin çoxcəhətli əhəmiyyəti ilə bağlı xeyli nöqtəyi-nəzər mövcuddur. Siyasi sistem nəzəriyyəsinin praktiki aspektinə

dair ümumi təsəvvür yaradan ən mühüm fikirlər aşağıdakılardır.

Birinci, siyasi sistem nəzəriyyəsi onun yaradıcılarının fikrincə, siyasi sistemin strukturunun təkmilləşdirilməsinə aid tövsiyələrin işləniləb hazırlanmasına imkan yaratmalıdır. Bununla əlaqədar hazırda belə bir fikir təsdiqlənir ki, siyasi sistemlərin böyük effektivliyinə nail olmaq üçün, bütövlükdə onların mexanizminin inkişaf prosesinin planlaşdırılması zəruridir, onlara daim təsir göstərən bütün amillər kompleksini başa düşmək, siyasi sistemin inkişafı prosesinə müdaxilə etmək vacibdir. L.Haas yazır ki, bütün böyük, mürkəb sistemlərin müəyyən özünü uyğunlaşdırmaq qabiliyyəti heç kimdə şübhə doğurmamalıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, böyük siyasi, sosial, iqtisadi və texniki sarsıntıların təsiri altında onlar öz yeni strukturlarını inkişaf etdirəcəkdir.

İkinci, siyasi sistem nəzəriyyəsi onun yaradıcılarının nöqtəyi-nəzərincə, siyasi sistemdə real surətdə mövcud olan dayağına (kütlələrə) arxalanmağı iqtisadi, siyasi və sosial cəhətdən daha da genişləndirməli və möhkəmləndirməlidir. Siyasi sistem nəzəriyyəsinin belə halda praktiki əhəmiyyəti qərb politoloqları tərafından bu cür qiymətləndirilir ki, həmin nəzəriyyə nəinki siyasi sistemlərin əksəriyyətinə xas olan tarazlıq, sabitlik və digər cəhətlərin və hadisələrin məzmununu dərindən başa düşməyə kömək edir, eləcə də cəmiyyətin və siyasi sistemin təkamülünün bu və ya digər mərhələsində onların inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir.

Üçüncüsü, siyasi sistem qərb müəllifləri tərafından kapitalizm cəmiyyətinin siyasi sisteminin tərkib hissəsini təşkil edən dövlət orqanlarını və ictimai-siyasi təsisatları daha da öyrənmək və təkmilləşdirmək məqsədilə istifadə edilir.

Dördüncüsü, qərb politologiyası çərçivəsində siyasi sistem konsepsiyası burjuasi siyasi sistemindəki "sarsıntılı situasiyani", disfunksiyanı (nizamsızlığı), siyasi və sosial "gərginliyi" müəyyənləşdirməyin ən mühüm nəzəri vasitələrindən biri kimi xidmət edir. Bununla əlaqədar olaraq siyasi sisteme mümkün ola bilən sarsıntılı situasiya, siyasi sosial gə-

rginliyi müəyyənləşdirmək problemi və onların zoiflədilməsinin ən təsirli vasitələrinin işləniləb hazırlanması, sonra isə tamamilə aradan qaldırılması müasir qərb politologiyasında və sosiologiyasında ən vacib vəzifələrdən birinə çevrildi. Heç də təsadüfi deyil ki, məşhur Amerika alimi D.Iston və onun ardıcılığı siyasi sistemin öyrənilməsi və onun nəzəriyyəsinin işləniləb hazırlanması prosesində siyasi sistemin özünü mühafizəsi, "özünü yaşatması" və sabitliyin saxlanması kimi məsələlərə birinci dərəcəli əhəmiyyət vermişdir.

Beşinci, qərb politoloqları tərafından siyasi sistem nəzəriyyəsi bu və ya digər ölkədə siyasi sabitliyin səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

Siyasi sistem nəzəriyyəsinin yuxarıda sadalanan praktiki xarakterli təzahürü və rolü ilə yanaşı, qərb politologiyasında onun təzahürünün digər formaları da mövcuddur. Bütün bunlar müxtəlifliyinə baxmayaraq, siyasi sistem nəzəriyyəsinin nəinki elmi-nəzəri və elcə də siyasi-praktiki, tətbiqi əhəmiyyət kəsb etdiyini sübuta yetirir.

II FƏSİL SİYASI REJİMLƏR

1. Siyasi rejimin mahiyyəti və təsnifatı

Siyasi rejim cəmiyyətin siyasi həyatının şəraitini ifadə edir, bu və ya digər ölkənin konkret tarixi inkişaf mərhələsinin müəyyən mühitiidir. Müxtəlif mənafələrin integrasiyası, onların hakimiyət strukturlarında ifadəsi, siyasetin qarşılıqlı sosial fəaliyyətinin tənzimlənməsi siyasi rejimin vasitəsilə həyata keçirilir. Rejim məvhumu latin dilində **re-qimen** sözündən əmələ galib və idarəetmə mənasını ifadə edir. Siyasi münasibətlərin vəziyyəti və xarakteri hakimiyətin konkret tipini, cəmiyyətin siyasi sisteminin funksional parametрini müəyyənləşdirir və öz ifadəsini "siyasi rejim" elmi kateqoriyásında tapır. **Siyasi rejim** cəmiyyətdə hakimiyətin həyata keçirilməsinin üsul və metodlarının məc-

muudur. Daha ümumi formada o özündə konkret tarixi şəraitdə cəmiyyət daxilində siyasi qüvvələrin nisbətinin nəticəsi olan siyasi azadlığın vəziyyətini eks etdirir. Polşa sosioloqu E.Vyatrun iddia etdiyi kimi, siyasi rejim praktikada konstitusiya qaydaları sisteminin nəticəsidir və ya "Konstitusiyalı və siyasi reallığın özünəməxsus uyğunlaşdırılmasıdır"¹.

Bu fikirdən belə qənaəət gəlmək olar ki, Konstitusiyada təsbit edilən qaydalar həmisi onların siyasi həyatda konkret təcəssümünə uyğun gəlməyə bilər. Siyasi rejim hər hansı ölkədə siyasi hakimiyətin real mənzərəsini eks etdirir.

Siyasi rejim müəyyən dövlət tipi üçün səciyyəvi olan siyasi münasibətlərin, dövlət hakimiyətində və cəmiyyətdə təşəkkül tapan münasibətlərin, ideologyanın hakim formasının, siyasi mədəniyyətin vəziyyətinin məcmuudur². Siyasi məqsədlər sistemi, ümumi doktrina, eləcə də cəmiyyətin və dövlətin inkişafının forma və üsulları siyasi rejimin xarakterindən asılıdır.

Siyasi rejim cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyətinin konkret mexanizmidir. Onun mahiyyətinin üzə çıxarılması vasitəsilə siyasi sistemin xarakterini və tipini daha dəqiq qiymətləndirmək mümkündür.

Hakimiyət rejimlərinin təsnifatına ilk cəhd antik müləllərlə tərəfindən edilmişdir. Belə ki, **Platon** dövlət idarəciliyinin aşağıdakı tiplərini fərqləndirmişdir: aristokratiya (yaxşılın hakimiyəti), timokratiya (şöhrətpərəstlərin hakimiyəti), oлиqarxiya (çoxlarının hakimiyəti), demokratiya (hamının hakimiyəti) və tiraniya (zoraki hakimiyət). O, bütün bu idarəetmə tiplərini təqnid edərək göstərmişdir ki, təkamül gedিংdə demokratiyadan sonra hökmən tira niya gəlir.

Aristotel dövlət idarəciliyinin altı formasını qeyd etmiş və onları müsbət və mənfi xüsusiyyətlərə malik cütlüyü ayırmışdır: monarxiya-tiraniya; aristokratiya-oliqarxiya; poli-

tiya-demokratiya. O, bu cütlüyün ilk hissəsini müsbət, ikinci hissəsini isə mənfi idarəetmə tipi hesab etmişdir. Aristotel aristokratiyamı arzu olunan dövlət quruluşu hesab etmişdir.

Hakimiyət və idarəetmə tiplərinin təsnifatı və təhlili siyasi fikir tarixinin digər görkəmli nümayəndələri tərəfindən də nəzərə çatdırılmışdır. N.Makİavelli, F.Bekon, T.Hobbs, B.Spinoza, Ş.Monteske və başqaları siyasi rejimin mahiyyətini və onu doğuran səbəb və şəraiti müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif meyarlardan istifadə etmişlər. Onların görüşlərinin müqayisəsi müasir siyasi rejimlərin müqayisəli təhlili üçün dəyərlidir.

Siyasi təlim və nəzəriyyələrdə siyasi rejimlərin mahiyyəti və fərqləndirici xüsusiyyətləri müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən araşdırılır. Belə ki, marksist konsepsiya siyasi rejimlərin müqayisəli təhlilini istehsal sistemi ilə əlaqələndirir. Müasir Qərb politoloji ədəbiyyatında isə həmin məsələ digər mövqedən izah olunur. Məsələn, fransız sosioloqu və politoloqu M.Dyuverje qeyd edir ki, siyasi rejimləri fərqləndirən cəhətlər hər seydan əvvəl, tarixi inkişafın və mədəniyyət sferasındaki tərəqqinin nəticəsidir. Belə bir cəhəti unutmaq olmaz ki, ictimai inkişafın bu və ya digər mərhələsində siyasi rejimlərin təsnifatı həmin mərhələnin konkret reallığı ilə sərtlənir¹.

Hazırda "siyasi rejim" anlayışı ilə bağlı iki nöqtəyi-nəzər mövcuddur. Onlardan biri siyasi-hüquqi və ya təsisatlı mövqə ilə bağlıdır, digəri sosioloji metodla əlaqədardır. Həmin nöqtəyi-nəzərlər bir-birindən xeyli fərqlənir.

Birinci nöqtəyi-nəzəri, siyasi təhlilin təsisath istiqamətini təmsil edən alımlar "rejim" anlayışını idarə etmə və ya dövlət quruluşu ilə eyniləşdirməyə meyl edirlər. Məsələn, Amerika tədqiqatçısı K.Bekster yazır ki, siyasi rejim idarəetmə sistemi və ya formasıdır. Məsələnin belə qoyuluşu eləcə də fransız dövlətşünaslığı üçün səciyyəvidir, həmin dövlətşünaslıqda monarxiya və respublika başlıca olaraq

¹ Вяtr E. Типология политических режимов. Таллин, 1991, т. I. С. 55-56

² Политология: Энциклопедический словарь, М., 1993, с. 296

idarəetmə forması kimi izah edilir, "siyasi rejim" termini isə Konstitusiya hüququnun kateqoriyalar aparatının bir hissəsi hesab olunur və dövlət hakimiyyətinin bölünməsi və nisbəti xüsusiyyətinə aid edilir. Buna müvafiq olaraq hakimiyyətin birləşdirilməsi rejimi (mütəqə monarxiya), hakimiyyətin bölünməsi rejimi (prezident respublikası) və əməkdaşlıq respublikası rejimi (parlament respublikası) fərqləndirilir. Lakin tədricən rejim anlayışı müstəqil "vətəndaşlıq" hüququ əldə etdi. Artıq 1968-ci ildə məşhur fransız alimi M.Dyüberje qeyd etdi ki, fransız politoloqları tərəfindən belə təsnifat ikinci dərəcəli hesab olunur və onlar burada məhz "hökumət strukturları tipinin" təsnifatını nəzərdən keçirirlər. Siyasi təhlilin belə aspektlə Amerika politoloqu Q.Lassuellin qeyri-təsisatlı mahiyyət daşıyan mövqeyi də yaxınlıq təşkil edir. Lassuellin rejimi başa düşməsi xüsusiyyəti onuna əlaqədardır ki, o, rejimi siyasi sistemin nizama salınması, legitimləşməsi üsulu kimi nəzərə çatdırır. Bu alimin fikrincə, rejim ("idarəetmə forması", "siyasi qayda") siyasi formaların nümunəsi kimi səciyyələnir. Rejim ona görə fəaliyyət göstərir ki, siyasi prosesdə məcburetmə elementini minimuma endirsən. Lassuell rejimlə "idarəetməni bir-birinə qarşı qoyur və iddia edir ki, rejim özündə "siyasetdəki nəzarət funksiyalarının bölüşdürülməsinin və reallaşdırılması" birləşdirir. Rejimin belə başa düşülməsi onu başlıca olaraq, konstitusiyalı fəaliyyətlə əlaqələndirir və hərbi diktaturanın rejim adlandırılmasına inkar edir.

İkinci nöqtəyi-nəzərə uyğun olaraq, cəmiyyət və dövlət arasında elə əlaqələrə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir ki, o, real surətdə təşəkkül tapmışdır. Belə halda rejim yalnız hakimiyyətin (dövlət quruluşunun) "forması" və hətta ancaq strukturu kimi deyil (ona xas olan siyasi iradənin reallaşdırılması metodları ilə), eləcə də daha geniş əhəmiyyət kəsb edən aspektlə, başqa sözlə, qarşılıqlı sosial və siyasi münasibətlərdə uyğunluğa malik olan anlayış kimi nəzərdən keçirilir. Beləliklə, siyasi təhlilin birinci istiqaməti rejimi əgər idarəetmə formaları və dövlət quruluşu ilə eyniləşdirirsə,

ikinci istiqamətinin nümayəndələri siyasi rejimi və siyasi sistemi az məhdudlaşdırırlar. Hər bir rejim müəyyən sosial əsaslar sistemi ilə şərtlənir. Cəmiyyətin siyasi sisteminin mahiyyəti siyasi rejimin məqsədlərinə tabedir.

Siyasi elmdə siyasi rejimin səciyyəvi anlayışını ilk müəyyənləşdirənlərdən biri M.Dyüberje olmuşdur. O, siyasi rejimi bir tərəfdən "idarəetmə strukturu, bir sosial birliliyi digərindən fərqləndirən insan cəmiyyəti tipi kimi", digər tərəfdən "partiya sistemlərinin müəyyən uyğunlaşdırılması", qəbul edilən qərarların birinə və ya bir neçə tipinə səsvermə üsulu, təzyiqi qruplarının bir və ya bir neçə strukturu kimi" izah edir. Digər müasir fransız politoloqu J.L.Kermon M.Dyüberjenin müddəsini belə dəqiqləşdirir: "Siyasi rejim dedikdə müəyyən dövrədə mövcud ölkənin siyasi hakimiyyətinin formalşamasına imkan yaradan ideoloji, təsisatlı və sosioloji qayda elementlərinin məcmuuya başa düşülür"¹. Rejim hüquqi mexanizmlərin məcmuundan və ya hətta idarəedən siniflərin cəhdlərindən daha mürkkəb məvhumdur.

Siyasi rejüma aid bu təsəvvür Avropa siyasi elmində hamı tərəfindən qəbul edilmişdir.

Yuxarıda yürüdülən mühəhizələr əsasında siyasi rejimin aşağıdakı əlamətlərini nəzərə çatdırmaq məqsədəyindən.

Birincisi, rejim sosial və siyasi sabitlik məsələsini həll etməklə irimiqyaslı, makro sosial proseslərin təşkilinə imkan yaradır. Bu mənada o siyasi sistemin məzmununun dinamikasını açıqlamaqla, ona yaxın olduğunu eks etdirir. Hər bir rejim öz fəaliyyətində təşəkkül tapan iqtisadi mənafelər və mədəni dəyərlər sisteminə əsaslanmağa cəhd edir. Buna görə hər bir rejim dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında təşəkkül tapan qarşılıqlı münasibətlər problemini həll etməyə məhkumdur. Axi, rejimin xarakteristikasında başlıca tip və xüsusiyyət kimi təzahür edən hökumət və müxalifət partiyaları məhz vətəndaş cəmiyyətinin strukturlarına

¹ Политология. Под ред. Б.И.Кремова. М., 2002, с. 233

əsaslanır.

İkinci, siyasi rejim siyasi sistemin elementlerinin, strukturunun qarşılıqlı fəaliyyətini qaydaya salmaqla, onların uyğunlaşdırılmasını və əlaqələndirilməsini təmin etməklə siyasi sistemin nəinki dinamikasını, eləcə də sabitliyini həyata keçirir.

Üçüncü, siyasi rejim idarə edənlərin öz səlahiyyetlərini həyata keçirməsinə imkan yaradan hakimiyyət strukturlarının məcmuuñunu səciyyələndirir. Bəzi hallarda çoxpartiyalıq təsisatı mövcud ola bilər, digər hallarda ictimai mənafələri uyğunlaşdırımadan başqa mexanizm və strukturlar vasitəsilə rejim tərəfindən siyasi qərarlar qəbul olunur və həyata keçirilir. Buna görə hakimiyyətin strukturunu hakimiyyətin həyata keçirilməsinin formal-hüquqi mexanizmi ilə eyniləşdirmek olmaz.

Dördüncü, hər bir rejim öz fəaliyyətində məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif metodlara müraciət edir. Rejimlər öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdikləri metodlardan asılı olaraq bir-birindən fərqlənilirlər və öz aralarında hakimiyyətin həyata keçirilməsi metodlarını və öz hakimiyyət strukturlarını qarışdırmamalıdır, çünkü rejim yalnız spesifik hakimiyyət strukturlarına deyil (bunlara siyasi sistemlər də malikdirlər), eləcə də onun reallaşdırılmasının xüsusi metodlarına malikdir.

Bəşinci, siyasi rejim siyasi sistemlə müqayisədə özüñə xas olan xüsusi müvəqqəti xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cəhəti Amerika politoloqları C.Barn, M.Karter və M.Ckidmer belə izah edir: "Rejim siyasi sistem çərçivəsində həyata keçirilən siyasi hakimiyyətin fəaliyyətinin spesifik mərhələsidir". Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, bu və ya digər sistem rejim çərçivəsində fəaliyyət göstərə bilər.

Yuxarıda yürüdülən mülahizələri ümumiləşdirərək, siyasi rejime belə bir tərif vermək olar: **Siyasi rejim** cəmiyyətin ümumi çərçivələrində (struktur və müvəqqəti xarakterli çərçivədə) fəaliyyət göstəren hakimiyyətin müəyyən strukturlarının məcmuuñ olmaqla, onun sabitliyini qarşısına məq-

səd qoyur və bunun üçün təşəkkül tapan sosial mənafelərə və spesifik metodlara əsaslanır. Bir sözə, siyasi rejim siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi metodlarının, üsullarının, vəsitatörünün məcmuudur.

Siyasi rejimin xarakteri əsasən, dörd mühüm əlamətdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir: partiyaların sayı; açıq müxalifətin mövcudluğu; vətəndaşların siyasi azadığının səviyyəsi; azad seçkilərin mövcudluğu.

Siyasi rejimlərin təsnifatının köklü meyarı kimi bu və ya digər meyllərin üstünlüyü çıxış edir:

- siyasi sistemin başlıca elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi;
- vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasındakı ziddiyətlər, onların nisbəti;

- dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmi.

"Siyasi rejim" anlayışından istifadə etməklə, cəmiyyətdə siyasi idarəetmənin hansı metodlarla həyata keçirilməsinə bilmək olar.

2. Demokratik siyasi rejim

Demokratiya, demokratiklik hakimiyyətin hakim formalarının və metodlarının fərqləndirilməsinin ən mühüm meyarıdır. Buna görə "demokratiya" politologianın başlıca anlayışlarından biri hesab olunur.

Demokratiya anlayışı siyasi nəzəriyyədə və praktikada müxtəlif cür və çoxaspektli istifadə olunur. O, xüsusile hakimiyyətin forması kimi dövlət quruluşunu səciyyələndirmək üçün, eləcə də hər cür təşkilatın (partiya, həmkarlar ittifaqı və s.) forması, vətəndaşların və ictimai qrupların hakimiyyətin həyata keçirilməsində iştirakının ölçüsü, vətəndaşların hüquq və azadlığının sinonimi, siyasi dünyagörüş və ictimai hərəkat ("demokratlar"), nəhayət, sosial-siyasi və mənəvi dəyər kimi işlədir. Belə halda demokratiya hakimiyyətin təşkili və həyata keçirilməsinin xüsusi üsulu kimi başa düşür. Demokratik siyasi rejim xalqın hakimiyyətin mənbəyi kimi tanınması ilə bağlıdır və vətəndaşların siyasi həyatda geniş iştiraki və onların siyasi hüquq və azadlıqla-

rının praktiki reallaşması vasıtəsilə, hakimiyyət strukturlarının formallaşması prosesini təmin etməlidir. Beləliklə, demokratik siyasi rejim xalq hakimiyyətini, başqa sözə bütün hakimiyyətin xalqa verilməsini, onun siyasi təsisatlara nəzarəti vasıtəsilə cəmiyyətin və dövlətin real idarə olunması imkanlarını nəzərdə tutur.

Praktiki həyatda əsil, "xalis" demokratiya (xalq hakimiyyəti) hər şəydən əvvəl, real gerçəkliyin nəzəri modeli, nümunəsi kimi çıxış edir. Demokratiya idealı bu və ya digər dərəcədə xoşbəxt gələcəyi arzulayan xeyli mütəfəkkirin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Cəmiyyətin demokratik təşkilatlarında nəzəri təsəvvürlər Aristotel, N.Makiavelli, T.Hobbs, C.Lokk, Ş.Monteske, J.J.Russo, T.Cefferson, A. De Tokvil və digər mütəfəkkirlərin əsərlərində aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Demokratiyanın tarixi ənənələri liberalizmin banisi C.Lokkun yaradıcılığında daha sox nəzərə çarpır, müasir demokratiyanın başlangıcı Russonun adı ilə bağlıdır, hakimiyyətin bölünməsi ideyasının əsil demokratik mahiyyətinə aid ideya Ş.Monteskeyə məxsusdur, eləcə də ABŞ-in müstəqilliyi bəyannaməsinin müəllifi T.Ceffersonla bağlıdır.

Xalq hakimiyyəti probleminin nəzəri cəhətdən mənalandırılmasında demokratiyaya aid marksist konsepsiya mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu konsepsiaya görə, demokratiya son nəticədə cəmiyyətdə hakim olan istehsal münasibətləri ilə qərarlaşan dövlət – siyasi təşkil formasıdır, hakimiyyət formasıdır. O, sinfi xarakter daşıyır, istismarçı cəmiyyətdə isə formal, məhdud xarakterə malikdir, hakim silsilərin diktaturasının xüsusi formasıdır. Marksizmə görə, sosializm uğrunda inqilabi mübarizənin məqsədlərindən biri formal demokratiyanın aradan qaldırılmasına nail olmaqdan və əsil xalq hakimiyyətinin təşkilindən ibarətdir.

Siyasi elmdə demokratiyaya aid M.Veberin plebisit demokratiya konsepsiyası xüsusi yer tutur (qədim Romada qara camaat, sədə xalq plebis adlanırdı). Alman alimi öz əsərlərində müasiri olduğu cəmiyyəti bürokratik tipli cə-

miyyət kimi səciyyələndirmişdir və demokratiyanı bürokratik aparatın fəaliyyəti üzərində təsirət mexanizminin işləniş hazırlanması mənada (siyasi elitanın seçilməsi texnikası kimi) şərh etmişdir. Veberin fikrincə, parlament demokratiyasının rolu siyasi liderin seçilməsindən və bürokratiya üzərində nəzarətdən ibarətdir, bürokratiyanın hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün siyasi lider plebis, başqa sözə ümumisəsvermə yolu ilə seçilməlidir.

Müasir qərb politologiyasında plüralist demokratiya konsepsiyası (R.Dal, D.Rismen), elitar demokratiya nəzəriyyəsi (I.Domhoff, T.Day, Q.Saygəl) və parsipator demokratiya (D.Makferson və b.) nəzəriyyəsi daha geniş yayılmışdır. Demokratiya konsepsiyalarında ifadə olunan bəzi nəzəri müddəələr bir sırə hallarda praktikada təsdiqlənmişdir.

Demokratik hakimiyyət sistemi özündə iki mühüm komponenti birləşdirir: 1. Siyasi hökmranlığın və rəhbərliyin demokratik forma və metodlarını, 2. Qəbul edilən qərarlarla təsir göstərmək yolu ilə vətəndaşların siyasetdə real iştirakı imkanlarını. Buna görə, demokratik rejimin fəaliyyəti üçün siyasi həyatın praktikasında başlıca demokratik principlərin reallaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

R.Dal qeyd edir ki, demokratiyanın formallaşması və fəaliyyətinin **başlıca prinsipi** hakimiyyətin qəsb edilməsi vasitəsilə onun bir əldə mərkəzləşməsinə yol verməməkdən ibarətdir. Buna görə, demokratik rejimin qeyri-demokratik rejimlərdən başlıca fərqi ondan ibarətdir ki, hakimiyyət strukturlarının və münasibətlərinin demokratik təşkilində onun səlahiyyətlərinin müəyyən hissəsinin yerli orqanlara verilməsi, hakimiyyətin müxtəlif qollara (qanunverici, icraedici və məhkəmə) ayrılması həyata keçirilir. Hakimiyyətin bu qolları müstəqildir, biri digərindən asılı deyildir, özlərinə xas olan funksiyaları icra edirlər.

Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin **digər demokratik prinsipi** bunlardır: siyasi plüralizm (çoxpartiyalılıq, siyasi fəallığın və şəxsi fəaliyyətin təzahürünün müxtəlifliyi), vətəndaşların mənafələrinin ifadəsinin birbaşa və nümayəndəli

formaları, azadlıq və məsuliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, çoxluğun mənafeyinin və azlığın hüququnun öz mövqeyində təmin olunması, qanunun alılıyi, aşkarlıq, seçilmiş nümayəndələrin geri çağırılması hüququ və digərləri. Demokratik hakimiyyət sistemlərində demokratik prosedurlar böyük əhəmiyyətə malikdir. Hakimiyyət təsisatlarının formallaşması, onların fəaliyyətinin və qərarların qəbul olunmasının demokratik proseduraları (rəsmi qaydaları) demokratik prinsiplərin gözlənilməsindən az əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, E.Vyatr demokratik rejimi səciyyələndirərək onun üç en mühüm əlamətini qeyd edir: müntəzəm yarıq seçkiləri; xalqın iradəsinin nəticələri sayəsində hökumətin əvəz olunması; şəxsiyyətin və azlığın hüququnun qorunması.

Demokratik rejimi səciyyələndirən daha mühüm proseduralar arasında aşağıdakılardan fərqləndirilməsi zəruridir.

- seçkilər – düzgün, yarışqan, azad, müntəzəm;
- səsvermə – birbaşa, bərabər, gizli;
- referendum – məsələnin saliqəli, nəzakətli şəkildə qoymuluşu referendumun keçirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;
- nümayəndə göndərmək səlahiyyəti;
- ictimai rəyin öyrənilməsi və nəzərə alınması;
- əhəmiyyətli ictimai məsələlərin ümumxalq müzakirəsi;
- xalqı hakimiyyətin mənbəyi kimi təsdiqləmək;
- mərkəzdə və yerlərdə seçkili dövlət orqanlarının mövcudluğu;
- hakim partiya ilə yanaşı, müxalifət partiyalarının leqal mövcudluğu;
- vətəndaşların siyasi və digər hüquq və azadlıqlarının rəsmi cəhətdən elan olunması və faktiki istifadə edilməsi və onların ictimai təşkilatlar yaratmasının rəsmiləşdirilməsi;
- bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi.

Demokratik inkişafın müasir nəzəriyyəsində və praktikasında demokratik rejimlərin iki başlıca tipi fərqləndirilir: elitar-demokratik və sosial demokratiya rejimləri.

Elitar-demokratik siyasi rejim başlıca olaraq rəsmi-hü-

quqi başlangıçca, məhz hökmranlığın demokratik təsisatlarına və prosedurlarına əsaslanır. Burada vətəndaşların hakimiyyətin demokratik təsisatlarına, hakimiyyət sisteminə təsiri məhdudlaşdır. Vətəndaşların geniş kütləsi siyasi qərarlarin qəbulu prosesinə təsir etməkdən kənarlaşdırılır, onlar siyasi proseslərə və dövlətin siyasetinə real təsir etmək vəziyyətində yeldirlər. Siyasi rejimin bu tipi üçün səciyyəvi olan siyasi plüralizm hər seydən əvvəl, siyasi elitaların rəqabətinə və daha nüfuzlu partiyaların yarışmasına aid edilir.

Hakimiyyətin elitar-demokratik sistemi şəraitində elitar siyasi qüvvələrin rəqabəti real ictimai münasibətlərin kiçik dairəsinə toxunur, onların principial məsələlərə dair birliyi və razılığı xüsusi xarakterli fikir ayrılığında üstünlük təşkil edir. Siyasi elitaya daxil olan daha nüfuzlu qruplar müəyyən oyun qaydaları çörçivəsində hərəkət edərək, digər sosial-siyasi qüvvələrin siyasi qərarlarının qəbul edilməsinə yol verməməklə, növbə ilə en əhəmiyyətli dövlət funksiyalarını həyata keçirə bilərlər. Bəzən səhəbət bu və ya digər siyasi elita daxilindəki qruplar haqqında deyil, məhz rəqabətə olan siyasi elitalar barədə gedə bilər, bu isə işin mahiyyətin dəyişmişir.

Hakimiyyətin belə sistemində vətəndaşlar siyasi makroproseslərə təsir göstərə bilmir. Geniş ictimai təşəbbüsler və sıravi vətəndaşların siyasi feallığı ümumdövlət problemlərində yox, yerli əhəmiyyətli məsələlərdə mərkəzədir və özü-nüidarə və əzfəaliyyət formalarının inkişafında təzahür edir.

Elitar – demokratik siyasi rejimin kifayət qədər effektli fealiyyətinə ABŞ nümunə ola bilir. Belə sistemin xüsusiyyətləri hələ XIX əsrin birinci yarısında fransız nəzəriyyəçisi **Aleksis de Tokvil** tərəfindən (1805-1859) dərindən tədqiq edilmiş və öz ifadəsinə onun "Amerikada demokratiya" kitabında ifadə olunmuşdur.

Sosial demokratiya rejimi vətəndaşların ictimai işlərdə formal iştirakını, ayrı-ayrı partiyaların və qüvvələrin hakimiyyətin resurslarını və qərarları qəbul etməsi prosesini sərt inhisara almaması şərtilə, en müxtəlif sosial qrupların və tə-

bəqələrin mənafelərinin geniş uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Bələ siyasi rejimin fəaliyyəti sosial-siyasi mənafelərin çoxluğuna, əsas imkanların bütün vətəndaşlara və ictimai qruplara bərabər verilməsi zərurətinə, həmçinin, resursların ədalətli bölüşdürülməsi yolu ilə "autsayderlərin" müdafiəsinə əsaslanır. Müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələrin kompromisi və konsensusu sosial demokratianın integrativ başlangıcı kimi çıxış edir və müxtəlif qrup halında və partikulyar mənafelərin ümumi siyasi vasitələrdən və parlament texnikasından istifadə etməklə uyğunlaşdırılmasına əsaslanır. Sosial demokratiya rejiminin siyasi sistemi "açıq" xarakter daşıyır, qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərən hər bir sosial-siyasi qüvvə isə siyasi qərarların qəbul olunması prosesinə təsir göstərmək və real müstəqil fəaliyyət hüququna malikdir. Sosial demokratianın xeyli ideyası və prinsipi Avropanın Lanimarka, Finlandiya, İsveç və bəzi digər ölkələrində reallaşır. Hazırda bir sıra Şərqi Avropa dövlətlərinin və keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olan və indi müstəqillik əldə edən respublikaların siyasi liderləri sosial demokratiya cəmiyyəti yaratmağa cəhd etdiklərini bildirirlər. Obrazlı desək, əsil demokratik dövlətlərin demokratiyasını "icarəyə götürməyə" say göstərirler.

Demokratik rejimin konkret variantlarının seçilməsi xeyli amillərdən: tarixi ənənələrin xarakterindən və tarixi təcrübədən, ölkənin maddi və mənəvi imkanlarından, siyasi qüvvələrin nisbətindən, vətəndaşların siyasi şüurunun vəziyyətindən və cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin tipindən, idarə edən elitanın müəyyənədici cəhdlərindən və s. asildir. Hakimiyyət rejiminin mahiyyətini bilmək dövlət təsisatlarının, ictimai təsisatların və onların siyasetdə rolunun təhlilinə imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, demokratiya özü ictimai hakimiyyətin forması kimi daxili ziddiyətlər vasitəsilə inkişaf edir. İngiltərənin baş naziri U.Çörçill (1874-1965) dəfələrlə qeyd etmişdir ki, "demokratiya idarə etmənin ən pis forma-

sıdır, əgər digər formaları nəzərə almasaq o, zaman-zaman yoxlanmağa, sinanmağa maruz qalır". Bununla görkəmlı siyasi xadim mövcud siyasi formanın mürəkkəbliyini, müxtəlif qrupların mənafelərinin daim uyğunlaşdırılması zərurətini, səxsiyyətin hüquq və azadlığına təminat verilməsini qeyd etmək istəyirdi.

Xeyli ölkənin təcrübəsində çıxış edərək qeyd etmək olar ki, demokratik mexanizm təşəkkülünün başlangıç mərhələsində çox kövrək olduğu üçün, kifayət qədər ümumi və xüsusi siyasi mədəniyyətə ziyyələnməyən kütlələrin fəal siyasi prosesə geniş cəlb olunması, onun asanlıqla dağılmışına səbəb ola bilər. Məhz buna görə nəzəriyyə və siyasi praktika bələ bir məsələnin həlli yolunu əsas götürdü ki, kim idarə edir və hakimiyyəti necə təşkil etmək lazımdır ki, hamının passiv siyasi hüquq bərabərliyini, cəmiyyətin müəyyən hissəsi üçün isə fəal siyasi hüququnu təmin etmək mümkün olsun: hakimiyyətin bir mərkəzdə cəmləşməsi prinsipindən hansı əsulla xilas olmaq mümkündür, dövlətin rolunu və təsirini necə ziflətmək lazımdır ki, hakimiyyəti dövlət mexanizminin özünün müxtəlif hissələrində, vətəndaş cəmiyyətinin ayrı-ayrı təsisatlarında yerləşdirmək mümkün olsun. Qərb cəmiyyəti bu məsələni həll edərək hüquqi, konstitusiyalı dövlət yaratmaq yolunu tutdu, başqa sözlə, qanunlar cəmiyyəti nə dərəcədə idarə edir məsələsi əsas götürüldü.

Qanunverici və icraedici hakimiyyətin təşkilindən – hakimiyyətin dəqiq bölünməsi prinsipindən və ya onun ciddi bölünməsindən intina etməkdən asılı olaraq parlament və ya prezident respublikası təşəkkül tapır.

Parlament siyasi təşkil forması hakimiyyətin dəqiq bölünməsini nəzərdə tutmur. Xalqın çoxluğunun təmsil olunması səsvermənin vahid sistemi əsasında – parlamentə deputatların seçilməsile formallaşır. İcraedici hakimiyyətin formallaşması birbaşa deyil, dolayı yolla həyata keçirilir: hökumətin başçısı və kabinet üzvləri parlament üzvləri tərəfindən seçilir. Beləliklə, hakimiyyətin bölünməsi hökumətin formallaşmasından sonra dolayı yolla həyata keçirilir. Par-

lamentdə eksəriyyət tərəfindən müdafiə edilən lider icraedici hakimiyyətin başçısı təyin olunur. Hökumət parlamentin onu müdafiə etməsinə əsaslanır, parlament hökumətə nəzarət edir, əgər hökumət öz funksiyalarını, vəzifələrini yerinə yetirə bilmirsə, istefaya göndərilir. Parlament idarəciliyinin klassik nümunəsi Böyük Britaniyadır. Ölkənin daxili və xarici siyasi kursunun formallaşmasında geniş səlahiyyətlərə malik olan baş nazir böyük rol oynayır, o parlament vasitəsilə idarə edir.

Demokratik rejimin digər forması prezident idarəciliyidir, o hələ seçkilər mərhələsində hakimiyyətin ciddi böllünməsini nəzərdə tutur. Bu idarəetmə forması qanunverici və icraedici hakimiyyətin mövcudluğunu əks etdiriyinə görə, belə idarəcilik formasına malik ölkələrdə bir-birindən asılı olmayan elektorata malik ikili seçki sistemi mövcuddur. Prezident respublikası ümumi milli səsvermə yolu ilə, vətəndaşların parlamenti və icraedici hakimiyyətin başçısını birbaşa seçmələrinə əsaslanır. Sonra prezident hökumətin üzvlərini təyin edir, onun fəaliyyətinə nəzarəti hayata keçirir. O, bilavasitə xalq qarşısında məsuliyyət daşıyır. Səsvermənin ikili sistemi icraedici və qanunverici hakimiyyətin bərabər legitimliyini təmin edir.

Demokratianın prezident modelinin tipik nümunəsi ABŞ hesab olunur. Orada eyni vaxtda həm prezident və həmçinin, konqres idarə edir. Hakimiyyətin bu iki qolunun bərabər legitimliyi onların arasında münaqişə doğurur. Buna görə, ABŞ-da parlamentarizmin klassik təsisatı olmaq etibarilə, konqresin dövlət başçısını istefaya göndərmək və onun qarşısında məsuliyyət daşımاسını həyata keçirmək hüququ yoxdur. Amerika sistemi hakimiyyətin qolları arasında yaranan münaqişələri həll etmək məqsədilə öz mexanizmini yaratmağa məcbur olmuşdur. Buna cəmiyyətin yetkin siyasi mədəniyyəti və yaradılan təsisatlı mexanizm imkan yaratmışdır. Hakimiyyətin qolları arasında münaqişələr yarandıqda arbitr (münsif) rolunu Konstitusiya məhkəməsi və ya Ali Məhkəmə yerinə yetirir.

Hazırda, Sovet İttifaqında və Şərqi Avropada siyasi rejimlərin dağıldığı səraittə rejimin bir tipindən digərinə, xüsusilə avtoritarizmdən demokratiyaya keçid problemləri politoloqların diqqət mərkəzində durur. Siyasi keçidin demokratik idarəetmə formasına hərəkət kimi müəyyənləşdirilməsi bəzi cəhətlərin öyrənilməsini nəzərdə tutur.

1. Keçidin səbəbləri. Hər bir tədqiqat demokratik keçidin səbəbləri haqqında məsələnin aydınlaşdırılması ilə başlanır. Səbəb dedikdə iqtisadi böhran, sosial mədəni ziddiyət, hakimiyyətin yüksək dairələrində fikir ayrılığı, rejimin ideoloji legitimləşməsinin zəifləməsi və digər hallar nəzərdə tutulur. Bu amillər rejimə güclü təsir göstərir və nəticə etibarilə, onun ya könüllü, yaxud zorakı yolla əvəz olunması həll olunur.

2. Başlangıç və başa çatma mərhələsi. Siyasi keçid fakta çevrildikdən sonra onun həddinin dəqiq formallaşdırılması zərurəti yaranır. Avtoritar rejimin hökmranlığının nə zaman və hansı mərhələdə başa çatdığını və keçid mərhələsinin başlığı dövrü müəyyənləşdirmək zəruridir. Hər şədən əvvəl, həmin başlangıçın bilavasitə sübutu kimi qruplaşma halında olan müxalifət hökumətinin fəal çıxışı və hakimiyyətin yüksək dairələrində dayışıklık (kadrların yer dəyişməsi, rejimin liderinin islahaflar həyata keçirməyi nəzərdə tutması və s.) çıxış edir. Rejim siyasi müxalifətin hüququnu bu və ya digər formada legitimləşdirərkən keçid vəziyyətində fəaliyyət göstərir, eyni zamanda demokratik təsisatların təsisatlaşması baş verir. Keçid prosesinin o zaman başa çatdığını söyləmək olar ki, demokratik təsisatlar cəmiyyətdə kifayət qədər möhkəmənir, demokratik idarəcilik normaları və mənafelərin demokratik uyğunlaşdırılması siyasi aktorların hamisi və ya əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunur.

3. Proses və onun aralıq mərhələləri. Demokratik keçid prosesi hamar və birtərəfli deyil, mürəkkəb kompleks hadisədir. Görüş dairəsindən asılı olaraq keçidin müxtəlif mərhələləri fərqləndirilə bilər: liberallaşma, siyasi müxalifətin

enerjisinin tüketməsi; rejim və müxalifət arasındaki dialog və rəqabətin tərkibinin müəyyənləşdirilməsi; demokratikləşmə və möhkəmlənmə.

Demokratikləşmə və demokratik təsisatların tərkibinin müəyyənləşdirilməsi müəyyən səviyyədə kütləvi siyasi enerjinin həyata keçirilməsi prosesidir.

Demokratikləşmənin liberallaşmadan prinsipial fərqi bundan ibarətdir ki, kütləvi sosial təbəqələrə siyasi fəaliyyətdə iştirak üçün nə dərəcədə imkanlar yaradılır. Buna görə, demokratik təsisatların təsisatlaşması – rəqabəti partiya sisteminin formallaşması, yeni seçki qanununun qəbul olunması, konstitusiyanın işləniləbilə hazırlanması və qəbulu, milli-dövlət təşkiləti məsələsinin həlli, icraedici, qanunverici və məhkəmə hakimiyyətinin düzgün bölünməsinin həyata keçirilməsi o mənada nəzərdən keçirilməlidir ki, bunlar kütləvi siyasi iştirakçılığı nə dərəcədə təsir göstərir.

Demokratik keçid prosesi o zaman möhkəmlənmə mərhələsi əldə edir ki, artıq başlıca demokratik təsisatlar bərqərar olur, azad seçimlər və hökumətin hüquqi səlahiyyəti ictimai inamın miqyası ilə müəyyən olunur.

4. Keçidin üsulları. Rejimin və müxalifətin seçdiyi demokratikləşmə strategiyasından asılı olaraq, siyasi keçidin müxtəlif üsulları fərqləndirilir. Şübhəsiz, Macaristanda və Polşada demokratiyaya keçid Rumuniya və Albaniya ilə müqayisədə prinsipial surətdə fərqlənir. Baltık ölkələrində keçid Qazaxıstan və Qırğızistandan fərqli olaraq prinsipial özünməxsusluğa malikdir. Keçid dinc və zorakılıqla, təkamül və inqilab yolu ilə də baş verə bilər.

5. Demokratik keçidin xarici amilləri. Xarici amil daxili siyasi transformasiyada müstəqil rol oynamaya qadirdir. Cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində həmin rol ideyaya, beynəlxalq təşkilata və ya beynəlxalq-iqtisadi əlaqələr sistemində məxsus ola bilər.

Rejimin demokratikləşməsi prosesinə münasibətdə xarici amil onun inkişafına imkan yaradar və ya mane ola bilər. Başqa sözlə, belə təsir pozitiv və ya neqativ xarakterdə

nəzərə çarpar. Demokratik prosesə xarici təsiretmənin zoraki formaları da mövcuddur. Bunlardan nəzarət, şərtləndirmə və demokratik rejimi çökdürmək məqsədilə hərbi işgalçılıq amillərini göstərmək olar. Əlbəttə, zoraki yolla təsir etmə forması heç də həmişə effektli olmur.

3. Totalitar və avtoritar siyasi rejimlərin fərqləndirici xüsusiyyətləri

Siyasi rejimlərin mahiyyətinin başa düşülməsinə prinsipial yanaşmanın aydınlaşdırılmasından sonra siyasi rejimlərin daha ümumi tiplərinin təhlili zəruridir. Bu mənada demokratik siyasi rejimin mahiyyətini və fərqləndirici xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırıq. İndi isə hər şeydən əvvəl, anti-demokratik rejimlərin – totalitarizmin və avtoritarizmin təhlilinə keçmək məqsədə uyğundur. **Totalitarizm** antiderəktən demokratik rejimin (avtoritarizm, hərbi diktatura, istibdad idarəciliyi və s. ilə yanaşı) növlərindən biridir. Bu rejim dövlət tərəfindən cəmiyyətin və hər bir insanın həyat fəaliyyətinin bütün sferalarının tam (total) qaydada sərt nizama salınmasına və zoraki vasitələrlə onların üzərində nəzarətin həyata keçirilməsidir. Belə rejim tərəfindən dövlət hakimiyyəti məhdud insanlar qrupunun və ya siyasi liderin, "rəhbərin" əlinde cəmləşir və totalitarizmlə avtoritarizmin tipoloji əlaqəsini üzə çıxarır.

"Totalitarizm" termini latin dilində tam, bütövlük mənasını ifadə edir və qeyri-siyasi etimoloji baxımdan xeyli alim tərəfindən çoxdan istifadə olunur. Bu termini siyasi söz ehtiyatına Benito Mussolini bəxş etmişdir: hələ 1922-ci ildə faşist diktatirəsinin təşkilinə qədər İtaliya liberalizminin zəifləyini və ölkənin mənənəyini müdafiə edə bilməməsi ilə əlaqədər İtaliya dövlətinə tənqid edərək, Mussolini öz çıxışlarında ölkədə "totalitar hakimiyyət" bərqərar etmək vəzifəsinə qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu hakimiyyət 1923-cü ilin payızında təşəkkül tapdı.

Tarixçi İ.Petersonun fikrincə, "totalitarizm" termini

yox, məhz anlayışı ilk dəfə 1923-cü ildə siyasi lügətə İtaliya liberalı Covanni tərəfindən İtaliyada faşist hakimiyyətinin yaradılması məqsədilə gətirilmişdir. Bu yeni siyasi anlayış faşist hakimiyyətini bütün digər diktaturalardan fərqləndirmək üçün işlədilmişdir.

İlk başlangıçda "totalitarizm" anlayışının mənəsi faktiki olaraq, faşist tipli (hər şeyden əvvəl, İtaliyaya aid olan) totalitarizm bazasında işləniş hazırlanmış və açıqlanmışdır, artıq XX əsrin 20-ci illerinin sonunda "Tayms" adlanan ingilis qəzeti totalitarizmi nəinki faşizm və eləcə də SSRİ-də olan siyasi qurulus kimi, neqativ hadisə mənəsində səciyyələndirmişdir.

Sonralar məhz həmin ruhda Hayek "Köləliyə doğru yol" (1944-cü il), Hanna Lenit (Hermann) "Totalitarizmin manşəyi" (1954-cü il), eləcə də K.Fridrix və Z.Bjezinski "Totalitar diktatura və avtokratiya" (1956-ci il) adlı əsərlərində totalitarizmin mahiyyətini geniş açıqladılar. Bu kitablar çap edildikdən sonra belə hesab olundu ki, qərb politologiyasında totalitarizm nəzəriyyəsinin başlıca cəhətləri təşəkkül tapmışdır.

Totalitarizm siyasi anlayış olmaq etibarilə, bu gün faşist və kommunist tipli totalitarizmi səciyyələndirmək üçün geniş istifadə olunduğuına görə, belə bir sual meydana çıxır: bu rejimin eyni olmayan şəraitdə və ölkələrdə qərarlaşmasının səbəbləri hansılardır?

Totalitar rejim hər şeydən əvvəl, elə ölkələrdə təşəkkül tapır ki, öz inkişafı gedişində müxtəlif səbəblər görə, obyektiv surətdə ekstremal şəraitlə və son dərəcə mürəkkəb vəzifələrlə üzləşir. Bunları həll etmək üçün bütün xalqın enerjisini və səylərini fövqəladə surətdə səfərbər etmək zəruriidir. Xalq situasiyanı hiss edərək "millətin xilaskarı, öz rəhbəri uğrunda" hər şeydən keçir.

Totalitar rejimin bəzi başlıca cəhətləri bununla bağlıdır:

1. Rəhbərin (liderin) və ya qrupun müvəffəqiyyətlə başa çatdırıldığı, pramidalı formaya, zirvəyə malik olan hakimiyyət strukturlarının həddən artıq mərkəzləşməsi; hakim

grup qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətini öz əlində cəmləşdirərək heç bir seçki orqanı qarşısında məsuliyyət daşıdır.

2. Rejimin nəzarətsiz hökmranlığı hüququnu əsaslanan ümumi, xilaskar ideologiya. Totalitar rejimdə ideologiyanın əhəmiyyəti bütün əhalinin bir məqsədə tabe edilməsi zərurəti ilə şərtlənir, məsələn, fasizmdə olduğu kimi – millətin irqçi alman dövləti ətrafında birləşməsi ideyasının yaradılması.

3. Siyasi məqsədləri formalasdırıran, onların reallaşması vasitələrini müəyyənləşdirən, kadrların seçiləsi və yerləşdirilməsini həyata keçirən hakim kütłəvi, vahid partiya.

4. Harizmali şəxsiyyət – "millətin atası" və ya "xalqın xilaskarı", onun "böyük rəhbəri".

5. Məcburetmə dövlət maşını, geniş yaılmış cəza sistemi.

6. İctimai həyatın bütün sahələrinin yüksək dərəcədə hərbləşdirilməsi, mərkəzləşdirilmiş formada idarə olunan səfərbəredici iqtisadiyyat.

7. Zoraklılıqdan daim istifadə edilməsi, kütłəvi terror.

8. İndiya deyil, mahz gələcəyə oriyentasiya.

Totalitarizmin mahiyyətini aşdırarkən tədqiqatçıların əksəriyyətinin diqqət yetirdiyi başlıca ideya ilə razılışmaq zəruridir. Bu ideya ondan ibarətdir ki, totalitar rejimdə fərdin iqtisadi azadlığının vacib şərti hesab olunan vətəndaş cəmiyyəti praktiki olaraq nəzərə çarpır. Totalitarizmdə mülkiyyət bütövlükdə dövlətə məxsusdur və ya ona sərt nəzarət edilir, bu issa inhisarçı hakimiyyəti doğurur, istor-istəməz siyasetin və hakimiyyətin vasitələri bir yerdə birləşir və dövlətin ümumi məcburetmə hakimiyyətinə gətirib çıxarır. Totalitar rejimin bütün digər spesifik cəhətləri məhz buradan irəli gelir. Tarixdə çox geniş məlum olan ənənəvi istibdad rejimlərindən fərqli olaraq, totalitar sistem müəyyən müddət idarə edənlərlə idarə olunanlar arasında konsensusu saxlayan daxili birliyi ilə fərqlənir.

Totalitarizmə həsr olunmuş xeyli tədqiqat işlərində hakimiyyətin müasir kütłəvi informasiya vasitələrində isti-

fadə edilməsini inhisara alması, hakim təbəqənin faktiki olaraq məhdudlaşdırılmayan siyasi hökmranlığı, insanın əsəssiz, ideoloji prinsiplər bazasında "yenidən formalaşdırılması" göstərilir.

Eləcə də totalitar rejimin səciyyəvi sosial bazasına (lumpen təbəqənin xüsusi roluna), cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin özünəməxsus modelinə diqqət yetirilməlidir. Bu sistem çərçivəsində idarə edən rejimin hakimiyyəti nəinki vətəndaşların siyasi həyatda iştirakına mane olmur, həm də onların mövcud quruluşun "ümumi müdafiəsinə" istiqamətlənməsini stimullaşdırır.

Avtoritarizm adətən, totalitarizmle demokratiya arasında aralıq vəziyyətə malik olan rejim tipi kimi səciyyələnir. Lakin belə xüsusiyyət, hətta totalitarizmin və demokratik rejimin hansı cəhatlərə malik olduğunu göstərdikdə belə, bütövlükdə avtoritarizmin mahiyyətli əlamətlərini açıqlamır.

Avtoritarizmin müəyyənləşdirilməsi üçün hakimiyyət və cəmiyyətin münasibətlərinin xarakteri mahiyyətli əhəmiyyət kəsb edir. Bu münasibət inamdan çox məcburetmə ssasında təşəkkül tapır. Buna baxmayaraq, həmin rejim ictimai hayatı liberallaşdırır, eləcə də dəqiq işlənib hazırlanmış rəhbər ideologiya mövcud deyildir. Avtoritarizm siyasi təfəkkürdə, rəylərdə və hərəkətlərdə məhdud və nəzarətdə olan plüralizma yol verir, müxalifətin mövcudluğu ilə bərişir. Cəmiyyət həyatının müxtəlif sferalarına rəhbərlik bir o qədər totallıq kəsb etmir, vətəndaş cəmiyyətinin sosial iqtisadi infrastrukturunu, istehsal, həmkarlar ittifaqı, təhsil müəssisələri, kütləvi təşkilatlar, kütləvi informasiya vasitələri üzərində sərt məhdudlaşdırılan nəzarət yoxdur. Lakin rejim hakimiyyət uğrunda real siyasi rəqabət, cəmiyyət hayatının ən müüm məsələləri üzrə qərarların qəbul olunmasında əhalinin faktiki iştirakına sərt münasibət bəsləyir.

Avtoritarizm şəraitində səxsiyyətin hüququ, azadlığı təhrif olunur və pozulur, seçki prosedurasi saxta, zahiri xarakter daşıyır, xalq hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır və onun

formalaşmasında və həyata keçirilməsində real surətdə iştirak etmir. İcraedici hakimiyyət bütün arzuolunmaz, terrorçu metodlarla müxalifətə divan tutmaq üçün, bilavasitə zorakılıq tətbiq etmək imkanlarını daim saxlayır.

Avtoritar rejimlər arasında teokratik rejimi, xüsusilə fərqləndirmək olar. Belə rejimdə ümumi hakimiyyət məhdud qrupun, müəyyən tayfanın əlində cəmləşir, idarəetmədə həddən artıq mərkəzləşmə həyata keçirilir (Iranda Ayətolla Xomeyninin rejimi). Avtoritar rejimin ifrat ifadəsinə hərbi rejimlər (Çiliyə Pinochet rejimi), vətəndaş diktaturaları (Ərəb Şərqi ölkələrindəki rejimlər) misal ola bilər. Həmin rejimlərdə birbaşa zorakılığa istiqamət götürülür, iqtisadiyatın hərbələşdirilməsi baş verir, kütlələrde fanatizmə sitayış diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə avtoritarizmin daha kobud formalarının böhranı ilə bağlı, praktiki olaraq hərbi rejimlər nəzərə çarpır.

Avtoritar rejimə xas olan bir sıra səciyyəvi cəhatlər aşağıdakılardır:

- hakimiyyətin (icraedici, çox vaxt isə qanunverici) liderin (dövlət başçısının, hakim partiyanın yuxarı dairələrinin, xuntanın) əlində yüksək dərəcədə mərkəzləşməsi, hakimiyyətin bölünməsi prinsipindən imtina etmək və ya onun formal qəbul olunması;

- birbaşa zorakılığın, siyasi repressiyaların (cəza tədbirlərinin) sosial-siyasi və ideoloji manipulyasiya ilə (hiylegtərliliklə) əlaqələndirilməsi;

- sosial deməqoqluqdan, kompromisden, manevr etmədən geniş istifadə olunması, məhdud və formal siyasi plüralizmə yol verilməklə, legal müxalifətin qadağan olunması;

- hakim partiyanın milliləşdirilməsi;
- müxtəlif məcburetmə növürləri vasitəsilə vətəndaşların hakimiyyətin iradəsinə sözsüz tabe edilməsi, siyasi təşəbbüslerin və hakimiyyətə zidd fikirlərin (rəylərin) susdurulması.

- avtoritar rejimin mahiyyətini öyrənərkən belə bir cəhətə diqqət yetirilməlidir ki, bu rejimdə bilavasitə siyasetlə

bağlı olmayan diğer hayatı sferaları üzerinde birbirine nəzarət hayatı keçirilmir. **Siyasi pragmatizm** hakimiyyətin avtoritar sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Politoloqların fikrincə, avtoritar rejim hakimiyyətin hayatı keçirilməsinin kifayət qədər sabit formasıdır.

Avtoritar rejimin təsnifatına çoxcəhətli yanaşmaları və üst-üstə düşməyən nöqtəyi-nözərləri əsas götürərək, onun aşağıdakı tiplərini qeyd etmək olar: **mütəqiqiyət-monarxiya**, **hərbi avtoritar (hərbi xunta)**, **avtoritar-bürokratik və inqilabipopulist (geniş yayılan)**.

Avtoritar rejimlərin müxtəlif hökmranlıq sistemində yerini müəyyənləşdirərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, o, cəmiyyətin totalitarizmdən demokratiyaya keçid şəraitində hakimiyyətin hayatı keçirilməsinin zəruri tipidir, eləcə də avtoritar rejimlər inqilabi dəyişikliklər dövründə və digər ekstremal şəraitlərdə, məsələn, müharibə, iqtisadi böhran, cinayətkarlıq və s. zamanı hakimiyyətin hayatı keçirilməsidir. Belə şəraitlərdə avtoritar hakimiyyət keçid dövrünün tələbati kimi çıxış edir və gələcəkdə (meydana çıxan ictimai problemlərin pozitiv həlli zamanı) demokratiyaya təref transformasiya oluna bilər.

Tarixi təcrübə təsdiqləyir ki, avtoritar rejim bir qayda olaraq, siyasi qüvvələrin kəskin qütblaşması ilə müşahidə edilən ictimai quruluşların əvəz olunması zamanı baş verir. Bu zaman nəzərə çarpan uzunmüddətli iqtisadi və siyasi böhranın demokratik vasitələrlə aradan qaldırılması mümkün olmur. Tarix və müasir dövər avtoritar rejimlərə dair misallarla zəngindir. Avtoritar rejimlər xüsusilə, XX əsrin ikinci yarısında Asiya, Afrika və Latin Amerikasının müstəmləkəçiliyində xilas olan bir sıra ölkələrində təşəkkül tapdı. 1953-cü ildən sonra SSRİ-də totalitar rejimin avtoritar rejimə çevrilmesi başlanır.

XX əsr bir tərefdən totalitarizmin yüksəlisi və dağılması, digər tərefdən isə demokratiyanın Avropa və Şimali Amerika hüdudlarından kənarda yayılması dövrü kimi səciyyələnir. Düzdür, demokratiyanın təntənəsi barədə da-

nışmaq hələ tezdir. Çünkü yer kürəsi əhalisinin yarısından çoxu avtoritarizm şəraitində yaşayır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, yaxın keçmişdə bəzi Avropa dövlətləri avtoritar metodlarla idarə olunurdular. Portuqaliyanı (1922-1974-cü illər), İspaniyani (1939-1976-ci illər) və Yunanıstanı (1967-1974-cü illər) xatırlamaq yerinə düşər. Praktiki olaraq bütün diktator sistemləri bəzən "üçüncü dünya ölkələri" adlandırılan "inqiṣaf etməkdə olan ölkələrə" mövcuddur. Hazırkı şəraitdə həmin ölkələr arasındaki fərqlər, xüsusilə sosial-iqtisadi inqiṣaf səviyyəsinə görə elə həddə çatmışdır ki, "üçüncü dünya ölkələri", inqiṣaf etməkdə olan ölkələr" terminlərini işlətmək artıq öz elmi əhəmiyyətini azaltmışdır, bu terminləri yalnız söz xatırın işlətmək olar.

Müasir avtoritarizmin demokratiya ilə müqayisə ediləcən çatılık tərəfdən məqamlar da mövcuddur. Bununla əlaqədar düzgün olmayan təsəvvürlerin təşəkkülü bir tərefdən, qərb demokratik nəzəriyyələrinin, digər tərefdən isə avtoritarizmin siyasi praktikasının fərqləndirilməsi ilə şərtlənir. Bu və ya digər ölkənin nailiyyətlərini obyektiv qiymətləndirmək üçün iqtisadi və sosial inqiṣaf göstəricilərini, təhsilin əldə edilmiş səviyyəsini və mədəniyyət sahəsindəki uğurları, milli və ya irqi dözümlüyü, eləcə də cəmiyyət həyatının digər konkret aspektlərini öyrənmək lazımdır. Bəzi avtoritar dövlətlərin inqiṣaf xüsusiyyətləri ilə hətta səthi tanışlıq, belə bir cəhəti qeyd etməyə imkan yaradır ki, məsələn, Sinqapurda cinayətkarlıq Böyük Britaniyaya nisbətən on dəfə azdır, milli gəlirin artımı sürəti isə qurb dövlətlərinin göstəriciləri ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Bununla yanaşı, avtoritar siyasi rejimlərin əlverişli inqiṣafına dair bu kimi misallar eksəriyyət hallarda ya böyük təbii resurslar ehtiyatı (Fars körfəzi monarxiyaları) və ya əmək etikasının xüsusiyyətləri (Şərqi Asiya regionu ölkələri) ilə əlaqədardır. Avtoritar siyasi rejimin malik olduğu spesifik fəvqələdə şərait, onun eləcə də irəli sürdüyü başlıca məqsədi müəyyənləşdirir. Həmin məqsədin mahiyyəti isə ölkədə qayda yaratmaqdandır, cəmiyyət həyatının normal şəraitini təmin etməkdən ibarət-

dir. Avtoritar rejimin irəli sürdürüyü başlıca məqsəd öz növbəsində, onun əldə olunması vasitələrini müəyyənənləşdirir, eləcə də ictimai həyatın bütün sferalarının, sosial təbəqələrin hamisünün imkanlarını və vəzifələrini şərtləndirir. Avtoritar rejimlərin yaranmasının konkret şəraiti nə qədər müxtəlifdirse, onların hər biri bir o qədər fərqləndirici cəhətlər kəsb edir.

Avtoritarizmin totalitarizmdən fərqi bu rejimin məqsadlarını, tarixi vəzifələrini başa düşməklə bağlıdır. Totalitarizm bir qayda olaraq utopik ideyalarla əlaqədardır. Məsalən, "üçüncü reyx" min il yaşamağı nəzərdə tuturdu. Sovet kommunist sistemi əbədi mövcud olacağını güman edirdi.

Avtoritar rejim isə cəmiyyətin köklü, inqilabi surətdə yenidən dəyişdirilməsini qarşısına məqsəd qoymur. Onun məqsədi konkret vəzifələri həyata keçirməkdən, ölkəni çətin vəziyyətdən xilas etməkdən ibarətdir.

XX əsrin sonunda təşəkkül tapan situasiya belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, antidemokratik rejimlər tariixən öz ömrünü başa vurmuşdur və müxtəlif amillərin təsiri altında onların demokratiya tərəfə təkamülü bas verəcəkdir.

III FƏSİL SİYASI ŞÜUR VƏ SİYASI İDEOLOGİYA

1. Siyasi şürə anlayışı

Siyasi şürənin məzmununun müəyyənənləşdirilməsi yalnız sosial mənafelər meyari ilə məhdudlaşdırılmış. Siyasi şürənin öyrənilməsinin mühüm funksional istiqaməti eləcə də onun nəzəri-ideoloji formalarının tədqiq olunmasında təzahür edir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, cəmiyyətin siyasi şürəni yekcins ola bilməz. Çünkü o, bütün sosial qrupların və təbəqələrin dövlətə münasibətlərini, sosial qruplar arasındaki qarşılıqlı münasibətlər sferasını əhatə edir. Gerçəklilikin siyasi cəhətdən düzgün qiymətləndirilməsi mövcud sosial sistem-

dəki fəndlərin və qrupların konkret vəziyyətindən asılıdır¹.

Siyasi sferada hakimiyyət təsisatlarının fəaliyyət xarakteri, müxtəlif subyektlərin davranış formaları və insanın fəallığının bütün digər təzahürləri bilavasitə onun ideyaları, görüşləri, hissələri və digər mənəvi hadisələr əsasında formalasılır və inkişaf edir. "Siyasi şürə" insanın bütün hissi və nəzəri, dəyərli və normativ, rasional və şüuraltı təsəvvürlerinin məcmuunu eks etdirən ən ümumi kateqoriyadır. O, insanın siyasi strukturlarla münasibətini ifadə edir. Siyasi şürə bütün elə idealları, normaları və görüşləri eks etdirir ki, o, məhz bunlarla istiqamətlərin və onlardan hakimiyyət mexanizmına uyğunlaşmaq üçün istifadə edir. Siyasi şürə özüne xas olan funksiyaları siyasətdə yerinə yetirir.

Siyasi şürə öz məzmununa görə, ictimai həyatın siyasi sferasının bütün təsisatlı olmayan komponentlərini eks etdirir. O, belə bir cəhəti ifadə edir ki, hakimiyyət və tədarəetmə orqanlarının fəaliyyətindəki dəyişiklik, partiyalarası münasibətlərin və digər siyasi proseslərin qaydaya salınması bu və ya başqa şəkildə elitar və qeyri-elitar təbəqələrin subyektiv mövqeyi ilə şərtlənir. Hər bir sosial qrupun real vəziyyəti dövlət hakimiyyətinə münasibətdə spesifik fərqlər kəsb etdiyinə görə, hakimiyyət uğrunda mübarizədə daim siyasi mənafelərin toqquşması nəzərə çarpır. Elə bu mənada dövlət hakimiyyətinin təşkili siyasi təfəkkürün mərkəzi problemidir².

Müasir elmdə siyasi şürənin məzmunu ilə bağlı iki başlıca konseptual mövqə mövcuddur. Birinci mövqeyin – **biheviorçu** yanaşmanın tərəfdarları siyasi şürəni insanın rasional təfəkkürün forması kimi arasdırırlar, başqa sözlə elə görüşlərin və təsəvvürlərin bütün məcmuunu əsas götürürər ki, bu, hakimiyyət sferasında insanın öz rollarının və funksiyalarının həyata keçirilməsində istifadə edilir, başqa sözlə, siyasi şürə insanın təfəkkürünü siyasətdə qaydaya salan mə-

¹ Məcid Əsfandiyev. Siyasi elm. B., 2010, s. 666

² Смирин А.Т. Основы философии. М., 1988, с. 486

nəvi hadisə kimi səciyyələndirilir.

İkinci mövqə – **aksioloji** yanaşma isə siyasi şüuru sosial təfəkkürün müyyən səviyyəsinə daxil edir. Bu nöqtəyinənəzər görə, siyasi şüura eləcə də müxtəlif adı, ümumbəşəri görüşlər və insani dəyərlər aiddir, lakin siyasi şüurun mahiyəti insanların qabiliyyəti və onların qrup mənafelərini müəyyənləşdirməsi ilə, bunları digər qrup tələbatları ilə müqayisə etməklə, həmçinin, bu mənafelərin və tələbatların reallaşdırılması üçün dövlətin istifadə etdiyi üsul və vasitələri görməklə şərtlənir.

Bələdliklə, siyasi şuur elə təsəvvür səviyyəsi kimi başa düşülür ki, insanı öz siyasi iştirakılığını optimallaşdırmağa və hakimiyət sferasında zəruri funksiyaları yerinə yetirməyə istiqamətləndirir¹.

Aksioloji yanaşma çərçivəsində şüurun iki növü nəzərə çarpar – siyasi və potestar (*potestar* – latın dilində *potestas* sözündən götürüb – **hakimiyət** mənasını ifadə edir). Həmin iki şur variantı müxtəlif prinsiplər və gerçəklilikin eks etdiriləməsi meyarına istiqamətləndirir.

Dünya politologyasında siyasi şuurun subyekti başlıca olaraq üç səviyyədə araşdırılır.

Birinci səviyyədə siyasi şuur aktual siyasi məzmun kəbədən məsləhlərə aid, cəmiyyətin kütłəvi şüuru kimi nəzərdən keçirilir. Kütłəvi siyasi şuur siyasi davranışın daha tipik və kütłəvi variantını şərtləndirir.

İkinci səviyyədə siyasi şuur siyasetlə bağlı olan böyük (sosial sınıflar, milli-etnik birliliklər, əhalinin müxtəlif qrupları və təbəqələri) və kiçik (siyasi elita, hərbi hökumət xuntası, hakim partiyanın siyasi bürosu, təzyiq qrupu tipi olmaq etibarilə müxtəlif lobbi birlilikləri və s.) qrupların ümumilaşmış şüuru kimi şərh olunur. Belə siyasi şuur qrupların siyasi fəallığının intensivliyini, istiqamətini və məzmununu şərtləndirən təsəvvürlerin məcmuu kimi səciyyələnir.

Üçüncü səviyyədə siyasi şuur siyaseti müxtəlif cür dərk

edən, onu az və ya çox dərəcədə dəqiq qiymətləndirən və siyasi planda məqsədyönlü fəaliyyət göstərən şəxsiyyətin, siyasi fərdin xarakteri və keyfiyyəti baxımdan başa düşülür.

Siyasi şüurun formalaması yolları mürəkkəb və ziddiyətlidir. Belə düşünmək səhv olardı ki, o, kütlələrin şüuruna partiya və siniflərin ideoloji təsəvvürləri kimi nüfuz edir. Bu cür fikir marksistlər aiddir. Əslində, siyasi şüurun formalaması insanların sosial gerçəkliliyi tənqidi qiymətləndirməsi, hissi təsəvvürlərinin ümumiləşdirilməsi və tədricən rasionallaşdırılması prosesində, partiya və digər siyasi hərəkatın məqsədlərinin dərk edilməsində, siyasi şüurun formalasılan dəyərləri normallarına cəlb olunmaqdır, bu və ya digər siyasi idealların ədalətli olması inamına emosional qovuşmaqdır həyata keçirilir. Təbii ki, qeyd etdiyimiz bu üsullardan heç biri siyasi görüşlərin formalamasını təmin etmir, məhz hakimiyət – qrup halında eyniləşdirməni həyata keçirmək qabiliyyətinin təzahürü üçün zəmin yaradır. İnsanın öz görüşlərini siyasi şur səviyyəsinə yüksəldə bilməsini yalnız praktika cavablandırmağa qadirdir. Siyasi təfəkkür məntiqi, mütərrəd təfəkkür forması deyildir. Onun inkişafı xüsusi bılıklara yiylənməkdən daha çox, real siyasi rəqabət prosesində iştirakından asılıdır. Buna görə, vətəndaşların hakimiyətə göndərilməsində iştirakı imkanlarının məhdudlaşdırılması siyasi şüuru kütlesdirir və hakimiyət mexanizminin tənzüllünə imkan yaradır.

Cəmiyyətin siyasi şurundan insanların praktiki fəaliyyəti ilə bu fəaliyyətin sosial şəraiti arasındaki nisbet özəksini tapır. Siyasi şur məhz dövlət hakimiyətinin mahiyətini dərk etmək tələbati kimi meydana gəlmişdir. Dövlət hakimiyəti isə ilk önce, müxtəlif sosial qrupların mənafeyini ifadə edir. Deməli, siyasi şur dövlət hakimiyətinə münasibətdə sosial qrupların iqtisadi və ictimai münasibətlərini eks etdirir. İqtisadi və sosial mənafelerin bilavasitə belə şərtlənməsi siyasi şurun spesifikasiyini doğurur və bu zamanında xüsusi siyasi mənafə formalasır. Siyasi şur ictimai şurun digər tərəflərinə nisbətən iqtisadi bazislə daha sıx

¹ Ətraflı bax: Соловьев А.И. Политология. С. 330-331

bağlıdır. Bu ondan irəli gəlir ki, siyasi şürünün yüksək səviyyəsi olan siyasi ideolojiya iqtisadi bazılılığından deyil, birbaşa əlaqə kəsb edir. Lakin bu əlaqənin özü də sosial qrupların mənafeyindən asılıdır.

Siyasi şürünün məzmununun müəyyənləşdirilməsi yalnız siyasi mənafelərlə sərtlənmir. Bu məqsədlə həmçinin, siyasi şürünün adı və nəzəri-ideolojik formalarının tədqiqi zəruridir. Çünkü siyasi şürənin anlayışının obyektiv, dəqiq açıqlanması onun funksional mahiyyətinin aydınlaşdırılmasından çox asılıdır. Heç də təsadüfi deyil ki, fəlsəfi və politoloji ədəbiyyatda siyasi şürənin iki formasının – **adi** – praktiki (siyasi psixologiya) və ideoloji-nəzəri (siyasi ideolojiya) siyasi şürənin öyrənilməsinə mühüm diqqət yetirilir.

Adi-praktiki siyasi şürə özündə sistemli olmayan görünüşləri və təsəvvürləri, eləcə də müxtəlif sosial qrupların hissələrini və əhval-ruhiyyəsini, məsələn həmrəyliyi, düşmənciliyi və sairəni əks etdirir. Nəzəri-ideoloji siyasi şürə isə sosial qrupların, millətlərin, dövlətin köklü mənafelərini ifadə edən görüşlər, ideyalar sistemidir, cəmiyyətin təşkilinə, onun dövlət quruluşunun xarakterinə və müxtəlif istiqamətləri siyaseti həyata keçirməyə aid baxışlar sistemidir.

Adi-praktiki siyasi şürə insanların əməli fəaliyyətinə dən, sosial təcrübəsindən hasil olmaqla, kortəbbi surətdə yaranır. Bu şürə emosiyalardan və dəyişməkdə olan sosial təcrübədən asılı olaraq, çox hallarda sabit xarakter daşıdır. Adi siyasi şürədə təzahür edən müəyyən stereotiplər siyasi təfakkürün mükəmməl surətdə formalaşmasına mane olur. Hər hansı sosial qrupun adı siyasi şürəni gündəlik həyatda necə təzahür edir, hakimiyətə münasibətdə də bu cür nəzərə çarpır. Adi siyasi şürənin məzmunu zəkannın ümumiləşdirici qabiliyyətindən, geniş tarixi perspektivdən, nəzəri düşüncə tərzindən və fəlsəfi kateqoriyalardan məhrumudur. Bununla yanaşı, adi şürə məhz obyektiv sosial gerçəklilikdən birbaşa asılı olduğu üçün, onun gündəlik məzmununu özündə təmsil etdiyi sosial qrupun siyasi ideologiyasının rüşeyimlərini də əks etdirir.

Siyasi şürünün nəzəri səviyyəsi hər şeydən əvvəl, siyasi həyatın prosesləri və hadisələri haqqında nəzəri təsəvvürlərin, onun mahiyyətli tərəfi barədə biliklərin ifadəsidir. Siyasetin nəzəri səviyyədə dərk olunması siyasi şəraite inamlı istiqamətlənməyə, konkret siyasi məsələləri həll etməyə, idarəetmə qararlarının qəbuluna, müəyyən məqsədlərin əldə olunması üsullarını və metodlarını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Elmi biliklər əsasında siyasi inkişaf strategiyasını təmin etməyə imkan yaradan konseptual metod işlənib hazırlanır. Siyasi gerçəkliyin nəzəri səviyyədə dərk olunması kütləvi xarakter kəsb etmir və siyasi şürənin fərdi formasına aiddir. Siyasi şürənin nəzəri səviyyəsinin belə qiymətləndirilməsi heç də o demək deyildir ki, elmi biliklərə yiyələnmək siyasetçilərin praktiki fəaliyyətdə səhv etməmələrinə təminat verir, eləcə də belə qənaətə gəlməyə əsas vermir ki, adı şürə səviyyəsində qəbul edilən qararlar uğursuzluqla nəticələnir. Təcrübə təsdiqləyir ki, bir sıra hallarda sağlam düşüncə mürəkkəb siyasi situasiyadan ən uğurlu səviyyədə çıxmaga səməralı təsir göstərir. Eləcə də siyasi praktika ilə əlaqədən məhrum olan nəzəri biliklər birtərəfli, məhdud xarakter kəsb edir. Elmi abstraksiya əsasında qəbul edilən qarar, hətta cəmiyyətin ahəngdar inkişafına ciddi ziyan vurmağa qadirdir.

Siyasi şürənin digər mühüm komponenti **siyasi dəyərlər və mülahizələr**dir. Bu komponent vasitəsilə şəxsiyyət və ya ictimai qruplar siyasi gerçəkliyə öz münasibətini bildirir. O, birmənalı təzahür etmir və iki başlıca səviyyədə (psixoloji və ideoloji) üzə çıxır bilər.

Psixoloji səviyyədə dəyərlər və mülahizələr siyaset haqqında emosional – hissi formada çıxış edir və siyasi hadisə və halların hissi dərkədilməsilə tamamlanır, onlara münasibətdə hiss, əhval-ruhiyyə və emosiyada ifadə olunur. Bu səviyyədə dəyər və mülahizələr siyasi hadisələrin dərk edilməsini müsbət, mənfi və neytral şəkildə ifadə edə bilər. Onlar hər şeydən əvvəl, daxili səbəblər üzündən əmələ gəlir, spontan (daxili səbəb) xarakter daşıyır.

İdeoloji səviyyədə dəyərlər və mülahizələr mücərrəd xarakter kəsb edir və siyasi məqsədlər, eləcə də görüşlər sistemi formasında üzə çıxır. Onlarda adətən, bu və ya digər siyasi hadisələri bəyənmək və ya pisləmək hissələri deyil, həmçinin hadisələrin keyfiyyət xarakteristikası, siyasi proqnoz, siyasi proseslərin gedisi ilə bağlı mütəşəkkil fəaliyyətə tələbat ifadə olunur. Qeyd edək ki, ideoloji səviyyədə dəyərlər və mülahizələr nəzəri biliklər və təsəvvürlər əsasında formalaşır.

2. Siyasi şürurun strukturu və funksiyaları

Siyasi şürur siyasətin mühüm amili kimi çıxış etməklə, cəmiyyətin siyasi sisteminin fəaliyyətini, siyasi proseslərin istiqamətlənməsini, siyasi fəaliyyətin xarakterini və insanların davranışını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir. O, siyasi sistemin fəaliyyətinin subyektiv əsasını təşkil edir və hər bir ayrıca insanın davranışının rasional tərəfini eks etdirir, siyasi mədəniyyətlə six bağlıdır və onu xeyli dərəcədə müəyyənləşdirir, şəxsiyyətin siyasetlə tanışlıq dərəcəsini ümumiləşmiş formada ifadə edir.

Siyasi şürur hüquqi şürur, əxlaq, elm, din, incəsənət kimi, ictimai şürurun xüsusi formasıdır. Siyasi şürur insanların siyasi gerçəkliyə münasibətini ifadə edən görüşlərin, məqsədlərin və dəyərlərin məcmuu kimi çıxış edir.

Siyasi şürur fərdlərin və ictimai qrupların hakimiyətə, dövlətə, partiyalara, siyasi dəyərlərə, siyasi inkişafın məqsədlərinə, ənənələrə, eləcə də siyasi həyatın xarakterinə və siyasi münasibətlərə münasibətini eks etdirir. O, insanın və ya sosial qrupların həyat təcrübəsinin spesifikliyi ilə, onların mənafələri, tələbatları, sosial-siyasi mövqeyi ilə zəruri olan əlaqə kəsb edir.

Siyasi şürurun əsasını **siyasi gerçəkliyə aid biliklər** təşkil edir. Məhz siyasi həyatın faktları və hadisələri haqqında biliklərin müəyyən məcmuu əsasında ictimai varlığın siyasi sferasına aid olan görüşlər və dəyərlərlər təşəkkül tapa bilər.

Qeyd edək ki, siyasi gerçəkliyə aid olan biliklərin özü iki başlıca səviyyə (empirik və nəzəri) ilə ölçülür.

Siyasi şürur müxtəlif elementləri özündə eks etdirməklə, daxili strukturlaşması ilə səciyyələnir. Hazırda siyasi fəaliyyətə xidmət edən mənəvi tərəmələrin (elementlərin) məcmuu əsasən üç başlıca struktur çərçivəsində tədqiq olunur:

- **qnoseoloji (koqnitiv)** – siyasi şürurun elementlərinin real gerçəkliyi düzgün eks etdirməsi nöqtəyi-nəzərdən həmin elementlər arasındaki fərqlərin açıqlanması. Başqa sözə, şürurun qnoseoloji strukturu bəzə bir cəhəti nəzərdə tutur ki, subyektlərin görüşləri siyaset aləminin müxtəlif tərəflərini bu və ya digər dərəcədə tam eks etdirən biliklərdir. Bu aspektdə nəzərdən keçirilir: siyasi həqiqət və yalan məsələsinin nisbəti, siyasi intellektin yanlış olması və siyasi aləmin sırrının onun nüfuz etmə gücү, mifoloji, utopik və elmi eks etdirmə tipi.

- **aksioloji** – dərk edən subyektin siyasi sferanın mənəvi hadisələrini məqbul və ya qeyri-məqbul hesab etməsi baxımdan eks etdirməsi. Başqa sözə, siyasi təsəvvürün bu strukturunda müxtəlif mülahizələr və dəyərlər şorh edilir ki, onlar da siyaseti dərk edən subyektin bu və ya digər üstün dəyərlərini tacəssüm etdirir.

- **sosiooloji (funkşional)** – siyasi şürurun bütün elementlərini tutduğu yer nöqtəyi-nəzərdən səciyyeləndirir, eləcə də praktikada mənəvi hadisələrin reallaşması prosesində həmin elementlərin rolunu ifadə edir. Bir tərəfdən, bu struktur çərçivəsində fərdi, qrup halında və ya kütləvi şürurun müxtəlif formaları, digər tərəfdən isə insan təfakkürünün məzmunun praktika sferasında eksini tapan komponentləri (ideal-lar, prinsiplər, normalar, motivlər və b.) təsvir olunur. Bu mənada siyasi şürur daha çox ümumiləşmiş elementi siyasi ideologiya və siyasi psixologiya hesab olunur, onlardan hər biri siyasi həyatda əhəmiyyətli, son dərəcə mürəkkəb spesifikasi rol oynayır.

Siyasi şürurun strukturunda **ideal və psixoloji elementlər** də başlıca yer tutur. **İdeal** komponent siyasi gerçəkliyə aid

bilikləri (empirik və ya nəzəri) səciyyələndirir. Psixoloji element isə siyasi hadisələrə hissi-emosional münasibəti əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kütłəvi şurun vəziyyəti içtimai rəydə ifadə olunur. **İctimai rəy** cəmiyyətin müxtəlif qrupların siyasi faktlara və hadisələrə münasibəti (gizli və ya aqıq) olub, cəmiyyətdə siyaset haqqında yayılmış mülahizələri əks etdirir¹. İctimai rəy ilk önce, müxtəlif sosial qrupların əhval-ruhiyyəsi, onların siyaseti, bu və ya digər siyasi təsisatların və subyektlərin cəmiyyət həyatında yeri və rolunu qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. O, həm bütün cəmiyyət çərçivəsində və eləcə də konkret siniflər, qruplar və təbəqələr arasında, müəyyən yerdə, bu və ya digər region səviyyəsində formalşa bilər.

Səmərəli siyasetin yeridilməsi içtimai (siyasi) rəyi nəzərə almadan mümkün deyildir. Siyasi şurun vəziyyətinin dəyişməsi prosesinin öyrənilməsi, içtimai rəyin qiymətləndirilməsi və proqnozu **siyasi monitorinqin** tərkib hissəsidir. İctimai rəy öyrənərkən nəzərə almaq lazımdır ki, o adekvat (həqiqi) və eləcə də aldadıcı (yalan) mülahizələrlə nəzərə çarpa bilər (siyasi faktlar və hadisələr haqqında).

Siyasi şur siyasi davranışın mexanizmində xüsusi rol oynayır. O, siyasi fəaliyyəti qabaqlayıv və insanların siyasi davranışını xeyli müəyyənləşdirməklə, onu vasitəli ifadə edir.

Siyasi davranış içtimai fəallığın təzahür növüdür və elə fəaliyyət sistemidir ki, şəxsiyyət və ya içtimai qrup dövlətlə və digər siyasi təsisatlarla qarşılıqlı fəaliyyətdədir. Biheviorizmin tərəfdarları siyasi davranışın insanın mühitdəki siyasi stimullara cavab reaksiyası sistemi kimi araşdırırlar. Siyasi görüşlərin mənbəyinə aid bütün görüşlərin müxtəlifliyini nəzərə alaraq belə hesab etmək olar ki, onun köklü səbəbi adamların müəyyən tələbatları və mənafeləri, hakimiyət təsisatları vasitəsilə reallaşdırmağa dərk edilmiş cəhdidir.

Fərdi və qrup halında mənafelərin təmin olunmasını əldə etmək vasitəsi olan hakimiyətə cəhd siyasi şüurla siyasi davranışın bilavasitə əlaqəsini məqsədə çevirməlidir. Başqa sözlə, arzu olunan gələcəyin ideal modeli formalşdırılmalıdır. Məqsədin ifadə forması olmaq etibarilə, siyasi ideya siyasi şurun təməlini təşkil edir. Deməli, siyasi şur siyasi davranışın başlıca amillərindən biri, siyasi davranış isə məqsədin reallaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir.

Məqsədin aydınlığı, onu dərk etmək siyasi şurun siyasi davranışını hansı səviyyədə müəyyənləşdirməsi səviyyəsinin dən asılıdır. Şurun nəzəri səviyyəsi məqsəd aydınlığını, dəqiq görünən məqsədi təmin edir, adı şur səviyyəsi isə yaxşı halda siyasi davranışın sağlam düşüncəyə əsaslanmasına imkan yaradır.

Şur və davranış **sosial informasiya** vasitəsilə əlaqə kəsb edir. Bu əlaqə üçün informasiyanın cəmiyyəti və keyfiyyəti çox dəyərlidir. Mənbəyini informasiya təşkil edən bilik əsasında subyektin bu və ya digər siyasi situasiyada özünü necə aparmasına dair qərar qəbul olunur. Siyasi davranışın mövcud şəraite uyğun gəlməsi xeyli dərəcədə siyasi şurdan asılıdır, sonuncu isə öz növbəsində informasiyanı əldə etmək imkanlarından və qabiliyyətindən asılı olaraq ondan istifadə edir. Eyni zamanda, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri informasiya axınıni eyni dərəcədə əldə etmək imkanına malik deyildir. Bundan əlavə, siyasi davranışın əhəmiyyətli dərəcədə subyektin mədəni səviyyəsindən asılıdır.

Siyasi davranış həmçinin, bütövlükdə şur vasitəsilə müxtəlif içtimai qrupların biliklərə münasibəti ilə müəyyənlenir. Bu baxımdan, əhalinin və onun ayrı-ayrı təbəqələrinin təhsil səviyyəsi böyük əhəmiyyət malikdir. Düzgün və zəruri biliklərə yiylənməmək nəticəsində siyasi davranış inama deyil, etiqađa əsaslanan bilər, bu isə onun konkret tipinin formallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Siyasi şur siyasetin təsisatı olmayan elementi kimi üçün mühüm funksiyani yerinə yetirir:

- **koqnitiv** – siyasi subyektlərin funksiyalarının yerinə

¹ Макеев А.В. Политология. Учеб. Пособ. М., 2000. С. 215

yetirilməsi və modifikasiyası (şəklini dəyişməsi) üçün biliklərin daim yeniləşməsinə cəmiyyətin tələbatının eks olunması;

- **kommunikativ** – subyektlər arasında və hakimiyyət təsisatları ilə dərk edilmiş qarşılıqlı fəaliyyətin təmin olunması;

- **ideya** – siyasi dünyani görmək qabiliyyətinin əldə olunması və genişlənməsi ilə bağlı subyektin öz maraqlarını dərk etməsi.

Həmin funksiyaların tamlığı dərəcəsinin və xarakterinin reallaşması siyasi proseslərin xarakterində asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Məsələn, keçid dövrlərində siyasi həyata fəal qoşulan müxtəlif subyektlər siyasi dəyişiklikləri və siyasi gələcəyi özlerinə məxsus səviyyədə başa düşürlər, belə halda bir qayda olaraq, siyasi şurun kommunikativ funksiyası zəifləyir, eyni zamanda onun ideya funksiyası fəallışır.

Mənəvi hadisələrə xas olan funksiyalar və eləcə də siyasi şurun səciyyələndirən funksiyalar digər hadisələrdən asılı olan və həmin hadisənin dəyişikliyə məruz qalması nəticəsində dəyişən hadisədir. Cəmiyyətə funksional yanaşma özündə bir neçə əhəmiyyətli cəhətləri ifadə edir. Bu manada nəzəri yanaşma olmaq etibarilə, **funktionalizm** cəmiyyətin təşkilinən geniş spektrini əhatə edir. Onun başlıca cəhəti cəmiyyətin bir hissəsinin digər hissəsinə və ya daha böyük sosial sistemə integrasiyasını, adoptasiyani (uyğunlaşmanı) təmin edən inamın müəyyən aspektinə münasibətdən ibarətdir.

Cəmiyyət, eləcə də siyasi cəmiyyət sistem olmaq etibarilə, **konkret funksiyaların** və sistemin müvafiq ünsürlerinin formallaşması prosesi kimi səciyyələnir. İctimai sistemdə yeni funksiyaların formallaşması əmək bögüsü əsasında baş verir. Bu prosesin hərəkətverici qüvvəsi isə tələbatdır.

Siyasi təfəkkürün formallaşmasında, sosial hadisə və prosesləri siyasi cəhətdən düzgün təhlil edib qiymətləndirməkdə siyasi şurun funksiyaları dəyərlə rol oynayır.

Siyasi şurun funksiyaları yuxarıda qeyd etdiyimiz

kimi, cəmiyyətin müxtəlif mərhələlərində heç də eyni səviyyədə fəaliyyət göstərmir. Məsələn, siyasi sabitliyin pozulduğu prosesdə həmin funksiyaların bazisinin fəaliyyəti nəinki zəifləyir, hətta dayanır. Siyasi təcrübə təsdiqləyir ki, siyasi sabitliyin pozulduğu hallarda siyasi şurun əlaqələndirme, sosial təşkilatçılıq funksiyalarının fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyə bilər. Belə halda mövcud ölkədə siyasi hakimiyyətə münasibətdə eks mövqelərdə dayanan sosial qruplar arasındaki mübahisə və münasibətlər kəskinləşir.

Ümumiyyətə, siyasi şurun funksiyalarının çoxcəhətliyi ilk önce, onun məzmununun zənginliyi və strukturunun spesifikasiyi ilə şərtlənir. Bu cəhət siyasi şurun sosial-siyasi məqsədini və rolunu aydın başa düşmək üçün prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

3. Siyasi şurun ideoloji komponenti

Siyasi şuruda onun tərkibini təşkil edən ideologiya mühüm yer tutur. Şəxsiyyət və ictimai qruplar praktiki fəaliyyətlərində ideoloji məqsədləri, prinsipləri, doktrinaları başlıca siyasi dəyər kimi qiymətləndirirlər, çünki ideoloji dəyərlər xeyli dərəcədə onların siyasi səylərini müəyyənləşdirir. Heç də təsadüfi deyil ki, **Makiavelli** siyasi ideologiyani müəyyən qrupların "mənəvi knyazlığı" silahı adlandırır. O, siyasi şurun daha təsirlər forması olmaqla, dövlətin və digər vacib hakimiyyət təsisatlarının fəaliyyətini istiqamətləndirir və cəmiyyətin bütövlüyüն təmin edir.

"İdeologiya" terminini elmi dövriyyəyə ilk dəfə fransız tədqiqatçısı (filosofu) **Antuan Destyut de Trasi** bəxş etmişdir (XVIII əsrin sonunda yazdığı "Düşünmək qabiliyyəti haqqında etudlar" əsərində). O, 1801-1815-ci illərdə yazdığını "İdeologiyanın ünsürləri" adlı dörd cilddən ibarət əsərində ideologiyani "ideyaların təşəkkülü və insan təfəkkürünün qanunları haqqında elm" kimi əsaslandırmağa cəhd etmişdir. Siyasi ideologiya maarifçilik dövründə təşəkkül tapmışdır. O, arzu edilən ideal cəmiyyət haqqında təsəvvürərə eks

etdirirdi. Lakin bu təsəvvürlər birmənali deyildi.

Müasir elmdə "ideologiya" termininin şərhində müxtəlif mövqelər nəzərə çarır. T.Parsons ideologiyani geniş tutumlu anlayış kimi şərh edərək, ona funksional yanaşma kontekstində diqqət yetirir. O, ideologiyanın təbiətini və spesifikasiyini nəzərdən keçirmir, məhz cəmiyyətdə yerini müəyyənləşdirməyə çalışır və hesab edir ki, ideologiya konkret cəmiyyətin dəyərlər sistemidir.

İdeologiyaya direktiv (göstəriş) xarakterli münasibət marksizmə məxsusdur. Marksist konsepsiya ideologiyani siyasi şurun digər formalarından tacrid etməyə istiqamətləndir və elmi şurun formalarından biri, sosial sinfin siyasi hegemonluğu kimi əsaslandırılır. Bir sözə, klassik marksizmdə ideologiya sinfin köklü mənəfeyinin ifadəsi kimi vürgulanır.

İdeologiyaya kulturoloji yanaşma isə onun mədəniyyət kontekstində araşdırılmasıdır və ideologiyani sonuncunun mühüm elementi kimi nəzərdən keçirir. Belə ənənə M.Veberin, K.Manheymin, E.Dürkheymin əsərlərində əsaslandırılır. Veber ideologyanı konkret cəmiyyətdə dini normalarla şərtlənən siyasi ideal kimi şərh edir. Bu kulturoloji mövqeyi müasir tədqiqatçılardan E.Silza, U.Mats və başqaları inkişaf etdirmişlər. Onları daha çox sosial tərəqqidə ideologyanın rolu maraqlandırır. E.Silzanın başlıca müddəələri bunlardır:

- ideologiya anlayışı yalnız elə inam sisteminə aid edilə bilər ki, ciddi ictimai böhranlar zamanı qanuna uyğun olaraq siyasi sohñaya nüfuz edir.

- ideologiya siyasi dünyagörüşü olmaqla, elə dəyərlər sistemini səciyyələndirir ki, bu, inam gücünə və xüsusi sərvət yönümü potensialına malikdir.

- ideologyanın sərvət yönümü protensialı o dərəcədə əhəmiyyətlidir ki, böhranla səslənən sosial qeyri-adiliyün qarşısını ala bilər.

A.U.Habermas hesab edir ki, hazırda spesifik "sinfi dünya" olmadığı üçün, ideologiyani "kütləvi mədəniyyət" evəz edir. Amerika nəzəriyyəcisi L.Sadcentin fikrincə, ideo-

logiya siyasi inkişafın müəyyən məqsədlərini və dəyərlərini işləyib hazırlamaqla, praktiki problemlərin həllini kobudlaşdırır. F.Uotkins iddia edir ki, ideologiya həmişə status-kvoya qarşı durur və əhəmiyyətli dəyişdirici potensialı saxlamaqla, siyasi amil kimi çıxış edir. Q.Lassuell isə ideologiya barədə daha differensial təsəvvür yaradaraq təklif edir ki, o, kommunikasiyanın müxtəlif növlərindən biri olmaqla, siyasi cəmiyyətin saxlanmasına istiqamətlənir. Siyaset aləmində ideologyanın rolu bu və ya digər ölkədə tarixi şəraitin vəziyyətindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, XX əsrin 60-ci illərində Fransız alimləri D.Bell və R.Aron qərb ölkələrində əsas məsələlər üzrə ("ümumi rifah dövlətinin" rolunu, idarəetmənin desentralizasiyasını, siyasi plüralizmi və mürəkkəb iqtisadiyyati qiymətləndirərək) başlıca siyasi qüvvələrin qarşılıqlı anlaşmasının əldə olunduğunu, eləcə də kütləvi cəmiyyətin təşəkkülünü, iyerarxiyalı bürokratiyanın inkişafını və ictimai inkişafın digər göstəricilərini nəzərə alaraq, "ideologyanın sonu" və ideologiyasılaşma dövrünün başlanması haqqında qənaət gəlirlər. Ideologiya ilə bağlı yuxarıda yürlüdüyümüz mülahizələri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, ideologiya siyasi ideyaların, görüşlərin, dəyərlərin, məqsədlərin məcmuunun sistemləşdirilmiş növü, həmçinin, fərdi və eləcə də ictimai şurun tərkib hissəsi olmaqla, bu kontekstdə siyasi ideologiya kimi çıxış edir. Beləliklə, ictimai şuruda özünəməxsus "siyasiləşmiş seqment" yoxdur. Siyasi elmə dair ədəbiyyatda (politoloji tədqiqatlarda) siyasi ideologiya bu və ya digər şəxslər qrupunun hakimiyət iddiasına (və ya ondan istifadə olunmasına) haqq qazandıran, bu məqsədə müvafiq olaraq, ictimai şurun xüsusi ideyallara tabe etdirən müəyyən doktrina kimi mənalandırılır.

Politoloji ədəbiyyatda siyasi ideologyanın bazən ümumiləşmiş formada siyasi şurun yüksək səviyyəsi kimi şərh edilməsi təsadüfi deyil. Belə halda siyasi ideologyanın ictimai şur sistemində yeri və rolü kifayət qədər yüksək qiymətləndirilir. Siyasi ideologiya siyasi xarakterli ideyalar və sitəsilə hakimiyət münasibətləri sistemi və cəmiyyətin siyasi

quruluşu barədə təsəvvürləri birbaşa əks etdirir. Büyük dün-yagörüsü əhəmiyyətinə malik olmaqla, o, insanların yiyləndiyi siyasi bılıkların məcmuunu və siyaset haqqında mövcud mülahizələri sürdə tənzimləmək qabiliyyətinə qadirdir. İdeologiya özündə kütləvi emosiyani, narazılıq və həmrəylik hissini, sosial əhval-ruhiyyəni əks etdirir. İdeologiyasız ictimai və fərdi şüurda siyasi gerçəklilikin bəsitləşdirilməsi, sadələşdirilməsi meyli güclənir. Siyasi ideologiyanın hakimiyyət sferasında rolu onun ictimai şüura yiyələnməsi xarakterindən asıldır. Buradan çıxış edərək, qeyd etmək olar ki, siyasi ideologiyanın başlıca funksiyaları bunlardır:

- **sərvət yönümü** – o cəmiyyət, sosial tərəqqi, şəxsiyyət, hakimiyyət haqqında başlıca təsəvvürlər daxil olmaqla, düşüncə sisteminə və insan fəaliyyətinə istiqamətlərin;

- **saferbəredici** – siyasi ideologiyanın bu funksiyası siyasi fəaliyyətin bilavasita motivi kimi çıxış edir və cəmiyyəti, sosial qrupları onun reallaşmasına saferbər edir. Eləcə də həmin funksiya praktiki fəaliyyətin bu və ya digər siyasi proqramlar və məqsədlər əsasında təşkilini tacəssüm etdirir, konkret ictimai məsələlərin həllinə istiqamətlərin. Beləliklə, ideologiya ideoloji plüralizm şəraitində həqiqətən müəyyənedici rol oynamaya qadirdir. Görkəmli politoloq L.Saneşteban düzgün olaraq qeyd edir ki, ideologiyanın hakim mövqeyə malik olması onun daha çox yayılması ilə deyil, məhz insanların böyük qisminin siyasi fəaliyyətini istiqamətləndirməsi ilə müəyyən olunur;

- **inteqrativ** – siyasi ideologiya xüsusi mənafelərə qarşı durmaqla yanaşı, inteqrativ amil kimi çıxış edir. İnteqrativ funksiya hər cür ideologiyanın mühüm cəhətidir. İdeoloji ümumilik, ideoloji görüşlərin birliliyi əsasında müxtəlif siyasi təsisatların, məsələn, siyasi partiyaların birliliyi baş verir;

- **dayandırıcı-məhdudlaşdırıcı** – siyasi gerçəklilikin izahı əsası olmaq etibarilə, siyasi ideologiya cəmiyyətin, qrupların, fərdlərin tələbatları ilə onların təmin olunmasının real imkanları arasında uyğunsuzluğun yarandığı şəraitdə sosial gərginliyin azalmasına xidmət edir;

- **idraki və proqnozlaşdırma** – bunların məzmunu elmin oxşar funksiyalarından fərqlənir. İdeologiya nə qədər ki, öz daşıyıcısına sərt bağlıdır, belə halda onun idraki imkanları kifayət qədər məhdudlaşır və müvafiq sosial qrupların (ideologiyanın daşıyıcılarının) mənafeyinin bütün cəmiyyətin tələbatı ilə üst-üstə düşməsi dərəcəsində asılı olur. Proqnozlaşdırıcı funksiya isə çox vaxt insanların ideoloji dəyərlər sistemində öz siyasi idealına qeyri-tənqidi yanaşması sayəsində səmərəli reallaşır.

- **aksioloji** – insanların öz siyasi fəaliyyətində rəhbər tutduqları norma və idealların işləniləbilə hazırlanmasını ifadə edir. Onun köməyiylə müəyyən sosial qrupların ümumi dəyərlər sisteminə oriyentasiyası təmin olunur. Bu funksiya eləcə də siyasi hadisə və proseslərin konkret qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır;

- **müəyyən sosial qrupların mənafeyinin ifadəsi və müdafiəsi** – siyasi ideologiya hər hansı sosial qrupun mənafeyi bazasında təşəkkül tapır və onların mənafelərini bir-birinə qarşı qoyur.

Siyasi ideologiyanın bu funksiyaları, onları siyasi şüurun digər formalarından (məsələn, siyasi psixologiyadan) fərqləndirən iki xüsusiyyət sayəsində: **total əhəmiyyətə** (globallığı) **iddiyalı olmaq** və normativlik əsasında yerinə yetirilir.

İdeologiya və siyasetin nisbəti məsəlesi ciddi nəzəri və praktiki problemdir. XX əsrin 60-ci illərində əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Qərbədə "ideologiyanın sonu" haqqında fəal mübahisələr nəzərə çarpdı və "ideologiyasızlaşma" barədə tezis irəli sürüldü.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanların hayatı ideoloji "vakuum" şəraitində mümkün deyildir. İdeologiyanın siyasetdə rolu tamamilə tabiidir və son dərəcə əhəmiyyətlidir. Siyasi ideologiyanın köməyiylə insanların dünyagörüşü təşəkkül tapır və inkişaf edir, siyasi dəyərlər və sərvət yönümü formalasır. İdeologiya qrup halında və ictimai mənafelərin ifadəsinə təmin edən siyasi və ictimai təşkilatların aləti kimi nəzərə çarpır, ideoloji birləşmə isə ağır həyatı sınaqlarda özünü

böyük yaradıcı qüvvə kimi sübut etmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, total siyasetin total ideologiyalasması təhlükəlidir, belə halda cəmiyyətin siyasi həyatı özünün bütün çoxcəhətli təzahürlərində vahid ideoloji doktrina əsasında nəzərə çarpır. Siyasetin ideologiyalaşması hər şeydən əvvəl, cəmiyyətdə ideoloji inhisarın nəticəsi və ideoloji plüralizmin aradan qalxması kimi çıxış edir. Bunun sayısında siyaset "ideologiyanın xidmətcisinə" çevrilir və siyaset cəmiyyəti dərin böhhrana sövq edir. Cəmiyyət həyatının bütün sferalarında, həmçinin siyasətdə və ideologiyada köklü dəyişikliklər müasir cəmiyyətin vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə müyyən edir.

İdeologiya ilə elmin nisbəti də maraq doğurur. Belə bir faktı diqqət yetirmək lazımdır ki, əsil elma obyektivlik, qərəzsiz qiymətləndirmə, tənqidi, yaradıcı xarakter, həqiqəti axtarmaq və s. xasdır. Elmin başlıca funksiyası idrakı və proqnozlaşdırma funksiyalarıdır. Elmin məqsədi obyektiv biliklər sistemini formalasdırmaqdan ibarətdir. Belə ki, siyasi elm (politologiya) cəmiyyət həyatının siyasi sferası haqqında ümumi, integral biliklər yaratmağa, onun fəaliyyəti və inkişafının qanunauyğunluğunu üzə çıxarmağa cəhd edir. Elmdən fərqli olaraq ideologiya qərəzlidir, ona partiyalılıq, siniflik, nisbətən dəyişməz prinsiplərin İslənib hazırlanması kimi keyfiyyətlər xasdır. Siyasi ideologiya siyasi və ictimai inkişafda ümumi deyil, qrup halında nöqtəyi-nəzəri ifadə edir, onu korporativlik səciyyələndirir. Buna görə o, korporativ şürurun özünəməxsus növü kimi çıxış edir. Ideologiya siyaset haqqında obyektiv biliklər sistemi vermir, məhz siyasi mənafeləri üümülmüşmiş formada səciyyələndirir, siyasi məqsədləri və vəzifələri müəyənləşdirir, müəyyən siniflərin və ictimai qrupların mövcud hakimiyət münasibətlərinin möhkəmlənməsinə və ya aradan qaldırılmasına istiqamətləndən dəyərlər sistemini və oriyentasiyani formalasdırır. Bir sözlə, ideologiya program və fəaliyyət üçün rəhbərlik kimi çıxış edir. Buna görə o, nəinki siyasi şürur, eləcə də bütövlükdə ictimai hadisə kimi siyastəin ən əhəmiyyətli kom-

ponentlərindən biri olmuş və olmaqdadır. İdeologiya həmçinin sosial qrupların siyasi realığa münasibətini müəyənləşdirir, eləcə də cəmiyyətin siyasi inkişafının principial istiqamətini əsaslandırır.

4. Müasir siyasi ideologiyalar

Siyasi tarix yüzilliklər ərzində xeyli ideoloji doktrinaların təzahürü və tənəzzülünü nümayiş etdirmişdir. Dini və milli ideologiya, anarxizm və tyermondializm, ekologizm və xristian-demokratik ideologiyalar qüdərtli siyasi hərəkatları istiqamətləndirmişlər. Onların əhatə dairəsi çox genişdir, özündə həm mötədil (mülayim), həmçinin radikal, ekstremit ideya-siyasi cərəyanları birləşdirir. Bəzən siyasi ideologiyanın "sol" və "sağ" cərəyanlara ayrılması ilə rastlaşırıq. Qeyd edək ki, bütövlükdə müasir siyasi ideologiyaların (ilk növbədə mötədil ideologiyaların) inkişafında müşahidə olunan meyllərdən biri onların yaxınlaşması və bir-birinə nüfuz etməsidir.

Müasir dövrün başlıca siyasi-ideoloji cərəyanları bunlardır: liberalizm-neoliberalizm, mühafizəkarlıq-neomühafizəkarlıq, marksizm (kommunist və sosialist ideologiyası), sosial-demokratiya, faşizm.

Liberalizm ideyası hələ antik dövrün böyük mütəfəkkirleri sayılan Demokrit və Lukretsi tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin liberalizm müstəqil ideoloji cərəyan olmaq etibarılı, XVII-XVIII əsrlərin sonunda ingilis maarifçiləri C.Lokk, T.Hobbs, C.Mill və A.Smitin siyasi fəlsəfəsi əsasında formalasmışdır. Şəxsiyyətin azadlığını insanın başlıca hüququ, eləcə də xüsusi mülkiyyət sistemi ilə əlaqələndirərkə, liberalizm öz konsepsiyasının əsasının azad rəqabət idealından, bazar münasibətlərindən, sahibkarlıqdan ibarət olduğunu elan etdi.

Liberalizmin dünyagörüşü əsasını universal şəxsi azadlıq ideali ilə əlaqəyə malik olan fərdiyyəçilik, humanizm və rasionalizm, insanın şəxsi dəyəri və xüsusi mülkiyyətdən

özgələşməmək, azad bazar və rəqabət təşkil edir. Liberalizmin siyasi programı ictimai həyatda dövlətin rolunun məhdudişdirilməsinə, konstitusiyalı prinsiplərin, parlament demokratiyasının və hakimiyətin bölünməsinin qərarlaşmasına, vətəndaş cəmiyyəti sferasının genişlənməsinə istiqamətlənmişdir. Radikalizm və siyasi fəaliyyətin ifrat metodları liberalizmə yabançıdır. Liberalizmin başlıca siyasi ideyaları vətəndaşların hüquq bərabərliyi, dövlətin müqavilə bağlamaq təbəti, eləcə də siyasetdə rəqabət aparan peşəkar, iqtisadi, dini və siyasi assosiasiyanın bərabərhüquqlu rəqabetinə inam, əxlaqi cəhətdən onlardan birinin digəri üzərində praktiki üstünlüyünə yol verməməkdən və sairədən ibarətdir. Liberalizm yarandığı vaxtdan dövlətə tənqidi münasibatı, vətəndaşların yüksək siyasi məsuliyyəti prinsipini, dini azadlığı, plüralizmi, konstitusiyalılığı müdafiə etmişdir.

Liberalizmin daxilində müyyəyen cərəyanların təzahürünə qarşı çıxan görüşlər sistemi də nəzərə carpir. Bu mənada liberalizmin ən başlıca dəyərlərini daha aydın şəkildə müdafiə edən **libertalizmdir**. O, liberalizmin daxilində dəyişikliklərin baş verəməsi imkanlarına qarşı qətiyyətlə çıxış edir. Liberalizmin görkəmli nümayəndələri sayılan F.Hayek və L.Mizes hesab edirlər ki, hər cür iqtisadi planlaşdırma siyasi diktaturaya gətirib çıxarırlar, ictimai inkişafın başlıca dilemməsini (iki mümkün qərardan birini qəbul etmək) isə planlaşdırma (tiraniya forması) ilə rəqabət (azadlıq simvolu) arasındakı münasibətlərdə görmək lazımdır.

Liberal ideologiya daha çox ingilis-Amerika ölkələrində, xüsusilə ABŞ-da geniş yayılmışdır. Liberalizmin fərdi ideali praktiki özünəməxsus əhəmiyyət qazanmışdır və Qərb cəmiyyətinin başlıca məqsədinə çevrilmişdir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllerində azad rəqabət prinsiplərinin reallaşması ilə bağlı liberalizmin baza dəyərləri aydın şəkildə böhrana məruz qalmışdır. Sənaye və maliyyə inhisarının çökisinin və təsirinin kəskin şəkildə artması siyasi oлиqarxiyanın təzahürünə, parlament demokratiyasının rolunun azalmasına gətirib çıxartdı. Hazırda klassik li-

beralizm öz əsəssizləşməni bürüzə vermiş və **neoliberalizmə** transformasiya edilmişdir (formasını dəyişdirmişdir).

Neoliberalizmi – yeni tarixi formanı məhz iqtisadiyatda dövlət idarəciliyinin güclənməsi və sosial məqsədlərin rolunun artması doğurmuşdur. Neoliberalizm liberalizmin ənənəvi dəyərlərini XX əsrin ikinci yarısının iqtisadi və siyasi reallıqlarına uyğunlaşdırmağa cəhd edir. Neoliberalların siyasi programında idarə edənlərlə idarə olunanların konsensusa gəlməsi, kütlələrin siyasi prosesdə iştirakının zərurətiliyi, idarəetmə qərarlarının qəbulu qaydalarının demokratikləşməsi ideyasi başlıca yer tutur.

Əgər klassik liberallar siyasi həyatın demokratikliyini mexaniki müyyənlaşdırmağa meyli idilərsə, neoliberallar dövlət hakimiyətinin təşkili və həyata keçirilməsinin plüralist formasına üstünlük verirlər. Buna görə R.Dal, C.Lindblyum və başqaları belə hesab edirlər ki, çoxluğun idarə olunması nə qədər ədalətli olarsa, o, liberalizmin prinsiplərinə daha çox uyğun gəlir. Məşhur nəzəriyyəçi C.Pouls "Ədalət nəzəriyyəsi" kitabında liberal doktrina üçün bərabərlik problemini ön plana çəkir, həm də siyasi bərabərliyə nisbətən sosial bərabərliyə üstünlük verir. Belə mövqə neoliberalizm ideologiyasını sosial demokratların başlıca fəlsəfi məqsədləri ilə yaxınlaşdırır. Liberal əsasda siyasi iştirakçılığı və demokratik elitizmə aid müxtalif nəzəriyyələr inkişaf etmişdir.

Müsəvir siyasi ideologiyalardan digəri XVIII əsrin sonunda təşəkkül tapan mühafizəkarlıqdır. Mühafizəkarlıq terminini ilk dəfə həmin dövrdə F.Şatobrian işlətmüşdür. Mühafizəkarlığın dünyagörüşü zəminini üzvi və bütün sistem olmaq etibarilə, ənənəvi əxlaqi və maddi dəyərlərə əsaslanan cəmiyyətin ("hayati başlangıçın") təsdiqlənməsinə əsaslanır.

Mühafizəkarlıq ideyasını təşkil edən ən mübüüm cəhətlər dini dünyagörüşünə yönələn irrasionalizm, milli dəyərlərə bağlı olan tradisionalizm (ənənəviçilik) və tarixi həyat tərzidir.

Mühafizəkarlıq ikili mənəvi hadisə kimi səciyyələnir. Bir tərəfdən o, müyyənədici inersiya (ətalət, iradəyə əsaslanmayan hərəkət) və adətlə bağlı olan psixoloji durum, tə-

fəkkür tərzi, müəyyən hayatı temperament, əvvəlki idarəetmə sisteminə üstünlük verən köhnəpərəst şüur sistemidir (məqsədlərindən və məzmunundan asılı olmayaraq). Digər tərəfdən, mühafizəkarlıq siyasetdə və bütövlükdə həyatda müvafiq **davranış modelidir**, öz fəlsəfi əsasları ilə səciyyələnən xüsusi **ideoloji** mövqedir. O, özündə siyasi iştirakçılıq, dövlətə, sosial qaydalara və müəyyən siyasi fəaliyyətə, partiyalara, ittifaqlara münasibət prinsiplərini birləşdirir, mövcud qaydaları qoruyub saxlamağa cəhd edir. Mühafizəkarlığın mənəvi ataları **I. De Mestr, L. de Bonald, E. Berk, sonralar X. Kortes, R. Pil, O. Bismark** və başqları sosial qaydaları şüurlu yenidən təşkil etmək haqqında fikrin qeyri-təbiiyin təsdiqləməyə cəhd etmişlər.

Mühafizəkarlığın siyasi programı sosial-siyasi dəyişiklikləri ictimai siyasi təsisatlarla, ölkənin sosial mədəni xüsusiyyətləri ilə möhkəmləndirilən adətlərə, milli ənənələrə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Həmin programda dövlətin və ailənin möhkəmləndirilməsinə, icmanın saxlanması, kilsənin mövqeyinə və roluna, cəmiyyət həyatının mənəvi-əxlaqi aspektinə böyük diqqət yetirilir. Bu məqsəd qanun və qaydanın, ictimai intizamın, vətəndaşların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinin möhkəmləndirilməsinə istiqamətlənən tədbirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mühafizəkarlığın siyasi-ideoloji dəyərlərinin reallaşması güclü dövləti, kompromisdən geniş istifadə edilməsini, radikal (xüsusi, inqilabi xarakterli) tədbirlərin inkarnını, siyasi dəyişikliklərin təkamül yolu ilə istiqamətlənməsini təmin edən ictimai status-kvonun saxlanmasıన nəzərdə tutur. Mühafizəkarlar özlerini insan hüququnun və demokratik prinsiplərin qətiyyəti müdafiəçiləri hesab edirlər. Onlar cəmiyyətin insan üzərində tam üstünlüyünü əsaslandırmaya çalışırlar: məsələn, **Berk** iddia edir ki, "insanlar kölgə kimi gedirlər, lakin ümumi rifah əbədidir". Mühafizəkarların fikrincə, insan azadlığı onun cəmiyyət karşısındaki vəzifələri, cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşmaq imkanı ilə müəyyən olunur. Onlar siyasi problemləri dini və əxlaqi problem kimi

nəzərdən keçirirlər, başlıca dəyişikliklər məsələsini isə insanların mənəvi simasının dəyişilməsində görürler.

Mühafizəkar ideoloqların fikrincə, siyasi qaydaların əsasını **kompromisə əsaslanan tədrici** islahat təşkil edir. Kompromis nisbi qaydaların hətta tamamlanmamış halda saxlanmasıının yeganə təminatıdır.

İndiki şəraitdə mühafizəkarlıq dünyadaki dəyişikliklərə uyğunlaşır. Belə ki, XX əsrin 70-ci illərinin birinci yarısından etibarən, mühafizəkarlıq neomühafizəkarlıq simasında çıxış etməyə başlayır. Onun daha görkəmli nümayəndələri **I.Kristol, N.Podgorets, D.Bell, Z.Bjezinski** və başqları hesab olunur. Onlar o dövrün iqtisadi böhranına, keynsiançılığın genişlənməsinə, gənclərin kütləvi etirazına cavab verən bir sira ideyalar işleyib hazırladılar. Beləliklə, mühafizəkarlığın bu forması ənənəvi dəyərləri qərb cəmiyyətinin inkişafının sonrakı industrial mərhələsinə uğurla uyğunlaşdırlar.

Neomühafizəkarlıq vətəndaşa dövlətin qarşılıqlı əxlaqi məsuliyyətini və onların qarşılıqlı yardımını, hüquqa hörmət edilməsini, həddən artıq demokratiyaya qeyri-inamı, dövlət qaydalarının möhkəmliyinə əsaslanan aila və dinin mənəvi üstünlüyünü, sosial sabitliyi cəmiyyət üçün başlıca şərt hesab edirlər. Bu ideya cərəyanı bütün problemləri həll edə bilməsə də, onun doktrinasi insanın təsəvvüründə dünyanın bütün mənzəresini canlandırdı, cəmiyyətin böhranının başlıca səbəbini və ondan çıxış yolunu, əxlaqi prinsipləri böhranlı sosiuma uyğunlaşdırmağı göstərdi. Neomühafizəkar şüur üçün ictimai islahatların keçirilməsi zərərətini təsdiqləmək, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə olunması səciyyəvidir. Onun siyasi məqsədini, oriyentasiyasını pragmatizm fərqləndirir.

Müasir dövrün başlıca siyasi-ideoloji cərəyanlarında biri marksizmdir, başqa sözlə **kommunist və sosialist ideologiyasıdır**. Sosializm ideyası dünyaya qədim zamanlardan məlum olsa da, bu ideyanın nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və ideoloji cəhətdən rəsmiləşməsi yalnız **XIX əsrin** ortalarında

reallaşdı. Həmin dövrdə yaranan marksist (kommunist) ideologiyası yetkin olmayan kapitalizmin kəskin sınıfı ziddiyətləri şəraitində təşəkkül tapmışdır. Onun dünyagörüşü əsası dialektik-materialist təsəvvürlə və sosial-siyasi proseslərin təhlilinə sınıf mövqədən yanaşma ilə bağlıdır.

Marksizmin siyasi programı özündə hakimiyyyət münasibətlərinin və mülkiyyət münasibətlərinin inqilabla dəyişdirilməsi tələblərini təcəssüm etdirir, bu dəyişikliklərə komunist partiyası tərəfindən rəhbərlik edilmişə zərurətinə elan edir, keçid dövründə proletariat diktaturası dövlətinin yaradılması və onun böyükərək ümumxalq dövlətinə çevirilməsi ideyasını irəli sürür. Xüsusi mülkiyyətin və sınıfı ziddiyətlərin aradan qaldırılması, dövlətin ölüb getməsi və "yeni insanın" formallaşması ilə bağlı olan **insanların ümumi bərabərliyi** başlıca kommunist idealı kimi çıxış edir.

Tarixi təcrübənin göstərdiyi kimi, marksizmin siyasi programının reallaşması kəskin sınıf mübarizə, zoraklıqlıq metodlarından geniş istifadə olunması, vahid partiyanın siyasi inhişarı, istehsal vasitələrinin milliləşdirilməsi, vahid ideologiyanın hökmranlığı ilə bağlıdır. Maddi, sosial və mənəvi həyat sferalarında, dövlət quruculuğu sahəsində böyük uğurlar vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, iqtisadi fəaliyyət və mənəvi yaradıcılıq sferasında sərt sosial nəzarətin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Marksizmin bəzi konseptual müddeələri praktikada kifayət qədər təsdiqlənmədi. Nəticə etibarilə bu ideologiyanın müasir dünyaya təsiri xeyli dərəcədə zəiflədi.

Müasir dünyada **sosial-demokratiya ideologiyası** daha geniş yayılmışdır. O, XX əsrə ictimai şüura daha böyük təsir göstərən ideologiyadır. Bu ideologiya sosialist ideologiyasının qolu olmaq etibarilə, Birinci Dünya müharibəsini və Rusiyadakı bolşevik inqilabını xüsusi tənqidə səviyyədə qiymətləndirməyə cəhd etmişdir.

Müasir sosial-demokratiya plüralist dünyagörüşünə (marksizm, yenikantılığa, tənqidə rasionalizmə və s.) əsaslanaraq azadlıq, ədalət və həmrəylik ideyasını müdafiə edir.

O, özünün mövcud olduğu bütün müddəət ərzində sosial və dövlətlərarası sülhün üstünlüyünü müdafiə etmiş və ədalətli ictimai qurulus ideyasını azadlıq və əmək həmrəyliyi prinsipi ilə əlaqələndirmişdir. Sosial demokratların doktrinasında sınıf mübarizədən imtina etmək, xalq hakimiyyyəti, zəhmətkeşlərin sosial müdafiəsi və fəhlə özünüidarəsinin genişləndirilməsi üstünlük təşkil edir.

Sosial demokratların siyasi programı özündə ictimai islahat, sosial müttəfiqlik, hüquqi dövlət, sosial oriyentasiyalı qarşıq iqtisadiyyat, siyasi plüralizm və demokratiya tələblərini əks etdirir. Sosial-demokrat ideologiyasının əhəmiyyətli komponenti əxlaqi dəyərlər sistemindən və siyasi fəaliyyətin etik stimulundan ibarətdir. Sosial demokratların irəli sürdüyü "sosial müttəfiqlik" konsepsiyası sınıf mübarizənin "azadlıq, həmrəylik və ədalət" prinsipləri əsasında əvəz olunmasını və təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Həmin konsepsiya sabit siyasi inkişaf şəraitində siyasi hərəkatın cəlbedici programına çevirilir. Sosial demokratların "demokratik sosializm" modelinin həyata keçirilə bilməməsi "ümumi rifah dövləti" ideyasının reallaşması çətinlikləri ilə bağlıdır.

Sosial demokratların siyasi strategiyası inqilabi mübarizə metodlarından imtina etməyə, siyasi fəaliyyətin parlament formasına üstünlük verilməsinə, ictimai dəyişikliklərin ("xırda işlər" siyasetinin) tədriciliyinə, geniş siyasi ittifaqların və koalisiyaların yaradılmasına əsaslanır. Bu program praktikada demokratiya və sosial ədalət ideyasının təcəssümündə əhəmiyyətli nəticələrlə tamamlanır (Avropanın industrial cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində). Lakin "demokratik sosializm" və "ümumi rifah dövləti" konsepsiyaları həyata keçirilmək imkanına malik olmayıb.

Nəhayət, müasir dövrün başlıca siyasi-ideoloji cərayanlarından biri **faşizmdir**. Bu ideologiya XX əsrin 20-ci illərində yaranmışdır. Faşizmin təkamülü, müxtalif ölkələrdə siyasi münasibətlərə təsir üsulu politoloji ədəbiyyatda ona birmənali olmayan münasibəti, yanaşmanı şərtləndir-

mişdir. **Faşizm** termini latin dilində fasio, italyanca isə fasismo sözlərindən götürülmüşdür və **dəstə, birləşmə** mənasını ifadə edir. Hazırda politoloji ədəbiyyatda faşizm ikili aspektə başa düşülür. Bəzi tədqiqatçılar faşizmi XX əsrin 20-30-cu illərində İtaliyada, Almaniyada və İspaniyada formalasılan siyasi ideologyanın növlərindən biri kimi qiymətləndirirlər. Faşizmin banisi İtaliya sosialistlərinin sol qanadının keçmiş lideri **B.Mussolini** hesab olunur. Onun nəzəriyyəsi **Platonun, Hegelin** elitar nəzəriyyələrinə əsaslanmaqla, mahiyət etibarılı şəhərə millətçilik, dövlətin "sonsuz iradəsi" və onu idarə edən siyasi lərin elitarlığı mövqeyindən çıxış edir və bu mövqeyin təbliğinə istiqamətlənir.

Faşizmin səciyyəvi növlərindən biri **Hitlerin (Şiklqurbanı) nasional-sosializmidir**. Alman nasional-sosializmini (milli-sosializmi) İtaliya faşizmi ilə sovet kommunizminin bəzi cəhətlərini özündə birləşdirir. Sovet kommunist sisteminde "sinif" amili hakim mövqeyə malikdir, alman nasional faşizmində "millət" ideyası əsas yer tutur. Faşizmin mahiyətinə aid politoloji ədəbiyyatda mövcud olan istiqamət ondan ibarətdir ki, o, ideologiya olmaq etibarilə, müəyyən ideya məzmununa malik deyildir, elə yerdə və o zaman formalasır ki, siyasi qüvvələrin ideya və praktiki fəaliyyətində ön plana demokratiyaya təzyiq göstərilənən çəkiliş, zoraklıq və terror ehtirası hakimiyəti ələ keçirmək və ondan istifadə olunması cəhdlərinə pərdələyir. Beləliklə, faşizmin ideya əsasının üstünlüyü daha çox bu və ya digər **ırqi, etnik, sinfi, yerliçilik** münasibələrində, eləcə də cəmiyyətin digər qruplarına münasibətdə üzə çıxır.

Faşizmin belə çərçivədə səciyyələndirilməsi onun millətçi və xüsusi totalitar rejimlərin müxtəlif növləri ilə əlaqələndirilməsindən irəli gelir. Məsələn, fransız nəzəriyyəçisi **S.Peyn** faşizmi "inqilabi ultramillətçilik forması", alman tarixçisi **A.Meller** isə "totalitarizmin personal forması" (personal - şəxs, şəxsiyyət mənasını ifadə edir, latin dilində person sözündən götürüllük) kimi təsvir edirlər.

Hazırda faşizm ideologiyası müxtəlif cərəyanlar for-

masında təzahür edir. Müasir dünyanın siyasi həyatına təsir göstərən həmin cərəyanlardan biri **ekstremist ideologiyadır**. Məhz onun əsasında antikonstitusiya istiqamətli, cəmiyyətin sabitliyinə və təhlükəsizliyinə qorxu yaranan siyasi təşkilatlar və hərəkatlar meydana çıxır.

Ultrasağ (sağ ekstremist) ideya-siyasi cərəyan ciddi ictimai təhlükə yaradır. Bunlara faşizm, nasizm (neonasizm) aiddir. Onlar ümumi ideya köklərinə malikdirlər: ifrat nəsionalizm və rasizm, zoraklığa və şəxsi hakimiyətə sitiyəs və s. Bu ideologiyalar praktikada siyasi terrorizmə, zoraklığa, totalitar metodlara, ictimai həyata nəzarət olunmasına, milli zülmə, soyqırıma və müharibələrə gətirib çıxarırlar.¹

Ultrasol (sol ekstremist) ideologiya isə təcili inqilab, radikal sosial-siyasi çevriliş, volyuntarizm və siyasi dözümsüzlük ideyasını fəaliyyət programının əsası kimi qəbul edir. Ultrasollar sırasına anarxizmin müxtəlif cərəyanlarını (dövlətin və hər cür dövlət hakimiyətinin dağıdılması və məhvi ideologiyasını) trotskizmi və neotrotskizmi (dunya inqilabi ideyalarını), eləcə də siyasi terrorizmə meylli olan "yeni solları" aid etmək olar.

IV FƏSİL SİYASI MƏDƏNİYYƏT

1. Siyasi mədəniyyət: mahiyəti, məzmunu, strukturu

Derin siyasi proseslərin inkişafı və eləcə də siyasi həyatın konkret təzahürü xeyli dərəcədə cəmiyyətin siyasi mədəniyyətindən asılıdır. Siyaseti təşkil edən bu mühüm cəhəti nəzərə almadan siyasi hadisələrin və proseslərin mahiyətini düzgün başa düşmək və qiymətləndirmək mümkün deyildir. Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Sözün daha geniş mənasında insan təra-

¹ Ermənilərin azərbaycanlılara (Dağlıq Qarabağda) qarşı törətdikləri soyqırımı buna aydın misaldır.

fiindən yaradılanların hamisi (maddi və mənəvi sərvətlər) mədəniyyətin mahiyyətini və məzmununu səciyyələndirir. Başqa sözlə, mədəniyyət özündə maddi və mənəvi dəyərləri, onların istehsalı prosesini, bu prosesdə təşəkkül tapan münasibətləri, eləcə də informasiyanın və mədəni sərvətlərin verilməsini (ötürülməsini) təcəssüm etdirir.

Siyasi mədəniyyət müvafiq siyasi təsisatlarda və dəyərlərdə müəyyənləşdirilən və sonuncunun reallaşmasına əsaslanmaqla, siyaset sferasında insanların yaradıcı fəaliyyəti kimi təzahür edir.

"Siyasi mədəniyyət" termini ilk dəfə alman filosofu-maarifçisi **İ.Herder** (1744-1803) tərəfindən istifadə olunmuş və onun əsərlərində işlədilmişdir. Yeri golmişkən belə bir maraqlı fikri qeyd edək: Herder bildirirdi ki, "insanların, cəmiyyətin tarixini heyvanlarsız təsəvvür etmək çətindir. Heyvanlar insanların böyük qardaşdır, çünki onlar insanlardan əvvəl yaranmışlar". Bu fikir 1803-ci ildə dünyasını dəyişən **Herderin** tarix fəlsəfəsinə aid görüşlərini eks etdirir. Siyasi mədəniyyət termini nəticə etibarilə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müxtəlif siyasi hadisələrin təhlilində tətbiq edilmişdir (xeyli elmi məktəblər və ilk növbədə mərkəzizm tərəfindən). Lakin siyasi mədəniyyət nəzeriyəsi bu elmi terminin işlədilməsindən xeyli sonralar, XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında və 60-ci illərin əvvəllərində irəli sürülmüşdür. Siyasi mədəniyyət ideyası vətəndaşların və təsisatlıların siyasi davranışının motivləşməsini dərinlən tədqiq etməyə, xeyli münaqişələrin səbəbələrini üzə çıxarmağa imkan yaratdı. Bunsuz siyaset üçün ənənəvi olan səbəbi: hakimiyət və resursların bölüşdürülməsi uğrunda mübarizəni izah etmək mümkün olmazdı.

Siyasi mədəniyyət özünəaid nəzəriyyə çərçivəsində cəmiyyətin siyasi sistemi üzərində yüksələn özünəməxsus "mədəni-yaradıcı üstqurum" kimi nəzərdən keçirilir və beləliklə, nəinki siyasi sistemin spesifik keyfiyyəti, eləcə də təmərküzləşmiş şəkildə sosiumun siyasi həyatının xeyli xarakteristikası baxımdan səciyyələnir. O, siyasi aləmin keyfiyyət tə-

rəfini açıqlamağa imkan yaradır.

Siyasi mədəniyyət konsepsiyanının təşəkkülü prosesi, daha çox isə onun məzmununun müəyyənləşdirilməsi məsələsi mübahisələr doğurmuşdur. Həmin mübahisələrdə iki nöqtəyi-nəzər üzə çıxmışdır. Birinci nöqtəyi-nəzərə görə, siyasi mədəniyyət siyasi mövqelərin məcmuudur. İkinci mövqə isə siyasi mədəniyyəti davranışla əlaqələndirir.

Hazırda siyasi mədəniyyətin mahiyyəti və məzmununa aid üç başlıca mövqə mövcuddur. Alımların bir qrupu onu siyasetin bütün subyektiv məzmunu ilə eyniləşdirir və **mənəvi** hadisələrin məcmuu kimi qiymətləndirir (**Q.Almond, S.Verba, D.Duvayn və b.**). Digər alımlar qrupu isə siyasi mədəniyyəti **normativ** tələblərin təzahürü mənada izah edirlər (**C.Vayt**) və ya insanların siyasetdəki davranışının nümunələri kimi açıqlayırlar (**C.Pleyno**). Üçüncü qrup tədqiqatçılar isə siyasi mədəniyyəti praktiki davranışda təcəssümünü tapan siyasi fəaliyyətin üsulu, siyasi fəaliyyət tərzi kimi başa düşürər (**I.Sapiro, P.Şaron, V.Rozengaum**). Siyasi mədəniyyətin belə başa düşülməsi insanın dövlətlə qarşılıqlı fəaliyyətinin praktiki formalarını açıqlayır.

Almond və Verba siyasi mədəniyyəti üç komponentə malik olan fenomen kimi nəzərdən kecirir: 1. "Mahiyyətli məzmun", 2. Müxtəlif siyasi oriyentasiyalar, 3. Bu iki komponentin qarşılıqlı fəaliyyəti. Siyasi mədəniyyətin belə əsaslandırılması baxımından o, fərdin, qrupun, cəmiyyətin münasibətlər tipi olmaq etibarilə, özündə müxtəlif siyasi obyektlərə üç oriyentasiya səviyyəsini birləşdirir.

Birinci səviyyə, sistemli xarakter kəsb edən oriyentasiyanı ifade edir, başqa sözlə, milli birliyin, rejimin, hakimiyətin məqsədlərinin nisbi bölüşdürülməsini eks etdirir. O, vətəndaşın davranışını müəyyən edən liderlər, elitlər, təsisatlar və dəyərlər haqqında təsəvvürü özündə ifadə edir.

İkinci səviyyə, aparılan siyasi kursa münasibəti təşkil edən oriyentasiyanı, başqa sözlə, siyasetdə öz nisbi məqsədlərinin münasibəti səciyyələndirir. O, hakimiyətin hərəkətlərinin vətəndaşın ondan gözlədiyi ilə üst-üstə düşüb-düş-

mədiyini, insanların siyasetdə öz rolü barədə xüsusi təsəvvürlərini təcəssüm etdirir. Vətəndaşların siyasi prosesə cəlb olunması müxtəlif cür ola bilər. **Q.Almond və C.Pauell** siyasi davranışın bir neçə modelini müəyyənləşdirir. Birinci model siyasetdə iştirakının, vətəndaşın əldə etdiyi informasiya əsasında siyasi həyata real cəlb olunmasıdır. Bu, siyasi sistemdən tələbləri və ya bu tələblərin təmin edildiyi halda siyasi sistemi müdafiə etməyi nəzərdə tutur. İkinci model, **vətəndaşların** siyasi proseslərə cəlb olunmamasını və hakimiyyətin qəbul etdiyi qərara passiv tabe olmalarını ifadə edir. Nəhayət, üçüncü davranış modelində siyasetdən kənar edilən kənd sakinləri özlərinə onun təsirini hiss etmirlər.

Üçüncü səviyyə, "siyasetə nisbi daxil olmaq və ondan uzaqlaşmaq" barədə təsəvvürə üstünlük verilməsini bölüşdürmək" oriyentasiyasıdır. O, aparılan siyasetin nəticələrinə liderlərin və sakinlərin münasibətini səciyyələndirir. Burada hökumətin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin başlıca meyarı kimi, şəxsi təhlükəsizlik və əhalinin rifahının yaxşılaşması çıxış edir.

Siyasi mədəniyyətdə xeyli nəşillərin siyasi həyatının üümümləmiş təcrübəsi təcəssüm olunur. O, siyasi fəaliyyətin prinsiplərini və normalarını, xüsusilə siyasi rəhbərliyi, mövcud siyasi təsisatları, vətəndaşların siyasi şüur səviyyəsini, onların siyaset haqqında əldə etdikləri biliklərin dərəcəsini, siyasi sferada davranış üsulunu və s. səciyyələndirir.

Qərb siyasi elmində siyasi mədəniyyət fərdi məqsədlərin və insanların oriyentasiyasının, siyasi həyatın gündəlik hadisə və modellərinin, siyasi fəaliyyətin nümunə və üsullarının məcmuu kimi şərh edilir. Siyasi şüuru səciyyələndirən məqsəd və sərvət yönümü (oriyentasiya) siyasi mədəniyyətin ən mühüm cəhətidir. Eləcə də siyasi fəaliyyətin nümunələri və üsulları, siyasi davranış onun əhəmiyyətli komponenti kimi çıxış edir. Lakin siyasi sferada tarixi yaradıcılığın nəticəsinin ifadəsi olmaq etibarilə, siyasi təsisatlar da siyasi mədəniyyətin tərkib hissəsində mühüm yer tutur.

Qərb siyasi elmində insanın hakimiyyət sferasında

praktiki fəaliyyəti onun siyasi ideallar və dəyərlər axtarışı ilə əlaqələndirilir və siyasi mədəniyyət praktikada daim tekrar istehsal olunan mənəvi program, insanların davranış modeli kimi açıqlanır. Bu mənada siyasi fəaliyyət üsulu siyasi mədəniyyəti insanların davranışının daha sabit forması, "mənəvi kodu" kimi səciyyələndirir. Siyasi mədəniyyət eləcə də insanın keçmiş təcrübəni mənimseməsi baxımdan mənalıdır.

Hazırda siyasi mədəniyyət anlayışı xüsusi hadisə olan "mədəniyyətdən" törəmə, cəmiyyətin həyatı təzahürlerinin bütövlüyüün ifadəsi kimi fikirlərə daha çox zənginləşir. Siyasi mədəniyyət spesifik mənəvi hadisə olmaqla, ümumi hakimiyyət sferasında təzahür edir və onun keyfiyyət bütövlüğünü səciyyələndirir.

Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin siyasi sistemi ilə qarşılaşlı əlaqə kəsb edir. O, siyasi sistemin fəaliyyəti prosesində siyasi münasibətlərin xarakteristikası kimi başa düşülməlidir. Siyasi mədəniyyətin pozitiv və neqativ ünsürləri məhz mövcud siyasi sistemlə sərtlənir. Siyasi mədəniyyəti təskil edən dəyərlər, siyasi oriyentasiyalar, normalar və stereotiplər sistemində başlıca rol oynayan budur ki, o, siyasi sistemin formallaşmasına və saxlanmasına imkan yaradır. Siyasi mədəniyyətin məzmununa yalnız siyasi sistemin müdafiə olunmasına xidmət edən sərvətlər deyil, eləcə də onun dəyişdirilməsinə təsir göstərən ünsürlər daxildir. Bu cəhət nəinki siyasi mədəniyyətin, həmçinin, bütövlükdə mövcud ictimai-siyasi sistemin mahiyyətinin və inkişaf meylinin əhəmiyyətli göstəricisi kimi səciyyələnir.

Siyasi mədəniyyət ümumi əhəmiyyət kəsb edən siyasi biliklərin səviyyəsini və xarakterini, vətəndaşların siyasi təcrübə ilə sərtlənən fəaliyyətini və davranışını ifadə edir¹. O, siyasi davranış vasitəsilə reallaşır, dinamik mahiyyət kəsb etməklə, bu və ya digər formada varislik keyfiyyətlərinə təcəssüm etdirir. Siyasi mədəniyyət siyasi həyatın özünə-məxsus yarimsistemidir. Bir sözə, **siyasi mədəniyyət anlayışı**

¹ Məcid Əfəndiyev. Siyasi elm. B., 2010, s. 669

özündə şüurun, siyasetin və mədəniyyətin əlamətlərini birləşdirir.

Siyasi mədəniyyətin mahiyyətini və məzmununu dolğun başa düşmək üçün onun **strukturunun** açıqlanması vacibdir. Siyasi mədəniyyət polistukturlu, çoxsəviyyəli hadnasıdır. Siyasi mədəniyyətin müxalif sosial və siyasi proseslərə çoxcəhətli əlaqəsi onun mürəkkəb quruluşunu müəyyən edir.

Siyasi mədəniyyətin strukturunu təşkil edən ünsürlər sosial-iqtisadi, milli-mədəni, ictimai-tarixi və digər uzunmüddətli amillərlə şortlənir. Buna görə, həmin ünsürlər nisbi sabitliyi, yaşamaq qabiliyyəti, daimiliyi ilə səciyyələnir və yalnız cəmiyyətdə dərin dəyişikliklər prosesində yeni cəhətlər kəsb edir. Siyasi mədəniyyətin strukturuna ilk önce, uzun müddət arzında formallaşan xeyli nəsillərin ənənələri, siyasi praktikanın fəaliyyətdə olan normaları, müxtəlif ictimai-siyasi təsisatların qarşılıqlı münasibətləri haqqında ideyalar, konsepsiylər və inamlar daxildir. Siyasi mədəniyyətin strukturuna eləcə də mövcud siyasi sistəmə münasibətdə insanların fəaliyyət yönü, ayrı-ayrı fərdlər, cəmiyyət və dövlət arasında münasibətlərin prinsipləri daxildir.

Siyasi mədəniyyətin müxtəlif daxili strukturları subyektin siyasi davranışının formallaşması texnologiyasını, konkret ölkənin siyasi mədəniyyətinin təşəkkül mərhələlərini, müxtəlif subyektlərin (elita, elektorat, ayrıca ölkələrin və regionların sakinleri) mövcudluğunu ifadə edir. Məsələn, siyasi mədəniyyət probleminin görkəmlı tədqiqatçısı V.Rosenbaum hesab edir ki, insanların siyasi sistemə nisbi oriyentasiyası "siyasi mədəniyyətin baza komponentidir"¹. O, xüsusilə, oriyentasiyanı aşağıdakı blokda differensiallaşdırmağı (ayırmağı) təklif edir:

- dövlət idarəciliyi **təsisatlarının** nisbi oriyentasiyası.
Bu bloka rejimin (dövlət təsisatlarının, normaların, simvol-

¹ Roezenbaum W.A. Politikal Cultur: Bazis Concept in Politikal Science. N.Y., Preager publ. 1975. P.6

ların, rəsmi şəxslərin) nisbi oriyentasiyası daxildir;

- siyasi sistəmə "digərlərinin" nisbi oriyentasiyası (milletə, dövlətə, müəyyən rayonların sakinliyinə və s. mənsub olmayı dərk etmək), siyasi inam (insanın qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu adamların hərəkətlərinin pozitiv və ya neqativ nəticələrinə inamı ifadə edən);

- xüsusi siyasi faaliyyətin nisbi oriyentasiyası (siyasi səriştəliliyi səciyyələndirən siyasi həyatda iştirakçılıq, bu məqsədlə müəyyən resurslardan istifadə etmək).

Siyasi oriyentirlər və dəyərlər siyasi mədəniyyəti onların müxtəlif əhəmiyyətini və insanın siyasi faaliyyətinin formallaşması üçün rolunu nəzərə almaqla strukturlasdırı bilər. Bu mənada siyasi dəyərlər dünyagörüşü, vətəndaş və xüsusi dəyərlər səviyyəsində təzahür edə bilər.

İnsanın **dünyagörüşü** səviyyəsində sərvət yönümü onun fərdi aləmində siyaset haqqında təsəvvürlər formalasdırır, həyatı fərdi dərk etməyə istiqamətlənir. **Vətəndaş** sərvət yönümü çərçivəsində insan – hakimiyət münasibətlərinin iştirakçı olmaq imkanlarını dərk edir, bəzə halda onun fəaliyyəti hüquq və azadlıqlarının reallaşmasına təsir göstərir. **Xüsusi siyasi** təsəvvürlər səviyyəsində insan konkret hökumətin, partiyinin, rəsmi şəxslərin və başqalarının fəaliyyətinin praktiki formallarına öz münasibətini müəyyənləşdirir.

Politologiyaya dair ədəbiyatda siyasi mədəniyyətin strukturu həmçinin, **dövlət hakimiyətinə münasibət və siyasi hadisələri qıymətləndirmək** səviyyəsində nəzərdən keçirilir. Dövlət hakimiyətinə münasibət səviyyəsi dövlətin şəxsiyyət üzərində üstünlüğünü və ya şəxsiyyətin hüquqlarının dövlətin hüquqlarından alılıyini nəzərdə tutur. Bu cəhət eləcə də hakimiyət çərçivəsində dövlətin öz vətəndaşlarının hüquq və vəzifələrinə münasibətini şortlaşdırır. Siyasi hadisələri qıymətləndirmək səviyyəsi isə insanın müxtəlif mahiyyətli siyasi hadisələrə nüfuz etmək qabiliyyətini, siyasi hadisə və prosesləri obyektiv mövqedən təhlil edib ümumiləşdirmək bacarığını eks etdirir. Siyasi mədəniyyətin strukturunu formalasdırıran cəhətlər sırasında ümumi əhəmiyyət daşıyan

siyasi biliklər, siyasi təfəkkür tərzi, siyasi təfəkkür mədəniyyəti, siyasi davranışın və fəaliyyət qabiliyyəti, siyasi hissələr və emosiyalar əhəmiyyətli yer tutur. Belə bir cəhəti yadda saxlamaq vacibdir ki, siyasi davranışın və siyasi fəaliyyət siyasi mədəniyyətinin təzahürünün son nəticəsi kimi çıxış edir.

Siyasi mədəniyyətin strukturlaşmasının səciyyəvi üsulu müxtəlif sərvət oriyentirləri (yönümü) və siyasi davranışın üsullarıdır. Bu cür strukturlaşma sosial, milli, demografik, ərazi, konfessional və digər ictimai qruplardan asılı olaraq baş verir. Bununla belə, siyasi mədəniyyət subkultura birləşmənin məzmuundan ibarətdir. Həmin subkulturaların daşıyıcıları dövlətə və hakimiyətə, hakim partiyalara, siyasi iştirakçılıq üsullarına və s. müxtəlif münasibətləri ilə fərqlənirlər.

2. Siyasi mədəniyyətin funksiyaları və tipləri

Siyasi mədəniyyət siyasi həyatda müəyyən konkret funksiyalar həyata keçirir. Siyasi mədəniyyətin funksiyaları siyasi təfəkkürün formallaşmasında, sosial hadisə və prosesləri siyasi cəhətdən düzgün təhlil edib qiymətləndirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Onun ümumi əhəmiyyət daşıyan ən mühüm funksiyaları aşağıdakılardır:

- **eyniləşdirmə** – insanın mənsub olduğu qrupu daim başa düşmək tələbatının açıqlanması və mövcud cəmiyyətin menafeyini ifadə və müdafiə etməkdə iştirak, bu məqsədlə özü üçün məqbul olan üsulları müəyyənləşdirmək;
- **oriyentasiya** – insanın siyasi hadisələri mənalandırmaq cəhdini, konkret siyasi sistemdə hüquq və azadlıqlarını reallaşdırmaq imkanlarını başa düşməsi;

- **idrakı** – cəmiyyət həyatının siyasi sferası və siyaset haqqında biliklərin toplanması gedişində siyasi gerçekliyin yaradıcı mənimsənilməsinə istiqamətlənən fəaliyyət, eləcə də müəyyən siyasi mədəniyyət çərçivəsində praktiki fəaliyyət üçün zəruri olan siyasi biliklərin yaradıcı surətdə yenidən işlənməsi;

- **normativ** – bunun vasitəsilə fərdə, sosial qrupa, bütün

cəmiyyətə bu və ya digər normaları və siyasi hadisələri, siyasi davranışını dərk etmək üçün standartlar verilir, siyasi prioritətlər (üstünlükler) müəyyənləşdirilir;

- **programlaşdırma** – müəyyən oriyentasiyaları, norma və təsəvvürləri ifadə etməklə, insanların davranışının təşkilini şərtləndirən müəyyən istiqamət və hədd;

- **adaptasiya** (uyğunlaşma) – insanların dəyişilən siyasi mühitə, onun hüquq və hakimiyət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə uyğunlaşmaq tələbatını ifadə edir;

- **tənzimləyici** – təşəkkül tapan siyasi mədəniyyət əsasında çoxcəhətli siyasi münasibətlərin tənzimlənməsini təcəssüm etdirir;

- **əlaqələndirmə** – ümumi qəbul olunmuş terminlərdən, simvollardan, stereotiplərdən, digər informasiya vasitələrindən və ünsiyyət dilindən istifadə etmək əsasında hakimiyətin bütün subyektlərinin və təsisatlarının qarşılıqlı təsirini şərtləndirir;

- **inteqrasiya** – müəyyən siyasi sistem çərçivəsində müxtalif sosial təbəqə və qrupların yanaşı mövcudluğunu, dövlətin təhlükəsizliyini və dövlətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini təmin edir;

- **aksioloji** – mürəkkəb siyasi şəraitdə insanların sərvət yönümlü ilə bağlılığı. Mənimsənilən siyasi mədəniyyətin köməyiələ siyasi situasiyanın və siyasi həyat şəraitinin, siyasi davranışın modelinin qiymətləndirilməsi baş verir;

- **sosiallaşma** – insanın müəyyən vərdiş və xüsusiyyətlərə yiylənməsini və bu əsasda bu və ya digər hakimiyət sisteminde öz vətəndaşlıq hüququnu, siyasi funksiyasını və mənafeyini reallaşdırmaq imkanlarını səciyyələndirir;

- **səfərbəredici və təhrikədici** – öz ifadəsini bütövlükdə cəmiyyətin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənən şüurlu və fəal fəaliyyətdə, belə fəaliyyətə daim tələbat və hazır olmaq qabiliyyətində tapır. Səfərbəredici və təhrikədici funksiyaların sosial mənası ondan ibarətdir ki, bu funksiyalar insanların mənəvi aləmi ilə praktiki fəaliyyətinin qarşılıqlı təsirini şərtləndirir, cəmiyyətin əsaslarının möhkəmləndirilməsinə, hər-

tərəflı təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır;

- **sosial təşkilatçılıq** – insanlara məqsədyönlü təsir göstərmək, onları faydalı sosial yönümlü fəaliyyətə sövq edir, sosial-siyasi fəallığın təşəkkülü, inkişafı və yüksəlməsində qıymətli rol oynayır.

Siyasi mədəniyyət öz funksiyalarının reallaşması prosesində siyasi proseslərə və təsisatlara üç cür təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Birincisi, onun təsiri altında cəmiyyət üçün ənənəvi olan siyasi həyat formaları **təkrar istehsal oluna bilər**. Buna görə dövlətin islahatlar apardığı dövrdə əhalinin xeyli təbəqəsi yeni məqsədlərə və dəyərlərə zidd olan əvvəlki siyasi qaydaları müdafiə edə bilər. İkincisi, siyasi mədəniyyət cəmiyyət üçün ənənəvi olmayan, **yeni** sosial və siyasi həyat formaları **doğurmağa qadirdir**, üçüncüsü isə əvvəlki və perspektiv siyasi quruluşun elementlərini uyğunlaşdırmağa qabildir.

İctimai inkişaf gedişində bu və ya digər ölkədə siyasi mədəniyyətin müxtəlif tipləri işlənib hazırlanmışdır. **Siyasi mədəniyyətin tipləri** hər şədən əvvəl, vətəndaşların siyasi davranış tərzində müəyyən dəyərləri və standartları (ölçüləri-nümunələri) ifadə edir. Siyasi mədəniyyətin tiplərinin təsnifatının əsasını ictimai-tarixi, milli-mədəni, iqtisadi, mənəvi, dini və digər amillər təşkil edir.

Politologiyaya aid müasir ədəbiyyatda siyasi mədəniyyətin tiplərinin təsnifatına ciddi maraq göstərilir. **X.Ekstain, Q.Almond, S.Verba, D.Elazar, E.Vyatr** və başqları siyasi mədəniyyətin tiplərini müxtəlif meyarlarla əlaqələndirir. **X.Ekstaina** görə, həmin meyar müxtəlif siyasi sistemlərin, **Q.Almond və S.Verbanın** fikrincə, ölkə və regionların spesifikasiyindən, **D.Elazarın** nöqtəyi-nəzərinə, vətəndaşların siyasi oyuna oriyentasiyasının tipindən, **D.Kavanın** iddiası baxımdan mədəni komponentlərin daxili bütövlüyündən, **E.Vyatra** görə, ideoloji fərqlərdən ibarətdir.

Elmi ədəbiyyatda siyasi mədəniyyətin tiplərinə aid təsnifatlardan **Q.Almondu və S.Verbanın** təklif etdiyi təsnifat daha çox maraq doğurur. Onlar bu təsnifatın prinsiplərini

1963-cü ildə yazdıqları "Vətəndaş mədəniyyəti" və 1980-ci ildə çap olunan "Bir daha vətəndaş mədəniyyəti haqqında" əsərlərində müəyyənləşdirmişlər. **Q.Almond və S.Verba** İngiltərə, İtaliya, AFR, ABŞ və Meksikanın siyasi sistemlərinin fəaliyyətinin başlıca komponentlərini və formalarını təhlil və müqayisə edərək, siyasi mədəniyyətin üç "xalis" tipini müəyyənləşdirmişlər: **paroxial** (patriarxal), **vətəndaş** və **partisipar** (ingilis dilində partisipator iştirakçılıq deməkdir).

Paroxial-patriarxal siyasi mədəniyyət tipi vətəndaşların siyasetə bir qayda olaraq laqeyd münasibətini səciyyələndirir. Mədəniyyətin bu tipi vətəndaşların qeyri-dəqiq orientasiyasını, "rolların və funksiyaların" zəif bölgündürülməsinə nəzərdə tutur. Belə hesab edilir ki, siyasi mədəniyyətin bu tipi daha çox geridə qalan, zəif inkişaf edən ölkələrə məxsusdur.

Vətəndaş siyasi mədəniyyət tipi siyasi təsisatlara güclü orientasiyanı və vətəndaşların fərdi fəaliyyət və səviyyəsinin yüksək olmamasını ifadə edir. Bu tip üçün vətəndaş azadlığı ilə siyasi sistemin sabitliyinin əlaqələndirilməsi, həmcinin, siyasi iştirakçılığın müxtəlif komponentləri arasında tarazlığın yaradılması səciyyəvidir. Qurb tədqiqatçıları çox vaxt siyasi mədəniyyətin bu tipini plüralist demokratiya cəmiyyətinə aid edirlər və onu siyasi mədəniyyətin "yüksek tipi" kimi qiymətləndirirlər.

Partisipar – iştirakçılıq tipi isə siyasi iştirakçılıqda vətəndaşların maraqlı olmasını və onların fəaliyət təzahür etdirməsini ifadə edir.

Q.Almond siyasi mədəniyyətin yuxarıda qeyd etdiyi üç "xalis" tipi ilə yanaşı, onun digər tiplərinin mövcudluğunu da iddia edir: **homogen** (eyni mənşəli), **natamam**, **qarışq** və **totalitar**. Bu görkəmli tədqiqatçı bildirir ki, ABŞ, Böyük Britaniya və digər anqlaosaks ölkələrində homogen siyasi mədəniyyət tipi üstünlük təşkil edir. Homogen siyasi mədəniyyəti səciyyələndirən cəhət ondan ibarətdir ki, siyasi proseslərin subyektlərinin böyük əksəriyyətini mövcud siyasi sistemin təşkilinin başlıca prinsipləri və ümumi normaları

müəyyənləşdirir. Belə siyasi mədəniyyət şəraitində siyasi sistemin əhəmiyyətli ünsürləri olan siyasi partiyalar, mənafeləri uyğun gələn qruplar (mənafə qrupları) və hakimiyyətin "dördüncü" qolu adlandırılın kütłəvi informasiya vasitələri xeyli dərəcədə müstəqil fəaliyyət göstərmək imkanına malik olur və nəticə etibarilə, bütün mənafelərin və mövqelərin qanuniliyi etiraf olunur. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə praqmatik siyasi xəttin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır, müxtəlif sosial subyektlər arasında konsensusun (razılığın) baş tutmasını təmin edir.

Kontinental Avropa ölkələrinin siyasi mədəniyyəti eləcə də **natamam tipli** olması ilə səciyyələnir. Natamam siyasi mədəniyyət siyasi qaydalara münasibətdə müxtəlif sosial qruplar arasında zəruri konsensusun qeyri-mümkünlüyü ilə nəzərə çarpır. Siyasi mədəniyyətin natamam-yarımçıq tipində faydalı fəaliyyət yönümənə və davranış qaydalarına görə bir-birinə uyğun gəlməyən xeyli subkulturalara (subkultura – müəyyən etnik qrupların, sosial təbəqə və qrupların, ictimai təşkilatların spesifik siyasi mədəniyyəti kimi səciyyələnir) təzahür olunur. Bir-birinə zidd subkulturalarla səciyyələnən natamam siyasi mədəniyyət tipi Fransa və İtaliyanın müxtəlif siyasi inkişaf mərhələlərində təzahür etmişdir. Belə siyasi mədəniyyət şəraitində siyasi sabitliyin pozulması diqqəti cəlb edir.

Qabriel Almond totalitar siyasi mədəniyyət tipinin izahına xüsusi diqqət yetirir və onu digər tiplərin hamisindən köklü surətdə fərqləndirir. Totalitar siyasi mədəniyyət zahid rən homogen tipi xatırladır. Lakin totalitar siyasi mədəniyyətdə homogenlik (eyni mənşəyə malik olmaq) süni xarakter daşıyır. Heç də təsadüfi deyil ki, totalitar siyasi mədəniyyət tipində könüllü təşkilatlar və birliliklər qadağan olunur. Bu tipin mövcud olduğu şəraitdə vətəndaşların hakim siyasi elitäya rəğbət dərəcəsini müəyyənləşdirmək çətin olur.

Almond və Verbanin təsnifatını təkmilləşdirmək əsasında **U.Rozenbaum** siyasi mədəniyyətin **yeni – integrallaşan tipini** müəyyənləşdirir. Siyasi mədəniyyətin bu tipi cəmiyyə-

tin siyasi təşkilinin başlıca məsələlərinə aid yüksək dərəcədə konsensusun mövcudluğu, siyasi zoraklığın aşağı səviyyəsi və plüralizmin müxtəlif formalarının mükəmməlliyi ilə fərqlənir.

Amerika politoloqu **D.Elazarin** fikrincə, siyasi mədəniyyətin üç başlıca tipi mövcuddur: **əxlaqi**, **fərdi** və **ənənəvi**. Digər Amerika politoloqu **U.Blyum** isə siyasi mədəniyyətin **liberal** və **kollektiv tiplərə** malik olduğunu iddia edir.

Vətəndaşların müxtəlif dəyərləri, normaları, standartları (ayrı-ayrı ölkələr üçün səciyyəvi olan) eyni dərəcədə mənimsəməməsini nəzərə alaraq, tədqiqatçılar siyasi mədəniyyətin **konsensual** (razılıdırıcı) və **polyarlaşmış** (qütbleşən) tipinin mövcudluğunu da bildirirlər. Siyasi mədəniyyətin konsensual tipi əhalinin nisbi aparıcı dəyərlər, məqsədlər əsasında son dərəcə birliyini (dövlət və cəmiyyət tərəfindən təmin olunan) ifadə edir. Buna görə, həmin siyasi mədəniyyət tipində bir qayda olaraq, vətəndaşların hakim dairələrə və rejimin məqsədlərinə loyallığı (qanun çerçivəsində hərəkəti) yüksəkdir. Polyarlaşmış siyasi mədəniyyət tipində cəmiyyətdə təşəkkül tapan subkulturalar baza dəyərlərinin və əhalinin siyasi fəaliyyətinin oriyentirlerinin keskin şəkildə üst-üstə düşməməsi (horizontal subkulturaların uyğunsuzluğu ilə), eləcə də elita və elektoratın qarşı durması (vertical subkulturaların uyğunsuzluğu) ilə fərqlənir. Siyasi mədəniyyətin əhatə dairasına görə daha geniş, böyük tipləri birləşdir: **liberal-demokratik**, **avtoritar** və **totalitar**¹.

Müxtəlif mədəni-siyasi törəmlərin formalşaması və inkişafı prosesinin mürkkəb mədəni dəyərlər kompleksinin ümummədəni, milli və sosial-siyasi xarakteristikasına diqqət yetirilməsi zəruridir.

Ümummədəni (mədəni-sivil) amil cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin özünəməxsusluğunun səciyyəvi cəhətlərini başa düşmək üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. O, özündə son dərəcə geniş miqyaslı hadisələrlə bağlı olan mənəvi dəyərlər

¹ Əhatəli təsvirə malik olmaq üçün bax: Məcid Əsfəndiyev. Siyasi elm. S. 697-707

sistemini eks etdirir. Bu dəyərlər (mədəni-sivil planda) dün-yagörüşü xüsusiyyətlərini, dini fərqləri, insanların dünyası dərk etməsinin spesifik əsasını, siyasi davranış üsullarını, hakimiyyətə münasibəti və s. müəyyən edə bilər. Bununla bağlı, məsolən, avropa, asiya, ərəb, slavyan mədəniyyətlərinin xüsusiyyətləri, katoliklərin, pravoslavların, müsəlmanların, buddistlərin, sintoistlərin və digər dini məzheblərin fealiyyətinin spesifik dini-əxlaqi prinsipləri fərqləndirilir. Eləcə də böyük və kiçik xalqların siyasi mədəniyyətləri müqayisə edilir. **K.Manheyem** iddia edir ki, avropa mədəniyyəti çərçivəsində liberal və mühafizkar, sonralar isə sosialist siyasi təfəkkür tərzi formalşmışdır.

Siyasi mədəniyyətin formallaşması və təkamülü üçün **milli-tarixi** amil mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, siyasi davranışın tipik nümunələri sisteminin yaranmasına, millətin mövcudluğunun uzun müddətli dövründə onun üzvlərinin əksəriyyətinin hərəkətlərinin tənzimlənməsinə təsir göstərir. Milli-tarixi amilin təsiri sayəsində mövcud cəmiyyət, xalq, ölkə üçün səciyyəvi olan dəyərlər sistemi təşəkkül tapır.

Nəhayət, siyasi mədəniyyətin xarakterində **sosial-sinf** amillər gözə çarpan iz qoyur və bu, cəmiyyətin sosial-sinf strukturunun xüsusiyyətlərində, onun inkişaf meylində, real vəziyyətində, bu və ya digər sosial qrupun keyfiyyət tərkibində təzahür edir, eləcə də siyasi elitanın tərkibinin özünməxsusluğunda üzə çıxır.

Siyasi mədəniyyətin başlıca parametrlərində təzahür edən prinsipial fərqlər **mədəniyyətə eks** olan hadisəni (**kontr-mədəniyyəti**) doğura bilər. Kontrmədəniyyət hadisəsinin formallaşması və inkişafı cəmiyyətdə parçalanmanın, qeyri-siyasi sabitliyin əlaməti və siyasi ixtilafların amili kimi çıxış edə bilər. Siyasi kontrmədəniyyətin müstəqil variansi kimi səciyələnir. Buna görə siyasi sabitliyin saxlanmasıın vacib şərti yalnız ümumi siyasi mədəniyyətlər subkulturalar arasında səmərəli tarazlığın müəyyənləşdirilməsi deyil, eləcə də subkulturaların kültüvi kontmədəniyyətə əvirləməsinə yol verməməkdir.

3. Siyasi sosiallaşma

Siyasi mədəniyyətin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, o, cəmiyyətin təbii-tarixi inkişafının məhsuludur, kollektiv siyasi yaradıcılığın nəticəsidir, siyasi təcrübənin sabit tərəfini möhkəmləndirir, total xarakter daşıyır, çünkü siyasi münasibətlər siyasi mədəniyyətə "nüfuz edir, təmin olunur və qidalanır", əhalinin əsas kütləsinin siyasi şüurunu və siyasi davranışını səciyyələndirir.

Ümumiyyətlə, siyasi mədəniyyət

- şəxsiyyətin siyasi oriyentasiyasını müəyyənləşdirir;
- insanın siyaset aləminə daxil olmasını təmin edir;
- siyasi dəyərlərə (demokratiya, azadlıq, insan hüququ və s.) münasibəti formalşdırır;
- kütlələrin siyasi təcrübəsini zənginləşdirir;
- siyasi fəallılığı artırır;
- ənənələri, nəsillərin varisliyini saxlayır.

İnsanın siyaset aləminə cəlb olunması onun normaları, nümunələri, davranış qaydalarını və ölçüsünü, ənənələri mənimsəməsini və qoruyub saxlamasını təcəssüm etdirir.

İnsanın davranış standartlarını, mədəni sərvətləri və dəyərləri fəaliyyət yönümüzü mənimsəməsi prosesi onun konkret siyasi sistemə uyğunlaşmasına imkan yaradan cəhətlərin və bacarığın formallaşmasına gətirib çıxarır. Bununla bağlı insan müəyyən funksiyani yerinə yetirir. Elmi ədəbiyyatda həmin funksiya **siyasi sosiallaşma** adlandırılır. "Siyasi sosiallaşma" terminini siyasi elmə ilk dəfə **Q.Haymen** gətirmişdir ("Siyasi sosiallaşma" əsərində).

Siyasi sosiallaşma prosesi XX yüzilliyn 20-ci illərindən başlanılmışdır. Siyasi sosiallaşma mürakkəb və ziddiyyətli proses olduğu üçün, elmdə o, müxtəlif səpkidə şərh edilir. Məsələn, Çikaqo məktəbinin nümayəndələri (**L.Koen, L.Lipton, T.Parsons**) siyasi prosesi insanların oynadığı məşq xarakterli rol kimi nəzərdən keçirirlər **K.Luman** və **A.Qelen** onu insanların mənimsədiyi yeni dəyərlər kimi qiymətləndirirlər. **E.Erikson** və **Fromm** isə siyasi mədəniyyətin tədqiqi ilə bağlı, siyasi fəaliyyətin qeyri-şüurlu motivlərinə (siyasi eti-

raz formasına, kontrmədəniyyət davranışına) başlıca diqqət yetirirlər. Bir sözlə, politologiyada (siyasi elmdə) siyasi sosiallaşma prosesinin mahiyyətini başa düşməyə aid uzun müddət vahid konsepsiya mövcud olmamışdır. Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasının ilk sanballı, politoloqların əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunan nəzəriyyəsi **D.İstonum** rəhbərliyi altında ABŞ-in Çikaqoda fəaliyyət göstərən bir qrup alimi tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bu nəzəriyyəni müdafiə edən alimlərin çoxu, xüsusilə **L.Koen, R.Lipton** və **T.Parsons** siyasi sosiallaşmanın mahiyyətində insanın siyasi sistemlə və onun təsisatları ilə qarşıqli fəaliyyətini başlıca cəhət kimi əsaslandırmağa çalışırlar.

Siyasi mədəniyyət kontekstində təşəkkül tapan siyasi sosiallaşma məsəlesi nisbi müstəqillik kəsb edən nəzəri və praktiki problemdir. Siyasi sosiallaşma cəmiyyət tərəfindən və mədəni ənənələrdə, dəyərlərdə və siyasi davranış normallarında cəmləşən sosial və siyasi təcrübənin şəxsiyyət tərəfindən mənimşəniləməsi prosesidir. İnsanın mənimşədiyi normallar, münasibətlər və davranış mövcud siyasi sistemin üstünlüklerinin reallaşmasına xidmət etməlidir. Siyasi sistemin inkişafı nəticəsində bu və ya digər siyasi mədəniyyət tipi dəyişir və ya möhkəmlənir. Belə halda fərd nəinki müyyən siyasi mühitə uyğunlaşır, davranış nümunələrini mənimşəyir, siyasetin subyekti kimi formalasır, eləcə də keçmiş təcrübənin, əldə olunan siyasi mədəniyyətin saxlanması, yeni forma almasına çalışır. Beləliklə, siyasi sosiallaşma prosesində üç başlıca məsələ həll edilir: cəmiyyətin yeni üzvlərinə onun siyasi mədəniyyətinin və şüurunun başlıca elementlərinin bəxş edilməsi; siyasi fəaliyyət və yaradıcılıq naminə, fərdin zəruri siyasi təcrübə əldə etməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması; dəyişikliyin zəruri şərti kimi siyasi mədəniyyətin müvafiq elementlərinin yeni şəklinə salınması.

Siyasi sosiallaşma ikitərəfli prosesdir: bir tərəfdən, onun gedisiində şəxsiyyətin mövcud hakimiyyət sisteminə, digər tərəfdən, hakimiyyətin öz vətəndaşlarının ehtiyac və tələblərinə uyğunlaşması təmin olunur. Buna görə siyasi so-

siallaşmanın hakimiyyət təsisatları ilə vətəndaşlar arasında qarşılıqlı inanın yaranması və saxlanması kimi səciyyələndirmək olar. Bu proses fasilsizliyi ilə fərqlənir və tacribənin açıq və ya gizli formada verilməsi ilə səciyyələnir. Beləliklə, cəmiyyətin şəxsiyyətin siyasi keyfiyyətinə təsiri daxili inam və etiqadla məhdudlaşır. Təsadüfi deyil ki, **X.Q.Qadamer** ənənəni "azadlıqla tarixin kəsişmə nöqtəsi" adlandırır (insanın onu şürru seçimi mənəsində).

Politoloji ədəbiyyatda **siyasi sosiallaşmanın üç başlıca mərhələsi** müəyyənləşdirilir. Şəxsiyyətin sosiallaşmasının başlangıç mərhələsinin təşəkkülü onun cəmiyyət haqqında ilk elementar biliklərlə tanışlığı, ümumi təsəvvürünün və əhval-ruhiyyəsinin formalması ilə səciyyələnir. Bu mərhələ uşaqlıq yaşı ilə bağlıdır və adətən, üç-bes yaşdan başlanır. Siyasi sosiallaşma prosesinin başlangıç mərhələsinin əsasını gerçəklilikin irrasional dərk olunması təskil edir. Siyasi həyata aid ilk təsəvvür ailədə, kütləvi informasiya vasitələrindən və yaxın əhəmə dairəsində əldə olunur. Fərdin siyasi sosiallaşmasına ilk təsir göstərən başlıca təsisat ailədir. Ailə üzvləri müəyyən sosial qrupa mənsub olmaqla, təmsil etdiyi sosial qrupun marağını, tələbatını, siyasi fəaliyyət yönümüň əks etdirirlər. Bu cəhət təbii olaraq fərdin sosial mahiyyətinin, fəaliyyət yönümünün formallaşmasına və gələcəkdə onun siyaset sferasında konkret mövqeyinin reallaşmasına təsir göstərir.

Siyasi sosiallaşmanın **ikinci – fəal fəaliyyət** mərhələsi siyasetə müstəqil marağın mövcudluğu, müəyyən siyasi oriyentasiyanın seçimi və qəbul olunması, davranışın **rasional-sübut edilən** əsasları ilə müəyyənləşir. Bu mərhələdə şəxsiyyət müxtalif növ dəyərlərin, məqsədlərin və normalların müstəqil surətdə istehsalına (yaradılmasına) qadir olur. Sabit və bütöv siyasi sosiallaşma zaman etibarilə, fəal ictimai-siyasi fəaliyyətlə üst-üstə düşür. İnsanın siyasi mahiyyəti məhz əmək fəaliyyəti və ictimai-siyasi fəaliyyət dövründə (ikinci mərhələdə) reallaşır, lakin siyasi keyfiyyət insanın yalnız geniş informasiyaya malik olması ilə deyil, hər şeydən

Əvvəl, siyasi biliklərin dərinliyi, siyasi təfəkkürün inkişafı, sərvət yönümünən və məqsədlərin sabitliyi ilə müəyyənləşir. Fərdin siyasi sosiallaşmasının ikinci mərhəlesi onun müxtəlif təməyülli təhsil ocaqlarına cəlb edilməsi ilə başlanır. Humanitar və xüsusilə, sosial fənləri mənimseməkə gənclər yeni siyasi biliklərə yiyələnmək imkanı əldə edirlər. Nəinki təhsil prosesində, eləcə də müəyyən kortabii amillərin təsiri nticəsində fərdlər siyasetə aid xeyli biliklər mənimşəyir və tədricən onlarda siyasetin özünə konkret münasibət formalaşır, mənimşənilən siyasi bilik və təcrübə real həyatla məq-sədyönünlü əlaqələndirilir.

Nəhayət, sosial və siyasi yetkinlik kimi səciyyələnən **üçüncü mərhələ** siyasi sosiallaşmanın əvvəlki mərhələsinin xarakteristikasının inkişafı ilə bağlıdır. Bu mərhələdə şəxsiyyətin siyasi oriyentasiyasında əldə edilən **həyat təcrübəsi və siyasi təcrübə** daha böyük rol oynayır.

Yetkinlik mərhələsində ictimai-siyasi hadisə və prosesləri daha dərindən qiymətləndirmək qabiliyyəti təzahür edir. Siyasi sosiallaşmanın üçüncü mərhələsində eləcə də istaristəməz insanın təfəkküründə, oriyentasiyalarında və davranışında müəyyən mühafizəkarlıq yaranır. Sosial və siyasi yetkinlik mərhələsinin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, insan ilk önce, xüsusi sosial və siyasi mövqeyə malik olur, siyasi fəaliyyətdə şəxsən iştirak təcrübəsinə yiyələnir.

Şəxsiyyətin siyasi mahiyyəti hər şeydən əvvəl və daha çox onun sosial yetkinlik dövründə reallaşır. Sabit və mü-kəmməl siyasi mövqeyə malik olan fərd geniş və dərin informasiyaya yiyələnməsi, çoxcəhətli siyasi biliklər əldə etməsi, təcrübə toplaması, məqsədyönüli siyasi fəaliyyət yönü və yüksək siyasi təfəkkür tərzi ilə səciyyələnir.

Ümumiyyətlə, sözün geniş mənasında siyasi sosiallaşmanı müəyyən mərhələlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Siyasi sosiallaşma insanın bütün həyatı boyu davam edən prosesdir. Bu proses insanın sosial yetkinliyinin formalasdığı dövrən, yəni fərdlərin əmək həyatına qədəm qoyduğu və siyasi fəallığının təzahür etdiyi vaxtdan başlayaraq daim yeniləşir

və inkişaf edir.

Siyasi sosiallaşma məsələsinin öyrənilməsi ilə bağlı **siyasi sosiallaşma təsisatlarına** diqqət yetirilməsi çox vacibdir. Bir qayda olaraq politoloji ədəbiyyatda həmin təsisatlar şəxsiyyətin siyasetə cəlb olunması "vasitəsi" kimi müəyyənləşdirilir, eləcə də **sosiallaşma agentləri** adlandırılır. Siyasi sosiallaşma təsisatlarına və ya agentlərinə ailə, təhsil sistemi, ictimai və siyasi təsisatlar (təşkilatlar), kilsə, (məscid), kütüvə informasiya vasitələri və ayrıca siyasi hadisələr (məsələn, inqilab, hakimiyət tərəfindən repressiyalar, achiq və s.) aid edilir. Bu sosiallaşma vasitələri insanların inam və etiqadlar sistemində başlıca təsir göstərir.

Siyasi sosiallaşma agentlərinin səmərəli və ciddi təsiri xeyli amillərdən asılıdır. Lakin həmin təsir ilk önce, insanların yaşı və daxili vəziyyəti, onun sosial və siyasi proseslərə cəlb olunmasının intensivliyi, sosiallaşma vasitələrinin yerinə yətirdiyi funksiyaların xarakteri və onların həyata keçirilməsinin sivil və tarixi şəraiti ilə şərtlənir. Siyasi sosiallaşmanın bütün mərhələlərində kütüvə informasiya vasitələri xüsusi rol oynayır. KİV vətəndaşlarının siyasi mövqeyinə böyük təsir imkanlarına malikdir. Buna görə, KİV-in, xüsusilə, elektron informasiya vasitələrinin şəxsiyyətin siyasi subyektiyinin formalaslaşmasında roluun yüksəlməsi ümumdünya meyli kimi səciyyələnir.

Siyasi sosiallaşma gedişində şəxsiyyətin müəyyən strukturunu təşəkkül tapır. Bu prosesdə siyasi oriyentasiya sabit xarakter kəsb edir, möhkəm inama və həyatı məqsədlərə çevirilir. Siyasi sosiallaşma prosesində siyasi görüşləri həyatı reallıqlarla əlaqələndirməyə imkan yaradan praktiki siyasi təcrübə xüsusi rol oynayır.

V FƏSİL

VƏTƏNDƏŞ CƏMIYYƏTİ

1. Vətəndaş cəmiyyətinə konseptual yanaşma

Vətəndaş cəmiyyəti ideyası Yeni dövrün ən mühüm siyasi ideyalarından biridir. XVII əsrin ortalarında Avropana meydana gələn "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışı müəyyən təkamülə məruz qalmaqla, bir neçə konsepsiyanın və nöqtəyi-nəzərin yaranmasını şərtləndirmişdir. Lakin o, daim "dövlət" anlayışına qarşı nəzərdən keçirilmişdir. Siyasi fikirdə vətəndaş cəmiyyəti anlayışına aid iki başlıca klassik nəzəriyyə mövcuddur: **liberal doktrina və marksist konsepsiya**.

Vətəndaş cəmiyyətinə aid **liberal** nöqtəyi-nəzərin mənşəyi **T.Hobbs** və **C.Lokkun** dövrünə təsadüf edir. Onlar "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışını insan cəmiyyətinin tarixini eks etdirmək, insanın təbii vəziyyətdən sivil həyatə keçməsini ifadə etmək üçün işlətmislər. Sivilizasiyanın, dövlətin nə olduğunu bilməyən insan "vəhşi", "təbii" vəziyyətində ümumi qarşılıqlı düşməncilik və müharibə xaosunda (hərcmərlük şəraitində) inkişaf edir. Təbii olaraq dövlətəqədərki vəziyyətdə cəmiyyət sivil ictimai-siyasi qaydalara və vətəndaş cəmiyyətinə qarşı qoyulur. Cəmiyyətin və insan həyatının təbii başlangıcı kimi insanların təbiəti deyil, məhz sivillik, başqa sözlə, birgə yaşamaq üçün insanların müstəsnə qabiliyyətə malik olması əsas götürür. Vətəndaş cəmiyyəti insanların qida, paltarla, mənzilə olan başlıca tələbatının ödənilməsinin şərti kimi təsdiqlənir. O, ictimai həyatın müxtəlif sferalarının (iqtisadi, sosial, mədəni) differensiasiyası və emansipasiyası (xilası) prosesi nəticəsində təzahür etmişdir. Məhz bu çərçivədə fərdin gündəlik tələbatının təmin olunması baş verir.

Ictimai həyatın müstəqil sferalarının təşəkkülü fərdin fəaliyyətinin artan müxtəlifliyi və sosial münasibətlərin mürokkəbləşməsi prosesini eks etdirirdi. Sosial münasibətlərin müxtəlifliyi hakimiyətdən asılı olmayan muxtar şəxsiyyətin təşəkkülünün nəticəsi idi. **C.Lokka** görə, müstəqil fərdin kri-

stallaşmasının (büllurlaşmasının) əsasını xüsusi mülkiyyət təşkil edir.

Dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasındaki münasibətlər **ictimai müqaviləyə** əsaslanır. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti insanların başlıca tələbatının ödənilməsi və fərdin həyat fəaliyyətinin təmin olunması üçün birgə şərait yaratdıqları üçün həmin münasibətlər mahiyət etibarilə, sivil xarakter kəsb edirdi. Dövlət vətəndaşın ayrılmaz hüququnu qoruyur və hakimiyətin köməyi ilə təbii düşmənciliyi məhdudlaşdırır, vətəndaş cəmiyyəti isə hakimiyətin hökmranlığının qarşısını alır. Vətəndaş cəmiyyətinə aid liberal görüşlərdə **G.Hegelin** konsepsiyası xüsusi yer tutur. O, vətəndaş cəmiyyətini etatist¹ mövqedən nəzərdən keçirmişdir. **Hegelin** fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti əməyin köməyi ilə öz gündəlik tələbatını ödəyən fərdlərin məcmuudur. Vətəndaş cəmiyyətinin əsasını xüsusi mülkiyyət təşkil edir. Bununla belə, **Hegel** hesab edirdi ki, tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi vətəndaş cəmiyyəti deyil, məhz dövlətdir. **Hegel** görə, dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə münasibətdə üstünlüyü onunla bağlıdır ki, hər şeyin əsası "Mütləq Ruhdan", "Mütləq ideyadan" ibarətdir. Vətəndaş cəmiyyəti Ruhun-İdeyanın "başqa varlıq formasıdır", bütün məziiyətləri məhz dövlət ifadə edir və o, Dünya özünü inkişafının ən başa çatmış tacəssümüdür. İdeya insan şəxsiyyətinin özünü, siyasi, maddi və mənəvi başlangıçın ümumiliyinin qüdrəti təzahüründür. Dövlət insanı təsadüflərden qorumuş, ədaləti təmin etmiş və mənafelərin ümumiliyini reallaşdırılmışdır. Vətəndaş cəmiyyəti və fərd dövlətə tabe olmuşdur, çünki ayrı-ayrı qrupları və fərdləri məhz dövlət üzvü bütövlükde birləşdirir (onların həyat fəaliyyətini mənalandırmaqla). Hər şeyi shata edən dövlətin mövcudluğunun təhlükəsi ondan ibarətdir ki, o vətəndaş cəmiyyəti ni canına hopdurur və vətəndaşların hüquq və azadlığına təminat verməyə cəhd etmir.

¹ Etatism – ictimai həyatın bütün sferalarına dövlətin təzyiqi

Vətəndaş cəmiyyəti haqqında spesifik klassik görüşlər-dən digəri marksist konsepsiyadır. Bu konsepsiya dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə münasibətdə birinciliyinə aid **G.Hegelin** tezisini təzkib edir. **E.Marks** vətəndaş cəmiyyətini qlobal cəmiyyətin əsası, fərdin həyat fəaliyyətini isə tarixi inkişafın həllədici amili hesab edirdi. Bu fikir tarixin materialist anlayışından irəli gəldi. Həmin anlayışa görə, cəmiyyətin təkamülü maddi həyat şəraitinin təkamülünün nəticəsidir. Vətəndaş cəmiyyəti fərdlərin maddi münasibətlərinin məcmuundan ibarətdir. **Marks** vətəndaş cəmiyyətini bilavasita istehsaldan inkişaf edən içtimai təşkilat kimi nəzərdən keçirmişdir. Fərdin iqtisadi, istehsal münasibətlərinin məcmuu (başqa sözlə, istehsal prosesində fərdlərin öz aralarındaki münasibət) və onlara uyğun gələn mehsuldar qüvvələr (istehsal vasitələri və işçi qüvvəsi) bazisi təşkil edir. İqtisadi bazis üstqurumu: siyasi təsisatları (o cümlədən, dövləti), hüququ, əxlaqi, dini, incəsənəti və s. şərtləndirir. Dövlət və siyaset istehsal münasibətlərinin ifadəsidir.

Üstqurumun bazisdən asılılığı tezisini irəli sürməklə, **Marks** hesab edirdi ki, dövlət istehsal vasitələrinə sahib olan sinfin siyasi hökmranlığı alətidir. Beləliklə, **Marksa** görə, burjua dövləti iqtisadi cəhətdən hökmranlıq edən sinfin-mülkiyyətçinin mənafeyinin reallaşması və müdafiəsi mexanizmidir. Belə dövlətin vətəndaşları məhz mülkiyyətçi siniflər və sosial qruplardır. Təsadüfi deyil ki, alman dilində "burjua" və "vətəndaş" sözləri bir-birinin sinonimi kimi çıxış edir. Dövlət hakimiyyətinin hakim sinifdən asılılığı dövlətin siyasi funksiyasını nəzərə çarpacaq dərəcədə genişləndirir. Siniflərin nümunəsində vətəndaş cəmiyyətinin müəyyən qisminin siyasi həyata cəlb olunması (seçki və digər vətəndaş hüquqlarının genişləndirilməsi sayəsində) siyasetin çərçivəsini böyütür. Siyaset artıq dövlətin fəaliyyətinə aid edilmir, ona həmçinin, vətəndaş cəmiyyətinin mənafeyini təmsil edən siyasi partiyalar, maraq qrupları qoşulurlar. **K.Marks** kapitalizm şəraitində vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasında ziddiyətlərin aradan qaldırılması imkanlarını yeni tipli cə-

miyyətin – kommunizm yaranması ilə (dövlətin olmadığı cəmiyyətlə) əlaqələndirirdi. Lakin **Marks** nəzər almırkı, siyasi və iqtisadi hakimiyyəti öz əlində mərkəzləşdirən proletar dövləti şəraitində vətəndaş cəmiyyəti muxtarlıqdan məhrum olur. Çünkü vətəndaş cəmiyyəti o zaman muxtar ola bilər və vətəndaşların gündəlik mənafeyinin həyata keçiriləsi üçün həqiqi mühit yarada bilər ki, məhz siyaset iqtisadi münasibətlərdən təcrid edilsin.

XX əsr vətəndaş cəmiyyəti haqqında konsepsiyaların başlıca müddəalarına yeni maraq doğurdu. İnsan hüquqları, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, azad sahibkarlıq, plüralizm, qanunçuluq, aşkarlıq məhz bu qəbildəndir. Əlbəttə, vətəndaş cəmiyyətinə aid yeni müddəaların işləniləb hazırlanması obyektiv və subyektiv xarakterli amillərlə bağlıdır. Bu baxımdan postindustrial mərhələnin yeni sosial reallıqları və müəlliflərin ideoloji tərəfəşəliyi daha önemlidir.

Vətəndaş cəmiyyətinə aid yeni yaradıcı şərh Amerika sosioloqu **T.Parsonsun sosioetal cəmiyyət** konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. O, ənənəvi və müasir cəmiyyətin fərdi və kollektiv sintezinin həyata keçirilməsinə cəhd etmişdir (həmrəylik və sosial integrasiya prinsipini vurgulamaqla). **Parsonsa** görə, sosioetal cəmiyyət cəmiyyətin integrativ yarım sistemidir. Onun fikrincə, üç müasir inqilab – sənaye, demokratik və təhsil inqilabları sayəsində mədəni, iqtisadi və siyasi yarım sistemlərə ayrılmışqal, sosioetal cəmiyyətin differensiasiyasının yeni modeli təşəkkül tapmışdır. Hər bir yarım sistemden ayrıca və xüsusi təsisatlar yaranmışdır. İngiltərədə baş verən sənaye inqilabı ilk kapitalist inkişaf meylini başa çatdırıdı, içtimai əmək bölgüsünün görünməmiş səviyyədə genişlənməsinə gətirib çıxardı və iqtisadi cəmiyyəti dövlətdən ayırdı. Mərkəzi Fransa hesab olunan siyasi inqilab həmrəyliyin yeni tipini yaratdı və ümummilli kollektivin (millətin) təzahürü ilə nəticələndi və üzvləri vətəndaş hüquqları ilə yanaşı, siyasi hüquqlar əldə etdi. Təhsil inqilabi isə insanın mənşəyinə əsaslanmaqla, sosial strukturu bayagliqdan və sosial stratifikasiyadan azad edir, universitet isə bu

inqilabin mərkəzi təsisatlı kompleksi olmaqla, həmrəyliyə əsaslanan sosial təşkilatın modelinin işləniləb hazırlanmasını təmin edir. Təhsil inqilabının başa çatması ilə vətəndaş cəmiyyətinin (sosioetal cəmiyyətin) ayrılığı prosesi baş verir.

Sosioetal cəmiyyət **T.Parsons** tərəfindən iki mənada başa düşülür. **Normativ** kontekstdə o, hüquq normasında təsisatlaşmış mədəni sərvətlər əsasında yaradılan legitim mexanizmi nəzərdə tutur, funksional mənada isə cəmiyyət vahid, qarşılıqlı əlaqədə olan və mütaşəkkil mahiyyət kəsb edən sistem kimi səciyyələnir. Sosioetal cəmiyyət qanun və assosiasiya üçün əsas yaradan çərçivəni müəyyənləşdirir. O, vətəndaşlıq haqqında kompleks təsəvvürün inkişafı ilə bağlıdır və dövlətdə deyil, məhz sosioetal cəmiyyətdə vətəndaşlar üçün bərabər şəraitin mövcudluğunu ifadə edir.

"Vətəndaşlıq" anlayışı özündə üç komponenti birləşdirir: 1. Fərdin subyektiv, ayrılmaz hüququ kimi başa düşülən "neqativ azadlıq" (xüsusi mülkiyyət hüququ, söz, etiqad, yığıncaq, assosiasiya yaratmaq hüququ). Bunlar dövlətdən asılı olmayan muxtar sosioetal cəmiyyəti möhkəmləndirir və sonuncunun birincidən üstünlüyünü təmin edir; 2. Vətəndaşlıqla bağlı olan siyasi hüquq. Bu, səsvermə vasitəsilə nümayəndəli idarəetmədə iştirak etmək imkanlarını və siyasetə təsir göstərmək hüququnu səciyyələndirir; 3. Vətəndaşlığın fundamental elementləri – hüquqların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan sosial resurslar və imkanlar. Bunlar vətəndaşların öz hüquqlarından istifadə etmələri üçün "formal" bərabərliyin deyil, "real" şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Sosioetal cəmiyyət dövlətdən və iqtisadiyyatdan ayrılıqda mövcudluğu ilə fərqlənir. Onun təşkili üçün dövlətdəki kimi nə bürokratiya və nə də iqtisadiyyatdakı kimi bazar lazımlı deyildir, məhz assosiasiya prinsipi və onun üzvlərinin qarşılıqlı həmrəyliyi zəruridir. **T.Parsonsun** fikrincə, assosiasiya elə korporasiyadır ki, ümumi normativ struktura (ümumi dyerlərə) münasibətdə onun üzvləri arasında konsensus mövcuddur. Sosioetal cəmiyyətdə müasir assosiasiylar bir sıra prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərirler: assosiasiyların

azadlığına əsaslanan könüllülükdə; onun üzvlərinin iyerarxiyanı inkar edən bərabərliyi; aktual məsələlərin müzakirəsində proseduralılıq, başqa sözlə formal qaydaların gözlənilməsi.

Parsons həmrəyliyin iki tipini fərqləndirir: 1. Konsensusa əsaslanan həmrəylik; 2. "ümumi mənsubiyət", başqa sözə əvvəlcədən nəzərdə tutulana əsaslanan "diffuziyalı" (qarşılıqlı) həmrəylik. **Parsonsa** görə, sosioetal cəmiyyət kimini, vətəndaş cəmiyyəti də normalara və assosiasiyalara əsaslanır, həm bazara (başqa sözlə, iqtisadiyyata) və eləcə də dövlətə (bürokratiyaya) qarşı dayanır.

T.Parsonsun sosioetal cəmiyyət konsepsiyasına qarşı İtaliya marksisti **Antonio Qramşı** sosialist vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasını yaradır. O, bazisin üstquruma münasibətdə birinciliyi haqqında tarixi materializmin başlıca tezisini yenidən nəzərdən keçirməyə cəhd edir. **A.Qramşı** üstqurumun muxtarlığı, onun müstəqilliyi barədə tezisində çıxış edir. Mövcud sosial sistemin təkraristehsət həyat fəaliyyətinin təşkilinin iki prinsipinin (**hegemonluq və hökmranlıq**) birləşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. **Hökmranlıq** prinsipi hüquqi, bürokratik, hüquq mühafizə səviyyəsində və dövlətin hərbi aparatında reallaşır, **hegemonluq** isə vətəndaş cəmiyyətinin sosial-siyasi və mədəni təsisatlarında həyata keçirilir. Beləliklə, **Qramşıya** görə, dövlət muxalifəti və vətəndaş cəmiyyəti isdə iki müxtəlif prinsipin – hegemonluğun və hökmranlığın bir-birinə qarsıdırmasıdır.

Sosialist vətəndaş cəmiyyəti haqqında təlim bir tərəfdən, onun iqtisadiyyatdan muxtarlığını, digər tərəfdən isə dövlətdən asılı olmamasına əsaslanır. **Qramşı** hesab edirdi ki, vətəndaş cəmiyyətinin konkret məzmunu və onun forması sinfi mübarizə nəticəsində təşəkkül tapır. Bu nöqtəyin nəzərdən nöticə hansı sosial qrupun hegemon rolu oynamasından və oynayacağından asılıdır. Hegemonluq rolu hərada burjuaziyaya məxsusdursa, vətəndaş cəmiyyəti burjua cəmiyyətidir, onun konstitusiya ilə təminatı (hüquq) və siyasi ifadəsi (parlament nümayəndəliyi) məhz burjua idarəciliyini pərdələməkdir. Vətəndaş cəmiyyətinə dinamizm bəxş

edən, sosial hərəkatların hərəkətverici qüvvəsi olan assosiasiyalar (klublar, mənafət qrupları, siyasi partiyalar) və mədəni təsisatlardır (insan hüququ, nümayəndəli demokratiya), bunlara münasibətdə fəhlə sinfi müxalifət mövqeyində dayanır. Vətəndaş cəmiyyəti sosialist mahiyyət kəsb etdiğdən – sosialist cəmiyyətinin çəvrildikdən sonra sinfi mübarizənin səbəbi aradan qalxır. Dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı münasibəti beş mərhələdən keçir: 1. Orta əsr korporativliyi və dualizm; 2. Dövlətin mütləq dualizmi və siyasıləşdirilməyən təbəqə; 3. Burjua inqilabları nəticəsində əvvəlki korporativ formaların dağılması; 4. Müasir dövrün dövlət dualizmi və assosiasiyanın yeni formaları; 5. Müasir assosiasiyanın hakim ideologiyaya totalitar cəlb olunması.

Qramşının fikrincə, sosialist vətəndaş cəmiyyətində müxtəlif assosiasiyanlar arasında razılığın, konsensusun təşkili dövlətin məcburetmə metodları ilə deyil, məhz mədəni vasitələr və dəyərlər vasitəsilə həyata keçiriləcək. Lakin **Qramşının** fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti yuxarıdan – dövlətin vasitəsilə yaradılır. Deməli, dövlət yeni sivilizasiyanın, yeni tipli insanın və vətəndaşın yaranmasında pozitiv rol oynayan amil və vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğunun və yüksək səviyyədə təşkilinin siyasi forması kimi çıxış edəcək.

Vətəndaş cəmiyyəti və dövlət cəmiyyət həyatının müxtəlif tərəflərinin və vəziyyətini eks etdirən universallar və ideal tiplərdir. **Qlobal cəmiyyət**, başqa sözlə hər şeyi əhatə edən insan cəmiyyəti vətəndaş cəmiyyətindən və dövlətdən ibarətdir. **I.L.Kermonun** fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti çoxluq təşkil edən şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən və sosial qüvvələrdən ibarətdir, o, dövlətin qarışması və köməyi olmadan mövcud cəmiyyəti təşkil edən kişiləri və qadınları birləşdirir.

Vətəndaş cəmiyyəti sosial, iqtisadi, mədəni məkan formasında nəzərə çarpır, burada xüsusi mənafələrini reallaşdırın və fərdi seçim edən azad fərdlər qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Vətəndaş cəmiyyəti və dövlət bir-birini tamamlayır. Yetkin vətəndaş cəmiyyəti olmadan hüquqi demokratik cəmiyyət qurmaq qeyri-mümkündür.

2. Vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü və fəaliyyəti

Vətəndaş cəmiyyətinə xeyli elmlər maraqlı təzahür eddirir. Bu baxımdan xüsusi hüquqsünsənliyi, iqtisadi nəzeriyəni, tarixi, fəlsəfəni, sosiologiyani və digər elmləri qeyd etmək vacibdir.

Hüquqsünsənliq vətəndaş cəmiyyətini vətəndaş hüququnu və hüquqi tənzimləmənin subyekti kimi öyrənir.

Iqtisadi nəzeriyə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının yaranmasının iqtisadi səbəblərini, onların fəaliyyətində maliyyə sferasının rolu tədqiq edir.

Tarix elmini vətəndaş cəmiyyətinin konkret milli formaları, vətəndaşların ictimai həyatda iştirakının xüsusiyyətləri maraqlandırır.

Fəlsəfə və sosiologiya vətəndaş cəmiyyətini sosial sistem kimi, ictimai təşkilatların və ünsiyyətin forması mənada nəzərdən kecirirler.

Lakin vətəndaş cəmiyyətinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətli rol məhz politologiyaya məxsusdur. Politologiya vətəndaş cəmiyyətinin siyasi və ictimai təsisatlarla – büttövlükde dövlətlə, hakimiyətin federal və yerli orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətin xarakteri və formalarını tədqiq edir. Digər elmlərin nailiyyətlərinə əsaslanaraq, politologiya vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülünün səbəblərini və şəraitini, onun strukturunu, təkamül istiqamətini öyrənir. Başqa sözə, politologiya vətəndaş cəmiyyətinin bütün mənzəresini yaradır.

Vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülünü və inkişafını şərtləndirən xüsusi və ümumi səbəblər mövcuddur. Bu prosesi qidalandıran əy başlıca ümumi səbəb aşağıdakılardır.

Birinci səbəb xüsusi mülkiyyətlər bağlıdır. İnkişaf etmiş demokratik cəmiyyətdə əhalinin əksəriyyəti xüsusi mülkiyyətçidir. Əlbəttə, iri biznesin nümayəndələri azsaylıdır. Lakin orta siniflər cəmiyyət etibarılı, çoxluq təşkil edir. Bu mülkiyyətçilərin böyük əksəriyyəti üçün gəlir əldə etmək, ailə həyatının təmin olunması vasitəsi xüsusi mülkiyyətdir. Xüsusi mülkiyyət xüsusi müəssisələrdən (sənaye, ticarət, kənd təsərrüfatı, emal sahələri və s.), torpaqdan, icarəyə vərilən tərpənməz əmlakdan, gəlir gətirən qiymətli kağızlar-

dan, faizlə verilən pul vəsaitindən, yazıçılara, bəstəkarlara, ixtiraçılarla, elmi işçilərə və digərlərinə məxsus olan intellektual mülkiyyətdən ibarətdir. Buna görə təəccübü deyildir ki, mülkiyyətin saxlanması və iş qabiliyyəti üçün optimal şəraitin yaradılması onun sahiblərindən enerjili səylərə istiqamətlənməsini tələb edir.

Təcrübə göstərir ki, kollektiv səylər daha effektlidir, belə səylərə aididir: mülkiyyətçilərin müxtəlif birliklərinin eyni mənafeyi, fermer assosiasiyanı, sahibkarlar ittifaqı, bankırlar və s. Onların nümayəndələri daim qanunvericilik orqanlarının müvafiq komissiyaları və hökumətlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar, xüsusi mülkiyyətin fəaliyyəti üçün optimal şəraitin yaradılmasına çalışırlar.

Bələliklə, **xüsusi mülkiyyət** demokratik cəmiyyətin da-ha inkişaf etmiş təsisatı olmaq etibarilə, vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü və fəaliyyətinin, onun ən qüdrətli özünü təşkil edən ictimai struktura çevrilməsinin başlıca səbəblərdən biridir. Məhz **xüsusi mülkiyyət**, konkret formalarının **çoxcəhətliliyi ilə vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğunu zərurətə çevirir**. Vətəndaş cəmiyyəti elə mühitdir ki, müasir insan qanuni yolla öz tələbatını təmin edir, öz fəaliyyətini inkişaf etdirir, qrup halında tədbirlərin (aksiyaların) və ictimai həmrəyliyin dəyərini dərk edir¹.

Bələ düşünmək səhv olardı ki, insanların fəaliyyəti başlıca olaraq hamı üçün əhəmiyyətli olan tələbatların ödənilmesi ilə bağlıdır və məhz onlar buna görə siyasətdə özlərini daha çox reallaşdırmağa çalışırlar. Düzlür, fərdlərin mütləq əksəriyyəti ən müxtəlif mənafə və tələbatlarının, həmçinin, fərdi tələbatlarının ödənilməsə məşguldurlar. Belə halda fərdlərin fəaliyyəti onların muxtarlıq və kollektiv həyatdan asılı olmamaga istiqamətlənən səylərini eks etdirir. Fərdlərin gündəlik həyatı, bu həyatın ilkin formaları **vətəndaş cəmiyyəti** sferasını təşkil edir. Lakin çoxcəhətli gündəlik tələbatların və onların ilkin formalarının reallaşması, bütün cəmiyyətin

bütövlüğünün və tərəqqisinin saxlanması üçün fəndlərin və sosial qrupların səylərinin razılışdırılması və integrasiyasını tələb edir. İctimai, qrup halında və sosial mənafelər dövlət idarəetmə funksiyaları vasitəsilə həyata keçirir.

Vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülünün **ikinci səbəbi** onun təşəkkülünün birinci səbəbi ilə sıx bağlıdır. Söhbət **azad bazar iqtisadiyyatından** gedir. Demokratik cəmiyyət digər azadlıqlarla yanaşı, öz qanunları üzrə inkişaf edən təsərrüfat sistemində malikdir. Yalnız bu qanunlara riayət etməklə, sahibkarlıq fəaliyyətini uğurla həyata keçirmək olar. Ən başlıcası, ayrıca bazar qanununa qarşı çıxməq çox çatındır. Sahibkarların müxtəlif birliklərinin, başqa sözə, vətəndaş cəmiyyətinin təşkili bu vəzifəni yüngülləşdirməlidir.

Vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü və fəaliyyətin zəruriliyinin **üçüncü səbəbi** ondan ibarətdir ki, **demokratik cəmiyyət öz vətəndaşlarının mənafeyini və tələbatını maksimum təmin etməlidir**. Lakin cəmiyyətin doğruduğu mənafelər o qədər çoxcəhətli, müxtəlif və fərqləndiricidir ki, praktiki olaraq dövlət bu mənafelərin hamısının haqqında informasiya əldə edə bilməz. Deməli, vətəndaşların konkret mənafeləri barədə dövlətə məlumat verilməlidir və öz növbəsində dövlət də gücү və vasitələri ilə həmin mənafelərin təmin olunmasını reallaşdırmalıdır. Hər halda o, yenə vətəndaş cəmiyyətinin təşkilatları vasitəsilə fəaliyyət göstərdikdə effektli nəticələr əldə edilir.

Hər bir demokratik ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin təşkilatları xeyli çoxluq təşkil edir. Onlar regionun, hətta ayrıca şəhərin konkret problemləri ilə bağlı, peşə mənafeləri ilə əlaqədar təşkil oluna bilərlər.

Vətəndaş cəmiyyətinin çoxsaylı təşkilatları xeyriyyəçilik xarakterli, mədəniyyət sferası ilə bağlı əhəmiyyətli tədbirlərin təşkilində, müxtəlif hərəkatlarda, məsələn, Qərbi Avropa ölkələrində "yaşıllar" hərəkatında iştirak edirlər, belə hərəkatların təşkilatçısı kimi nəzərə çarpırlar.

Vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülünün zəruriliyinin üçüncü səbəbi, başqa sözə öz vətəndaşlarının mənafə və tə-

¹ Кумар К. Гражданское общество//Гражданское общество. М., 1994, с. 21

ləbatının ödənilməsini demokratik dövlətin maksimum təmin etməsi mahiyyət etibarılı, demokratik cəmiyyətin vətəndaşlarının son dərəcə müxtəlif mənafelərinin mövcudluğunu ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mənafelərin geniş miqyaslı olması yalnız demokratik cəmiyyətdə mümkündür. Məhz bu mənada vətəndaş cəmiyyəti demokratik cəmiyyətin ən əhəmiyyətli tərəfi kimi mənalıdır. Demokratiya şəraitində vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü və fəaliyyəti zərurətdir. Demokratik cəmiyyət onun təşəkkülü və inkişafi üçün bütün başlıca şəraiti təmin edir. Vətəndaş cəmiyyətinin fəal həyatının əsas şərti sosial azadlıqdır, demokratik dövlət idarəciliyidir, siyasi fəaliyyətin və siyasi diskussiyaların iktimai sferasının mövcudluğudur.

Azadlıq vətəndaş cəmiyyətinin əsasıdır. Sosial azadlıq insanın cəmiyyətdə özünü reallaşdırması üçün imkan yaratır.

Vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinin mühüm şərti aşkarlıqdır və vətəndaşların onunla bağlı yüksək dərəcədə məlumatlı olmasınaidir. Belə məlumatda yiyələnmək sosial problemləri görməyə və onların həlli üçün zəruri addımlar atmağa imkan yaratır.

Nəhayət, vətəndaş cəmiyyətinin uğurlu fəaliyyəti üçün ən başlıca şərt müvafiq qanunvericiliyin olması və onun mövcudluğu hüququna təminat verilməsidir.

Vətəndaş cəmiyyətinin **zəruriliyi** və **mövcudluğu imkanı** haqqında məsələnin nəzərdən keçirilməsi onun funksional səciyyələndirilməsinə əsas verir. **Vətəndaş cəmiyyətinin başlıca funksiyası cəmiyyətin maddi, sosial və mənəvi tələbatının daha çox ödənilməsindən ibarətdir.**

Vətəndaş cəmiyyəti dövlət çərçivəsindən kənardə və dövlətin qarışmadığı şəxsiyyətlərarası münasibətlərin məcmuunun inkişafını özündə təcəssüm etdirir və eləcə də gündəlik fərdi və kollektiv tələbatlarını reallaşdırıb iktimai təsisatların geniş sisteminin dövlətdən qeyri-asılılığını səciyyələndirir. Vətəndaşların gündəlik mənafeyinin qeyri-bərabərliyini və vətəndaş cəmiyyəti sferasının müəyyən tabeli vəziyyətdə olmasını nəzərə alaraq, bu sferanın doğurduğu to-

ləbatları şərti olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. insmanın qida, paltara, mənzilə və s. olan başlıca tələbatını şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin birinci səviyyəsini təşkil edən istehsal münasibətləri təmin edir. Onlar peşə, istehlakçı, ictimai təsisatlar və digər birliliklər və assosiasial tərəfindən reallaşdırılır;

2. nəslin davam etdirilməsinə, sağlamlığa, uşaqların tərbiyəsinə, mənəvi təkmilləşməyə və etiqada, informasiyaya, ünsiyyətə və s. olan tələbatını sosial mədəni münasibətlər kompleksi (dini, ailə-kəbin, etnik və digər qarşılıqlı fəaliyyət də daxil olmaqla) reallaşdırır. Onlar şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin ikinci səviyyəsini yaradır və ailə, məscid (kilsə), təhsil və elmi müəssisələr, yaradıcılıq ittifaqları, idman cəmiyyətləri kimi təsisatlar çərçivəsinə nüfuz edir;

3. nəhayət, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin üçüncü yüksək səviyyəsi siyasi iştirakçılığı olan tələbatı təşkil edir ki, bu da siyasi fəaliyyətə üstünlük vermək və sərvət yönümüzə əsasında fərdi seçimlə bağlıdır. Bu səfiyyə fərdlərdə konkret siyasi mövqeyin formallaşmasını ifadə edir. Fərdlərin və qrupların siyasi üstünlük verdikləri mənafə qrupların, siyasi partiyaların köməyilə reallaşdırılır.

Şəxsiyyətin yeni sosial əlaqələr prosesinə cəlb olunması digər fərdlərin fəaliyyətinin pozitiv və neqativ istiqamətlərinə müəyyənləşdirməsi ilə müşayiət olunur, onların qəbul etdiyi siyasi mövqeyə yaxınlaşması və ya ondan uzaqlaşması dərəcəsinə aydınlaşdırması ilə şərtlənir. Beləliklə, fərd öz siyasi identivliyini (oxşarlığını) qərarlaşdırır, xüsusi siyasi mövqeyini mənimsəyir. Bu mövqə əsasında o, cəmiyyətlə, dövlətlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olur. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, xüsusilə inamın zəif səviyyəsinə malik olan cəmiyyəti sözün əsil mənasında, müasir sivil cəmiyyət adlandırmaq olmaz. Müasir iqtisadi və siyasi təşkilatların mövcudluğu imkanları həlledici səviyyədə məhz insanlar arasında ümidverici sosial əlaqələrdən asılıdır. Bu, əsil vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişafının obyektiv qanunağlılığıdır.

3. Vətəndaş cəmiyyətinin strukturu və fəaliyə istiqamətləri

Vətəndaş cəmiyyəti bütün ictimai sferalarda öz təşkilatları və birlilikləri ilə təmsil olunur. Onun strukturunu məhz bu təşkilatlar və birliliklər səciyyələndirir. Onların daha çox hissəsi isə iqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi sferalarda nəzərə çarpir.

Iqtisadi sferada qeyri-dövlət müəssisələrində (sənaye, ticarət, maliyyə və s.) təşəkkül tapan təşkilatların böyük şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Onlar müasir demokratik dövlətlərdə evvelə, mütləq coxluq təşkil edirlər (İngiltərəda, Fransada, Avstriyada və digər Qərbi Avropa ölkələrində qeyri-dövlət müəssisələrinin 5/4 hissəsini), ABŞ-da isə ümumiyyətə, dövlət sənaye və ticarət müəssisələri, eləcə də dövlət kommersiya bankları yoxdur. İkincisi, qeyri-dövlət mahiyyətli olmaq etibarilə, vətəndaş cəmiyyətinin strukturunu təşkil edən təşkilatlar və birliliklər bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaranır və fəaliyyət göstərirler. Bazar şəraitində arzuolunmaz nöticələri aradan qaldırmaq, iqtisadi və siyasi sabitliyin təmin olunmasını dövlətdən tələb etmək (təsərrüfat sferasında müəssisələrin normal fəaliyyəti namına) məqsədilə, coxsayılı biznes birlilikləri və təşkilatları yaradılır (kooperativlər, icarə müəssisələri, şəhmdar cəmiyyətləri, kommersiya bankları, assosiasiyanalar, klublar, mərkəzlər və digər birlik formaları). Ayrı-ayrı ölkələrdə və müxtəlif zamanlarda iqtisadi sferada vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının məqsədləri dəyişə bilər, lakin onların fəallığının strateji istiqaməti dəyişmir. Həmin istiqamətləri nəzərdən keçirək.

- Mövcud təşkilatlara aid olan müəssisələrin mənafə və hüquqlarını müdafiə etmək. Bu, onların nümayəndələrinin dövlət hakimiyyətinin yüksək təşkilatlarında, normativ hüquqi aktların layihələrinin hazırlanmasında iştirak vasitəsilə əldə olunur. Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının dövlət qərarlarının qəbulu prosesində iştirakı dərəcəsi Avstriyada və İşveçrədə kifayət qədər yüksəkdir. Mütəxəssisler bu yüksək səviyyəni həmin təşkilatların inkişafı və mütəşəkkilliyi ilə

izah edirlər. Bununla belə, Kanada və İtaliya kimi ölkələrdə mövcud iştirakçılıq səviyyəsi zəifdir. Həmin cəhət biznes sferasında yaradılmış təşkilatların və birliliklərin qapalılığı və pərakəndəliyi ilə izah olunur.

- Biznes təşkilatına daxil olan müəssisələrin iqtisadi mövqeyinin (daxili və xarici bazarda) möhkəmlənməsinə hərtərəfli təsir etmək. Belə təsir perspektivli layihələrin reallaşması üçün maliyyə vasitənin (həmçinin, dövlətin köməyilə) calb edilməsini təmin etmək yolu ilə, təsərrüfatçılığın yeni formalarının tətbiqi, məhsulların yeni satış bazarının mənimşənilməsi, birliliklərə aid olan müəssisələrin bütün is şəraiti kompleksinin optimallaşdırılması vasitəsilə həyata keçirilir.

- Antiinhisar qanunvericiliyinin gözlənilməsinə ictimai nəzarətin və vicdanlı rəqabət qaydalarının təşkili.

- Birliliklər çörçivəsində təsərrüfat və kommersiya fəaliyyətinin tətbiqi.

- Müəssisələrin peşəkarlığının və işgüzar ixtisaslaşmanın yüksəldilməsi (biznes mərkəzinin və məktəbinin yaradılması vasitəsilə və eləcə də konfransların və işgüzar görüşlərin keçirilməsilə). Əlbəttə, vətəndaş cəmiyyətinin bütün təşkilatları iqtisadi sferada öz səylərini hər seydən evvəl, yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətlərdə cəmləşdirir. Lakin onların fəallığı bununla məhdudlaşmışdır. Vətəndaş cəmiyyəti iqtisadi sferada sahibkarlıq sisteminin bütövlükdə inkişafı və bazar münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün çox və geniş fəaliyyət göstərir. Buna görə, onun diqqət mərkəzində iki başlıca cəhət əsas yer tutur:

- muzdlu işçilərlə qarşılıqlı münasibətin optimal strategyasının işlənişini hazırlanması;

- birliyin qorunub saxlanması və sahibkarlıq mühitinin özündə münaqışların həlli.

Vətəndaş cəmiyyətinin iqtisadi sferasında birliliklərin və təşkilatların fəaliyyətinin fərqləndirici məqsədi və istiqaməti praktiki olaraq biznes sferasında hər cür birliyin strukturunda, məqsədlərinde və fəallığının istiqamətlərində nəzərə çarpir.

Vətəndaş cəmiyyətinin sosial-siyasi sferası özündə aşağıdakıları birləşdirir: ictimai-siyasi təşkilatlar və hərəkatlar; vətəndaşların ictimai fəallığının müxtəlif formaları (mitinqlər, yığıncaqlar, nümayişlər, tətillər); yaşayış yerlərində və ya əmək kollektivlərində ictimai özünüidarə orqanları; qeyri-dövlət kütłvi informasiya vasitələri.

Bələ bir sualı cavablaşdırmaq yerinə düşər: siyasi partiyaları vətəndaş cəmiyyətinin sosial-siyasi sferasına aid etmək olarmı? Bu suala birmənali cavab yoxdur. Məsələ ondadır ki, hər hansı siyasi partiya cəmiyyətdə hakim mövqə tutursa, deməli, dövlət strukturuna, dövlət hakimiyyət orqanlarına daxildir və bələ halda o vətəndaş cəmiyyətinin subyekti sayıyla bilməz. Məsələn, keçmiş Sovet İttifaqı Komunist Partiyası buna misal ola bilər. Eyni zamanda, çoxpartiyalılıq şəraitində hakimiyyətdə olmayan partiya vətəndaş cəmiyyətinin subyektlərinin meyarına tamamilə cavab verir. Onlar qeyri-dövlət birlilikləridir (təşkilatlarından), dövlətdən aslı deyildirlər və öz mənafelerinin reallaşmasına cəhd edirlər.

Vətəndaş cəmiyyətinin sosial-siyasi sferasının təşkilatları və birlikləri onun bütün subyektləri kimi **ictimai təşəbbüsler əsasında** yaranır və fəaliyyət göstərirler. Öz sosial mənafelerini mövcud təşkilatlar, sahibkarlar və muzdul fəhlələr vasitəsilə reallaşdırmaqla çalışırlar. Sahibkar ittifaqları əsasən, muzdul əməkdən istifadə olunması ilə bağlı olan mülkiyyətçilərin kollektiv mənafelerini eks etdirirlər. Bu mənafeler əmək münaqışlarının dinc yolla tənzimlənməsinə, tətillərin qarşısını almağa, fəhlələrin həmkarlar ittifaqlarına daxil olmamaq inamına aiddir. Sahibkar ittifaqları əmək haqqı səviyyəsinə, iş həftəsinin müddətinə və digər bu kimi məsələlərə münasibətdə vahid siyasetin həyata keçirilməsinə səy göstərirler.

Zəhmətkeşlərin sosial mənafeləri iqtisadi mənafeləri ilə sıx bağlıdır. Çox vaxt sosial formalar iqtisadi mənafelərin əldə olunması vasitəsi kimi çıxış edir. Həmin formalardan biri ictimai təşəbbüs əsasında yaradılan və geniş inkişaf et-

mış müəssisələrdəki işçi nümayəndəliyidir, başqa sözlə, müxtəlif cür mənafelerin reallaşdırılması məqsədilə yaranan fahıl təşkilatları və birlilikləridir. Bütün demokratik ölkələrdə yaradılan vətəndaş cəmiyyətinin həmin subyektləri qanunla təsdiqlənir, legal fəaliyyət göstərir, təqib olunmamaq və işdən çıxarılmamaq üçün hüquqi yolla müdafiə edilir.

Təşkilatlar müəssisələrdəki muzdul əmək adamlarının müyyəyen hüquq və funksiyalarını yerinə yetirməyə çalışırlar. **Birinciisi**, bələ nümayəndəlik işçilərin əmək haqqı səviyyəsinə, əməyin mühafizəsinə, əmək münasibətlərinə, iş heftəsinin müddətinə, peşə xəstəliklərinə, sosial şıgora və pensiya təminatına aid olan tələblərini öyrənmək və ümumiləşdirmək hüququna malikdir. **İkinciisi**, bu təşkilatların funksiyalarına müxtəlif sosial müəssisələrin idarə olunmasında iştirak etmək (müəssisə kollektivi üçün nəzərdə tutulan) aiddir. Bunlara yaşayış fondları, istirahət evləri, yeməkxana, idman və mədəni əyləncə kompleksləri daxildir.

Ayri-ayrı ölkələrdə həmin sosial müəssisələrin idarə olunması sahəsində işçi nümayəndəliyinin hüquq və funksiyaları müxtəlifdir. O, hər bir ölkədə müvafiq qanunvericiliklə müyyəyen olunur. Bu qanunvericilik Fransada daha çox işlənib hazırlanmış və çoxillik praktikaya malikdir. Bu na görə, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının sosial sferada imkanlarını əks etdirən başlıca müddəaları nəzərdən keçirmək məqsədəyənqundur (xüsusilə, ölkənin zavod komitələrinin imkanları nümunəsində).

Fransada zavod komitəleri aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- **ilk məsləhət**. Bu, o deməkdir ki, heç bir sahibkar qabaqcadan zavod kollektivinə xəbər vermədən hər hansı istehsal qararı qəbul etmək hüququna malik deyil. Bələ addım istehsalın idarə olunması, ştatın sayının və strukturunun dəyişdirilməsi, iş həftəsinin müddəti, yeni texnologiyanın tətbiqi, müəssisənin hüquqi və iqtisadi cəhətdən təşkili ilə bağlı dəyişikliklərə və digər məsələlərə aiddir;

- **müəssisə barədə məlumatlara dair sənədlərin əldə**

edilməsi. Sahibkar zavod komitəsinin hər bir üzvünə müəssisənin hüquqi formasını əks etdirən materialı, səhmdarlar arasında kapitalın bölüşdürülməsi, sahə müəssisələrinin vəziyyəti barədə məlumat çatdırmalıdır;

- müxtəlif dövlət müəssisələrində və idarələrində yerləşən öz müəssisəsi haqqında informasiya əldə etmək. Zavod komitələrinin üzvləri maliyyə nazirliyinin və vergi idarəsinin təqdim etdiyi sənədlərlə tanış olmaq hüququna malikdirlər. Bu hüquq çox vacibdir, çünki zavod komitəsinin üzvləri sahibkarların verdiyi informasiyanı yoxlamaq imkanı əldə edir. Lakin işçilərin sosial mənafələrinin müdafiəsini daha səmərəli həyata keçirməyə imkan verən müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi daha vacibdir.

Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının xeyli hissəsi bir sira demokratik dövlətlərdə XX əsrin başlanğıcında təşəkkül tapmışdır. Məsələn, 1906-cı ildə Amerika milli assosiasiyyası sosial reklamların köməyilə öz ölkəsinin əhalisini Niaqar şəlaləsi naminə, enerji kompaniyasının fəaliyyətinin çox zərərli nəticələrini aradan qaldırmağa çağırıldı.

ABŞ-da xeyli müddət ictimai informasiya komitəsi fəaliyyət göstərmişdir. Bu qeyri-dövlət təşkilatının vəzifəsi ölkədə və ondan kəndada baş verən hadisələr barədə obyektiv və geniş informasiyanı təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Komitə İkinci Dünya müharibəsi illərində Reklam şurası formasında təşkil edildi, onun başlıca vəzifəsi faşist Almaniyası üzərində qələbə çalmaq üçün milləti səfərbər etmək-dən ibarət idi. İndiki şəraitdə Reklam Şurası reklam vasitələri ilə çoxsaylı sosial proqramların reallaşmasını təşkil edir. Belə geniş proqramlardan biri SPİD-ə qarşı mübarizə kompaniyası olmuşdur. Onun reklam təminatını Reklam Şurasının özü həyata keçirmişdir. Bu Şura eləcə də ilk dəfə əhalinin savadsızlığı problemini müzakirəyə çıxarmış, uşaqlar üzərində zorakılığa, sürücülərin avtomobili qeyri-ayiq vəziyyətdə sürməsinə qarşı mübarizə kompaniyasına başlamış, narkomaniyanın zərərli nəticələri barədə televiziya üçün material hazırlamışdır. Reklam Şurasının ABŞ-da fəaliyyəti

yenİ sosial dəyərlərin yaradılmasında vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının böyük rolunu, həyat tərzinin təkmilləşdirilməsində xidmətlərini aydın şəkildə təsdiqləyir. Reklam şurasını Amerikanın işgüzar dairələri maliyyələşdirir. Onun illik xərcləri 800 milyon dollardan çoxdur.

Hələ vaxtıla Amerikada demokratiya probleminin görkəmli tədqiqatçısı A.Tokvil ABŞ-ı səciyyələndirən xüsusiyyətlər sırasında vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının geniş sisteminin mövcudluğuna böyük əhəmiyyət verərək qeyd etmişdir ki, bu təsisatlar Amerikada demokratianın sabitliyinə təminatdır. Bu gün ABŞ-da vətəndaşların 70%-dən çoxu ictimai-siyasi təşkilatlarda və birliliklərdə təmsil olunur, 50%-dən çoxu isə iki və daha artıq assosiasiyalarda fəal iştirak edir, 200 istehlakçı təşkilatlar isə özündə 70 milyon vətəndaşı birləşdirir.

Vətəndaş cəmiyyətinin mənəvi sferası fikir, söz azadlığını təmin etməyə, vətəndaşların öz rəyini açıq şəkildə bildirmək üçün real imkanlar əldə etməsinə, yaradıcı birliliklərin müstəqilliyini reallaşdırmağa istiqamətlənməlidir. O, insanların həyat tərzi, mənəviyyatı, elmi yaradıcılığı, mənəvi cəhətdən təkmilləşməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Vətəndaş cəmiyyəti mənəvi sferada eləcə də milli və insani borcu yerinə yetirən çoxsaylı təşkilatlara malikdir.

Ümumiyyətlə, vətəndaş cəmiyyətinin strukturu ictimai sferalara müvafiq olaraq təşəkkül tapır və təkmilləşir. O, yalnız çoxsaylı təşkilatlara və birliliklərə malik olması ilə səciyyələnmir, həmçinin, əsasən horizontal xarakter kəsb edir: vətəndaş cəmiyyətinin bütün təşkilatları könüllü özünüütəşkil və özünüidar birliliklərinə aiddir. Lakin vətəndaş cəmiyyəti vertikal əlaqələrə də malikdir. Belə əlaqə o zaman yaranır ki, birtipli birliliklər öz üzvlərindən ibarət olan yerli orqanlar da təşkil edirlər. Müasir demokratik cəmiyyətlərdə vətəndaş cəmiyyətinin strukturu daha da təkmilləşir və fəallıq istiqamətləri güclənir.

4. Vətəndaş cəmiyyəti və dövlət

Dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı fəaliyyəti ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu qarşılıqlı fəaliyyət vətəndaş cəmiyyətinin təzahürü ilə yaranır. Dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin bir-birinə münasibətdə hansının üstünlük təşkil etməsi həmişə mübahisəli məsələ olmuşdur.

Siyasi elmdə uzun müddət "dövlət" və "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışları fərqləndirilməmişdir, onlar sinonimli anlayışlar kimi işlədilmişdir. Lakin XVII əsrin ortalarından başlayaraq, cəmiyyətin müxtəlif sferalarının differensiasiyası prosesində onların dövlət hakimiyyətinin ümumi asılılığından azad olması ilə əlaqədar və eləcə da müstəqil fərdlərin öz ayrılmaz hüquq və azadlıqları ilə bağlı tarixi inkişafda iki meylin müəyyənləşdirilməsi aktuallaşdı: bir tərəfdən, fərdlərin muxtarlığa və azadlığa cəhdinin və bunun nəticəsi olaraq ictimai inkişafda daxili səbəblərdən öz-özünə törmənin və körəkliyin artması ilə bağlı siyasi elmdə "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışı öz əksini tapdı, digər tərəfdən isə daim mürskəbələşən qarşılıqlı sosial fəaliyyətdə nizamlı vəziyyətə, bütövlüyü və münaqişələrin neyträallaşdırılmasına tələbat "dövlət" anlayışını əks etdi. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti çox vaxt bir-birinə qarşı çıxış etdi.

Vətəndaş cəmiyyəti eləcə da ənənəvi, feodal cəmiyyəti ni əvəz edir. Qərb siyasi elmində vətəndaş cəmiyyətinə aid iki başlıca mövqə mövcuddur. Birinci mövqeyə görə, vətəndaş cəmiyyəti dövlət və onun hər cür formasına qarşı çıxan şəxsiyyətlərarası münasibətlər məkanını ifadə edir. Vətəndaş cəmiyyəti fərdlərin gündəlik tələbatının reallaşdırılması sferası olmaq etibarilə, xüsusi şəxslərin bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin bütün tarixi kompleksini tacəssüm etdirən *sosial universallığıdır*. İkinci nöqtəyi-nəzər isə vətəndaş cəmiyyəti *qərb mədəniyyətinin fenomeni*, qərb sivilizasiyasının mövcudluq forması kimi əsaslandırmaya cəhd edir. Beləliklə, vətəndaş özündürətmə sosialmədəni mühit şəraitində formalasmışdır. Azadlıq, mülkiyyət və əməksevərlik kimi dəyərlərdə öz əksini tapan vətəndaşların demokratik sərvət

yönümü fərdlərin özünütəsdiqi istəyində ifadə olunur.

Müasir politoloji fikir vətəndaş cəmiyyətini qeyri-hakimiyyət əlaqəlerinin və strukturlarının mürəkkəb və çox-tərəflə sistemli kimi nəzərdən keçirir.

Vətəndaş cəmiyyəti elə bir qüdrətli ictimai qüvvədir ki, dövlət onunla hesablaşmaya bilməz. Vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən öz təşbbüslerini (hər şeydən əvvəl, maddi xarakterli), mənafeyini müdafiə etməyi tələb və xahiş edir. Dövlət vətəndaş cəmiyyətinin tələblərini müxtəlif formalarda öyrənir: vətəndaşların tələblərini öyrənməklə (onları müdafiə etməklə və ya bəyənməməklə), xeyli ictimai birliklərin, təşkilatların, fondların fəaliyyətinin inkişafı üçün maddi vəsait ayırmalı.

Müasir demokratik dövlətlərdə praktiki olaraq, hakimiyyət strukturları sisteminde vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ilə əlaqə yaratmaq üçün xüsusi orqanlar yaradılmışdır və fəaliyyət göstərir. Onların fəaliyyətinin istiqamətləri və formaları çoxcəhətlidir: mövcud təşkilatların qeydiyyatdan keçməsi, onlara kömək etmək (məsləhətlərlə, maliyyələşdirmə ilə), onların fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması. Məsələn, Büyük Britaniyada uzun illərdir xeyriyyəcilik üzrə xüsusi dövlət orqanı – Komissiya fəaliyyət göstərir. O, xeyriyyəcilik təşkilatlarını və fondlarını (həmin ölkədə bunlar kifayət qədər coxsayıdır) qeydiyyatdan keçirir. Onlar yoxsullara kömək edir, kilsələrə, təhsilin inkişafına, vətəndaşların sağlamlığını qorunmasına yardım göstərir. Komissiyanın mühüm vəzifəsi ictimai təşkilatlara kömək, hər şeydən əvvəl isə maddi yardım etməkdən ibarətdir.

Xeyriyyəcilik üzrə Komissiya tipli xüsusi orqandan əlavə, dövlət vətəndaş cəmiyyəti ilə geniş yayılan əlaqə formasına da malikdir. Söhbət ondan gedir ki, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının nümayəndələri parlamentlərdə və hökumətlərdə çalışın müxtəlif şuraların və komissiyaların tərkibinə daxil edilir. Onlar çox vaxt siyasi hakimiyyətin nümayəndəli orqanlarında deputat kimi fəaliyyət göstərir. Vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri parlament komi-

tələrində və komissiyalarında dəyərli informasiyaya (vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf problemlərinə aid) malik olan ekspertlər və peşəkarlar kimi çıxış edirlər.

Bəzi Qərbi Avropa ölkələrinin parlamentləri və hökumətləri nəzdindəki həmin komita və şuralarla məsləhət xarakterli sosial-iqtisadi şuraları aid etmək olar. Onlara həm dövlət təşkilatının və eləcə də iqtisadi və sosial sfera ilə bağlı olan xeyli ictimai təşkilatların nümayəndələri daxildir. Məsələn, belə şuralar Fransada, Avstriyada, İsviçrə, Finlandiyada, İtaliyada, Belçikada, İspaniyada və digər ölkələrdə mövcuddur. Bu dövlətlərin hökumətləri sosial və iqtisadi xarakterli qanun layihələrinin qəbulu ilə əlaqədar həmin şuraların rəylərini öyrənirlər. Eləcə də şuralar öz təşəbbüsü ilə bu və ya digər konkret problemlərin həlli üçün hökumətə müraciət edirlər.

Vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətin qarşılıqlı fəaliyyətinin digər formaları arasında xeyli ölkələrdə mövcud olan **parlement salahiyətli** xidməti qeyd etmək olar. Parlament salahiyətli xidmət vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının gözlənilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Bu xidmət yüksək rütbəli vəzifəli şəxslər, qanunvericilik hakimiyyəti qarşısında məsuliyyət daşıyanlar başçılıq edirlər. Böyük Britaniyada baş nazirin göstərişi ilə vətəndaş hüquqları üzrə salahiyətli şəxs kimi kral fəaliyyət göstərir.

Vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətin qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında mülahizələri ümumiləşdirərək bir sıra mühüm nəticələrə gəlmək olar.

1. Vətəndaş cəmiyyəti mütləq hökmranlıq üçün siyasi hakimiyyətə cəhd edən "qarşidurma" sistemində ən mühüm və qüdrətli vasitələrdən biridir. Bu missiyani yerinə yetirmək üçün o, xeyli vasitələrə malikdir: seçki kompaniyalarında və referendumlarda fəal iştirak etmək, ictimai röyi formalasdırmaq üçün (xüsusilə, müstəqil televiziya kanallarının köməyi ilə), bu və ya digər dövlət islahatlarının aparılmasına müqavimət kampanyasını təşkil etmək imkanları.

2. Vətəndaş cəmiyyətinin özü (onun xeyli təşkilatları və

birlikləri) dövlət tərəfindən müdafiə olunmağa ehtiyac duyur. Buna görə, təşkilatların nümayəndələri bir sıra dövlət orqanlarının işində fəal iştirak edirlər. Dövlətdən asılı olmayan, öz-özüne yaranan və özünü tənzimləyən vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları dövlətlə müxtəlif formalarda qarşılıqlı fəaliyyət göstərirler.

3. Öz növbəsində dövlət də vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı fəaliyyətə yüksək dərəcədə maraqlıdır. Bu bir sıra səbəblərlə izah olunur:

- Hakimiyyətdə olan siyasi qüvvələrin legitimliyinin mənbəyi məhz vətəndaş cəmiyyətidir;

- Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ilə əlaqə cəmiyyətin vəziyyəti, onun mənafeyi, əhval-ruhiyyəsi, hökmranlıq edən siyasi hakimiyyətə münasibət haqqında dövlət üçün genişmiyəsli informasiya mənbəyidir;

- Mürəkkəb tarixi mərhələlərdə (iqtisadi böhran, müharibələr və s.) vətəndaş cəmiyyəti bir qayda olaraq dövləti müdafiə edən qüdrətli qüvvəyə çevrilir;

- Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları içərisində dövlət tərəfində maddi köməyə ehtiyacı olanlar çox olsa da, elələri də vardır ki, dövlətə maliyyə yardımı göstərir (bank assosiasiyanı, sahibkarlıq ittifaqları və b.).

Vətəndaş cəmiyyətinin spesifikliyi, onu təşkil edən təşkilatların muxtar xarakteri və müstəqilliyi heç də o demək deyildir ki, onların fəaliyyətində xoşaglmaz hallar olmaya biler. Buna görə, vətəndaş cəmiyyətini təşkil edən təşkilat və birliklər üzərində müxtəlif formada nəzarətin həyata keçirilməsi tamamilə zəruri və qanuna uyğundur. Belə formalardan biri dövlət və ictimai təşkilatların nümayəndələrindən ibarət birgə orqanın yaradılmasıdır.

Demokratik rejim dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin six qarşılıqlı fəaliyyətini nəzərdə tutur. Bu, siyasi və iqtisadi sabitliyin əsasını təşkil edir. Əlbəttə, dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin qarşidurması gözənləndir, lakin bu azomürdüdür.

V BÖLMƏ

QЛОBAL SİYASİ MƏKANIN POLİTOLOGİYASI

I FƏSİL

Dünya siyaseti nəzəriyyəsi
və beynəlxalq siyasi münasibətlər

1. Dünya siyaseti nəzəriyyəsinin problemləri

Beynəlxalq aləmdə dövlətlərarası münasibətlər heç zaman bərabərhüquqlu prinsipə əsaslanmamışdır. Hər bir dövlətin rolu onun iqtisadi, texnoloji, hərbli, informasiya imkanları ilə müəyyən olunmuşdur. Bu imkanlar beynəlxalq münasibətlər sisteminin xarakterini və tipini şərtləndirir. Dünya siyaseti nəzəriyyəsində dövlətlər arasında təşəkkül tapan beynəlxalq münasibətlərin təbiəti müxtəlif cür şərh edilir. Dövlətlər arasında mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərin izahına ilk cəhd *Fukinnidin* (b. e. a. V əsrda) "Pelopennos mühəribəsinin tarixi" adlı kitabı, eləcə də *Siseronun "Ədalətli mühəribələr"* haqqında təsəvvürləri hesab olunur. Siyasi fikirdə uzun müddət müharibə və sülh məsəlesi mərkəzi yer tutmuşdur.

Dünya siyaseti nəzəriyyəsi və ya beynəlxalq siyaset nəzəriyyəsi siyasi reallığın qlobal kontekstini təhlil edir, dünyanın inkişaf meylini və müasir siyasi strukturunu üzə çıxarmağa çalışır. Dünya siyaseti müxtəlif resurslara sahib olan siyasi aktorların qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu aktorların hakimiyyət resursları üzrə tipologiyası dünya siyasetinin müxtəlif səviyyəsinin fərqləndirilməsinə imkan yaratır: 1. Fərdi (liderin, elitanın davranışının, siyasi əsulların təhlili); 2. Ayrıca dövlətin səviyyəsi (xarici siyasetin formalaşmasının, onun reallaşması mexanizminin, dünya proseslərinə təsir dərəcəsinin təhlili); 3. Qlobal səviyyə (dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyətinin təhlili). Bununla bağlı, dünya siyaseti nəzəriyyəsi dövlətlərarası qar-

şılıqli fəaliyyəti dünya siyasetinin daha əhəmiyyətli komponenti kimi nəzərdən keçirir.

"Dünya siyaseti" və "dövlətlərarası münasibətlər" anlayışları həcmində və onların haqqında biliklər məcmuuna görə fərqlənilirlər. Dünyada siuasiya dəyişikcə, həmin anlayışların məzmunu da dəyişir. Dünya siyasetinin başlıca məzmununu milli mənəfe və milli təhlükəsizlik təşkil edir¹.

XX əsrde dünya siyasetinin təbiəti və spesifik xarakteristikası barədə diskussiyalar əsasən, **realistlər** və **idealislər** (20-30-cu illərdə), **tradtisionalistlər** (ənənəyə əsaslananlar) və **modernistlər** – müasirləşdirmə tərəfdarları (50-60-ci illərdə), **dövlətçilik tərəfdarları** və **qlobalistlər** (70-80-ci illərdə) arasında baş vermişdir.

Realistlər (C.Kennan, C.Boll, U.Rostou, H.Morgentau, R.Nibar, Tompson, Z.Bjezinski və b.) belə bir nöqtəyinə zərdən çıxış edirlər ki, hər bir dövlətin əsas və təbii cəhdinə onun xüsusi maraqlarının əldə olunmasına istiqamətlənən gücün təzahürü xidmət edir. Belə mövqedən dünya siyaseti müstaqil dövlətlərin milli maraqlarına yönələn mübarizə meydani kimi təsəvvür olunur. Buna görə də ələ məqsədlərin əldə edilməsi uğrunda mübarizə aparılır ki, o, həmin dövlətlərin diqqət sferasındadır. Buraya hər seydən əvvəl, təhlükəsizliyin təmin edilməsi addır. Realistlər dünya siyasetində XIX əsrin prussiya generalı, hərb nəzəriyyəcisi K.fon Klauzevitsin belə bir fikrindən çıxış edirlər ki, "sülh istəyirsənsə, mühəribəyə hazır ol". Düzdür, siyasi realizmin atası Amerika alimi Hans Morgentau (1904-1980) hesab olunur. O, "Milətlər arasında siyasi münasibətlər: təsir və dünya uğrunda mübarizə" adlı əsərində (1948) belə bir ideyani əsaslandırmağa cəhd etmişdir ki, dövlətin beynəlxalq aləmdə davranışının əsası hakimiyyətdir, ham də hakimiyyəti insanın dəyişməz təbiəti ilə əlaqələndirirdi. Morgentau yazırkı ki, "Beynəlxalq siyaset hər cür siyasetə bənzəyir, hakimiyyət

¹ Bu anlayışlar barədə əhatəli təsəvvür üçün ətraflı bax: Məcid Əfəndiyev. Siyasi elm. B., 2010, s. 756-773

uğrunda mübarizədir, beynəlxalq siyasetin bilavasitə məqsədi hakimiyətdir"¹.

Realist paradigmə və ya siyasi realizm məktəbi insanın egoist təbiətindən çıxış edir və dövlətin beynəlxalq aləmdə fəaliyyətini bu baxımdan müəyyənləşdirir. Dövlət beynəlxalq siyasetin əsas subyekti kimi obyektiv xarakter daşıyan öz milli mənafeyini güdür, çünki bu mənafət təbii-coğrafi şəraitlə, insanın dəyişməz təbiəti ilə şortlənir. Bununla bağlı, realizmin tərəfdarları dünya siyasetinə anarxiya, hamının hamiya qarşı potensial müharibəsi kimi diqqət yetirirlər. Bu "mühərabədə" dövlət öz imkanlarını real qiymatlardırırmak-dən çıxış etməlidir. Onun müəyyənləşdirilməsi üçün "güt", "qudrat" anlayışından istifadə olunur. Bu zəminə müvafiq olaraq, sülhə nail olmaq üçün daha təsirli vasitə, hərbi qudrati daim artırmaqla qüvvələr tarazlığını qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Realistlərin başlıca mövqeyi belədir.

XX əsrin 70-ci illərinin sonunda **neorealist paradigmə və ya struktur realizm** məktəbi təşəkkül tapdı (**K.Uolts, P.Hiplin, B.Buzan**). Neorealizmin tərəfdarları dövləti hələlik beynəlxalq siyasetin başlıca subyekti kimi nəzərdən keçirirlər, lakin bildirirlər ki, onun xarici siyaseti milli mənafeyi reallaşdırmaq üçün ittifaqa, koalisiyaya, bloka daxil olmaqdan (başqa sözə, daha ümumi sistemin, strukturun bir hissəsi olmaqdan) asılıdır. "**Struktur realizm**" məktəbinin adı da buradan götürülmüşdür. K.Uoltsun fikrinə, beynəlxalq münasibətlər sistemi nə qədər ki, milli dövlətə əhəmiyyətli təsir göstərir, bələ halda dövlət öz hərbi qudratını və imkanlarını artırmaq məqsədilə dönyanın siyasi strukturunu dəyişməyə cəhd edir.

İdealistlər (**D.Perkins, V.Din, U.Lippman, T.Kuk və b.**) əksinə, dünya siyasetini hüquqi və etik kateqoriyaların köməyiylə nəzərdən keçirir və dünya münasibətlərinin **normativ** modellərinin yaradılmasından çıxış edirlər. Onların inamı-

nın əsasını dövlətlərarası münasibətlərin ən əhəmiyyətli tənzimləyicisi kimi gücdən və hərbi vasitələrdən imtina edilməsi təşkil edir. Bu məqsədə onlar beynəlxalq hüquq sistemini və təsisatlarına tam üsünlük verilməsini daha vacib sayırlar. İdealistlər güc tarazlığı əvəzinə, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinin digər mexanizminə üstünlük verirlər – məhz kollektiv təhlükəsizlik mexanizmini başlıca tənzimləyiçi vasitə hesab edirlər.

1918-ci ildə Amerika prezidenti **V.Vilson** müharibədən sonrakı dövrə dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinə aid 14 maddə müəyyənləşdirilmiş və beləliklə, idealistlərin görüşlərini konseptuallaşdırılmışdır. O, dünya siyasi münasibətlərinin tənzimlənməsi mexanizminə bünüyət aid edir: açıq şəkildə sülh danışıqlarının aparılması; sülh və müharibə dövründə azad ticarətə təminat verilməsi; milli silahlanmanın kifayət qədər minimuma endirilməsəit (milli təhlükəsizliyə uyğun səviyyədə); bütün mübahisələrin azad və dövlətin suverenliyi prinsipi əsasında beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə qarətsız həlli. Məhz 1914-1918-ci illərdəki müharibədən sonra ilk dəfə praktiki olaraq dünyada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması ideyası səsləndi. Lakin 1918-ci ildə yaradılan Millətlər Cəmiyyəti SSRİ-nin Finlandiyası, İtalyanın Efiopiya (Mərakeşə) qarşı təzavüzüünün və digər hərbi münaqişələrin qarşısını ala bilmədi.

Modernistlər (**M.Kaplan, R.Mort, R.Snayder, Q.Alisson**) milli dövlətləri digər subyektlər tərəfindən təsirə məruz qalan müstəqili hakimiyyət sistəmləri hesab edir, onların dünyada fəaliyyətinin modelldəşdirilməsinə başlıca diqqət yetirdilər. Onların tədqiqatlarında əsasən, qəbul olunan qərarların qaydaları və mexanizmləri, bürokratik kompromislərin texnologiyası, dövlətin xarici siyasetinin işlənilib hazırlanmasının digər komponentləri vurgulanır.

1980-ci illərdə neorealizm variantı kimi **postmodernist** paradigmə-məktəb (**C.Derian, K.T.Sylander, V.Vendt, C.Qolşteyn**) təşəkkül tapdı. Postmodernistlər dünya siyasetini rasional mənalandırmağa cəhd etmirlər, yalnız dünyani

¹ Morgenthau H. Politics among Nations: The struggle for Power and Peace N.Y. 1978. P. 29

dəyişməyə çağırırlar. Onlar dövləti fəal fəaliyyət göstərən subyekt kimi səciyyələndirirlər.

Traditsionalistlər – ənənəvə əsaslananlar (R.Meyer və b.) xarici siyasetdə fəaliyyət göstərən elə amillərin təsirini nəzərə almağın zəruriliyini vurgulayırlar ki, onlar konkret ölkə üçün səciyyəvi olan adət və ənənələri translyasiya edirlər (ötürürlər), siyasetçinin şəxsi davranışının xüsusiyyətlərini ifadə edirlər, kütləvi və qrup halında dəyərləri təcəssüm etdirirlər və s.

Dövlətçilik tərəfdarları (K.Doyç, K.Uolts və b.) hesab edirlər ki, bütün baş verən dəyişikliklərə baxmayaraq, dövlət dünya siyasetinin mərkəzi subyekti olaraq qalır, məhz dövlətlərarası münasibətin forması dəyişmişdir. Buna görə, dünya siyaseti sferasının təbiəti də dəyişməz qalmışdır: onu hər şeydən əvvəl, realizm prinsipini rəhbər tutan dövlətin xarici siyaset fəaliyyəti təmin edir.

Dövlətçilik tərəfdarlarının əksinə olaraq, **globalistlər** (E.Haos, D.Puçala, L.Lindberq və b.) idealistlərin xəttini özünməxsus səviyyədə davam etdirməklə, dünyada milli dövlətlərin rolunun azaldığını iddia edirlər. Onların fikrincə, nəqliyyat, rabitə, informasiya sferasında baş verən müasir dəyişiklik milli dövlətləri öz təhlükəsizliyinin qeyri-səmərəli silahına çevirmişdir.

Politologiya ilə dünya siyaseti nəzəriyyəsinin qarşılıqlı əlaqəsi indiki reallığımızın qanuna uyğunluğudur. Politologianın başlıca anlayışları olan "siyasi hakimiyət", "siyasi proses", "siyasi rejim", "vətəndaş cəmiyyəti" və digərləri xarici siyasetə, başqa sözə, beynəlxalq münasibətlərə tətbiq edilmə mənasında spesifik əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq münasibətlər spesifik predmetə malikdir. Onun predmetinin başlıca tərəfini beynəlxalq siyaset və bu siyasetin sosial təbiəti əks etdirir. Əlbəttə, son noticədə daxili və xarici siyaset bir məsələni – mövcud ölkədə ictimai münasibətlər sisteminin təmin olunması və möhkəmləndirilməsini reallaşdırır.

2. Dünya siyasəti: mahiyyəti, xüsusiyyətləri

Politologianın istiqamətlərindən biri dünya siyaseti probleminin öyrənilməsidir. Politoloji biliklərin bu istiqaməti beynəlxalq münasibətlərin politologiyası kimi müyyənləşdirilir. Onun predmetini dünya siyasəti, bu siyasətin fəaliyyəti və inkişafının qanuna uyğunluqları təşkil edir. Beləliklə, politologiya yalnız daxili siyasi prosesləri və hadisələri deyil, həmçinin, dünya birliyi çərçivəsində dövlətlər və xalqlar arasında təşəkkül tapan siyasi münasibətləri öyrənir. Buna görə, qlobal və regional miqyaslı siyasi proseslərin spesifikasiyinin üzə çıxarılması son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların bu və ya digər ölkələrin daxili siyasi proseslərinə təsirinin aydınlaşdırılması da zəruridir. Belə səciyyəli tədqiqatlarda beynəlxalq qarşılıqlı siyasi fəaliyyət problemləri, dünya siyasetində nəzərə çarpan böhranlı hadisələr, müxtəlif səviyyələrdə (qlobal, regional və lokal) beynəlxalq münaqışlərin xarakteri və tipi, onların həlli metodları, qəbul olunan xarici siyaset qərarlarının qaydaları və prinsipləri əhəmiyyəti yer tutur.

Beynəlxalq münasibətlərin politologiyası dünya siyasetinin müxtəlif subyektlərini, beynəlxalq birliliklərin konkret tiplərini, onların dünya siyasetində yerini, dünya siyasetinin formallaşması və həyata keçirilməsinə təsir mexanizmini tədqiq edir. Bununla bağlı, dövlətlərarası qruplaşmanın, hərb-i-siyyasi blokların, transmilli birliliklərin və s. mürəkkəb beynəlxalq münasibətlər sistemində roluna xüsusi diqqət yetirilir.

Dünya siyaseti sferasının tədqiqində başlıca istiqamət beynəlxalq, regional və milli təhlükəsizlik probleminin öyrənilməsindən ibarətdir. Bununla bağlı siyasi strategiyanın təhlili, beynəlxalq aləmdə güc merkezinin, qüvvələr tarazlığının və beynəlxalq siyasi münasibətlər sisteminin sabitliyinə təsir göstərən digər mühüm hadisə və amillərin öyrənilməsi prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

Dünya siyaseti məsələsinə aid olanlardan çox əhəmiyyətli beynəlxalq siyasi münasibətlərin mahiyyətinin və

xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsidir. Bununla əlaqədar qeyd etmək vacibdir ki, beynəlxalq münasibətlər sistemi iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, humanitar-mədəni həyat sferalarında dövlətlər və xalqlar arasındaki münasibətlərin bütün cəhətlərini özündə eks etdirir. Onun tərkib hissəsi dövlətlərin hərbi sahədə, təhlükəsizlik sferasında, ətraf mühitin müdafiəsində və s. qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir. Dünya birliliyi üzvlerinin bu istiqamətdə qarşılıqlı fealiyyətinin möqsəd və nəticələri məhz dünya siyaseti subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətin əlaqələndirilməsinin gücləndirilməsindən ibarət olmalıdır, eləcə də regional və qlobal xarakterli aktual problemlərin həllinə ciddi səy göstərilməlidir.

Beynəlxalq siyasi münasibət dövlətlər və xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqənin əsası kimi səciyyələnir. Buna görə, dövlətlər tərəfindən müdafiə olunan qarşılıqlı münasibətlərin siyasi səviyyəsi dövlətlər və xalqlar arasında iqtisadi, mədəni və digər əməkdaşlığın xarakterini xeyli müeyyənləşdirir. Siyasi münasibətlər hər şəydən əvvəl, xalqlar arasında dövlətlərərəsi səviyyədə münasibətlərdir. Əlbəttə, beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi, həm də qeyri-dövlət təsisatları, təşkilatları və birlilikləri çıxış edirlər.

Beynəlxalq siyasi münasibətlərin formallaşmasının şərtləndirən səbəblər çoxcəhətlidir. Buraya iqtisadi qaydalara tələbat, coğrafi və etnik yaxınlıq, tarixi təleyin ümumiliyi, müdafiə və təhlükəsizliyin temin olunmasına bирgə maraq, ekoloji problemlərin həlli və digər səbəblər aiddir. Dövlətlər və xalqlar arasında siyasi münasibətlərin formallaşmasının şəraitü və zəminin dəyişə bilər. Lakin onun ikitərəflı və çoxtərəflı əsasda inkişafına tələbat dəyişməz qalır.

Beynəlxalq siyasi münasibətlər prosesinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, siyasetin bu sahəsində **vahid legitim məcburetmə mərkəzi** mövcud deyildir. Beynəlxalq siyaset sferası nisbi müstəqillik kəsb edən siyasi münasibətlər sahəsi olmaq etibarilə, müxtəlif normalarla tənzimlənir. Onun xüsusi tənzimleyicisi dövlətlər arasında təşəkkül tapan **qüvvələr tarazlığıdır**. Qüvvələr tarazlığı ilə bağlı, dövlətlər öz

fəaliyyətini milli mənafelərin beynəlxalq aləmdə reallaşdırılmasına istiqamətləndirirlər.

Qüvvələr tarazlığı konsepsiyası dövlətlərarası münasibətlər sistemində spesifik tarazlıq formasıdır. "Qüvvələr tarazlığı" anlayışı diplomatiya tarixinə intibah dövründə (intibah – XV-XVI əsrlərdə Avropada elm və incəsənətin çıxışçılığı dövr) daxil olmuşdur. Həmin anlayış XVI-XVII əsrlərdə qabaqcıl Avropa dövlətləri arasında tarixən təşəkkül tapan qüvvələr nisbatını məhdud şəkildə saxlamaq məqsədi, onların diplomatiya praktikasına nüfuz etmişdir.

XIX əsrda qüvvələr nisbatı Avropada dövlətlərarası münasibətlər sisteminin vəziyyətini müəyyən edən başlıca konsepsiya çevrildi. Qüvvələr tarazlığı siyasi realizm məktəbi nümayəndələri tərəfindən iki formada – siyaset və nəzəri konsepsiya kimi işlənilərə hazırlanmışdır. Lakin qüvvələr tarazlığı termininə aid nöqtəyi-nəzərlərin çoxluğu onun konseptuallaşdırılmasını çatınlaşdırır. Amerika nəzeriyəcisi E.Haak həmin terminə münasibətlə bağlı, bir-birinə zidd olan minimum səkkiz şərhin mövcudluğunu qeyd edir. Məsələn, Stenli Hoffman və digərləri bildirirlər ki, qüvvələr tarazlığı artıq ümidsiz sistem kimi köhnəlməşdir, çünki müasir beynəlxalq qayda onun üçün zəruri şərait təmin etmir.

Lakin xüsusi siyasi strukturların və mexanizmlərin beynəlxalq sferanı tənzimləməsində üstünlüklerinə baxmayaraq, burada həm hüquqi və eləcə də əxlaqi tənzimləyicilər üçün müəyyən imkanlar saxlanılır. XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında Helsinki (Finlandiya) qəbul olunan ATƏT-in yekun sənədində müasir beynəlxalq münasibətlərin principləri müəyyənələşdirilmişdir. Həmin principlərə daxildir: dövlətlərin suverenliyinin tanınması; mövcud sərhədlərin toxunulmazlığı; beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq etməkdən və güclə hədələməkdən imtina etmək; dövlətlərin ərazi bütövlüyünün tanınması; mübahisələrin sülh yolu ilə tənzimlənməsi; insan hüquqlarına və başlıca azadlıqlara hörmət etmək; dövlətlər arasında əməkdaşlığın zəruriliyi və eləcə də onların öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi beynəlxalq hüquq əsa-

sında vicdanla yerinə yetirmək.

Lakin 90-ci illərdən etibarən, dünyada qüvvələr tarazlığı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir (SSRİ-nin süqutu ilə bağlı). İndi dünya siyasetində **yeni qaydaların** tətbiq olunması, **yeni təfəkkür** torzinin qərarlaşması ictimai inkişafın, tarixi tərəqqinin qəti hökmüdür. Dünya siyasetində müasir sağlam qaydaların, düşünülmüş əməli fəaliyyətin təntənəsi beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin yeni, mütəraqqi zəmin üzərində təşkilini şərtləndirir, böhransız, münaqişəsiz dünyyanın formallaşmasına təkan verir. Heç də təsadüfi deyil ki, qərb və Amerika əldəbiiyyatında **yeni cəmiyyət və yeni dünya nəzəriyyəsi** geniş eksini təpib. Beynəlxalq siyasi münasibətlər ölkələr və xalqlar arasında onların dünya əlaqələri sistemində vəziyyətini əks etdirən münasibətlərdir. Həmin münasibətlər dünya siyasəti subyektlərinin mürəkkəb qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində təşəkkül tapır, uzun tarixi inkişafın nəticəsidir, ayrıca dövlətlərin (və ya dövlətlər qrupunun) gücündən və təsirindən, onların beynəlxalq situasiyani dəyişdirmək qabiliyyətindən asildir. Dünya siyasəti subyektləri arasında münasibətlərdə beynəlxalq münasibətlərin bu və ya digər agentlərinin rolu və əhəmiyyətini, onların siyasi hadisələrin başqa iştirakçılarının vəziyyətinə təsir xarakterini və dərəcəsini aydınlaşdırmaq vacibdir. Müasir şəraitdə dünya inkişafının gedişinə dövlətin təsirinin real çəkisi və dərəcəsi ilk onca, iqtisadi potensialdan, elmi-texniki səviyyədən və müdafiə qüdrətindən, öz təhlükəsizliyini və sabitliyi təmin etmək qabiliyyətindən asildir. Eləcə də təsir amili kimi, ölkənin mədəni-mənəvi potensialı, informasiya imkanları, sosial sferada (həyat tərzi, maddi güzəran) və humanitar sahədə (şəxsiyyətin hüquq və azadlığı problemiinin həlli və s.) nəqliyyətlərin mövcudluğu da az əhəmiyyətin kəsb etmər. Hər bir ölkə üçün əhalinin sayı, ərazisinin həcmi, təbii sərvətlərin mövcudluğu, coğrafi vəziyyət, tarixi əlaqələrin xarakteri və ənənə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nəhayət, bu və ya digər dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində yerini müəyyənləşdirmək üçün

ictimai-dövlət quruluşu, siyasi rejim, hakimiyyətlə xalqın siyasi birliliyi dərəcəsi, idarə edən elitanın səmərəli daxili və xarici siyaset xəttini həyata keçirmək qabiliyyəti, onun milli-dövlət mənafeyini dərk etmək səviyyəsi, etibarlı siyasi müttəfiqlərə malik olması, beynəlxalq aləmdə daim müttəfiqlik imkanına yiyələnməsi və s. böyük rol oynayır.

Məşhur Amerika politoloqu C.Naym hesab edir ki, böyük dövlətin statusunu müəyyən edən doqquz başlıca əlamət mövcuddur:

- ölkənin miqyası (ərazi və əhali);
- təbii resursların həcmi;
- hərbi qüdrət;
- iqtisadi qüdrət;
- elmi-texniki imkanlar;
- milli birlilik;
- cəmiyyətin daxili sabitliyi;
- beynəlxalq nüfuz;
- müttəfiqlər tərəfindən müdafiə olunmaq.

Qeyd olunan bütün əlamətlər üzrə yüksək ("güclü") göstəricilərin mövcudluğu, C.Naymın fikrincə, ölkəni böyük dövlət hesab etməyə əsas verir.

Beynəlxalq siyasi münasibətlərin mahiyyətini başa düşmək üçün **dünya siyasetinin subyektlərinin** müyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Politoloji ədəbiyyatda ilk önce, beynəlxalq münasibətlərdə əhəmiyyətli rol oynayan dörd başlıca subyekt fərqləndirilir: milli dövlət, dövlətlərə rası birliliklər, beynəlxalq hökumət təşkilatları və qeyri-dövlət (qeyri-hökumət) təşkilatları və hərəkatları.

Milli (suveren) dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sistəmində xarici siyaset fəaliyyətinin başlıca subyektləri kimi çıxış edirlər. Onlar beynəlxalq aləmdə öz aralarında müxtəlif münasibətlərin daşıyıcısı kimi səciyyələnirlər, dünya birliliyi çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı fəaliyyətin formalarını müəyyən edirlər (regional səviyyədə və eləcə də ikitərəflı zəmində). Cox vaxt beynəlxalq siyasetin bu və ya digər aspektləri, hətta ayrı-ayrı ölkələrin konkret siyasi rəh-

bərləri ilə genişləndirilir: napoleon müharibələri, **Monro** doktrinası, müharibədən sonrakı Avropa üçün **Marşall** planı və s. bu qəbildəndir. **Dövlətlərarası birliliklər** dövlətlərin koalisiyasını (müttəfiqliyini), hərbi-siyasi blokları (məsələn, **NATO**), birləşdirici təşkilatları (Avropa Birliyi), siyasi assosiasiyaları (ərəb ölkələri liqası, qoşulmamaq hərəkatı) səciyyələndirir. Bu birliliklər dövlətlərarası zəmində müasir siyasetdə çox böyük rol oynayırlar.

Beynəlxalq hökumət təşkilatları xüsusi birlik tipi olmaqla, buraya dünya ölkələrinin eksəriyyətinin nümayəndələri daxildir, çox vaxt onların siyasi oriyentasiyası və məraqları üst-üstə düşmür. Belə təşkilatlar ümumi əhəmiyyət daşıyan problemləri müzakirə etmək və dünya birliyinin (BMT, YUNESKO) fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün yaradılır. Müharibədən (İkinci Dünya müharibəsi) sonrakı onilliklərdə beynəlxalq hökumət təşkilatlarının əhəmiyyəti xeyli artı, munaqışlı situasiyaların həllində onların təşəbbüsü gücləndi.

Beynəlxalq siyasi hökumət təşkilatları öz dövlətləri adından beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi çıxış edirlər. Bu tipli təşkilatlardan ən universalı və əhəmiyyətli **BMT**-dir.

Beynəlxalq qeyri-dövlət (qeyri-hökumət) təşkilatları və hərəkatları da siyasetin fəal subyektləridir. Onların sırasına siyasi partiyaların beynəlxalq birlilikləri (məsələn, xristian, kommunist, sosialist – sosialist internasionalı), peşə ittifaqları (ümumdünya həmkarlar federasiyası, Beynəlxalq azad həmkarlar konfederasiyası və s.), gənclər, tələbələr hərəkatı, pasifist hərəkatı, "yaşıllar" (Qrinpis) hərəkatı və s. daxildir. Beynəlxalq münasibətlər sistemində qeyri-hökumət təşkilatları əhəmiyyətli yer tutur. Belə təşkilatlardan tərksilah məsəlesi üzrə Cenevərdə və Nyu-Yorkda fəaliyyət göstərən komitəni, Cenevərdəki insan hüquqları komitəsini və s. göstərmək olar. Son zamanlar beynəlxalq qeyri-formal hərəkatlar və təşkilatlar, ilk növbədə "xalq diplomatiyası", "yaşıllar" və digərləri xüsusi rol oynayırlar. Müasir ədəbiyyatda

qeyri-dövlət təşkilatlarına çoxmilli korporasiyaları, kilsə-dini birlilikləri və başqalarını aid edirlər. Onlar siyasi xarakterli təşkilatlar olmasalar da, bununla belə beynəlxalq siyasi proseslərə mühüm təsir göstərirler.

Dünya siyasetinin elə subyektlərinə də diqqət yetirmək lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlərin normal inkişafında təhlükə yaradır, bu prosesdə destruktiv rol oynayır. Belə subyektlərə dünyada hökmərliq iddiasında olan və öz xərici siyasetini işgalçılıq və qısaçılıq prinsipi əsasında həyata keçirməyə cəhd edən dövlətləri aid edirlər. Hazırkı dünyada super dövlət kimi tanınan ABŞ-ı buna əyani misal göstərmək olar. Maraqlıdır ki, "ABŞ-ın milli təhlükəsizlik strategiyasında" (1996-ci il) göstərilir ki, hər cür beynəlxalq problemə Birləşmiş Ştatların daxili problemi kimi baxmaq lazımdır. Həmin strategiyada bildirilir ki, "Amerikanın dünyada liderliyi və dünya işlərinə cəlb olunması indi həmişəkindən daha vacibdir".

Dünya siyasetinin destruktiv subyektlərinə həmçinin, beynəlxalq terrorçu qrupları və təşkilatları, transmilli nar-kobiznes birliliklərini, beynəlxalq mafioz strukturları, mason təşkilatlarını, bəzi beynəlxalq dini birlilikləri və digərlərini aid etmək olar.

Dünya siyaseti subyektləri arasında münasibətlər müxtəlif zəmində yaradılır və inkişaf etdirilir. Buraya əməkdaşlıq və mübarizə, bir-birini qarşılıqlı müdafiə etmək və rəqabət aiddir. Beynəlxalq munaqışlərin dinc yolla həllində qarşılıqlı (ikitərəfli) mənafələri nəzərə alan ağıllı kompromis xüsusi rol oynayır.

3. Müasir dünya siyasetinin inkişaf meylləri və spesifikasiyyi

Beynəlxalq münasibətlər sferasında müasir siyasi həyatın mürəkkəb hadisələrini başa düşmək üçün **dünya siyasetinin inkişaf meyllərinə və spesifikasiyyinə** xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu başlıca meyllər nəinki beynəlxalq, eləcə də milli siyasi problemlərin təhlili üçün zəruridir. Bununla bağlı ən

əvvəl, dünya siyasetinin tərkib hissəsi olan müasir beynəlxalq münasibətlərin tipologiyasını və spesifikasiyini açıqlamaq vacibdir. Beynəlxalq münasibətlərin tipologiyası o dərəcədə praktiki əhəmiyyətə malikdir ki, məhz həm dünya birliliyinin və eləcə də konkret ölkənin inkişafına təsir göstərən qlobal amilləri üzə çıxarmağa imkan yaradır. Beynəlxalq münasibətlərin xronoloji prinsipə esaslanan təsnifatı mövcuddur. C.Modalski və P.Morqan tarixi həmin prosesdə bu və ya digər "dünya dövlətinin" hökmranlıq etməsi və onun formalasdırığı "qlobal sistemin" xarakteri nöqtəyi-nəzərdən aşasdırıv və bütün beynəlxalq münasibətlər tarixini müəyyən dövrlərə ayırır. Bu nöqtəyi-nəzərə görə, XV əsrən başlayaraq bu günde qədər beynəlxalq münasibətlər tarixi beş dövrlə ayrıılır və bu müddət ərzində növbə ilə dörd "böyük dövlət": Portuqaliya, Niderland, Böyük Britaniya və ABŞ hökmranlıq etmişdir. Müəllifin fikrincə, beşinci dövr 1914-cü ildən başlanır və "Amerika əsri kimi" adlandırılır. Haqqında danışdığımız konsepsiyanın müasir tərəfdarlarından biri sayılan R.Koks (Amerika politoloqu) dünyada hökmranlığın mənasını belə müəyyənləşdirir:

Dünya səviyyəsində hökmranlıq, sadəcə olaraq dövlətlər arasında qayda deyildir. O, hakim istehsal üsulu ilə şərtlənən dünya iqtisadiyyatı daxilində qararlaşan qaydadır və bütün ölkələrə nüfuz edir, digər istehsal üsullarını özündən asılı vəziyyətə qoyur. Bu, eləcə də müxtalif ölkələrin sosial siniflərinə əlaqələndirən beynəlxalq sosial münasibətlərdir.

Digər müəlliflər beynəlxalq münasibətlərin tipologiyasını əsaslandırmak üçün **qüvvələrin yerləşdirilməsindən** və onun iştirakçıları arasında təşəkkül tapan **münasibətlərin xarakterindən** istifadə edirlər. Amerika alimi M.Kaplan beynəlxalq sistemlərin müvafiq olaraq, altı tipini fərqləndirir: "qüvvələr tarazlığı" sistemi; azad birqütbüli (ikiqütbüli) sistem; sərt birqütbüli sistem; universal sistem; iyerarxiyalı sistem; "veto" sistemi.

2-ci və 3-cü minilliyyin hüdudu beynəlxalq siyasi proseslərin, beynəlxalq münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli də-

yişikliklərlə əlamətdardır. "Soyuq müharibənin" qurtarması, "demokratiyanın üçüncü dalğası" çərçivəsində inkişaf edən ölkələrin sayının artması, BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların nüfuzunun yüksəlməsi beynəlxalq mühiti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi, onu dövlətlərarası əməkdaşlıq üçün daha əlverişli vəziyyətə çevirdi, humanizm normaları və prinsiplərinin təsirini genişləndirdi.

Lakin baş verən siyasi döyişiklik şərq və qərb ölkələri, Yaxın Şərqi dövlətləri arasındaki ziddiyyətlərin yalnız bir hissəsinə aradan qaldırdı. Nüvə silahına malik olan ölkələrin sayının artması bəzi regionları bütün dünya üçün potensial təhlükə mənbəyinə çevirdi.

Müasir dünya siyaseti qlobal və daxili siyasi başlangıçda kəskinləşən mübarizə meydani kimi səciyyələnir. Bir tərəfdən, beynəlxalq aləmdə milli dövlətlərin rolü ardıcıl surətdə azalır və beləliklə, onların problemləri həll etmək üçün nəinki sadəcə olaraq beynəlxalq birlikdən asılılığı artır, ən başlıcası iqtisadi və hərbi münasibətlərdə daha qüdrətli inkişaf səviyyəsinə malik olan dövlətlər qrupundan və onların hərbi-siyasi müttəfiqlərindən asılı vəziyyətə düşməsi güclənir. Digər tərəfdən, ayrıca dövlətlərin resurs bazalarının genişlənməsi, onların beynəlxalq aləmdə bərabərhüquqlu mövqeyinin gözənlənməsinə imkan verən beynəlxalq hüquq normalarının fəaliyyəti, ölkələrin xarici siyasetinə sivil amillərin təsiri və digər səbəblər əksinə, milli hökumətlərin dünya siyaseti sferasında mövqelərinin möhkəmlənməsini şərtləndirir. Beynəlxalq sferada müxtalif siyasi və mədən mərkəzlərin təsir rolunun möhkəmlənməsi meyli son nəticədə çoxqütbüli dönyanın inkişaf məntiqinə gətirib çıxarıır. Buna nəinki, həmin meylin təsiri altında ayrıca dövlətlər (dövlətlər koalisiyası) beynəlxalq aləmdə maraq və məqsədlərini əsas götürməklə, digər ölkələrə öz iradəsini zorla qəbul etdirməyə çalışırlar. Belə avtoritar siyaset təhlükəsi dünya siyasetində **imperiyalıq, neototalitar** meyli doğurur.

Nəticə etibarilə, yeni dünya qaydalarının təşkili prinsipi kimi çoxqütbüllük ciddi sinəga məruz qalır, bəzi hallarda

beynəlxalq münasibətlərin ayrıca iştirakçılarının hökmünə əsaslanan yeni **çoxqütbü** dünyaya transformasiya olunur. Müasir dünya siyasetinin inkişafında başlıca meyllərdən biri **beynəlxalq münasibətlərin əsil ümumdünya münasibətlərinə** çevrilməsidir. Bu mənada dünyamız ən yeni dövr kimi səciyyələnir. Başqa sözlə, o, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, yalnız bir neçə "böyük dövlətlərdən" və Avropanın ölkələrinin üstünlük dairəsindən ibarətdir. İndi dünyada çoxsaylı xalqların yaşadığı 200-dən artıq dövlət mövcuddur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, XX əsrin başlangıcında dünyada 52, ortalarında isə 82 müstəqil dövlət mövcud idi. İndi onların hamısı beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasetinin subyektləridir, bu və ya başqa formada dünyadakı siyasi proseslərə təsir göstərirler.

Dünya ölkələri və xalqlarının böyük hissəsinin dünya siyasetinə qoşulması **beynəlxalq münasibətlərin** mürəkkəbləşməsini ifadə edir. Bu reallıq dünya siyasi inkişafının digər **meylidir**. Özünəməxsus tarixi və milli təcrübəyə, müxtəlif siyasi quruluş tipinə malik olan, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsi ilə fərqlənən dövlətlərin siyasi həyatda fəal iştirakı, yeni beynəlxalq problemlər və ziddiyətlər doğurur. Bununla bağlı, müasir siyasetdə beynəlxalq təşkilatların rolu artır, onlar çoxsaylı milli dövlətlərin fəaliyyətini əlaqələndirən subyektlər kimi çıxış edirlər. Beynəlxalq siyasi münasibətlərin mərəkkəbəlaşması, eləcə də keçmişdə iki "föv-qəl" dövlətin mövcudluğu ilə bağlı olan iki qütblü dünyadan dağılmmasına səbəb oldu və yeni beynəlxalq siyasi strukturun formallaşmasına gotirib çıxartdı.

Müasir siyasi münasibətləri səciyyələndirən mühüm **meyllərdən** biri isə **xalqların milli özünü dərkətmə şürunun** əyanması və inkişafi ilə eyni vaxtda **dünyada integrasiya prosesinin** inkişafıdır. Bu meyl beynəlxalq miqyasda olduqca ziddiyətli təzahür edir. Bir tərəfdən ölkələrin və xalqların iqtisadi cəhətdən yaxınlaşması əsasında dünyada beynəlxalq əlləşmə (o cümlədən, siyasi sferada) cəhdli güclənir, digər tərəfdən isə müxtəlif xalqların milli və millətçilik səyləri da-

ha qabarıq surətdə nəzərə çarpar, bu isə dünya qaydalarında "milli renessans" hadisəsi kimi müzeyyənləşdirilir. Belə ziddiyətli mənzərəni xüsusilə Avropa ölkələrində müşahidə etmək olar: eyni vaxtda həm integrasiya (Qərbi Avropada) və eləcə də dezintegrasiya (Şərqi Avropada) prosesləri baş verir.

Nəhayət, müasir dünyanın inkişafının mühüm **meyli** **dünya siyasetinin və beynəlxalq münasibətlərin mərkəzinə** **global problemlərin nüfuz etməsidir**. Bu problemlərin fərqləndirici cəhəti, sistemlilik və ümumi xarakter kəsb etməsindən asılıdır. Burada müasir dünyanın birliyi, başər cəmiyyətinin bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı ifadə olunur.

Global problemlər özündə dörd başlıca qrupu birləşdirir: sosial-siyasi, sosial-iqtisadi, ekoloji və humanitar.

Sosial-siyasi problemləri son dərəcə aktual məsələlərin xeyli dairesi təşkil edir. Bu problemlərin bütün dünya birliyinin birgə səyləri ilə həlli çox zəruriyidir. Onlara aiddir: nüvə mühərabəsinin aradan qaldırılması, sürətlə silahlannanı dayandırmaq və tərəsiləh, dövlətlərərası mübahisələri sülh yolu ilə həll etmək, eləcə də regional və beynəlxalq silahlı münaqişələrin həlli, xalqlar arasında etimada, beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsinə əsaslanan qeyri-zorakılıq dünyasının formalşdırılması.

Sosial-iqtisadi xarakterli problemlər iqtisadi istismarın və zaif inkişafın, yoxşullğun və geriliyin aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Bu məqsədlə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə enerji, xammal və ərzaq böhranının, kəskin demoqrafiq situasiyanın həlli yollarını axtarmaq vacibdir. **Ekoloji** problem insanların təbii yaşamaq vasitələrinin qorunub saxlanması məsələsini nəzərdə tutur. Bunun üçün beynəlxalq səylər və əlaqələr tələb olunur.

Humanitar problem isə bütün insanların təmin olunmasını, şəxsiyyətin mənəvi inkişafını, mədəni geriliyin aradan qaldırılmasını ifadə edir. Müasir dövrün global problemlərinin həlli dünya siyasetinin ən vacib məsələsidir.

Müasir beynəlxalq münasibətlər nüvə silahı ilə bağlı qarşılardan sülh naminə müttəfiqliyə əsaslanan yeni dünya qaydalarına keçilməsi ilə səciyyələnir. Lakin praktika göstərir ki, belə dönüşün həyata keçirilməsi heç də asan deyildir. Sabitliyi və ümumi təhlükəsizliyi təmin edə bilən mexanizm hələ indi formallaşmaqdadır. Yaxın keçmişdəki "düşmənə" münasibatda inamsızlıq hələ qalmaqdadır. Sürətli silahlanmaya sərf edilən xərclər xeyli artır. Son zamanlar dünyada hərbi xərclər bir il ərzində 1000 milyard dollar təşkil etmişdir. Dünya alımlarının yarısından çoxu yeni kütləvi qırğınlıq silahı yaratmağa çalışırlar. Eyni zamanda, dünyada 800 milyon insan mütləq yoxsulluq şəraitində yaşayır, 500 milyon nəfər isə hər il açlıqlan ölüm.

Beynəlxalq münasibətlərin müasir mərhəlesi dünya birliyi iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı asılılığının artması ilə səciyyələnir. Bu onunla şortlənir ki, bəşəriyyətin mövcudluğu və inkişafı yalnız bütün dövlətlərin birgə səyləri ilə təmin edilə bilər. Bəşəriyyət qarşısında duran qlobal problemləri məhz bütün dünya birliğinin imkanları və resursları ilə həll etmək mümkündür.

Yeni dünya qaydası konkret dövlətlərin imkanlarından və ərazisinin həcmindən asılı olmayaraq demokratikləşmə, silahsızlaşdırma, humanist müttəfiqlik münasibətləri prinsipi əsasında formallaşır. Hazırda alımlar beynəlxalq münasibətlərin müasir səviyyəsinin və inkişafının xüsusiyyətlərini açıqlamağa çalışırlar, ona görə ki, onların dəyişilməsinin yeni meyllerini üzə çıxara bilsinlər.

Amerika alımları **M.Zinquer** və **A.Vildavskiy** "iki zona" konsepsiyasını işləyib hazırlamışlar¹. Onlar dünyanın iki hissəyə – sülh, rifah və demokratiya zonasına və eləcə də müharibə, tənəzzül və inkişaf zonasına ayırdığını qeyd edirlər.

Bu müəlliflərin fikrincə, insanların əksoriyyəti yoxsuluğun, anarxiyanın, zülmün üstünlük təşkil etdiyi tənəzzül

zonalarında yaşayırlar. Sülh, rifah və demokratiya zonasına 25 ölkə daxildir: Qərbi Avropa ölkələri, ABŞ, Kanada, Yaponiya, Avstraliya və Yeni Zelandiya. Həmin ölkələrdə dünya əhalisinin 15 %-i yaşayır. Bu zonalarda hərtərəfli demokratiya üstünlük təşkil edir, sıravi vətəndaşların həyat səviyyəsi yüksəkdir (ildə hər nəfərə düşən əmək haqqı 10 min dollardan 30 min dollara qədərdir). Amerika alımlarının konsepsiyası ilə razılaşmaq olar. Belə ki, firavan həyat, demokratiya və sülh bir-birilə six bağlıdır, albəttə bu qaydalardan kənara çıxma halları da mümkündür. Qeyd etmək kifayətdir ki, dünyada zəngin neft ehtiyatına malik olan səkkiz ölkə vardır (bunlar Fars körfəzi ölkələridir). Onları "zəngin" ölkələr adlandırırlar, lakin bu zənginlik əhalinin yüksək əmək məhsüldarlığı ilə bağlı deyildir, demokratiyadan kənardır, ancaq zəngin sərvətlərə malik olmayan elə kiçik ölkələr mövcuddur ki, demokratik ölkə kimi tanınırlar.

Haqqında mülahizələr yürüdüyümüz "iki zona" konsepsiyasının alternativi kimi, Amerika sosioloqu **Fukuyamanın** "tarixin sonu" konsepsiyası da maraq doğurur. O, belə hesab edir ki, XXI əsrə dünya iki hissəyə bölünəcək: inkişaf etmiş "mərkəz" və həmisiyət geridə qalan "periferiya". Təbii ki, "mərkəz" sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Qərb ölkələri, geridə qalmış "periferiya" isə Afrika, Asiya, Latin Amerikası ölkələri, eləcə də keçmiş SSRİ respublikaları və Şərqi ölkələri hesab edilir. Bununla yanaşı, **Fukuyama** liberal sivilizasiyanın üstünlüklerini, onların "tarixi qaydaya salmaq" hüququnu inhisara almaq nöqtəyi-nəzərini" sübut etməyə çalışır. "Periferiyanın" vəzifəsi isə "mərkəzi" enerji daşıyıcıları ilə təchiz etməkdən və zəhərli tullantıların atıldığı yer kimi çıxış etməkdən ibarət olmalıdır. Bunun əvəzində inkişaf etmiş ölkələr geridə qalan dövlətlərə humanitar yardım göstərəcəklər. Beləliklə, **Fukuyamanın** fikrincə, beynəlxalq münasibətlərdə sabitlik əldə ediləcəkdir.

Bu gün yürüdülən siyasi mühakimə və mülahizələrin

¹ bax: The American Enterprise Institute for Public Policy Research, September/October. P. 12-16

gələcək nəticələrini qabaqcadan dərk etmək beynəlxalq münasibətlərin sabahı baxımdan müstəsna rol oynayır. Bu mənada nəinki siyasetçilər, dövlət başçıları (siyasi liderlər) eləcə də alimlər üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Onlar öz fəaliyyətində, fikirlərində heç bir səhvə, qəbahətə yol verməməlidir. Bir sözlə, emosiyalara, təmənnələri hissələrə yox, reallığa əsaslanmaq lazımdır. Romantik deyil, əsil realist olmaq ictimai-siyyasi inkişafın gedisi və goləcəyini zəkali dərk etməyə imkan yaradır.

4. Beynəlxalq siyasi münasibətlərin komponentləri və problemləri

XX əsrin sonunda SSRİ-nin dağılıması nticəsində dünyada bu və ya digər dərəcədə müstəqil dövlətlər sistemi yarandı. Hazırda bütün müstəqil dövlətlər arasında beynəlxalq münasibətlər mövcuddur. Həmin münasibətlərin xarakteri və məzmunu ictimai inkişaf mərhələlərində müxtəlif amillərlə şərtlənmişdir. Məsələn, uzun əslər boyu beynəlxalq münasibətlərin xarakteri ayrı-ayrı dövlətlərin hakim dairələrinin mənəfeyi ilə müəyyənləşib. Son onilliklərdə dövlətlərin qarşılıqlı asılılığı dünya bazarının və beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafi ilə şərtlənir.

Hazırda beynəlxalq münasibətlərin xarakteri və məzmununun səciyyəvi cəhəti, eləcə də spesifik əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o, məhz ümumbəşəri mənafə ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq münasibətlərdə ümumbəşəri mənəfeyin ön plana çəkilməsi hər şeydən əvvəl, elmi-texniki və elmi-texnoloji inqilabla bağlıdır. Bu inqilablar informasiya mübadiləsinin intensivliyini, ən geniş regionları əhatə edən infrastrukturun yaradılmasını təmin edir.

Beynəlxalq münasibətlərin on mühüm komponenti **dövlətlərarası münasibətlərdir**. Dövlətlərarası münasibətlər dünyadan ümumi iqtisadi şəraiti ilə, hər şeydən əvvəl isə dünyada təsərrüfat sisteminin vəziyyətilə sıx bağlıdır. Dünya

iqtisadiyyatının yüksəlişi və ya tənəzzülü, xammal, istilik-enerji, ərzaq sahələrindəki vəziyyət, bu və ya digər dövlətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə cəlb oluma dərəcəsi və sair beynəlxalq münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərən amillərdir. Beynəlxalq münasibətlərə həmcinin, sonaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı münasibətlərin ümumi xarakteri mühüm təsir göstərir.

Beynəlxalq münasibətlərin xarakteri **hərbi-strateji amildən** də çox asıldır. Hərbi sahədə qüvvələr nisbətinin təxminini bərabərliyi beynəlxalq münasibətləri sabitləşdirir. Hərbi tarazlığın pozulması isə dövlətlərarası münasibətlərə, bütövlükde isə beynəlxalq vəziyyətə mənfi təsir göstərir.

Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı olan ölkələr maddi ehtiyatlarına, əhalisinin sayına, ərazisinin hecmine görə və sair göstəricilər baxımdan böyük və kiçik dövlətlər adlandırılır. ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Fransa, Çin kimi böyük dövlətlər hər cür silaha, o cümlədən nüvə silahına malikdirlər. Nəinki nüvə silahına malik olan dövlətlər, eləcə də dünyadan digər böyük dövlətləri məsələn, Almaniya və Yaponiya kimi ölkələr bəşəriyyətin dinc taleyi və əmin-amanlılığı üçün ciddi məsuliyyət daşıyırlar.

Beynəlxalq münasibətlərin digər **mühüm komponenti regional dövlətlərarası birliliklər (hərbi-siyasi və iqtisadi koalisiyalar)** arasındaki münasibətlərdir. Dövlətlərarası birliliklərin yaranmasını şərtləndirən başlıca amil onun iştirakçılarının mənafə və məqsədlərinin uyğunluğudur. Regional dövlətlərarası birliliklər tədricən və spesifik şəkildə təşəkkül tapır və inkişaf edirlər. Lakin belə birliliklər arasında münasibətlərdə daim müəyyən ziddiyyətlər nəzərə çarpır. Buna görə, həmin ziddiyyətlərin tənzimlənməsi namənə məqsədə uyğun mexanizm və təsisatlar yaradılması həmişə diqqət mərkəzində durur.

Dövlətlərarası birliliklərdə ziddiyyətlərin labüdüyü milli mənafə ilə bağlı bu və ya digər məsələlərin, xüsusilə, milli təhlükəsizliklə əlaqədar bəzi problemlərin mövcud-

luğundan irəli gəlir. Həmin cəhəti keçmiş dövrün siyasetçiləri də aydın başa düşmüşlər. Elə buna görə onlar yaranmış ziddiyetli, münaqışlı vəziyyətdən çıxmaq üçün beynəlxalq müqavilələrin zəruriliyini əsaslandırmışlar. Belə bir tarixi faktı yada salaq. 1815-ci ildə Vyana konfransı nəticəsində Avropada beynəlxalq münasibətlər sistemi təşəkkül tapmağa başlayır. Həmin konfransın başlıca əhəmiyyəti hər şəydən əvvəl, Fransanın bonapart rejiminə qayıtmasının, bir ölkənin digər ölkə üçün təhlükə törətmək dərəcəsinə çatmasının qarşısını almaqdan və bu zəmində avropa qitəsində sülhə nail olmaqdan ibarət idi. Vyana konfransı beynəlxalq münasibətlər baxımdan siyasetçilər tərefində yüksək qiymətləndirilse də, həmin konfransın iştirakçıları öz hərəkətlərində sonralar vahid mövqə tutmadılar. Eləcə də 1914-1918-ci illərdəki birinci dünya müharibəsinin başa çatdırın **Versal sülh müqaviləsi** (1919-cu il) imperialist dövlətlər arasındaki köklü ziddiyetləri həll edə bilmədi.

Beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən ilk təşkilat 1935-ci ildə yaradılan **Millətlər Cəmiyyətidir**. Bu beynəlxalq təşkilatın nizamnaməsində onun başlıca məqsədi belə müəyyən olunmuşdur: «Xalqlar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və onların təhlükəsizliyini temin etmək». İkinci dünya müharibəsindən sonra, 1945-ci ilin oktyabrında **yeni beynəlxalq təşkilat - BMT** fəaliyyətə başladı. BMT-nin başlıca məqsədi beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaqdan və möhkəmləndirməkdən, həmçinin, onun iştirakçıları arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdən ibarətdir. BMT-nin əsas orqanlarından biri Təhlükəsizlik Şurasıdır. Təhlükəsizlik Şurasına sülh üçün hər hansı təhlükəni, təcavüzkarlıq hərəkətlərini müəyyənləşdirmək, beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək hüququ verilmişdir. Bu şuranın qərarı o halda qəbul olunur ki, onun daimi üzvü olan beş böyük dövlət – Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Çin müzakirə olunan məsələyə yekdilliklə səs versinlər.

Yeri golmişkən təəssüfle qeyd etmək lazımdır ki, Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi bəzi qərarlar həyata keçirilmir və uzun müddət kağız üzərində qalır. Məsələn, İsrail və bir sıra ərab dövlətləri arasında keçmiş münaqışların nəticələrinə dair qəbul olunan qərarlar və eləcə də Azərbaycan Respublikasının **mənəsəyinə uyğun gələn** Dağlıq Qarabağ barədə dörd qətnamə indiyədək həyata keçirilməyib. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında təmsil edilən bəzi böyük dövlətlərin dünyanın müəyyən regionlarını özlərinin «ətibii milli maraq» zonaları sayması işgal olunmuş ərazilərin geri qaytarılmasına başlıca maneədir.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dövlətlərərəsi birliliklərən ən təsirliSİ Malı Atlantika Bloku (NATO) və Varşava Müqaviləsi Təşkilati olmuşdur. Lakin SSRİ-nin süqutu ilə əlaqədar Varşava Müqaviləsi Təşkilati dağlımış, NATO isə öz imkanlarını artırmaq istiqamətində səylerini gücləndirmişdir.

Regional dövlətlərərəsi birliliklər sırasında dünya siyasetində mühüm rol oynayan Ərəb Dövlətləri Liqasını, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyasını, Asiya-Sakit Okean Şurasını, Afrika Birliyi Təşkilatını, İslam Konfransı Təşkilatını, Beynəlxalq İnkışaf və Yenidənqurma Bankını, İslam İnkışaf Bankını və digər nüfuzlu təşkilatların adını qeyd etmək vacibdir. Beynəlxalq münasibətlərin subyektləri arasında beynəlxalq iqtisadi birliliklər mühüm rol oynayırlar. Həmin iqtisadi birliliklərdən dünya siyasetinə sanballı təsir göstərən beynəlxalq təşkilatlardan biri **Avropa İqtisadi Birliyi**dir. Heç də təsadüfi deyil ki, dünyanın bir sıra böyük dövlətləri, o cümlədən Rusiya və Türkiyə həmin təşkilata daxil olmağa ciddi səy göstərirler.

Nəhayət, beynəlxalq münasibətlərin **digər mühüm komponenti ümumdünya hökumət və qeyri-hökumət siyasi təşkilatlarıdır**.

Beynəlxalq münasibətlərin mahiyyəti təkcə dövlətlərərəsi əməkdaşlıq səviyyəsi ilə məhdudlaşdırır. Həmin

münasibətlərə eləcə də qeyri-hökumət təşkilatları, siyasi partiyalar və hərəkatlar, müxtəlif sosial qruplar və hətta ayri-ayrı görkəmli şəxsiyyətlər cəlb olunurlar. Deməli, hazırda beynəlxalq münasibətlər anlayışı sözün əsil mənasında öz məhiyyətini eks etdirir. Başqa sözlə, beynəlxalq münasibətlər nəinki dövlətlərərəsə, hökumətlərərəsə, həmcinin, xalqlar arasında münasibətlərdir.

İndiki şəraitdə dünyada əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir, beynəlxalq münasibətlərin mözəmnü yeni çalarlarla zənginləşir. Dünyada sabitliyi qoruyub saxlamağın köhnə mexanizmi aradan qalxır, dövlətlərərəsə münaqişələr təhlükəsi tədricən və nisbətən azalır. Beynəlxalq münasibətlərin demokratikləşməsi meyli dünyada əmin-amanlığın bərqərar olması imkanlarını artırır. Lakin beynəlxalq münasibətlərin inkişafı üçün yaranan demokratik şərait heç də beynəlxalq təhlükəsizlik üçün tam təminat vermir. Təsadüfi deyil ki, dünyyanın bütün dövlətləri mövcud xarici təhlükəni nəzərə alaraq hələ müdafiə vasitələrindən ol çıkmışdır. Müasir dünyada sağlam siyasi münasibətlərin təşəkkülündə 1949-cu ildən fəaliyyət göstərən **hökumətlərərəsə təşkilat – Avropa Şurası və ATƏT** (avropada əməkdaşlıq və təhlükəsizlik təşkilati) mühüm rol oynayırlar.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin uğurlu gələcəyinin əhəmiyyətli amillərindən biri hər hansı dövlətin və ya dövlətlər qrupunun başqa dövlətlər üzərində üstünlüyüne yol verməməkdən ibarətdir. Dövlətlər arasında siyasi danışçılar aktual beynəlxalq problemləri həll etməyin məqsədyönlü və sağlam üsuludur. Bu, qarşılıqlı inamın və əməkdaşlığın reallaşmasına etibarlı təminat verir.

Müasir beynəlxalq münasibətlər problemlərsiz deyildir. Real surətdə bir sira ziddiyətlər mövcuddur ki, onlar da dövlətlərərəsə münasibətləri mürəkkəblişdirir.

- Bir tərəfdən, beynəlxalq sənədlərdə dövlətlərin formal bərabərliyi öz əksini tapmışdır, dijor tərəfdən, reallıqda onların qeyri-bərabərliyi mövcuddur. Lakin real qeyri-bə-

rəberlik nəinki dövlətlərin böyüklüyündə, qüdrətli olmasında, iqtisadi və hərbi potensialında, eləcə də hüquqi münasibətlərdə mövcuddur. Bəzi ölkələr BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləridir, digərləri yox. Bir qrup ölkə nüvə silahı əldə etmək hüququna malikdir, başqalarına bu silahi yaratmaq qadağan edilir. Bu baxımdan İranla bağlı beynəlxalq qalmaqla hamiya məlumatdır. Beynəlxalq təşkilatlar ABŞ başda olmaqla, böyük dövlətlərin təsiri altında fəaliyyət göstərirler və bəzən onlardan maliyyə asılılığına məruz qalırlar.

- Beynəlxalq (dövlətlərərəsə) münasibətlər xeyli dərəcədə frägmentar (yarımçıq-natamam) xarakter daşıyır, başqa sözlə, bütün münasibətlər dairəsini tənzimləyən geniş və təmmiqyaslı sistem təşəkkül tapmamışdır. Dövlətlər arasında münasibətlər xeyli dərəcədə onlar arasında danışqlara əsaslanır, lakin danışqlar məhz real münasibətlərin bir hissəsinə tənzimləyir.

- Dövlətlərərəsə münasibətlər sisteminin özü yekcins deyildir. Bir sıra hallarda siyaset dövlətlərin birinci şəxslərinin (liderlərinin) qarşılıqlı münasibətindən, rəğbətindən və nifrətindən asılıdır. Lakin onların imzaladıqları müqavilələr parlament tərəfindən təsdiq olunduğu üçün danışqlar prosesində çatınlıklar yaradır.

- Eləcə də danışqların qeyri-sabitliyi dövlətlərərəsə (beynəlxalq) münasibətlərin problemlərindəndir. Dövlət fəaliyyətdə olan müqaviləni ləğv etməklə, təşəkkül tapan münasibətlər sistemini dayışdırıb ilər.

- Beynəlxalq münasibətlərdə problem yradan amillərdən digəri beynəlxalq hüququn və beynəlxalq təşkilatların zəif olmasına təsdiq edilir. Beynəlxalq hüquq, başqa sözlə, normalar sistemi və dövlətlər arasında münasibətlərin nizama salınması xeyli dərəcədə müqavilə xarakteri daşıyır. Hələ 1928-ci ildə bütün mühərbiyələrin qadağan olunması haqqında birgə qərar qəbul olunmuşdur, sonra hərbi zorakılığın qadağan edilməsinə aid qərar qəbul edilmişdir. Lakin 1945-ci ildən sonra da mühərbi və münaqişələr mövcud olmuşdur.

- Bütün yuxarıda göstərilən problemlər xeyli dərəcədə dövlətlərin bir-birinə inamsızlığını şərtləndirir.

Lakin belə düşünmək olmaz ki, beynəlxalq münasibətlər hədsiz dərəcədə problemlərdən ibarətdir.

Dövlətlər son onilliklər ərzində integrasiya sahəsində xeyli irəliləmişlər, dövlətlərərəsi qarşılıqlı etimad, siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki və digər sahələrdə əməkdaşlıq səyləri güclənmişdir, xeyli ümumi maraq doğuran addımlar atılmışdır, lakin bununla belə, həll edilməsi vacib olan çoxlu aktual problemlər qalmaqdadır.

5. Müasir dünyada siyasi qaydaları müəyyənləşdirən amillər

XXI əsr yeni geosiyasi iqtisadi və sivill situasiyanın təşkükü dövrü kimi mənalıdır. Bu dövr bir sırə qlobal və lokal amillərin təsiri ilə şərtlənlər və birləşdirilmiş dünya qaydaları sistemini formalaşması ilə səciyyələnir.

Birləşdirilmiş dünya qaydaları sisteminin formalaşması yeganə fövqəl dövlət olan ABŞ-in qüdrətinin artması ilə bağlıdır. Siyasi qüvvələrin dünyada yenidən qlobal bölgüsü SSRİ-nin dağılmışının nəticəsidir. ABŞ-in hegemonluğun imperiya hakimliyi, sərt hegemonluq, güc tətbiq etmək və mütləq azlığın mütləq çoxluq üzərində üstünlüyü təhlükəsi yaradır.

2002-ci ildə ABŞ və İngiltərə başda olmaqla koalisiya qüvvələrinin İraqi darmadağın etməsi və işğali dünyaya siyasetində yeni ciddi məqamların və ziddiyətlərin təzahürünə istiqamətləndi, beynəlxalq münasibətlərin bütün strukturuna böyük təsir göstərdi və BMT-nin rolü artdı. Həmin hadisələr İran körfəzi rayonunda keyfiyyətcə yeni mərhələnin - dünyada yeni qaydada əməkdaşlığın formalaşmasının əsasını qoydu.

ABŞ-in və onun müttəfiqlərinin İraqda və Yuqoslaviyada birtərəfli hərəkəti "Hindistan-Çin-Rusiya" qeyri-hərbi üçbucağının formalaşmasını sürətləndirə bilər. Çin, Rusiya, Britaniya və Fransa üstünlük təşkil etməyin qlobal sə-

viyyəsinə nail olmağa qadir olmadıqlarını hiss edirlər. Avropanın Birliyinin və Çinin yüksəlisi hesabına çoxqütbüdü dünyaya keçid hələ çox vaxt tələb edir. Amerikanın hegemonluğunə üç şərt obyektiv surətdə mane ola bilər: 1. Amerika xalqının Amerikanın hökmranlığı naminə yüksək dəyərlərin (maddi, mənəvi, siyasi, hərbi və s.) sərf edilməsinə tam etiraz; 2. ABŞ-in müttəfiqlərinin onunla həmrəyiyyətə təminat verməməsi; 3. Potensial qurbanların ona qarşı mütəşəkkil şəhərələndirməsi.

Bazarın qloballaşması, kommunikasiya cəhətdən yaxınlaşma, planetar elmi inqilab, millətlərərəsi sosial fəaliyyət, yeni nəqliyyat növləri, telekommunikasiya texnologiyası və s. əsasında qarşılıqlı asılılığın artması siyasi təsir və üstünlük üçün yeni imkanlar yaradır. Təhsil, infrastrukturun inkişafı, dünya bazارında rəqəbat qabiliyyəti mövqeyə malik olmaq, mikroelektronika, biotexnologiya, telekommunikasiya, kosmos texnikası, kompüter XXI əsrə gücləndirilməsi, mərkəzənə çevriləcək. Qloballaşma 2000-2026-ci illərdə da-ha çox fəaliq kəsb edəcək, o, ümumdünya birliliyini dünya federal idarəetmə üsulu ilə (federalallaşma) tamamlayacaq. Lakin iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi üstünlüyünə əsaslanan dünya informasiya məkanının və dünya bazarının qloballaşması dünya əhalisinin əksəriyyətini qane etmir.

Qərb politologiyasında "yeni dünya qaydaları" konsepsiyası mövcuddur, bu konsepsiya **dünyanın yenidən qurulmasına qlobal layihəsi** kimi təsəvvür olunur. Onun siyasi mahiyyətini dünyadan bütün regionlarında və ölkələrində Qərb demokratiyasının fundamental zəmininə əsaslanan siyasi sistemin formalaşması kimi müəyyənləşdirmək olar.

Yeni (vahid) dünya qaydası ideyası iki başlıca istiqamətdən ibarətdir:

1. Bəzi nümunələrə müvafiq olaraq, müxtəlif dövlətlərin ümumdünya unifikasiyası (vahid şəkli salınması) – ümumbaşarı sərvətlərin və sivil comiyyətlərin qəbul edilməsi;
2. Hansısa ümumi mərkəzlə, dünya hökuməti ilə vahid

dövlətin yaradılması.

Yeni dünya qaydasının agenti kimi müxtəlif subyektlər çıxış edə bilərlər:

- Ayrıca dövlətlər və ya dövlət (bu gün həmin dövlət ABŞ hesab olunur);
- Milli siyasi təşkilatlar, beynəlxalq və dövlətlərarası təşkilatlar (NATO, ATƏT və b.), iqtisadi təşkilatlar (trans-milli korporasiyalar tipli), dini təşkilatlar (Vatikan və s.).

Əgər XX əsrə qədər dünyanın dünya tərəfindən istila edilməsi və ya ona tabe olması ideyası hakim idisə, yeni dünya qaydası nəzəriyyəsində dünya XIX-XX əsrlərin qovuşوغunda iki istiqamət kəsb edir: 1. dünyyanın mərkəzləşdirilməsi və ya 2. onun əhalisinin unifikasiyası.

Bir sıra milli dövlətlər və siyasi istiqamətlər bu ideyaya müqavimət göstərir, çünki həmin ideyada bir qism dövlətin digərini özüne tabe etmək cəhd ifadə olunur, bərabərlik, bərabər hüquqluluq bayraqı altında ölkənin "qızıl milyarda" mənsub olmayan resurslarının və əhalisinin istismar edilməsi həyata keçirilir, eləcə də yeni ideya sayəsində insanların birgə yaşayışının hansı bir formasınınsa hamiya qəbul edilməsinə səy göstərilir. İnsanlar bu qaydalara müvafiq olaraq, yaşamağa məcbur edilir. Yeni dünya qaydaları ideyəsinin tərafdarları belə hesab edirlər ki, bu cür üsullar əvvəller də olmuşdur. İndi bir qism dövlətlərin (dövlətlər blokunun) digərlərinə tabe edilməsi mexanizm ince şəkildə həyata keçirilir, birbaşa zorakılıq həmişə nəzərdə tutulmur, iqtisadi təsir imkanları və yenidən bölgüsdürmə daha çox təzahür edir. Siyasətçilərin "ölkələrin dostları yoxdur, onların milli mənafələri vardır" yığcam fikri ənənəvi və geniş şəkil almışdır.

Dövlətlərin – millətlərin dövlət suverenliyi transmilli korporasiyaların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, region separatizminin, beynəlxalq cinayətkarlığın artan təsiri sayəsində pozulur. Dövlət suverenliyinin diffuziyası (pozulması) beynəlxalq münasibətlərlə idarə oluna bilməyən hərc-mərclik şəraitinə gətirib çıxarmışdır. Belə veziyət ABŞ başqa olmaqla birqütbüdü dünya qaydasının təşəkkülü ilə nə-

ticələnmişdir və münaqişələrin tezliklə həllini təmin edir, beynəlxalq münasibətlər sisteminin özü isə daha da idarə oluna bilməsi ilə nəzərə çarpir. Beynəlxalq işlərdə dağdıcı xaosa (hərc-mərcliyə) qarşı üç qüvvə çıxış edir: suveren dövlət, hərbi-siyasi blok, beynəlxalq təşkilatlar (hər şeydən əvvəl, BMT). Əlbəttə, müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişaf meyli, yüksək texnologiyanın şübhəli əllərə verilməsini qadağan edən qaydaların təşəkkülünü tələb edir. BMT cəvik, tez fəaliyyət göstərən və səmərəli beynəlxalq təşkilata çevrilməlidir. Şübhəsiz, beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafında ən böyük beynəlxalq təşkilat olan BMT prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Onun nəzdində fəaliyyət göstərən müxtəlif idarəetmə təsisatları (məsələn, YUNESKO və b.) beynəlxalq iqtisadi, texniki, mədəni, elmi-texniki və digər sahələrdə əməkdaşlığın genişlənməsinə mühüm təsir göstərirler. Beynəlxalq əməkdaşlığın strukturunda və yeni dünya qaydaları sistemində humanitar əməkdaşlıq əhəmiyyəti və spesifik yer tutur. Humanitar əməkdaşlıq müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində başlıca istiqamətlərdən biri olmaqla, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin saxlanması, ləyəqətli insan şəxsiyyətinin formallaşmasına əlverişli şərait yaradır.

Müasir dünya qaydalarını müəyyənləşdirən ən dərin amillərdən biri dövlətin və ya dövlətlər qrupunun böyük iqtisadi potensialıdır. Bununla bağlı dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş mərkəzləri beynəlxalq münasibətlərdə əhəmiyyətli rol oynayırlar.

"Şimal" və "Cənub" arasında əlaqqələrin zəifləməsi artır və böyük əksəriyyətin üç iqtisadi inkişaf mərkəzindən asılılığı güclənir: Şimalı Amerikadan, Qərbi Avropadan və Şərqi Asiyadan. Qlobal rəqabət iqtisadi yarışı sürətləndirə də, Qərb öz üstünlüklerini əldən vermir.

Belə köskin qarşışdırma 2015-2020-ci illərədək davam edəcək. Zəngin və yoxsul ölkələr arasındaki köskin fərqlərin artması nəticə etibarilə, yoxsul əhalinin Amerikaya, Avstraliyaya miqrasiyasına gətirib çıxarırlar. İnkişaf etmiş ölkələr tə-

bii sərvətlərinin azalması ilə bağlı, strateji cəhətdən mühüm xammal mənbələri üzərində nəzarət etməyə çalışır, bu isə zəngin və yoxsul ölkələr arasında ziddiyətlərin kəskinləşməsinə səbəb olur. Nüvə silahının yayılması isə şəraitin praktiki olaraq nəzarətdən çıxmamasına gətirib çıxarır. Bunuñla bağlı, başda ABŞ olmaqla, industrial cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında iqtisadi cəhətdən yeni soyuq müharibə təhlükəsi yaranır.

Xeyli dəyişdirici amillərin müxtəlif istiqamətləri beynəlxalq münasibətlərin inkişafının müxtəlif ssenarisini (inkişaf məzmununu) doğurur.

Birinci ssenariyə ABŞ-in dünya hegemonluğu modeli addır. O, ABŞ-in iqtisadi, maliyyə, texnoloji, hərbi, ticarət sferalarında üstünlüyünə əsaslanır. Bu hegemonluq ABŞ-in beynəlxalq norma və qaydaların formallaşmasında hökmrənliliq, ideologiyasının cəzibədarlığı, amerika resurslarını səfərbər etmək bacarığı və potensial rəqiblərinin zəifləməsi ilə bağlıdır. Güman olunur ki, ABŞ-in qlobal hegemonluğu bu əsrin sonuncu rübüñü (2080-ci ilə) qədər davam edə bilər. Buna Qərbi Avropa dövlətlərinin mövqeyi də imkan yaratır. Çünkü onlar ABŞ-in qlobal liderliyinə etiraz etmirlər, bu vəziyyətlə hesablaşırlar.

Avropa birlüyü hələlik vahid geosiyasi məqsədə malik deyildir, NATO təsisatları isə avropa elitarının davranışına səmərəli nəzarəti reallaşdırmağa istiqamətləndir. Bundan əlavə, Çin və Rusiya da Amerikanın hegemonluğuna mane olma bilmirlər. Bu dövlətlər Amerika texnologiyasına, investisiyalarına, onun satış bazarlarına ehtiyac duyurlar.

İkinci ssenaridünyanın birqütbüllü struktura malik olmasıdır, başqa sözlə, Çin və Avropa Birlüyü ABŞ-in hegemonluğuna qarşı durmaq iqtidarındə deyildir. Əlbəttə, ABŞ-a qarşı ayrıca ölkələrin qarşıluması kifayət deyil. Belə halda ABŞ-a qarşı ölkələrin koalisiyası qarşı dura bilər. Əlbəttə, belə koalisiyanın yaradılması meylə də hiss olunmur. Lakin bu istiqamətdə Avropa Birliyinin və Çinin iqtisadi qüdrəti daha etibarlıdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki,

ümumdünya məhsulunda Avropa Birliyinin payı 19,8%, ABŞ-inki isə 20,4% təşkil edir. ABŞ-a qarşı Çin daha ciddi rəqibdir. Proqnozlara görə, 2020-ci ildə Asiya Çinlə birlikdə dünya ümumi məhsulunun 40%-ni istehsal edəcək, Çinin bu məhsuldan əldə edəcəyi galır isə 20 trilyon dollara çatacaqdır. Belə halda ABŞ ikinci yerdə olacaq – 13,5 trilyon dollara malik olacaqdır.

Üçüncü ssenari qüvvələr tarazlığına əsaslanan **çoxqütbüllü dünyadır**. Məsələ ondadır ki, ABŞ-in hegemonluğu dövrü sonsuz deyildir, bu hər seydən əvvəl, onun resurslarının məhdudlaşacağı ilə bağlıdır. Çoxqütbüllük Avropa Birliyi ilə Rusiya, Çin, Hindistan və Yaponiya arasında regional hegemonluq uğrunda mübarizə gedişində formalasılır. Hər bir mərkəz öz təsir zonasını yaratmağa cəhd edir. Bu istiqamətdə baş verən başlıca proses üç blokun formallaşması ilə bağlıdır: AB (Avropa Birliyi), ŞAATZ (Şimali Amerika azad ticarət zonası), ŞA (Şərqi Asiya). Qeyd edək ki, bu istiqamətdə Rusiya yalnız hərbi imkanlara malikdir, o, iqtisadi və texnoloji resurslar cəhətdən geri qalır.

Dördüncü ssenari **yeddi sivilizasiyanın paralel mövcudluğu** ilə bağlıdır: Qərb, Latin Amerikası, Şərqi-Avropa, Müsəlman, Hindistan, Çin, Yaponiya. Onlardan hər biri rəqibinə spesifik təsir göstərməyə qadir olduğu üçün, XXI əsrda həmin sivilizasiyalar xətti ilə qlobal münəqışlər baş verəcək.

6. Xarici siyaset: mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri

Xarici siyaset dövlətin fəaliyyətinin ayrılmaz formasıdır. O, daxili siyasetin davamıdır. Lakin xarici siyaseti daxili siyasetin sadəcə davamı kimi müyyənləşdirmək olmaz. Xarici siyaset malik olduğu xüsusi spesifik cəhətlərinə görə daxili siyasetdən fərqlənir. Onun iki spesifik cəhətini qeyd etmək olar: 1. xarici siyasetdə məqsədlərin müyyənləşdirilməsi və reallaşması digər suveren dövlətlərin fəaliyyətini və məqsədlərini nəzərə almaqla həyata keçirilir; 2. xarici siya-

sət özünün mütəşəkkil-təsisatlanmış təminati ilə (orqanlar, kadrlar) səciyyələnir.

Xarici siyaset bütün spesifikliyi ilə birlikdə daxili siyasetlə qarşılıqlı əlaqəyə və qarşılıqlı asılılığın malikdir. Hələ vaxtilə **Makiavelli** qeyd etmişdir ki, daxili işlər daim o zaman yaxşı olacaqdır ki, xarici iş həmisi yaxşı vəziyyətdə olsun. Əlbettə, bu fikri elcə də əksinə, başa düşmək lazımdır.

Daxili siyasətin mentiqi davamı olan xarici siyaset dövrümüzün ən aktual və mürəkkəb problemlərindəndir. Xarici siyasətin mahiyyəti bu günde qədər kəskin elmi mübahisələr predmeti kimi davam edir. Beynəlxalq siyasi elmin müxtəlif nəzəri istiqamətləri dünya siyasəti, daxili və xarici siyaset, bunların qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı məsələsinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Siyasi idealizm, siyasi realizm, neorealizm, neomarksizm, transnasionalizm və digər nəzəri istiqamətlər xarici siyaset probleminə siyasətin mənbəyi və hərəkətverici qüvvəsi nöqtəyi-nəzərdən yanaşırlar.

Siyasi realizmin tərəfdarları daxili və xarici siyasəti, dünya siyasetini eyni mahiyyət kəsb edən məsələ kimi nəzərdən keçirirlər. **H.Morgentaunun** fikrincə, xarici siyaset hər şeydən əvvəl, milli mənafə ilə müəyyən olunur. Milli mənafə insanın dəyişməz təbiəti, coğrafi şərait, sosial-mədəni və tarixi ənənələrlə əlaqə daşıdığı üçün obyektiv xarakterə malikdir. Mənafeyin konkret reallaşması formaları dövlətin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Çünki xarici aləmlə əlaqə, məhz dövlətin inhisarındadır. **Morgentau** fikrini davam etdirərək bildirir ki, milli mənafeyin əsasını əks etdirən xalqın dili, onun mədəniyyəti, mövcudluğunun təbii şəraitini və s. isə həmisi yaşayır. Buna görə ölkə həyatının daxili amilləri olmaq etibarilə, siyasi rejim, ictimai rəy dəyişə bilər və deyişir də – bunlar milli mənafeyə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir, lakin **milli mənafə siyasi rejimin xarakteri ilə bağlı** deyildir. **Morgentau** bu fikrini 1948-ci ildə yazdıqı və Nyu-Yorkda çap etdirdiyi «Millətlər arasında siyasi

münasibətlər. Hakimiyyət uğrunda mübarizə» kitabında əsaslandırır. Yeri gölmüşkən qeyd edək ki, onun yuxarıdakı müləhizəsi **beynəlxalq** siyasi nəzəriyyədə geniş rəğbətlə qarşılanmışdır.

Daxili siyasetlə xarici siyasetin əlaqəsinə dair digər təsəvvürlər də mövcuddur. Bu baxımdan geosiyasi konsepsiya, «varlı şimal» və «yoxsul cənub» nəzəriyyələri, elcə də «dünya mərkəzi» ilə «dünya periferiyasının» asılılığına dair **neomarksist** nəzəriyyə səciyyəvidir. Həmin nəzəriyyələrin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, daxili siyasətin mənbəyi xarici məcburetmədir. Məsələn, **I.Vallerstaynının** nöqtəyinə nəzərincə, bu və ya digər dövlətdə daxili ziddiyyətləri və siyasi mübarizəni başa düşmək üçün daha geniş mənada dünyanın bütövlüyünü nəzərə almaq lazımdır. Söhbət «mərkəzlə» «periferiya» arasında qeyri-simmetrik qarşılıqlı asılılığın mövcudluğundan gedir. Mövcud hal xarici siyaset sahəsində onların arasında mübarizənin başlıca amilidir. İnkışaf etmiş ölkələr dünya siyasetində və iqtisadiyyatında hakim mövqə tutmaqdən əl çəkmək istəmir. Zəif inkişaf etmiş ölkələr (periferiya) isə bu vəziyyətlə hesablaşmaq fikrində deyildir. Əlbettə, nəticə etibarilə bu və ya digər tərefin başlıca mənafeyi xarici siyaset sferasında təzahür edir. Xarici siyasətin uğurları isə ölkə daxilindəki əlverişli şəraitlə şərtlənir. Hər hansı ölkədə daxili siyasi proseslərin məqbul vəziyyəti dünya siyasetində ləyaqətli yer tutmağa mühüm təkan verir.

Müasir **beynəlxalq** siyasi nəzəriyyədə diqqəti cəlb edən istiqamətlərdən digəri **neorealizm** və **strukturalizmdir**. Bu nəzəriyyələrə görə, xarici siyaset daxili siyasətin, **beynəlxalq** münasibətlər isə daxili ictimai münasibətlərin davamıdır. Neorealizm və strukturalizm nəzəriyyəsinin tərəfdarları iddia edirlər ki, xarici siyasetin müəyyən olunmasında milli mənafeler yox, məhz, **beynəlxalq** sistemin daxili

dinamikası həlledici rol oynayır.¹

Dünyanın qarşılıqlı asılılığı konsepsiyasının tərəfdarları isə belə bir tezisdən çıxış edirlər ki, daxili və xarici siyaset ümumi əsasa malikdir. Bu əsas (zəmin) dövlətdir. Heç də təsadüfi deyil ki, belə mövqeyi əsaslandıran Montreal universitetinin professoru **D.Dodley** iddia edir ki, xarici siyaset məsələsini dəqiq araşdırmaq məqsədile, dövlətin mahiyəti problemi daha dərindən və əhatəli təhlil olunmalıdır. **Transnasionalizm** məktəbi nümayəndələri isə belə qənaətə gəlirlər ki, hazırkı şəraitdə dünya siyaseti dövlətlər arasında münasibətlər müəyyən olunmur. Başqa sözlə, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları, müəssisələr, sosial hərəkatlar, müxtəlif assosiasiyalar və sairənin fəaliyyəti dövlətlərarası münasibətləri beynəlxalq birliklər mərkəzindən sixışdırır və nəticədə transmilli münasibətlər ön mövqeyə keçir. Bu mənada siyasetin daxili və xarici siyasetə ayrılmazı öz əhəmiyyətini itirir. Dövlətlərarası xarici və beynəlxalq siyaset nəinki bir-biri ilə six bağlıdır, həm də daxili siyasetlə vəhdət təşkil edir. Həmin vəhdət ondan irəli gəlir ki, daxili və xarici siyaset eyni əsasla və son məqsədlə, vahid ehtiyat bazası və subyektlə şərtlənir. İşveçrə tədqiqatçısı **F.Brayarın** düzgün qeyd etdiyi kimi, xarici siyasetin xarici işlər nazirliyində çökisi bir o qədər çox deyil. Xarici siyaset dövlətlər arasında ümumi mənafədən irəli gələn yaxınlaşmanı həyatı tələbata çevirir.

Beynəlxalq aləmdə hər bir dövlətin yeritdiyi siyaset onun mənafeyi ilə bağlıdır. Dövlətin mənafeyimin iki başlıca tərəfi vardır: daxili və xarici mənafə. Daxili mənafə cəmiyyətdə sabitliyin qərarlaşması, vətəndaşların fiziki və mənəvi imkanlarını təzahür etdirməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması ilə bağlıdır. Xarici mənafə isə milli suverenliyin müdafiəsi, dövlətin siyasi təsir dairəsinin genişlənməsi, onun geosiyasi vəziyyəti və sair amillərlə əlaqədardır. Daxili və

xarici mənafelər qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Bu mənada dövlətin xarici siyaseti onun daxili siyasetinin davamıdır. Xarici siyaset dövlətin beynəlxalq aləmdə fealiyyətini səciyyələndirir və digər dövlətlərlə onun münasibətlərini tənzimləyir. Xarici siyaset fealiyyətinin başlıca subyektləri bunlardır: dövlətlər, xarici ölkələrin partiyaları və digər ictimai təşkilatlar, ümumdünya təşkilatları və regional beynəlxalq təşkilatlar.

Xarici siyaset dövlətin iqtisadi, demoqrafik, hərbi, elmi-texniki və mədəni potensialına əsaslanır. Həmin potensialın düzgün əlaqələndirilməsi və ondan səmərəli istifadə olunması imkan verir ki, dövlət xarici siyaset istiqamətində öz məqsədlərini həyata keçirə bilsin.

Hər bir ölkənin xarici siyasetinin məqsədi differensiallıq (fərqli xarakter) kəsb edir. Onlar ictimai-siyasi quruluşla, təzahür forması ilə, tarixlə, ənənələrlə, geosiyasi reallıqla, digər dövlətlərlə əlaqə ilə və digər amillərlə şərtlənir. Xarici siyasetin ümumi qəbul olunmuş başlıca məqsədində daxildir:

- mövcud dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- onun potensialının (iqtisadi, siyasi, hərbi) artması;
- dövlətin nüfuzunun artması və beynəlxalq mövqeyini möhkəmlənməsi.

Məlumdur ki, dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması onun həyatı tələbatına cavab verir. Bu məqsədi realaşdırmadan xarici siyasetdən səhəb gedə bilməz. Xarici siyasetin ən əhəmiyyətli məqsədləri içərisində üstünlük təşkil edən dövlətin potensialının (gücünün) artmasıdır. Səhəb həm iqtisadi və eləcə də intellektual, hərbi, siyasi potensialdan gedir. Dövlət xarici siyaset vasitəsilə öz gücünü (hərbi bloka qoşulmaq, iqtisadi yardım əldə etmək vasitəsilə və s.) artırıbilər. Dövlətin beynəlxalq siyasetdə nüfuzu üçün başlıca məsələ yuxarıda qeyd etdiyimiz iki məqsədin uğurla həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlər o zaman müvəffəqiyətlə realşa bilər ki, dövlət xarici siyasetdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirsin.

¹ Іыгандов П.А. Международные отношения. С. 57

Dövlətin xarici siyaseti üç başlıca funksiyani yerinə yetirir: **müdafiə, reprezentativ (nümayəndəli) – informasiyalı və danışqlar – təşkilatı**. Həmin funksiyalardan birincisi xaricdə ölkənin və vətəndaşların hüququnun, mənafeyinin qorunması ilə (dövlət, onun sərhəddi, mənafeyi və s. üçün təhlükə yaranmasının qarşısını almaqla) bağlıdır. İkinci funksiya dövlətin beynəlxalq aləmdə öz müvafiq orqanları vəsiyyətə təmsil olunmasını, həmin orqanların dövlətin baxışlarını və maraqlarını ifadə etməsini (səfirlilik səviyyəsində) eks etdirir. Üçüncü funksiya diplomatik kanallarla xarici səviyyədə əlaqələrin təşkilindən və ondan istifadə edilməsindən ibarətdir. Xarici siyasetin bütün funksiyaları universal xarakterə malikdir, əlbəttə, onların təzahürü xeyli konkret tarixi amillərdən asılıdır (cəmiyyətin inkişafından, onun dünya ilə əlaqələrindən, siyasi və dövlət hakimiyətinin xarakterindən və s.).

Xarici siyasetin məqsədlərini həyata keçirmək üçün onların reallaşdırılması vasitələri həlliəcili əhəmiyyət daşıyır. **Xarici siyasetin vasitələrinə** aid edilir: informasiya-təbliğat, ideoloji, siyasi, iqtisadi, hərbi. İformasiya-təbliğat vasitələri mühüm rol oynamaqla təbliğatın, informasiyanın, mədəni siyasetin müxtəlif formalarında təzahür edir. Siyasi vasitə her şeydən əvvəl, diplomatik münasibətlər sferasını əhatə edir.

Iqtisadi vasitə digər ölkələrin siyasetinə təsir göstərmək üçün iqtisadi potensialdan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Hərbi vasitə ordu, onun qüdrətini əhatə edir. Hərbi vasitənin təzahürü kimi hərbi təzyiqi: manevrlər, sərhədə yaxın olan yerlərdə təlimlərin keçiriləsi, sərhəddə təxribatlar, yeni silah növüne malik olmağı nümayiş etdirmək və sairəni misal göstərmək olar. Xarici siyasetin vasitələrinin təsnifatına, eləcə də onların həyata keçirilməsinin intensivliyi dərəcəsindən asılı olaraq (əməkdaşlıq və ya mübarizə) cəhd etmək olar.

Xarici siyaset bir dövlətin öz milli sərhədlərindən kənarda fəaliyyəti olmaqla, yalnız dövlət tərəfindən qanuni-

laşdırılən subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə aid edilə bilməz, o, daha çox beynəlxalq xarakter daşıyır. Beynəlxalq siyasi münasibətlər sferasına ancaq dövlətlər arasındaki münasibətlər deyil, həmçinin, qrup halında və ya ictimai mənafeləri reallaşdırın hər cür fəaliyyət addır, əlbəttə, onlar beynəlxalq aləmdə reallaşır. Adı başa düşülməsinə baxmayaraq, beynəlxalq münasibətlər xarici siyasetin müxtəlif növlərinin sadəcə məcmuu deyildir. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar arasındaki qarşılıqlı münasibətlərin nəticələrini səciyyələndirən hadisələri və beynəlxalq proseslərin məcmuunu əhatə edir. Beynəlxalq münasibətlər sferasında xarici və beynəlxalq siyasetin principləri reallaşır. Bu sfera münasibətlərin çoxcəhətliyi, əlaqə və asılılığın mürəkkəb sistemi, beynəlxalq strukturların (iqtisadi, hərbi, siyasi) mürəkkəbliyi ilə səciyyələnir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin tipləri belə fərqləndirilir: 1. mühərabə, 2. soyuq mühərabə, 3. dinc yanaşı yaşamaq, 4. bloklara qoşulmamaq, 5. əməkdaşlıq.

Bələ tipologiya üçün elə meyar əsas götürülür ki, ona müvafiq olaraq, beynəlxalq münasibətlərin növləri fərqləndirilir. Bu məqsədə beynəlxalq münasibətlərin predmeti, başqa sözlə, dövlətlər arasındaki münasibətlər sahəsi meyar kimi götürülür. Həmin meyar əsasında beynəlxalq münasibətlərin aşağıdakı növləri müəyyənləşdirilir: siyasi, iqtisadi, hərbi-strateji, mədəni, ictimai, ideoloji, elmi-texniki. Bu münasibətlərin ayrıca növləri beynəlxalq həyatın müxtəlif səviyyələrində təzahür edir. Həmin səviyyələrə aid edilir: global (BMT), regional (Avropa iqtisadi birlüyü), regionalüstü (qoşulmamaq hərəkatı) və ikitərəfli. Qeyd etmək lazımdır ki, coxsəviyyəllilik yeni siyasi təfəkkür prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq münasibətlərin əhəmiyyəti cəhətidir.

Beynəlxalq siyasetdə "siyasi cəsarət" konsepsiyası geniş yayılmışdır. Bu konsepsiya "siyasi maraq" (subyektin arzusu, iradəsi), dərk olunmuş siyasi tələbat, qərarların qəbul edilməsi mexanizmi və nəhayət, siyasi fəaliyyət səviyyəsini nəzərdə tutur.

"Siyasi cəsarət" konsepsiyası siyasetin bu və ya digər subyektiñə, hansı qərarı qəbul edəcəyinə qabaqcadan imkan yaradır. Beynəlxalq münasibətlərdə diplomatiya, integrasiya və dezintegrasiya prosesləri, ölkənin daxili sabitliyi, dövlətin maraq sferası və digər amillər də əhəmiyyətli rol oynayırlar.

II FƏSİL

Demokratik tranzit

1. Demokratik tranzit haqqında elmin təşəkkülü və inkişafı

Modernləşmə nəzəriyyəsinin məhdudluğunu özünü onda bürüzə verdi ki, siyasi inkişafın mümkün olan ssenarisiñi məhz ümumi formada ifadə edə bilsin. O, siyasi təsisatların optimal xarici görünüşünü müəyyən etmək vəziyyətində olmadı. Lakin siyasi praktikanın ehtiyacı konkret məsələlərə cavab verilməsini tələb etdi. Birincisi, hansı siyasi sistemin təsis edilsməsi zəruridir ki, dövlət hakimiyəti, hakim partiya, digər siyasi təsisatlar iqtisadi, sosial, mədəni tərəqqiyə daha effektli imkan yaratmağa qadir olsun? İkincisi, cəmiyyətin idarə olunmasında demokratik metodların tətbiqi üçün siyasi quruluşda hansı dəyişiklikləri həyata keçirmək lazımlı? Bu suallara cavab verməyə qadir olan paradigmə (görüşlər, məktəb) axtarışı tranzit haqqında elmin-tranzitologianın, başqa sözlə, demokratiyaya keçid barədə görüşlər sisteminin (elmin) təşəkkülüne gətirib çıxardı.

İlk başlanğıcda tranzitologiya Avropada İkinci Dünya müharibəsinin nəticələrinin təsiri altında baş verən dəyişikliklərin tədqiqi və üümülləşdirilməsinə cəhd etdi. Bu dəyişikliklər keçmiş Hitler koalisiyasına daxil olan ölkələrdə dönyanın ikinci demokratikləşməsi dalğasını ifadə etdi. Həmin ölkələrdə demokratikləşmə prosesi özünəməxsus xüsusiyyətlər kasb etdi: Almaniyada, İtaliyada, Yaponiyada demokratikləşmə prosesi bu ölkələrə ABŞ-in birbaşa və dəlayisi ilə təsiri nəticəsində baş verdi və demokratikləşmənin

ilk mənbəyi ilk önce, xarici amillər oldu.

Demokratiyaya keçidde siyasi dəyişikliklərin dinamikası haqqında təsəvvürlerin inkişafını iki ardıcıl mərhələyə ayırmış olar: birinci mərhələ XX əsrin 60-ci və 70-ci illərinin başlanğıcını, ikinci mərhələ isə həmin əsrin 70-90-ci illərinini əhatə edir.

Birinci mərhələdə demokratikləşmə problemi bir sıra məsələlərin işləniləb hazırlanması ilə sıx bağlı olmuşdur. Həmin məsələlərə aiddir: inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə siyasi dəyişikliklərin və aqrar islahatların təbiəti, onların sosial-siyasi tərəqqiye təsiri, dövlətin inkişafında bürokratiyanın təbiəti və rolu, siyasi və iqtisadi elitanın təbiəti və qarşılıqlı fəaliyyəti, siyasi iştirakılığın növləri, dinin və siyasi təsisatların qarşılıqlı fəaliyyəti və s. Birinci mərhələ çərçivəsində iki məktəbin mövcudluğunu qeyd etmək olar: 1. Struktur məktəb və ya modernləşmə məktəbi; 2. "Aktor məktəbi" və ya tranzitologiya.

Birinci məktəbin nümayəndələri (S.Lipset, Q.Almond, S.Verba, B.Mur və b.) sabit demokratiyadan dörd böyük zəruri zəmininin mövcudluğunu iddia edirlər. 1. *Sosial-iqtisadi inkişaf*. S.M.Lipset "Siyasi insan. Siyasetin sosial əsası" adlı əsərində struktur təhlili demokratianın zəmini kimi təklif edir. 2. *Vətəndaş mədəniyyəti*. Q.Almond və S.Verba Almaniya, İtaliya və Meksikanın nümunəsində demokratiya, başqa sözlə, vətəndaş mədəniyyəti üçün daha əlverişli olan və millətlər üçün ümumilik kəsb edən mədəni normalar məcmuunu və hüquq haqqında təsəvvürleri sabit demokratianın zəmini hesab edirlər. Bunun əsası kimi, cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı etimadının yüksək dərəcəsini, münaqışlı məraqlarla kompromisə və döziümlülüyə cəhd etmələrini başlıca şərt sayırlar. 3. *Siyasi qüvvələrin nisbəti*. B.Mur tarixi-komparativ təhlildən istifadə edərək, Böyük Britaniyada, Fransada, Çində, Yaponiyada və Hindistanda müasir cəmiyyətə keçidin nəticələrini qiymətləndirmək əsasında belə qənaətə galırılar ki, hazırda demokratik inkişafın siyasi formaları müxtəlif ölkələrdə antifeodal inqilabın xarakteri ilə,

başqa sözlə siyasi qüvvələr nisbəti ilə müəyyənləşir. **4. Komunist sisteminin inkişafı**. R.Dal özünün "İngilabdan sonra. Hakimiyət yaxşı cəmiyyətdə" adlı əsərində (1969-cu il) belə bir suali cavablandırır ki, demokratiya nə üçün bərqərar edilməlidir və bununla bağlı həmin prosesdə siyasətçilərin roluna böyük diqqət yetirir. Sonra yazdığı "Polarxiya" adlı əsərində (1971) o, siyasətçilərin seçiminin rejimin təkamülünü necə müəyyənləşdirməsi məsələsini təhlil edir.

Siyasi dəyişikliklərə aid digər şərh "aktor məktəbi" ilə bağlıdır. İlk başlangıçda bu istiqamət müxtəlif cür adlandırılırdı: "həllətmə yollarının təhlili", "volyuntarizm". Lakin son nəticədə "tranzitologiya" adlandırıldı. (Q.O.Donnellan, F.Şmitterin, T.Karlin, L.Daymondun, X.Lintsin, C.Lipsetin, A.Psevorskinin, S.Hantingtonun və b. əsərlərində). Belə yanaşmanın təşəkkülü S.Hantingtonun fikrincə, dünyada demokratianın üçüncü dalğası ilə bağlıdır. İndi alımların diqqət mərkəzində demokratianın mexanizmi durur. Tranzitologiyanın tezliklə qəbul edilməsinə aşağıdakı amillər imkan yaratdı.

- Problemi yenidən mənalandırmağa və siyasi elmin mövcud istiqamətdə inkişafına təkan verən siyasi reallığın kəskin dəyişməsi.

- Tranzitologiyaya aid tədqiqatlar boş yerdə təzahür etməyib, məhz siyaset nəzəriyyəsinin, müqayiseli politologyanın, beynəlxalq münasibətlərin yaratdığı yarımməslik əlverişli zəmindən sonra təşəkkül tapdı. Tranzitologiya oyun nəzəriyyəsinə, modernlaşmaya, struktur funksionalizmə, siyasetə, elitaya və siyasi plüralizmə aid nəzəriyyələrin işləyib hazırladığı metodologiyani öz tədqiqatlarında tətbiq etdi.

- Praktiki olaraq tranzitologiyanın əsasını qoyan və inkişaf etdirən tədqiqatçılar ciddi siyasi tədqiqatlar təcrübəsinə malik idilər.

Belə hesab olunur ki, demokratikləşmənin və yeni siyasi təsisatların möhkəmləndirilməsinin tədqiqinin nəzəri əsası **Dankvart Ractoy** tərəfindən qoyulmuşdur. Lakin rejimin dəyişilmesi prosesini daha əvvəl, alman politoloqu **O.Kirchhämmer** əsaslandırmışdır. Bununla belə, keçid dövrü-

nün müasir siyasi tədqiqatların istiqaməti kimi ilk dəfə öyrənilməsi **D.Rastounun** 1970-ci ildə çap olunan məqaləsi ilə əlaqələndirilir¹. Bu tədqiqatçı konkret misallarla göstərdi ki, demokratianın bu və ya digər ölkədə mövcudluğunu və ya yoxsulluğunu heç bir amil ayrıraqda, onların məcmuu halında müəyyənləşdirmir. **Rastou** keçid dövrünü siyasi inkişafın müstəqil mərhələsi kimi əsaslandıräraq, tranzitologiyanın inkişafında konseptual rol oynayan bir sıra metodoloji müddəalar irəli sürdü.

Tranzitologiyanın təşəkkülünün XX əsrin 70-90-ci illərini əhatə edən ikinci mərhələsində onun inkişafında yeni əhəmiyyətli addımlar atıldı. 1978-ci ildə **X.Lintsin** və **A.Stepanov** redaktəsi altında "Demokratik rejimlərin ifası" adlı üçcildilik monoqrafiyası çapdan çıxdı. Bu kitabda komparativ-tarixi təhlil metodу əsasında XX əsrдə demokratianın iflasının səbəbləri və əlamətləri, bu prosesin başlıca formaları və qanuna uyğunluğu araşdırıldı, eləcə də demokratianın bərpası imkanları problemi tədqiq edildi. Tranzit sisteminin tədqiqində başlıca vurğu demokratiyaya keçilməsinə istiqamətləndi. Bu istiqaməti dünya siyasi inkişafının xarakterinin dəyişməsi və dünyada demokratikləşmənin yeni dalğasının başlıncı şərtləndirdi. "Avtoritar idarəetmədən keçid. Demokratianın perspektivi" layihəsi çərçivəsində Cənubi Amerika və Latin Amerikası ölkələrində son 30 ildə demokratikləşmənin müxtəlif təcrübəsi tədqiq və müqayisə edildi. Nəticə etibarilə, **Q.O.Donnellanın**, **F.Şmitterin** və **L.Uayxtedin** "İnkişaf etmiş ölkələrdə demokratiya" adlı dördcildilik monoqrafiyası çap olundu. Demokratiyaya keçid dövrünə aid **S.Hantingtonun** "Üçüncü dalğa. XX əsrin sonunda demokratikləşmə" adlı monoqrafiyası nəşr edildi.

Tranzitologiyanın inkişafında yeni mərhələ XX əsrin 90-ci illərini və XXI əsrin başlangıcını əhatə edir. 1990-ci illərin əvvəlində tranzitoloqlar yeni konsepsiyalar işləyib

¹ Bustow D.A. Transition to Democracy: Towards a Dynamic model // Comparative Politics, 1970, April

hazırlamaqdan daha çox, yeni faktların mənalandırılmasına cəhd etdilər. 1989-cu ilin sentyabrında Amerika siyasi elmlər assosiasiyasının o zamanki prezidenti L.Pay keçid və postavtoritar rejimlərin müqayisəli təhlili barədə universal konsepsiyanın işlənib hazırlanmasının zəruriliyi tezisini irəli sürdü. Bu məqsədə o, assosiasiyanın qurultayına müraciət etdi və bir sira palitoloqlar həmin tezisin tərəfdarı, bəziləri isə əleyhdarı kimi çıxış etdilər. Belə hesab olunur ki, 1990-ci illərdə tranzitologyanın inkişafında yeni dövr başlanır. Bu dövrdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində hər şeydən əvvəl, yeni demokratiyanın möhkəmənməsinə təsir göstərən post-keçid dövrünün problemləri və amilləri durur. Tranzitologyanın yeni inkişaf mərhələsi sosial transformasiyanın təhlilində müxtəlif yanaşmaların təzahürü ilə səciyyələnir, tranzitoloji modellər çərçivəsində postkommunist ölkələrində dəyişikliklərin konseptuallaşdırılmasına cəhd edilir. Belə yanaşma çərçivəsində keçmiş sosialist ölkələrində baş verən dəyişikliklər demokratikləşmənin vahid qlobal prosesinin tərkib hissəsi kimi araşdırılır (D.Di Palma, A.Pşevorski, S.Hantington, F.Smitter, Lints və b.). Sosial transformasiyanın təhlilinə müxtəlif mövqedən yanaşma demokratiyanın universal nəzəriyyəsinin yaradılmasında səmərəsiz cəhdlərə götərib çıxarır.

2. Demokratik tranzitin nəzəri modeli

Demokratikləşmə sosial quruluşun dəyişməsinin ümumtarixi meylinə uyğun olan ümumdünya prosesidir. Lakin o hər bir xalqa özünəməxsus nüfuz edir. Demokratiyaya keçidin daha ümumi modeli aşağıdakı tərzdə nəzərə çarpır.

- **Xətti demokratikləşmə** – demokratiyanın tədricən, bir istiqamətdə genişlənməsi. Bu modelin fəaliyyətinin klassik nümunəsi Böyük Britaniyaya aid edilir. Burada monarxin hakimiyyətinin məhdudlaşması və müvafiq olaraq, nümayəndəli orqanların və cəmiyyət üzvlərinin hüququnun genişlənməsi tədricən baş vermişdir. (əvvəl vətəndaş hüququ, sonra isə siyasi və sosial hüquqlar).

- **Dövri demokratiya** – demokratik və avtoritar siyasi rejimlərin bir-birini əvəz etməsi. Bu zaman həmin rejimlərin siyasi təsisatları bir-birilə yanaşı mövcud ola bilər (Latin Amerikası, Afrika, Asiya). Belə modeldə demokratiyaya keçid, adətən, daxili zəminin kifayət qədər yetkin olmadığı şəraitdə başlanır, uzun müddət davam edir və müyyəyen çətinliklərə məruz qalır.

- **Dialektik demokratikləşmə** – posttotalitar və ya avtoritar rejimlərin nisbətən tez süqtuna imkan yaradan kifayət qədər yetkin zəminin təsiri altında demokratiyaya keçid (İtaliya, Yunanistan, İspaniya və b.). Aydır ki, indiki şəraitdə demokratiyanın xətti modeli müasirləşdirilmiş dövlətlər tərəfindən reallaşa bilməz. Dövri və dialektik demokratikləşmənin seçimi və ondan istifadə dövlətlərdə və cəmiyyətdə mövcud olan demokratikləşmə zəminində asılı olacaqdır¹. Lakin demokratikləşmə modellərinin müxtəlif tipologiyasının mövcudluğuna baxmayaraq, onlar tranzit sistemlərinin eksriyeyində təzahür edən bir sira ümumi meylərə və qanuna uyğunluğa malikdir.

Demokratiyaya keçidin coxsayılı analitik modelləri mövcuddur. Bu modellərdə demokratikləşmə prosesinə başlıca diqqət yetirilir. Bir sira tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, demokratiyanın genişlənməsi yalnız bəzi təcrübəni tələb etmir, ən başlıcası heç olmasa liberalizmin malik olduğu məhdud təcrübəyə nail olmaq lazımdır, hətta o, monarxiya və avtoritar formada olsa da. Liberal və demokratiya terminləri bəzən bir yerdə işlənsə də ("liberal demokratiya") bu iki söz birləşməsinin – liberal demokratiyanın prinsipləri demokratiyadan nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir.

Liberal-demokratik tip sosial, iqtisadi, mənəvi və siyasi sferada plüralizmin təzahürü ilə səciyyələnir. Plüralizm ictimai həyatın bütün sferalarında müxtəlif prinsiplərin qərarlaşmasını ifadə edir. O, sosial sferada ayrı-ayrı sınıfları, təbəqələri, mənafeləri uzlaşan qrupları; mədəni-mənəvi sfe-

¹ Bax: Мухаев Р.Т. Теория политики. С. 509-510

rada etnik, regional mədəniyyətləri, mədəniyyət tiplərini və cərəyanlarını, kütləvi informasiya vasitələrini, dini təriqətləri; siyasi sferada siyasi qüvvələri, partiyaları, təşkilatları, qruplaşmaları və digər bu kimi birlilikləri nəzərdə tutur.

Liberal-demokratik modeldə eləcə də **hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti** ideyası mərkəzi yer tutur. Həmin ideyada belə bir təsəvvür mühüm rol oynayır ki, azadlıq nəinki dövlət hakimiyətinin tarazlığını şərtləndirən çoxlu hakimiyət mərkəzlərinin mövcudluğunu, eləcə də iqtisadi seçim azadlığının ifadə edir. Əgər totalitar və avtoritar siyasi sistemlərdə dövlət cəmiyyət üzərində hökmranlıq edirə, liberal-demokratik sistemində əksinə, cəmiyyət dövlətin və onun təsisatları üzərində hakimdir. Hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyəti inkişaf etmiş siyasi demokratiyاسız, hüquqi dövlətsiz mümkin deyildir.

Liberal-demokratik modeli səciyyələndirən ünsürlər sırasında **azadlıq, bərabərlik və ədalətin** nisbəti problemi əhəmiyyətli yer tutur. Lakin həmin problem müxtəlif mövqədən yanaşma mövcuddur. Belə ki, açıq şəkildə bərabərlik ideyasına qarşı çıxan, sosial bərabərliyin zəruriliyini etiraf edən, azadlığı anarxist nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirən, həyatın müxtəlif sferalarında dövlət tərəfindən fərdi azadlığın sərt şəkildə məhdudlaşdırılmasının məqsədə uyğunluğunu ifadə edən görüşlərə təsaduf olunur.

Ümumiyyətlə, rejimin və dövlətin vəziyyətindən, müxalifətin mövqeyindən, dövlətin apardığı islahatlardan və liberal-demokratik təsisatların yetkinliyindən asılı olaraq, tranzitoloji modellərin məcmuunu üç cür qruplaşdırmaqla olar:

- **nikbinlər (D.Rastou, S.Hantington)** – demokratiyaya keçid nəzəriyyəçiləri;
- **bədbinlər** – (Huan Lints) – demokratik rejimin ifası nəzəriyyəçiləri;
- **mötədil-müləyim (Q.O.Donnell)** – nümayəndəli demokratiya nəzəriyyəçiləri.

Həmin modellərdən hər biri üçün siyasi inkişafda rej-

min vəziyyəti və rolunun təhlili başlıca şərtidir. Birinci qrupa aid model dövlətin öz mövqeyini möhkəmləndirməsindən çıxış edir (yenidənqurma dövrünün mürəkkəbliyinə baxma-yaraq).

İkinci qrupa aid model dövlətin zeifləməsini əsas götürür (həll olunmayan problemləri həll edə bilməməsi ilə bağlı). Üçüncü qrupa aid olan model isə dövləti kifayət qədər güclü təsisat kimi nəzərdən keçirir (Lakin öz əzaliyyətini demokratik normalarla və qaydalarla kifayət qədər əlaqələndirməməyi nəzərə almaqla).

Demokratik tranzit müasir politoloji ədəbiyyatda müxtəlif aspektlər şərh edilir, lakin bütövlükdə demokratiya "zamanın ruhu" kimi mənalandırılır. Siyasi elmə dair ədəbiyyatda "global demokratik dalğa" ifadəsinin geniş işlədilməsi heç də təsaduf deyildir. Bu ifadə dünyada baş verən yeni siyasi dəyişiklikləri, siyasi plüralizmi, müxtəlif ictimai-siyasi proseslərin transformasiyasını, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində təzahür edən bəzi siyasi prosesləri və eləcə də demokratik tranzit problemini səciyyələndirir. Harvard universitetinin strateji tədqiqatlar institutunun sabiq başçısı, çox görkəmli alim **Samuel Hantington** demokratik tranzitlə bağlı olan problemlərə aid ciddi tədqiqatların müəllifi hesab olunur. ABŞ politoloq **S.Hantington** demokratikləşmənin üç mərhələni əhatə etdiyini göstərir: 1820-1920-ci illər; 1940-1960-ci illər; 1970-2000-ci illər. Bu mərhələlər başqa sözlə, "demokratik dalğanın" üç başlıca mərhələsi kimi əsaslandırılır (politoloqlar tərəfindən). Həmin politoloq birinci mərhələni Amerikanın sabiq prezidenti **V.Wilson**un birinci dünya müharibəsindən sonra işlətdiyi məşhur "dünyani demokratiya üçün təhlükəsiz etməliyik" tarixi ifadəsi ilə əlaqələndirir və bildirir ki, 1820-ci idən birinci dünya müharibəsinə nədək olan dövrə bəzi ölkələrdə demokratik prinsip və təsisatlar qararlaşmışdır. **S.Hantingtonun** fikrincə, birinci dünya müharibəsinin sona çatması ilə demokratikləşmə yenidən canlanmağa başlayır.

Demokratikləşmənin ikinci mərhələsi dünyanın bir-

birinə zidd olan iki ictimai sistemə – sosializm və kapitalizm düşürgələrinə parçalanması ilə səciyyələnir. Bu dövrdə dünəyada liderlik edən iki başlıca dövlət (SSRİ və ABŞ) digər dövlətləri öz təsir dairəsində saxlamağa çalışırdılar. Sosialist ideyalarının təsir gücünün artması prosesi qərb dövlətlərinin narahatlıq doğururdu. Bu ideyalardan ehtiyatlanan Qərb dövlətləri demokratiyanın nisbətən ləng prosesə məruz qalmasına meyilli idilər. Elə buna görə, 1940-1960-ci illər demokratiyanın tarixində ləngimə mərhələsi kimi səciyyələndirilir.

Demokratikləşmənin və ya "demokratik dalğanın" 1970-ci ildən başlanan üçüncü mərhələsində dünyanın müxtəlif qitələrində bir sıra dövlətlər demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyurlar. Asiyada, Afrikada, Latin Amerikasında qeyri-demokratik rejimlərin demokratiyaya meyilli olmasını və xüsusilə Avropanın Portuqaliya, İspaniya və Yunanistan kimi diktatura rejimlərinin dağılmاسını (70-ci illəri), S.Huntington demokratikləşmənin 3-cü dalğasının başlanması dövrü kimi qiymətləndirdi. XX əsrin 80-90-ci illərində qərb dövlətləri avtoritar sistemlərin demokratikləşməsi xəttinə təkidlə səy göstərmişlər. Siyasi azadlığın sonuncu dalğası demokratiya tərəfdarlarının ümidi lərini daha da artırdı. Sosialist sistemini, eləcə də SSRİ-nin dağılması demokratikləşmənin 3-cü dalğasının global xarakter kəsb etməsinə gətirib çıxartdı. 3-cü dalğanın başlıca elementi azad və demokratik dövlət hesab olunur. Belə dövləti səciyyələndirən amillər politoloji ədəbiyyatda aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- hakimiyyətə gelməyin və onu idarə etməyin qərabət prinsiplərinə, açıq və demokratik siyasi mübarizəyə əsaslanması;
- dövlətin vətəndaşlarının başlıca hüquq və azadlıqlarının konstitusiya və qanunlarla tənzim olunması;
- hakimiyyət bölgüsü prinsiplərinin bərqərar olması;
- vətəndaşların dövlət həyatında, onun idarə olunmasında, daxili və xarici siyasetin formalaşmasında və həyata keçirilməsində iştirakı;

- hakimiyyətin tərkibinin formalaşmasında azad seçkilərin keçirilməsi;

- yüksək siyasi qanunverici orqanın xalq tərəfindən seçilməsi;

- həmin prinsiplərlə yanaşı, hakimiyyətin seçkili orqanlarının mövcudluğu;

- cəmiyyətə (xalqla) onun seçdiyi orqanların hakimiyyəti qarşılıqlı əlaqə və mütənasiblik kəsb etməlidir;

- demokratik formalar və birləşməsayış normaların təkmilləşdirilməlidir. **S.Huntington** üçüncü dalğa ölkələrinin demokratikləşməsinin üç variantını müəyyənləşdirir.

- **Transformasiya.** Hökumət güclü müxalifətə malik olmalıdır, ister-istəməz o, keçid prosesində başlıca rol oynamalıdır.

- **Əvəz edilmə.** Bu model keçmişlə əlaqənin tam kəsilməsini və əvvəlki hökumətin siyasi aləmdən tam getməsini səciyyələndirir. Belə halda hökumət, adətən, mühafizəkarlardan təşkil edilir və rəhbərin şəxsi diktaturası kimi mövcud olur.

- Keçid prosesinin özü üç fazadan ibarətdir: müxalifət, əvvəlki rejimin dağılması və rejimin dağılmasından sonrakı mübarizə.

Ümumiyyətlə, S.Huntington müasir demokratikləşmənin tarixi kontekstdə beş modelini fərqləndirir:¹

- dövri-model – avtoritar və demokratik rejimlərin dövri dəyişməsi (Braziliya);

- "ikinci cəhd" modeli-avtoritar rejimin təşkili ilə demokratikləşməyə ilk cəhdin dayandırılmasından sonrakı ikinci demokratikləşmə (İspaniya);

- "dayandırılan demokratiya" modeli – demokratiyanın bərpası, avtoritar rejimin təşkili ilə əvvəlki sabitliyin mövcudluğu aradan qalxır (Çili);

- birbaşa keçid modeli – əvvəllər demokratik inkişaf

¹ Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. London, 1991, p. 124-163

səviyyəsinə malik olmayan dövlətlərdə demokratiyanın bər-qərar olunması (Bolqarıstan, 1989-cu ildən sonra);

- müstəmləkəsizləşdirmə modeli – müstəqillik əldə et-dikdən sonra, demokratiyanın qərarlaşması (Karib hövzəsi ölkələri).

Əlbəttə, demokratik tranzit dövrü və problemi ayrı-ayrı ölkələrdə özünəməxsusluq kəsb edir. Lakin politoloqlar bu məsələdə ümumi cəhətlərin təzahürünü nəzərə çatdırırlar. İspan tədqiqatçısı F.Qonsales dünyada ümumi qəbul edilmiş siyasi tranzit modelinin mövcudluğunu iddia edir. O, tranzit üçün səciyyəvi olan elementləri sırasında ilk önce, tranzit istəyini, cəmiyyətin böyük dəyişikliklə bağlı iradəsini və cəmiyyət üzvlərinin razılışma imkanlarını göstərir. F.Qonsales İspaniya təcrübəsinə əsaslanaraq belə qənatə gəlmışdır ki, tranzit prosesləri gedişində mövcud mədəni-siyasi əsaslar cəmiyyəti təşkil edən qüvvələrin əksəriyyətinin imkanlarını təmin etmiş və demək olar ki, hər kəs üçün məqbul sayıyla biləcək şəraitin formallaşmasını şərtləndirmişdir.

Tranzitologiyanın banisi D.Rastou hesab edir ki, demokratiyaya hər cür keçid müxtəlif formalarda ifadə olunan (hərbi fəaliyyət, çoxcəhətli əlaqələr və s.) xarici təsir sayəsində başlanır və həyata keçirilir. Demokratiyaya keçid ölkələrin milli birlük və milli identifikasiya (eynilik) əldə etməsin-dən sonra başlamahıdır. Onun fikrincə, demokratiyaya keçid özündə üç fazanı əks etdirir.

- "həzırlıq fazası" – fərqləndirici cəhəti yeni elitanın təzahürü nəticəsində siyasi manafelərin qütbəşməsidir, o, əvvəller sıxışdırılan təbəqələri həllədici fəaliyyətə istiqamət-ləndirir.

- "qərarların qəbulu fazası" – qərar seçkini nəzərdə tutur. Bu prosesdə siyasi liderlərin məhdud dairəsi böyük rol oynayırlar. Demokratik qərarın qəbul edilməsinə şüurlu, açıq konsensus kimi baxılmalıdır.

- "vərdiş fazası" – bu fazada demokratiyanın, eləcə də

siyasi prosedurların (qaydaların) və təsisatların möhkəm-lənməsi baş verir¹. D.Rastou tərəfindən təklif edilən "fazalar" modelində başlıca olaraq tranzitin İsveç və Türkiyə təcrübəsi öz əksini tapır.

Polsa politoloqu Adam Pşevorski demokratiyaya keçidi "qeyri-müəyyənlilik səltənəti" kimi səciyyələndirir. O, hesab edir ki, demokratiya partiyalar arasında sağlam rəqabətə əsaslanan siyasi mübarizə sistemidir, bu mübarizədə məğlubiyyət nə sosial rüsvaylılıqdır, nə də cinayət. Pşevorski qeyd edir ki, müasir demokratiyanın başlıca cəhəti onun möhkəmləndirilməsidir. O, demokratiyaya keçid prosesi dövrünü iki mərhələyə ayırır:

1. **Liberallaşdırma** – qeyri sabitliyi və daxili proseslərin müxtəlif yönümlü olması ilə səciyyələnir; o, mövcud avtoritar rejimin güclənməsi və ya sonrakı dövrün ilk mərhələsinə keçidle nəticələnir; 2. **Demokratikləşmə** – öz növbəsində avtoritar rejimdən azad olmaq mərhələsini və ya demokratik idarəciliyin təşkili mərhələsini təcəssüm etdirir.

Bələliklə, Pşevorski demokratikləşmə prosesini **dövlətin demokratikləşməsinə** (siyasi təsisatlara aid olan proses) və **rejimin demokratikləşməsinə** (sosial münasibətlər sferasına aid olan proses) ayırır.

3. Tranzit cəmiyyətdə sabitliyin vacib şərtidir

Tranzit (keçid) prosesində sabitliyin saxlanması problemi praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Sabitliyə xidmət edən bəzi islahatların həyata keçirilməsi siyasi tranzitin bilavasitə məzmununu təşkil edən məqsəddən asılıdır. Məqsəd özündə cəmiyyətin, siyasi sistemin, hakimiyət rejiminin elə vəziyyətini ifadə edir ki, əslində onlar məqsədin əldə olunmasına istiqamət və vasitə seçimini bəxş edirlər. İstər-istəməz məqsəd dəqiq və aydın və ya qeyri-müəyyən, qeyri-dəqiq ola bilər, məqsədin əldə olunması vasitələri isə fərqlənir. Məq-

¹ Bu barədə ətraflı bax: Nazim İbadov. Müqayisəli politologiya. B., 2010, s. 67-74

¹ Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели, // Полис. 1996. № 5

sədin dəqiq müəyyənləşdirilməsi siyasi tranzitin çıxış nöqtəsidir. Aydın ifadə edilməyən məqsədin yoxluğu hər cür siyasi transformasiyanın uğurlarının qiyəmtələndirilməsi meyarını heçə endirir, məqsədin qeyri-müəyyənliliyi isə onun vasiṭə və metodlarının qeyri-müəyyənliliyinə gətirib çıxarıır.

Adətən, demokratik tranzit yeni dövlət hakimiyyəti mexanizmlərinin təsisatlanması ilə möhkəmlənir. Bu, parlament və ya prezident demokratiyası təsisatlarının formallaşmasında, hakimiyyətin bölünməsinin ölkənin ali qanununda təsbit olunmasında, müxtəlif səviyyədə hakimiyyətin üç qoluna məxsus müvafiq strukturların yaradılmasında öz əksini tapır. Demokratik rejimin təşəkkülü dövlət aparatının yenidən formallaşmasından ayrılmazdır¹. Beləliklə, **cəmiyyətdə sabitliyi şərtləndirən demokratik tranzit, eləcə də müvafiq vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi cəmiyyət təsisatlarının təşəkkülüñə təkan verir**. Vətəndaş cəmiyyəti ictimai hayatı təşkil edən və tənzimləyən qüdrətli sferaya, siyasi sabitlik mühitində çevrilir.

Vətəndaş cəmiyyətində müxtəlif siyasi və sosial qüvvələrin həmrəyliyi baş verir, mövqelərin uzlaşması, mənafelərin integrasiyası üçün əlverişli şərait yaranır. Bütün bunlar cəmiyyətdə sabitliyin qərarlaşması üçün siyasi və iqtisadi xarakterli imkanların üzə çıxmamasına xidmət edir. Tranzitin bütövlükdə sosial-mədəni dəyərləri də özünü məhz bunda təzəssüm etdirir.

Siyasi sabitlik müxtəlif siyasi subyektlər arasında əlaqə sistemi olmaqla, ona müəyyən bütövlük və funksiyaları qarşısında qoyulanları səmərəli surətdə reallaşdırmaq xasdır. Sabitliyin daxili-siyasi, regional və beynəlxalq-siyasi formaları fərqləndirilir. Dövlət və siyasi özəklər daxili siyasi sabitliyin başlıca subyekti kimi çıxış edirlər. Onlar təzahür etdirdiyi fəalılıqdan asılı olaraq, nəinki subyekt rolunda, eləcə də siyasi prosesin obyekti kimi çıxış edə bilərlər. Daxili siyasi sabitlik bir sıra prinsipial xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Birinci-

si, burada yalnız iki baza xarakterli siyasi subyekt mövcudur: dövlət və cəmiyyət. Sistemin idarə olunması funksiyalarını təmin etmək baxımdan bu siyasi subyektləri çox vaxt idarə edən (siyasi) siniflər və ya cəmiyyətin bir hissəsinin idarə edənləri adlandırırlar. Dövlət və cəmiyyət bir-birinə təsir göstərməyə bilməzlər. Keyfiyyətcə onların özünəməxsusluğu hər şeydən əvvəl, məhz həmin qarşılıqlı təsir nəticəsində formallaşır.

Sabitliyin təmin olunması üçün daxili siyasi sistem onun qarşısına qoyulmuş vəzifələri həll etmək vəziyyətində olmalıdır. Belə həll etmə şəraitdən asılı olaraq, xalqın iradəsi ilə, hakimiyyətin legitimliyi vasitəsilə və yaxud zorakılıq yolu ilə, üzə çıxan hakimiyyətin illegitimliyilə təmin olunur.

Demokratiya heç də həmişə dəyişikliklərin məqsədi kimi nəzərə çarpmasa da, siyasi tranzitin kəmiyyət istiqaməti elə dəyər kimi çıxış edir ki, cəmiyyəti birləşdirməyə qadir olur və onu demokratik dəyişikliklərə səfərbər edir. Bundan çıxış edərək siyasi tranzit konsepsiyalarının "əksəriyyətində "möhkəmləndirilən demokratiya" anlayışı işlədirilir. Bu anlayışın əsasını sosial qrupların əksəriyyətinin birləşməsi prosesi təşkil edir. Buna görə, cəmiyyətin demokratikləşməsi birləşdirici zəmin kimi çıxış edir. Yəqin ki, demokratikləşmənin səviyyəsi bununla bağlı xeyli əhəmiyyət kəsb edəcək, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin mənafə tarazlığına başqa cür nail olmaq mümkün deyildir. Yüksək demokratikləşmə səviyyəsində öz mənafelərini nəinki ayrıca sosial qruplar və eləcə də mövcud cəmiyyətin qruplarının əksəriyyəti hayatı keçirə bilər. Bu cəhəti nəzərə alan **L.Daymond** qeyd edir ki, demokratiyanın vətəndaşlıarda legitimləşməsi o qədər dərin və genişdir ki, demokratiyanın boş çıxması ağlabatan deyildir.

Ardıcıl demokratikləşmə kursu vasitəsilə sabit və "möhkəmləndirilən demokratiyanı" təkraristehsal edən cəmiyyət siyasi tranzitin başlıca elementlərindən biridir, onun məqsədidir. Nəticə isə bunlardan asılıdır: 1. Demokratik proses necə və hansı şəraitdə sizacaq; 2. Bu prosesdə hansı

¹ bax: Nazim İbadov. Müqayisəli politologiya. S. 72

qüvvələrin təsiri və iştirakı təzahür edəcək; 3. Onlar hansı qabiliyyəti nümayiş etdirəcək. Bu amillərin rolu və əhəmiyyəti müxtəlif konsepsiyalarda birmənali şərh edilmir. Demokratiya idarəetmənin, cəmiyyətin siyasi və sosial təşkilinin, dövlətin və hakimiyyətin başlıca formalarından biridir. Buna görə, tranzit cəmiyyətdə sabitliyin, gərginliyin aradan qaldırılmasının, münaqşlı mənafələrin konsensusunun əhəmiyyətli şərti kimi çıxış edir.

Cəmiyyətin demokratik siyasi təşkilində dövlətin funksiyası, demokratianın qorunması və inkişafi zərurəti ilə müəyyən olunur. Bunun üçün hakimiyyət kifayət dərəcədə güclü olmalıdır. Lakin güclü hakimiyyət demokratik prosesin ayrı-ayrı mərhələlərində özünü müxtalif tərzdə aparır və aparmalıdır da. Demokratianın möhkəmləndiyi şəraitdə, demokratik cəmiyyətin təşəkkülünün ilk mərhələsində güclü hakimiyyət asanlıqla diktaturaya (avtoritar və ya totalitar) çevrilir.

Demokratiya bütöv ictimai hadisədir. Müasir cəmiyyətdə demokratiya ümumi xarakter daşıımırsa, əhalinin bir hissəsinə (siniflərə, təbəqələrə) xüsusiş, hakimiyyətin mövqeyini müdafiə edən müəyyən qüvvələrə şamil edilib, digərlərinə tətbiq edilmirsə, o, əsil demokratiya deyildir və cəmiyyətdə sabitliyin, milli birliyin bərqərar olmasına qadır ola bilməz. Eləcə də demokratiya seçkili formada cəmiyyət həyatının yalnız bir sferasında, bir məsələdə tətbiq edilib, digər sahələrə şamil olunmursa (məsələn, ictimai özünüidarəyə aid edilərkən dövlət müəssisələrində həyata keçirilmirsə), dəyərli, qiymətli təsir göstərməyə qəbil olmaz. Demokratiya siltaqlıq, ictimai israfçılıq deyil, məhz labüb tarixi zərurətdir, cəmiyyətin yenidən təşkili, təkmilləşdirilməsidir. O, fəal, yaradıcı olmalıdır, pozitiv, exlaqi, ideoloji, siyasi inam və hissələri təcəssüm etdirməlidir. Demokratiya ilk təzahür etdiyi andan indiyə qədər (tarix boyu) nə qədər təkmilləşdirilən fenomen olsa da, həmişə insanların təsəvvüründə idealdan başqa bir şey olmayıb. Bu cəhəti Cəxianın dövlət xadimi, gərkəmli siyasətçi **V.Qavelin** çox sərrast mənalıdır:

"Demokratiya, sözün tam mənasında həmişə idealdan başqa bir şey olmayıacaqdır. Kimsə ona tam yaxınlaşa bilər, kimin üçünsə həmişə üfiqdə parlayacaqdır, ona doğru aparan yollar yaxşı, yaxud pis olacaqdır, lakin ona tamamilə nail olmaq heç vaxt mümkün olmayıacaqdır". XX əsrin görkəmli siyasetçilərindən biri sayılan Uinston Çörçirrə demokratiyanı idarəetmə ilə əlaqələndirərək obrazlı şəkildə demişdir: "İdarəetmə formaları içərisində ən pisi demokratiyadır, ancaq nə edəsən ki, bəşəriyyət bundan yaxşısını əldə edə bilməyib". Əlbəttə, bu kimi dərin siyasi kəlamların hamısı demokratianın mahiyyətini, xüsusiyyətlərini düzgün başa düşməyə xidmət edir.

F.Şmitterin nəzəriyyəsində sabitlik problemi spesifikasiyyi ilə maraq doğurur. O, qeyd edir ki, demokratik möhkəmlənmə avtoritarizmdən keçid dövründə təsadüfi razılaşmanın, qeyri-müəyyən normanın və təsadüfi qərarın əməkdaşlıq və rəqabət münasibətlərinə transformasiyasıdır, demokratik idarəetmədə iştirak edən şəxslərin, kollektivlərin (başqa sözlə, siyasetçilərin və vətəndaşların) möhkəm məniməsi, daim fəaliyyət göstərdiyi və könüllü qəbul etdiyi birləşmə prosesidir. Demokratik rejimin möhkəmlənməsi gedişində siyasi rolların və funksiyaların təsisatlaşması baş verir, onların qeyri-müəyyənliliyi (natamamlığı) aradan qalxır.

Demokratikləşmə prosesində olan cəmiyyətin üzləşdiyi müəyyən gizli çətinlikləri ifadə etmək üçün, F.Şmitter "dilemma" terminindən istifadə edir. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, bu termindən F.Şmitterdən əvvəl, Terri Karl yazdığı məqalələrdən birində istifadə etmişdir. Əgər bütün yeni demokratik dövlətlər həyat qabiliyyəti təsisatlarının hamısını birləşdirməyə hazırlaşsalar, çətin seçim ilə üzləşəckələr. Keçid dövrünün tələskənlilikindən fərqli olaraq birləşmə ilə əlaqəli olan qərar seçimi xadimlər arasında, adətən, uzun müddətli danışıqları tələb edir. Konkret dilemmaların həlli yolu ilə, dövlət "öz" demokratiya tipini seçilir. Bu, uğurlu olmadıqda tənəzzülə məruz qalmaq, hibridləşdirmə və ya birləşmədən

kənarlaşmaq cəhdinin xeyli artır. Aydındır ki, hər bir yeni demokratik dövlət faydalı seçimə üstünlük kateqoriyasını fərqləndirir:¹

- harada və nə zaman təzahüründən asılı olmayaraq, müasir demokratiyaya daxilən xas olan: rəhbərlikdə olağanlı meyl, vətəndaşların siyasi prosesdən kənarlaşması, öz səlahiyyətlərini nümayəndələrinə həvalə etmələri, siyasi özgələşmə, sabit olmayan çoxluğun mövcudluğu, qeyri-demokratik təsisatlardan asılılıq, güclü rəqabət mühitində onların rolunun artması, milli liderlərin fəaliyyətində müəyyən obyektiv məhdudluq və s.

- yeni demokratik qaydalarla mövcud sosial, mədəni və iqtisadi şərait praktiklərinin birləşmə biləməsi şübhəsinə məruz qalan xarici dilemma.

Polşa tədqiqatçısı **Y.Vasilyevski** qeyd edir ki, demokratik möhkəmlənmə (və ya demokratik qüvvələrin birləşməsi) özündə iki ayrılmaz komponenti birləşdirir: **dəyərlili** (siyasi qaydalar toplusunun nisbi konsensusunun elda edilməsi) və **təsisatlı** (özündə rəqabət aparan müxtəlif siyasi qüvvələrin mənafelerini eks etdirən hakimiyyət strukturunun yaradılması). **Vasilyevskinin** fikrinə, sabit demokratik idarəetmə məhz elitanın müxtəlif hissələri arasında könüllü konsensusun mövcudluğu şəraitində mümkündür, başqa sözlə, siyasi davranışın ümumi normalarına riayət etməkə və "üzvi həmrəyliklə" şərtlənir. **A.Pşevorski** isə qeyd edir ki, demokratiyanın möhkəmlənməsi (sabitliyin qərarlaşması – M.Ə.) o zaman təmin edilir ki, demokratiya özü-özünü möhkəmləndirir. Əlbəttə, bu fikirdə həqiqət nəzərə çarpır. Axi, kim etiraz edə bilər ki, demokratiya özü-özü üçün deyildir.

Amerika politoloqları **E.Doff** və **D.Makkamant** cəmiyyətdə sabitlik və qeyri-sabitlik məsələsinə daha əhatəli münasibət bildirirlər. Onlar belə qənaəətə gəlirlər ki, siyasi sabitlik və qeyri-sabitlik probleminin təhlili əhalinin siyasi

prosesə münasibəti və siyasi sistemin özünün daxili ehtiyatları haqqında göstəricilərdən istifadə olunmasını tələb edir. Onlar siyasi sabitliyin aşağıdakı meyarlarını göstərirlər:

- sosial yardımın sosial səfərbəretmədən üstünlüyü;
- iqtisadi inkişafın yüksək sürəti;
- gəlirin bərabər səviyyədə bölüşdürülməsi;
- siyasi imkanlar ehtiyatının mövcudluğu;
- vətəndaşların siyasi həyatə cəlb olunmasını təmin edən təsisatlanmış çoxsaylı üzvlər malik siyasi partiyaların genişlənməsi.

Öz növbəsində qeyri-sabit rejimlər üçün aşağıdakı göstəricilər sociyyəvidir:

- sosial səfərbərliyin sosial yardımdan üstünlüyü;
- iqtisadiyyatın zəif inkişaf səviyyəsi;
- maddi nemətlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi;
- elitanın zəif siyasi imkanları;
- "məhdud" və şəxsləndirilmiş partiyaların aradan qaldırılması.

İsveç alımları **S.Ereson** və **Y.Eleyn** cəmiyyətdə qeyri-sabitliyin göstəricilərinə aşağıdakılari aid edir: iqtisadi-işsizliyin və inflayasiyanın səviyyəsi, bütçənin qıtlığı, dövlət zayomlarının vəziyyəti; sosial – öz müəssisələrində müdürüyyətlə münaqışında iştirak edən işçilərin faizi; qəstilərin və intiharın səviyyəsi, nümayişlərin, üşyanların, siyasi tətillərin, sui-qəsdin sayı; siyasi-icraedici hakimiyyətin yeniləşməsi dərəcəsi, elitanın mümkün ola bilən dəyişikliklərə uyğunlaşması, seckii sisteminin tipi.¹

Amerika politoloqu **D.Sanders** bu sahədə mövcud olan tədqiqatların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında belə qənaəətə gəlir ki, ümumi qeyri-sabitlik urbanizasiyanın yüksək səviyyəsi, əhalinin artması, sosial-siyasi nəzarət mexanizminin zəifləməsi, ticarət və maliyyə cəhətdən xarici mənbələrdən asılılış dərəcəsi kimi amillərlə bağlıdır. Ümumi

¹ Шмиттер Ф. Угрозы и дилеммы демократии. // Век XX и мир. 1994, № 7-8. С. 140

¹ Ereson S., Lane J., E. Political Stability in European Democracies // European Journal of Political Research. 1983. Vol. II. P. 3

qeyri-sabitlik eləcə də rejimin legitimlik səviyyəsi, siyasi təsisatların inkişafı, sosial-iqtisadi səfərbərlik dairəsinin genişlənməsi, iqtisadi inkişafın sürəti, siyasi kommunikasiyalar şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi və digər amillərlə əlaqədardır.

XX əsr sivilizasiyası sosial və siyasi qaydaların statik sabitliyindən prinsipial surətdə fərqlənən yeni, dinamik sabitlik tipini şərtləndirdi. Statik sabitlik tipi etalətli, irəliləyişdən məhrum olan sosial və siyasi strukturların, siyasi təsisatların və münasibətlərin yaradılmasına və saxlanılmasına əsaslanırdı. O, tarixi prosesin ləng gedisi, ideologianın ənənəvi və mühafizəkar formaları barədə təsəvvürlərlə bağlı idi. XX əsrin totalitarizmi məhz sabitliyin belə tipini təkmilləşdirməklə, repressiv sabitliyini yaratmış və onu dinamik xarici siyasetlə əlaqələndirməyə cəhd etmişdir. Belə əlaqələndirmə qeyri-sabitlik doğurmuş və qanunauyğun surətdə totalitar rejimin dağılmasına və açıq cəmiyyətə transformasiyaya gətirib çıxarmışdır. Sabitliyin dinamik tipi açıq cəmiyyətdə işlənib hazırlanmışdır. Demokratik prosesdə nəinki münaqışları aradan qaldırmaq mexanizmi işlənib hazırlanır və eləcə də münaqışlardan cəmiyyətin sabitliyini təkmilləşdirmək üçün istifadə olunur.

III FƏSİL

Modernləşmə konsepsiyası siyasi inkişafın nəzəri modeli kimi

1. Modernləşmə nəzəriyyəsi

Siyasi proses bütövlükdə siyasi sistemin hərəkətini, dinamikasını, takamülünü, onun vəziyyətinin zaman və məkan etibarılı dəyişməsini açıqlayır. O, siyasetin ən müxtəlif subyektlərinin öz funksiyalarını hakimiyət sferalarında həyata keçirmələrinə aid fəaliyyətinin məcmuunu ifadə edir. Bu fəaliyyət isə cəmiyyətin siyasi sisteminin dəyişməsinə və inkişafına (və ya tənəzzüllünə) istiqamətlənir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, cəmiyyətin inkişafı bir qayda olaraq sadə strukturlardan mürəkkəb strukturlara doğru gedir. Buna görə, siyasi proses dedikdə, cəmiyyətin siyasi sisteminin bir vəziyyətdən digərinə transformasiyası başa düşülür. Bu proses idarə edənlərlə (fəal azlıq-elita) idarə edilənlər (passiv çoxluq – xalq) arasında qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində baş verir.

Cəmiyyətin ənənəvi (industrial cəmiyyətə qədərki) vəziyyətdən müasir industrial və postindustrial cəmiyyətə keçməsi və ya inkişafı prosesi siyasi elmdə (politologiyada) "cəmiyyətin modernləşməsi" adlandırılır. Ümumi modernləşmə anlayışı cəmiyyətin bütün sferalarındaki dəyişiklikləri əks etdirir. Məsələn, iqtisadiyyatda modernləşmənin ən mühüm amilləri əldə olunmuş kapitaldan, biliklərdən istifadə etməklə, industrial texnologiyaya keçid, təbii resursların geniş mənimsənilməsi, onların genişləndirilməsi və yenidən emalının dərinləşdirilməsi, əmtəə bazarının, kapitalın, əməyin və xidmətin inkişafı hesab olunur.

Sosial sferada – əvvəlki sosial modellərin zaifləməsi və yeni rasional məqsədlı əlaqələr sferasının (peşə və bazar meyarlarına əsaslanan) genişlənməsi. Bu vəziyyət cəmiyyətin differensiasiyasının inkişafı ilə müşahidə olunur.

Mədəniyyət sferasında – savadlanmanın yayılması, ictimai şüurun, milli mədəniyyətin formallaşması, kültəvi informasiya vasitələrinin və kommunikasiyanın inkişafı.

Siyasət sferasında – milli dövlətlərin yaradılması və bu çərçivədə yeni siyasi sistemin formallaşması (rolların və təsiyatların yüksək səviyyədə ixtisaslaşması ilə), eləcə də siyasi partiyaların və hərəkatların siyasi həyatda iştirakının genişlənməsi, onların fəaliyyətinin müxtəlif sosial qrupların və təbaqələrin mənafələrinin müdafiə olunmasına istiqamətlənməsi ilə səciyyələnir. Alımlar müxtəlif ölkələrin və rejimlərin modernləşməsi şəraitini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirlər ki, baş verən dəyişikliklərdə müəyyən ardıcılığın gözlənilməsi vacibdir (onların həyata keçirilməsinin malum qaydalarını nəzərə almaqla). Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər

ki, islahata cəmiyyətin industriallaşdırılması ilə, digərləri isə bildirirlər ki, kənd təsərrüfatında islahatla başlamaq lazımdır. Üçüncü qrup iddia edir ki, artıq modernləşmə mərhələsinə qədəm qoyan inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərilmədən modernləşmə mümkün deyildir.

Siyasi modernləşmənin özü isə bir sıra xarici ölkə politoloqlarının fikrincə, aşağıdakılardı ifadə edir:

- fərqli siyasi strukturların yaradılması;
- sosial qrupların və şəxsiyyətlərin siyasi həyatə daim geniş cəlb edilməsi;
- rasional siyasi bürokratiyanın təşəkkülü və tez güclənməsi;
- ənənəvi elitanın zəifləməsi və müasir elita ilə əvəz olunması.

Avtoritarizmdən (totalitarizmdən) demokratiyaya (demokratik tranzitə) keçid modernləşmə prosesinin ən əhəmiyyətli komponenti kimi çıxış edir¹. A.Melvil qeyri-demokratik rejimdən demokratik rejimə tranzit integral məntiqini üzə çıxarmağa cəhd edir və bildirir ki, demokratik tranzitin optimal və ideal olması üçün o, dörd başlıca mərhələdən keçməlidir².

Modrenləşmə nəzəriyyəsi siyasi elmdə XX əsrin 50-60-ci illərində formalşmağa başlamışdır. Həmin nəzəriyyənin nəzəri mənbəyini xeyli dərəcədə M.Veberin əsərləri təşkil edir. Həmin əsərlərdə Avropada kapitalizmin inkişafının mənəvi amillərinin müqayisəli təhlili əsasında belə bir ideya irəli sürülmüşdür ki, Avropa sivilizasiyası ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə doğru inkişaf edir. Bu ideya kapitalizmin inkişafı ilə müxtəlif cəmiyyətlərin dinamikasını müqayisə etməyə kifayət qədər əsas vermişdir. Siyasi modernləşmə nəzəriyyəsinin yaradıcıları, eləcə də F.Tennisin və E.Dürkheymin cəmiyyətin əmək bölgüsü əsasında "məxaniki həmrəylikdən" "üzvi həmrəyliyə" təkamülü konsepsiyasını-

dan bəhrələnmişlər. Modernləşmə nəzəriyyəsinin formalşamasına həmçinin, T.Parsonsun struktur-funksional təhlilinin başlıca müddeələri xidmət etmişdir.

Modernləşmə nəzəriyyəsinin inkişafi iki mərhələni əhatə edir: XX əsrin 50-60-ci və 70-80-ci illərini. Birinci mərhələdə "modernləşmə" termini həm ictimai dəyişikliklər mərhəlesi və eləcə də müasir cəmiyyətə keçid prosesi kimi səciyyələnirdi, başqa sözlə, modernləşmə **westernizasiya**, yəni həyatın bütün sahələrində qərb nümunələrinin yamsalanması kimi başa düşüldü və ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafının qabaqcadan nəzərdə tutulan şərti kimi nəzərdən keçirilirdi. Qeyd edək ki, "westernizasiya" "qorbleşmə" termininin sinonimi kimi işlədir və bir-birini tamamlayırlar.

XX əsrin 50-60-ci illərində bütün ölkələrin və xalqların inkişafı modernləşmə nəzəriyyəsində **universalıq** kəsb edən hadisə kimi araşdırılırdı, başqa sözlə, bir istiqamətdə baş verən, bu və ya eyni mərhələni və qanunauyğunluğu əks etdirən inkişaf kimi nəzərdən keçirilirdi. Elmi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, modernləşmə sosiyumun (cəmiyyətin) aşağıdakı parametrlərlə (kəmiyyət göstəriciləri ilə) transformasiyasını nəzərdə tutur:

- sosial yekcinsliyin yüksək dərəcəsindən sosial qeyri-yekcinsliyin yüksək dərəcəsinə;
- sadə sosial strukturdan mürəkkəbəşən sosial struktura;
- ictimai integrasiyanın qeyri-iqtisadi xarakterindən iqtisadi xarakterinə;
- etatizmından bazar iqtisadiyyatına;
- təbiətin bir hissəsi olan insandan bacarıqlı, qabiliyyətli insana;
- şürun vahid şəklə salınmış formasından plüralizmə;
- fenomenal (nadir) sabitlikdən daimi dəyişikliyə;
- totalitarizmdən və avtoritarizmdən demokratiyaya keçid kimi.

Göstərilən dəyişikliklər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə kəsb edir. Bu əlaqə pozularsa, modernləşmənin nəticələri birtərəfli, məhdud olur. Modernləşmə nəzəriyyəsinin müəllifləri-

¹ Bax: Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты. М., 1999

² Ətraflı bax: Nazim İbadov. Müqayisəli politologiya. S. 70-71

nin əksəriyyəti (50-60-ci illərə aid olan) **texnoloji determinizm** ideyasından çıxış edirdilər. Onlar bildirirdilər ki, ictimai inkişafın əsasını həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və sozial problemlərin həllinə aparan iqtisadi və texnoloji tərəqqi təşkil edir. Modernləşmə nəzəriyyəsinin nümayəndələri ABŞ-ı daha çox inkişaf etmiş müasir ölkə sayıldalar, bu fikri Avropa ölkələrinə də aid edirdilər. Qeyd edək ki, çox vaxt **westernizasiya** adlandırılan modernləşmə nəzəriyyəsi və ya "qərbləşmə" ideası ənənəvi cəmiyyətin xarakteristikasını tənqid etməyi ön plana çəkir. Bununla yanaşı, inkişaf etməkdə olan (geri qalan) ölkələrin də müəyyən şəraitdə müasirlik səviyyəsi əldə edəcəyinə inanmaq lazımdır, başqa sözlə, onların da modernləşmə mərhələsinə qədəm qoyacağı labüddür. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar siyasi modernləşmənin mözəmununu ümumi "müasirləşmə" prosesinin tərkib hissəsi hesab edirlər. Siyasi modernləşmə nəzəriyyəsinin birinci inkişaf mərhələsinə aşağıdakılardır:

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin qərb nümunəsində demokratikləşməsi (milli dövlətlərin yaranması və güclənməsi, hakimiyətin nümayəndəli orqanlarının yaradılması, hakimiyətin bölünməsi, seçki təsisatlarının yaradılması);
- dəyərlər sisteminin dəyişməsi (fərdi dəyərlərin inkişafı) və hakimiyətin legitimləşməsi üsulları (ənənəvi üsullar müasir qaydalarla sıxışdırılmalıdır).

Nəticə etibarilə, 70-80-ci illərdə modernləşmə və inkişaf arasındakı əlaqə yenidən nəzərdən keçirildi. Həmin illərin siyasi hadisələri modernləşmə nəzəriyyəsinin mükəmmal olmadığını (yarımcıqlığını) üzə çıxartdı və onun yenidən dəha da təkmilləşdirilməsi zərurətini doğurdu. Hələ 1967-ci ildə **R.Bendiks** belə bir cəhətə diqqət yetirdi ki, Avropada (xüsusilə, İngiltərədə və Fransada) modernləşmənin özü cəmiyyətin müəyyən ənənələrinə əsaslanmışdır, bu isə ənənəviiliklə müasirliyin birini digərinə qarşı qoymağın nəzakətsizlik olmasına barədə danişmağa imkan yaratdı. Bu hadisə tənqid dalğasına səbəb oldu. Nəhayət, belə qənastə gəlindi ki, ölkələr üç yolla hərəkət edə bilərlər: birincisi, öz vəziviyətini

təkrar istehsal etməklə müasir dövrün məqsədlərinə doğru irəliləməmək; ikincisi, modernlaşmə yolu ilə getmək və üçüncüsü, mövcud tipin dəyişdirilməsinə başlamaq və nəticə etibarilə, daha sərt siyasi rejimin təşkilini məhdudlaşdırmaq. Universal meyarların və gələcək inkişafın məqsədlərini saxlamaq şərtilə alımlar başlıca vurgunu onların reallaşmasının **milli** formasına istiqamətləndirdilər. Modernlaşmanın variantlarının və yollarının ümumi formada seçilməsi probleminə dair nəzəri mübahisələr daha çox liberallarla mühafizəkarlar arasında baş verdi. Belə ki, **liberal** istiqamətin alımları (**Q.Almond, L.Pay** və b.) hesab edirdilər ki, orta sinfin təzahürü və əhalinin təhsilinin inkişafı idarəetmənin təbiətində və təşkilində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarıır. Bütövlükdə isə modernləşmənin xarakteri və dinamikası azad elitanın açıq rəqabətindən və sırazi vətəndaşların siyasetə cəlb olunması dərəcəsindən asılıdır.

Mühafizəkarlər nəzəriyyəciliyi isə modernləşmə prosesini digər mövqedən şərh edirdilər. Onların fikrincə, modernlaşmanın başlıca mənbəyi əhalinin "səfərbərliyi" ilə (yaranan ziddiyətlər nəticəsində siyasi hayatı cəlb olunmaq) "təsisatlaşma" (vətəndaşların mənafeyinin artıkułyası) və aqreqasiyası üçün nəzərdə tutulan strukturların və mexanizmlərin mövcudluğu) arasındaki münaqışlardır.

XX əsrin 60-ci illərinin sonu 70-ci illərinin əvvəllerində modernləşmə nəzəriyyəsinin yenidən mənalandırılması iki yolla getmişdir: 1. Modernləşmə nəzəriyyəsinin özünün tənqid; 2. Xüsusi modernləşdirmə konsepsiyalarının daxili məhdudluğunun aradan qaldırılması. Qeyri qərb ölkələrində modernləşmə prosesi müxtəlif ölkələrdə inkişaf yollarının universallığı haqqında təsəvvürlərə əsaslanan əvvəlki yetkin olmayan modernləşmə nəzəriyyəlerinin yenidən mənalandırılmasına gətirib çıxartdı. Görkəmli Rusiya politologu **R.T.Muxayev** fikrincə, təqlidçilik modelinin başlıca tənqidli müddələri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- müxtəlif cəmiyyətlərin spesifikliyini və cəmiyyətdə təşəkkül tapan mənəvi dəyərlərin xarakterini adekvat başa

düşmeyin yoxluğu;

- inkişafın ən mühüm şərti kimi sabitliyin və cəmiyyətin birliyinin qorunması əhəmiyyətinin lazımi qədər qiymətləndirilməməsi, modernləşmənin düzxətli təqlidçilik siyasəti istər-istəməz cəmiyyətdə hərc-mərcliyə, sosial sarsıntıya gətirib çıxarır;

- qərb nümunələrini təkrar istehsal edən təraqqinin vahid xəttinin qərarlaşması namına, mədəni və tarixi nailiyyətlərin rolunun azaldılması və lazımi qədər qiymətləndirilməməsi;

- inkişaf etmiş ölkələrin geridə qalan ölkələrə təsirinin bir sıra mühüm münasibətlərdə neqativ hala çevriləməsi faktının nəzərə alınmasının və izahının mümkün olmaması;

- "inkişaf etmiş" cəmiyyətdə sosial qeyri-bərabərliyin və kütlələrin vəziviyətinin pisləşməsinin güclənməsi ilə şərtlənən ağır sosial nöticələrin təhrif olunması¹.

2. Müasir modernləşmənin başlıca istiqamətləri

Modernləşmə nəzəriyyəsinin xeyli nümayəndələri başlıca diqqəti sosial-iqtisadi təraqqı üçün zəmin olan siyasi inkişafın sabitliyinə yetirirdilər. Büttövlükdə sabitlik amillərinin fərqləndirilməsinə həsr edilən inkişaf nəzəriyyəsini şərti olaraq iki istiqamətə: liberal və müharfizəkar istiqamətlərə ayırmış olar.

Liberal istiqamətin tərəfdarları (Q.Almond, L.Pay və b.) modernləşmənin məzmununun sosial mobilliyin intensivlaşması və siyasi cəmiyyətdə əhalinin integrasiyası vasitəsilə **açıq** sosial və siyasi sistemin formalşdırılmasından ibarət olduğunu iddia edirdilər. Onlar bildirirdilər ki, siyasi modernləşmənin başlıca meyarı əhalinin siyasi nümayəndəliyə **cəlb olunması dərəcəsidir**. Liberallar qeyd edirdilər ki, modernləşmənin uğurlu şərti elita ilə əhali arasında dialoqun köməyiylə sabitliyin təmin olunmasından ibarətdir. On-

ların fikrincə, modernləşmənin xarakteri və dinamikası suveren elita ilə sıravi vətəndaşların siyasetə cəlb olunması arasındaki uyğunluqla ölçülür.

Liberal istiqamətin tərəfdarları modernləşmədə hadisələrin inkişafında aşağıdakı variantları fərqləndirirlər¹:

- sıravi vətəndaşlar üzərində elitanın rəqabətinin üstünlüyü şəraitində cəmiyyətin ardıcıl demokratikləşməsi və islahatların həyata keçirilməsi üçün daha optimal zəmin formalaşır;

- əhalinin başlıca kütləsinin fəaliyyətinin aşağı olması və elitanın rəqabətinin xeyli güclənməsi şəraitində avtoritar rejimlərin təşkili və dəyişikliklərin dayanması üçün zəmin təşəkkül tapır;

- əhalinin siyasi iştirakçılığının elita ilə yarışı üzərində üstünlüyü oxlokratiyaya meylin artmasına imkan yaradır, bu isə rejimi təxribatlara təhrik edir və dəyişiklikləri ləngidir;

- eyni zamanda, elitanın yarışqanlığının və əhalinin siyasi iştirakçılığının minimuma enməsi hərc-mərcliyə, səsiumun və siyasi sistemin dezinteqrasiyasına (parçalanmasına) gətirib çıxarır, eləcə də diktaturanın təşkilinə imkan yaradır.

L.Pay qeyd edirdi ki, siyasi sistem nəinki yaranan iqtisadi və sosial problemlərin həllini reallaşdırmalıdır, həmçinin, insanlarda identifikasiq şüurunu və böyük cəmiyyətin böyük üzvü olmağı təmin etməlidir. Buna görə, siyasi modernləşmə qərarların qəbulunda real iştirak etmək hüququ olan insanların və qruplarının artmasını nəzərdə tutur.

Amerika politoloqu **R.Dal** isə liberal yanaşma kontekstində **poliarxiya** nəzəriyyəsini irolu sürdürdü. Bu nəzəriyyə demokratik xarakterdən əvvəlki siyasi qaydaların təşkilinə poliarxiya formasına nail olmasının zəruriliyini əsaslandırır. O, bir tərəfdən, demokratiyadan təşkilatların yaradılması

¹ Bax: Соловьев А.И. Политология. С. 299-2300; Мухайев Р.Т. Теория политики. С. 467

azadlığını müəyyən qədər məhdudlaşdırması ilə fərqlənir, düzgün və azad seçkilərə təminat vermir.

Diger tərfdən, hakimiyyətin təşkilinin real modeli kimi və daha çox əldə edilmək imkanına malik olması ilə səciyyələnlər.

R.Dal polarxiyaya doğru hərakət edən ölkələrə təsir edən yeddi şərti fərqləndirir:

Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi dəyişikliklərin aparılması üçün güclü icraedici hakimiyətin təşkili; siyasi islahatların həyata keçirilməsində ardıcılılıq; dövlətdə struktur dəyişikliklərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində müəyyən nailiyyətin əldə olunması; barabərlik münasibətlərinin yaradılması (cəmiyyətdə güclü qütbleşməni aradan qaldıran); müxtəlif subkulturaların mövcudluğu; intensiv xarici yardım (beynəlxalq nəzarət); siyasi fəalların və liderlərin demokratik inamı. Beləliklə, **Dal** qeyd edir ki, polarxiyaya keçid tədrici, təkamül yolu ilə baş verməlidir, imkan daxilində kəskin, sıçrayışlı hərəkatlardan qaçmaq və idarə edən elitanın konsensus texnologiyasına ardıcıl yiyələnməsi üçün zəmin yaradılmalıdır.

Müasir modernləşmənin mühafizəkar istiqamətini təmsil edən **alimlər** (**S.Hantington**, **C.Nelson**, **X.Lints və b.**) belə hesab edirlər ki, modernləşmənin başlıca problemi əhalinin səfərbər edilməsi, siyasi artikulyasiyası, aqreqasiyası arasındaki munaqışdən ibarətdir.

Həmin müddəəni ilk dəfə **mühafizəkarların** görkəmlı nümayəndəsi sayılan **S.Hantinton** "Dəyişən dünyada siyasi qayda" adlı əsərində (1968-ci il) irəli sürmüüsür.

O, siyasi təsisatların modernləşməsini demokratianın səviyyəsi ilə deyil, məhz sabitlikdən və mütəşəkkillikdən asılılığı ilə əlaqələndirir. Yalnız qaydalarla nəzərət edən sərt rejim bazara keçidi və milli birliyi təmin edə bilər.

S.Hantinton qeyd edir ki, modernləşmə müəyyən amillərlə bağlıdır. O, həmin amillərdən sənayeləşməni, urbanizasiyanı, savadlılığın yüksək səviyyəsini, yüksək təhsili, rifikasi, sosial qayğını daha çox dəyərləndirir. Ənənəvi cə-

miyyətlə (orta əsrlərin feodal-aqrar siyasi quruluşu) müasir cəmiyyəti fərqləndirməyə cəhd edən bu alim yazar: "Müasir cəmiyyətlər ənənəvi cəmiyyətlər nisbətən iki səbəbə görə bənzərlik təzahür etdirirlər. Birincisi, müasir cəmiyyətlər arasında artmaqdə olan qarşılıqlı təsir ümumi mədəniyyət yaratmaya bilər, lakin texnologiyaların ənənəvi dünyada mümkün olmayan yüksək sürəti bir cəmiyyətin digərinə keçirilməsinə asanlaşdırır. İkincisi, ənənəvi cəmiyyət kənd təsərrüfatına əsaslanırdısa, müasir cəmiyyət sənətkarlıqlıdan klassik ağır sənayeyə, sonra isə elmi texnologiyaya və istehsala qədər təkamül edən sənaye əsasında təşkil olunmuşdur".¹ **S.Hantington** elecə də belə bir müddəədan çıxış edir ki, demokratik ənənələrə əsaslanmayan iqtisadi və sosial dəyişikliklərə şərtlənən modernləşmə "siyasi inkişafı deyil, siyasi tənzəzlü" doğurur.

S.Hantington qərəb sivilizasiyasının bütün dünyaya təsirini modernləşmə kimi izah edərək göstərir ki, Qərbin təzyiqinə əsənləqlə tabe olmayan dünya etiraz edir, əks reaksiya nümayiş etdirir. Modernlaşmanın qarşısınınmaz proses olduğunu, müasir dünyadaki sivilizasiyalar üçün dəyərini nəzərə alaraq **S.Hantington** qətiyyətlə qeyd edir ki, "modernləşmə bu mədəniyyətləri (sivilizasiyaları - M.Ə.) gücləndirir və Qərbin nisbi təsirini azaldır. Dünya fundamental səviyyədə daha çox müasir və daha az qərbsayağı olur".

Siyasətçilər üçün inkişafın başlıca göstəricisi sabitlik olduğuna görə, modernləşən dövlət üçün legitim siyasi partiyanın mövcudluğu ilə "möhkəm" siyasi rejim zəruridir. Belə rejim hakimiyətin tarazlaşdırılması meylini saxlamağa qadir olmalıdır. Beləliklə, mühafizəkarlar cəmiyyətin mədəniyyət, təhsil, din, fəlsəfə və incəsənt əsasında integrasiyasının möhkəmlənməsi ideyasının əksinə olaraq (**K.Doyç**), avtoritar idarəetmə metodlarının mütəşəkkilliyi qaydalarını

¹ Hantington S.P. Political Development and Political Decay // World Politics. 1965. Vol. 17, № 3. P. 12

vurğularılar (S.Hantington). Onlar dəyişən şəraitdə səriştəli siyasi rəhbərliyi, güclü dövlət bürokratiyasını, islahatların mərhələlər üzrə strukturlaşmasını, dəyişikliklərin öz vaxtında başlanmasını modernləşmənin pozitiv nəticələrlə başa çatması üçün vacib amillər hesab edirlər.

Avtoritar rejimlərin tamamilə qeyri-yekcins olmasına baxmayaraq, mühafizəkarlar modernləşmənin eləcə də alternativ variantlarının mövcudluğunu göstərirler. Məsələn, Amerika alimi H.Lints hesab edir ki, birincisi, avtoritar rejimlər natamam liberallaşmanı həyata keçirə bilər, ikincisi, avtoritar rejimlər idarə edən elita ilə bağlı geniş liberallaşmaya meyl edə bilər, üçüncüsü, idarə edən rejim "küt liberallaşma" yolunu seçə bilər.

Bütövlükdə 70-80-ci illərdə dəyişikliklər təcrübəsi modernləşmənin universal norma və tələblərinin mövcudluğunu nümayiş etdirdi ki, bu da inkişafda müəyyən tərəqqinin əldə olunmasına imkan yaratdı.

Modernlaşma prosesinin inkişafında üçüncü mərhələ XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısı ilə bağlıdır. O zaman modernləşmə nəzəriyyəsi yad (qərb) nümunələri ilə bağlı olmayan sosial-mədəni ənənələrə əsaslanan siyasi inkişaf konsepsiyası ilə tamamlandı (A.Əbdül-Malik, A.Turen, S.Hantington, S.Eyzenstadt və b.). Bu konsepsiya çərçivəsində ictimai və siyasi inkişafın universallığı inkar edilmir. Bununla belə universallıq prinsipi partikulyarlıqla (xüsusilik kəsb edənlə) əlaqələndirilir, onların üzvi sintezi isə modernlaşma prosesinin uğurlu olmasının rəhni kimi nəzərdən keçirilir. Modernlaşmə nəinki siyasi elitanın fəaliyyətindən, eləcə də ilk növbədə, obyektiv şəraitin təsirindən və sıravi cəmiyyət üzvlərinin davranışından asılı olan özü-özünə inkişaf edən proses kimi araşdırılır.

1992-ci ildə ABŞ-da **Osborn və Heblerin** birgə yazdıqları kitabın çapdan çıxması çox böyük maraq doğurdu, hə-

ta o, klassik kitab adlandırıldı.¹ Həmin müəlliflərin fikrincə, kitabda ifadə edilən 10 qayda idarəedici siyasi fəaliyyətin (eləcə də modernləşmənin – M.Ə.) uğurlu gedisi üçün təminat verir:

1. Dalğada üzmək yox, sükanda dayanmaq.
2. Vətəndaşlara yalnız xidmət etməklə məhdudlaşmaq, məhz səlahiyyətlər vermək.
3. İnhisar yox, rəqabət yaratmaq.
4. Fəaliyyəti müəyyənləşdirmək qayda yox, sifariş olmalıdır.
5. Prosesə və ya ayrılan vəsaitə deyil, əldə olunmuş nəticələrə oriyentasiya etmək.
6. Bürokratiyanın yox, müştərinin tələbatını təmin etmək.
7. Dövlət aparatı ilə ictimaiyyətin əlaqəsinin köklü genişləndirilməsini həyata keçirmək, ehtiyacını ödəmək üçün o, əslində fəaliyyət göstərməli və işləməlidir.
8. Sahibkar kimi, başqa sözlə xərc barədə deyil, mən-fət haqqında düşünmək lazımdır.
9. Hadisələri qabaqcadan görmək və keçən problemlərin müalicəsinə yox, profilaktikaya maya qoymaqla lazımdır.
10. Dövlət xidməti mədəniyyətinin yeni səviyyəsini formalasdırmaq. Bu tezisi dövlət idarəciliyi sisteminin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqaməti adlandırırlar.

XXI əsrin hüdudlarında modernlaşmə nəzəriyyəsi özünün nüfuzlu yerini daha çox qərbin elmi və siyasi aləmində yeni paradiqmaya – neoliberalizmə verir. Neoliberalizm dövlətin iqtisadi, sosial həyatda tənzimləyici rolunun məhdudlaşdırılması, xüsusi sahibkarlığın hərtərəfli inkişafı və azad bazar uğrunda çıxış edir. Siyasi sferada isə şəxsiyyətin demokratik azadlığı və hüquqi özünüdərənin müxtəlif formalarına üstünlük verir². Modernlaşmə nəzəriyyəsindən

¹ Bax: Osborne D., Caeber T. Reventing Government. Univ. Of California press. 1992

² Ətraflı bax: Məcid Əfəndiyev. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. B., 2009, 520-522

fərqli olaraq, müasir neoliberalizmin mərkəzi tezisi bundan ibarətdir ki, "demokratiya inkişafın nəticəsinin yox, inkişafın özünün qabaqcadan və ya paralel şərtidir".

3. Modernləşmənin modelləri

Siyasi elmə aid ədəbiyyatda modernləşmənin bir neçə modeli nəzərə çatdırılır. Onlardan biri **klassik nizamsız** modeldir. Qərbi Avropa ölkələrinə, ABŞ-a və Avstraliyaya aid olan bu modernləşmə modelinin təkamülündə azad sahibkarlığın müstəmləkəçilik dövrü, protestantlıq etikası, burjua inqilabları, dini müharibələr və s. iz buraxmışdır. Onu şəraitinin yetişməsi məhdudluğunu baxımdan və modernləşmə amilləri (iqtisadi, sosial, hüquqi, siyasi və mədəni) nöqtəyi-nəzərdən üzvi model kimi səciyyələndirmək olar. Ənənəvi cəmiyyətdə müxtəlif strukturların eyni vaxtda və ardıcıl modernləşməsi müasir cəmiyyətin başlıca strukturlarının yaranmasının məhdudluğunu təmin etdi.

Feodal münasibətlərinin **iqtisadi sferada** vaxtından əvvəl dağılmış, texniki tərəqqi bazar münasibətlərinin və demokratiyanın sosial bazasının daha fəal subyekti kimi çıxış edən orta siniflərin tez təşəkkülüne imkan yaratdı. Malların istehsalı və mübadiləsinin mürəkkəb mexanizmində xidmət edən ticarət birjaları (bazarları) və səhmdar kampaniyaları yarandı. Klassik modeldə iqtisadi modernləşmənin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri **xüsusi mülkiyyət təsisatının** ardıcıl inkişafı və hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsidir. Roma hüququndan, xüsusilə onun xüsusi mülkiyyətə aid hissəsindən istifadə olunması, hüquqi cəmiyyətin təşəkkülüne istiqamətləndi və insan hüququnun üstünlüyü qanunvericiliklə təsdiqləndi. Öz növbəsində xüsusi mülkiyyət təsisatı vətəndaş cəmiyyətinin formallaşmasının əsası kimi çıxış etdi və dövlətin ictimai həyatın müxtəlif sferalarına və vətəndaşın şəxsi həyatına qarışmasını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırıldı.

Xüsusi mülkiyyətin inkişafı siyasi sistemdə ifadə ol-

nan müxtəlif sosial mənafeləri şərtləndirdi. Hakimiyətin bölünməsinə əsaslanan plüralist və nümayəndəli siyasi sistem formalaşdı. Əhalinin savadlılığının yüksək səviyyəsi şəxsiyyətin **muxtarlaşmasına** imkan yaratdı. Nəticədə modernləşmə prosesi beş əsr (XIV-XIX) davam etdi və özünün təkamül xarakterini və nisbi sabitliyini şərtləndirdi. İctimai həyatın bütün sferalarının sinxron dəyişikliyə məruz qalması **sabitləşdirici amillərin** mövcudluğunu tələb etdi.

Modernləşmənin modellərindən biri də **ləngiyən və qeyri-üzvi model** adlandırılır. Elmi ədəbiyyatda bu modeli Yaponiya, Braziliya, Argentina, Balkan ölkələri və İspaniya aid edirlər. Bu ölkələrin modernləşməyə keçməsi xeyli sonralar, təxminən XVIII-XIX əsrlərin hüdudundan başlandı. Modernləşmə prosesinin inkişafi isə bir sıra zəminin, xüsusi inkişaf etmiş bazarın, vətəndaş cəmiyyətinin, hüquqi dövlətin olmaması ilə fərqlənirdi. Hakimiyət isə avtoritar xarakter daşıyırı. Belə modernləşmə modelində dəyişikliklərin başlıca amili dövlətdir; onun liderləridir. Bu cür dövlət özündə bürokratlaşma təhlükəsini, islahatların həyata keçirilməsində qeyri-ardıcılığının əks etdirir.

Cənubi Avropa ölkələrinin (İspaniya, Portuqaliya) ləngiyən modernləşməsinin müasir təcrübəsi onun bir sıra qanuna uyğunluğunu üzə çıxarmağa imkan yaradır:

- müasir cəmiyyətə kecid fundamental siyasi məsələlərin həlli ilə: dövlət təsisatlarının formallaşması, konstitusiyənin işlənilib hazırlanması, milli-dövlət quruculuğunun ümumi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsilə başlanı;

- iqtisadi modernləşmə müəyyən müddətə təxirə salındı və siyasi problemlərin tənzimlənməsindən sonra həll edildi;

- modernləşmənin ardıcılığı və həyata keçirilməsi sürəti avtoritar siyasi rejimlərlə tənzimlənmişdir;

- resursların avtoritar rejimlərin əlində cəmləşdirilməsi müxtəlif tarixi mərhələlərdən qalan məsələlərin uğurla həlli-nə imkan yaratdı, məsələn, eyni zamanda texnologiyasına kecid və parlament demokratiyasının yaradılması, hüquqi dövlətin təşkili. XX əsrin ikinci yarısından eti-

barən, müxtəlif ölkələrin siyasi modernləşməsi (demokratiyaya keçidi) diqqəti daha çox cəlb etdi. Portuqaliyanın, İspaniyanın, Yunanistanın və Çinin daha sonrakı mərhələdə isə Şərqi Avropa ölkələrinin və keçmiş SSRİ respublikalarının demokratikləşmə prosesinə qədəm qoyması bu ölkələrin qarşısında yeni perspektivlər açdı.

Ədəbiyyatda uzun müddət belə bir sualın cavablandırılması maraq doğurub ki, avtoritar rejim şəraitində cəmiyyətin modernləşməsi mümkün dürmü. Əlbəttə, bu, ilk növbədə İspaniyanın təcrübəsində uğurla həll edilmişdir. **Frankonun** ölümündən sonra totalitarizmdən demokratii-yaya keçilməsi, keçid siyasi rejimini-avtoritarizmi tələb etdi və bu rejim ölkəni vətəndaş müharibəsində müvəffəqiyyətlə kənarlaşdırıldı. Dünya təcrübəsi göstərir ki, **avtoritarizm** iqtisadi inkişafaya böyük imkan yaradır. Lakin İspaniyada inkişaf etmiş siyasi mədəniyyətin mövcud olmaması şəraitində həyata keçirilən sosial münasibətlərin liberallaşdırılması cəmiyyətdə situasiyanı kəskinləşdirdi.

Unutmaq olmaz ki, cəmiyyətin modernləşməsi müxtəlif və eləcə də bir-birilə qarşılıqlı six əlaqədə olan prosesləri nəzərdə tutur. Cəmiyyətin siyasi modernləşməsi (demokratiyaya kecid) ilə yanaşı, iqtisadi və mədəni-mənəvi həyat sferalarının da modernləşməsi prosesi gedir.

Modernləşmə prosesini dövlətçilik ənənələrinə malik olan dövlətlərin, ilk növbədə Yaponiyanın nümunəsində şərh etmək məqsədə uyğundur.

Yaponiya XVII əsrda iqtisadi və texnoloji gerilik əlamətlərini özündə əks etdirən ənənəvi cəmiyyət olmaqla, Avropa feodalizmi ilə xeyli oxşar xüsusiyyətlərə malik idi. Burada bazar münasibətlərinin mənimsənilməsi, daha mürak-kəb həyat tərzini ənənəvi və fərdiyyatçı dəyərlərin məhdud sintezi vasitəsilə baş vermişdir. Belə bir faktı qeyd etmək vacibdir ki, Yaponiya cəmiyyəti tarixi inkişaf tiplərinin əvəz olunması zamanı dağılmışq, ucurum ənənəsinin təkrar istehsalından uzaqlaşa bilmmişdir və liberal dəyərlər mədəni para-digma (kollektivçilik, ailəyə münasibət, sitayış) əsasında

mənimsənilmişdir. Yapon cəmiyyətinin iqtisadi, psixoloji və texnoloji xarakterli dəyişiklikləri, yüksək mobillik və uyğunlaşma (adaptasiya) dərəcəsi onun inkişaf etmiş ənənələrlə izah olunur.

Müasir modernləşməyə qədər bəzi ölkələrdən fərqli olaraq, Yaponiya müasirliyin bir sıra zəmininə və xüsusiyyətlərinə malik idi. Belə ki, ilk öncə, Yaponiyada milli mən-subiyət hissi xeyli inkişaf etmişdi və ən başlıcası bu ölkə digərləri ilə müqayisədə milli dirçəliş problemi ilə üzleşmədi. İkinci isə Yaponiyada müasir cəmiyyətin çox əhəmiyyətli komponenti olan suveren siyasi elitanın zəmini mövcud idi. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, həmin ölkədə böyük miqyaslı modernləşmə prosesinə qədəm qoyulmuşdu. Həkimiyətə yiyələnən **Samuray elitəsi** qərbə yaxınlaşmayı nə-zərdə tutan məqsədönlü program hazırlamış və həmin program mövcud yapon elitasının fəaliyyəti sayesində reallaşmışdır. Modernləşmənin bu modeli ilə bağlı, Yaponiyada ənənəvi cəmiyyətin bir sıra komponentləri saxlanılmış və xeyli gücləndirilmişdir. Ümumi idarə, başqa sözə ölkə imperatoruna sədaqət ideyası yayılmış, imperator isə xalqın və dövlətin bütövlüyünün simvolu sayılmışdır. Əlbəttə, Yaponiyada modernləşmə prosesində elm, texnologiya və sosial siyasi təsisatlar sahəsində aparılan islahatlar başlıca olaraq Qərbin modernləşmə təcrübəsinə əsaslanmışdır.

Modernləşmənin digər modeli **gücləndirilmiş** və ya **sürətləndirilmiş** modelidir. Bu model Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinə (Cənubi Koreya, Sinqapur, Tayvan) aiddir. Həmin modern özünü kifayət qədər effektli göstərdi və o, məhdud müddədə (30-35 il) totalitar və avtoritar rejimlərdə həyata keçirilən dəyişikliklərdə istifadə edildi. Siyasi rejimlər nəinki islahatların təsəbbüsü olurlar və eləcə də sabitliyin, qaydaların, cəmiyyətin münaqışlərdən qorunmasını təmin etdilər. Belə modelin islahatları adətən, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindən birində, məsələn, kənd təsərrüfatındaki dəyişikliklərdən başlanır və kapitalın sürətlə toplanması baş verir və bu kapital sonra sənayeyə qoyulur. İlk beş-yeddi il

iqtisadiyyat məxaricə istiqamətlənir, özü də ölkə daxili fərdi tələbatın xeyli məhdudlaşdırılması ilə. Lakin yüksək texnologiyaya keçid və yüksək ixtisaslı kadrların formalasdırılması daxili bazarın həcmini kifayət qədər tez genişləndirməyə imkan yaradır. İqtisadi məxaric ölkəni öz məhsulunun keyfiyyətini, rəqabət qabiliyyətini yüksəlməyə məcbur edir. Nəzərə almaq vacibdir ki, haqqında mülahizələr yürüdü-yümüz modelə aid olan Cənub-Şərqi Asiya ölkələri dünya bazarının elə sahələrində təmsil edilməyə nail olmuşlar ki, onlar qərb kampaniyaları tərəfində inhisara alınmışdır (radio elektronika, gəmiqayırma, toxuculuq sənayesi və s.).

Bir sıra ölkələrdə (məsələn, Cənubi Koreya, Çili, Tayvan) avtoritar rejimlərin qərarlaşmasının məqsədə uyğunluğunu təsdiqlənən də, həmin ölkələrdə demokratikləşmənin inkarı elitanın özbaşınlığı üçün ciddi təhlükə yaratmışdır. Təcrübənin təsdiqlədiyi kimi, Tropik Afrikanın, Latin Amerikanın və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin eksəriyyətində avtoritar idarəcilik geniş ictimai konsensus olmadan yaradılmışdır və keçid rejimlərinin açıq diktaturaya keçməsi üçün sosial zəminni saxlamışdır.

Bütövlükədə həmin ölkələrdə təşəkkül tapan dəyişikliklər təcrübəsi modernləşmənin **universal** norma və tələblərinin mövcudluğunu nümayiş etdirdi. Nəticə etibarilə, elə siyasi, iqtisadi və digər strukturlar yaratmaq imkanı mövcud oldu ki, bir qrup ölkələr öz inkişafında müəyyən tərəqqi əldə etmək imkanı əldə etdi. Belə məqsədlərə aididir: bazar və satış-rul münasibətlərinin formalasdılması, təhsilsə qoyulan xərc-lərin çoxalması, iqtisadi münasibətlərin səməralılışdırılmasında elmin rolinin artırması, əhalinin məhdudlaşdırılmayan mobilliyyi ilə açıq sosial strukturun formalasdılması, hakimiyətin plüralist təşkili, insan hüquqlarına riayat olunması, siyasi kommunikasiyanın inkişafı, idarəetmə qərarlarının reallaşmasının konsensus texnologiyası və s. Lakin mövcud dəyişikliklərin həyata keçirilməsi vasitələri, sürəti və xarakteri daxili amillərdən, bu və ya digər dövlətin milli və tarixi qabiliyyətindən asılıdır. Bununla yanaşı, gücləndirilmiş mo-

del təcrübəsi də bir sıra problemləri bürüzə verir.

Həmin problemlərdən biri bazar iqtisadiyyatı sistemi ilə totalitar və avtoritar rejimlər arasında daim yaranan ziddiyətlərin aradan qaldırılmasının zərurliyidir. Modernləşmənin müxtəlif mərhələlərində iqtisadi inkişafla siyasi sabitlik arasındaki nisbət dəyişir. Bu nisbət hər dəfə elə olmalıdır ki, bir tərəfdən, cəmiyyətdə qrup halında mənafelərin dinamik tarazlığını təmin etsin, digər tərəfdən islahatların dərinləşməsinə imkan yaratsın. İqtisadi inkişaf, siyasi inkişaf və cəmiyyət həyatının demokratikləşməsi üçün daha vacib amildir. Kifayət qədər iqtisadi zəmindən məhrum olan demokratikləşmə sosial-mədəni şəraitdə hərc-mərcliyə, sosial sistemin tənzəzzülünün idarə edilə bilməyən prosesinə gətirir çıxarır. Qərb mütəxəssislərinin fikrincə, həyat keyfiyyəti və səviyyəsi adətən illik ümumi məhsulun adambəşinə 9-10 min dollar həcmində xərclənməsi ilə ölçülür.

Gücləndirilmiş model çərçivəsində modernləşmənin ikinci problemi inkişaf etmiş mədəni ənənələrin mövcudluğundan ibarətdir. Bu problemin həlli modernləşmənin bəzi sivil zəminlərinin olmaması ilə bazar və rəqabət şəraitində daimaş bas verən dəyişiklikləri tərazəşdirməga qadır.

Bazar münasibətlərinin özünün təşəkkülü üçün hər şeydən əvvəl, modernləşmə prosesinə **mədəni-dini** mühitin tasiri zəruridir. Bu, onunla bağlıdır ki, bazarın qeyri-iqtisadi təşkili formasına keçid ənənəvi (kollektivçi-korporativ) dəyərlər sistemindən fərdi, sahibkarlıq dəyərlər sisteminə keçilməsinə ifadə edir.

Bazar iqtisadiyyatı öz-özünü inkişaf etdirməsi ilə səciyyələnir, onun əsasını müstaqil və məlki məsuliyyət daşıyan təsərrüfatlıq subyektlərinin müqavila münasibətləri təşkil edir. Bu münasibətlər müxtəlif mədəni-dini sistemlərə spesifik iqtisadi tiplər bəxş edən etnik dəyərlər bazasında yaradılır.

Modernləşmənin ideal variantı **Skandinaviya modelidir**. Bu model iqtisadi və siyasi modernləşmənin paralel həyata keçirilməsi üçün sürətli dəyişikliklər zəminini yaratdı.

Başqa sözlə, məzmunu bazar münasibətlərinin təşəkkü-lündən ibarət olan nümayəndəli mənafelər sisteminin inkişafını formalasdırırdı. Konkret ölkədə modernləşmənin forma və mexanizmləri cəmiyyətin mədəni-tarixi və sosial-iqtisadi yetkinliyindən çıxış edərək müəyyənləşdirilməlidir. Şimali Avropa ölkələrində demokratiyaya doğru irəliləyiş bazar infrastrukturunun yaradılması ilə eyni vaxtda baş vermişdir. Şimali Avropa ölkələri kontenental Avropa ilə müqayisədə modernləşməyə daha gec vaxtda başlasa da, son 180 il ərzində müasir cəmiyyətə transformasiya olunmuşdur. Buna protestant etikası imkan yaratmışdır.

VI BÖLMƏ

Siyasi fəaliyyət texnoloji və empirik-tətbiqi siyasi biliklər kontekstində

I FƏSİL

Siyasi texnologiyalar

1. Siyasi texnologiya anlayışı: mahiyyəti, fərqləndirici cəhətləri, strukturu

Siyasi menecment siyasi hadisələri, prosesləri səmərəli idarə etmək nəzəriyyəsi və praktikası olmaqla, siyasi həyatın bu və ya digər iştirakçılarının müəyyən siyasi mənafelərinin reallaşmasına oriyentasiyadır.

Siyasi hakimiyyət politoloqların köməyi ləsiyasi həyata və proseslərə təsir etmək imkanlarını dərk etməyə və siyasi idarəetmə (menecment) metodlarını, üsullarını, vasitələrini işləyib hazırlamağa cəhd edir.

"Menecment" termini (ingilis dilində management, manaqə sözlərindən götürülüb idarə etmək deməkdir) hər şeydən əvvəl, iri müəssisələrdə, istehsalda, konsernlərdə idarəetmə sistemini ifadə edən termin kimi tətbiq olunur. Qərb siyasi elmında tədricən "dövlət menecmenti" və "siyasi menecment" anlayışları qərarlaşdı. Bu terminlər inди postsovət məkanına aid olan ölkələrdə də siyasi söz ehtiyatına daxil edilmişdir.

Siyasi menecmentə elə texnoloji yarımsistem daxildir ki, bundan istifadə etməklə, müəyyən siyasi məqsədlərin əldə olunması üçün konkret texnologiyaların kombinasiyalarını seçib götürmək olar. Texnoloji nöqtəyi-nəzərdən siyasi menecment prosedurların (qaydaların), vərdişlərin və üsulların məcmuudur. Hər bir texnologiya (texnologiya iki söz birləşməsindən əmələ gəlib: yunan dilində techne – ustalıq, bacarıq və logas – anlayış, təlim deməkdir) əməyin predmetinin maddi, energetik və informasiya strukturuna təsir üsullarının və metodlarının məcmuudur. Sosial texnologiya

sosial və siyasi məsələlərin hazırlanması və reallaşması gedisində tələb olunur. Texnologiya vərdişlərə və biliklərə yiyələnən müəyyən subyektlərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə subyektlərsiz texnologiya həyatilik kəsb etmir. Siyasi menecment texnologiyası özündə müəyyən idarəetmə prosesduralarını, eləcə də idarəetmənin müvafiq vərdişlər toplusunu və üsullarını eks etdirir. Texnologiya siyasi menecmentin başlıca məcmuudur. Siyasi menecmentin məqsədinin həyata keçirilməsinin hər bir mərhələsində texnologiyanın elementlərinin dəyərli (bəyənilən) əlaqələndirilməsi tətbiq olunur.

Siyasi texnologiyaların mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsində müxtəlif mövqelər mövcuddur. Belə mövqelərdən birinə görə, siyasi texnologiya zəruri siyasi nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənən ardıcıl, aşkar nəzərə çarpan effektli fəaliyyətlərin məcmuudur (sistemiidir)¹.

Siyasi ensiklopediyada (1999-cu ildə Moskvada çap edilən) başlıca diqqət belə bir cəhətə vurğulanır ki, siyasi texnologiya siyasi problemlərin həlli, siyasətin işləniş hazırlaması, onun reallaşması, praktiki siyasi fəaliyyətin həyata keçirilməsi metodudur, siyasət sferasında obyektin yenidən dəyişdirilməsinə (vəziyyətin dəyişilməsinə), nəzərdə tutulan nəticənin (məqsədin) əldə edilməsinə istiqamətlənən üsulların məcmuudur².

Digər nöqtəyi-nəzərə görə, siyasi texnologiya müəyyən vaxtda və müəyyən zamanda konkret subyektin məqsəd və vəzifələrinin daha effektli reallaşmasına istiqamətlənən və ardıcıl tətbiq olunan proseduranın, yolların və fəaliyyət üsullarının məcmuudur³.

Konkret problemin həlli insanın ona nail olmasının məqsəd və vasitəsinin başa düşməsindən çox, praktikada təcəssümün konkret üsullarını işləyib hazırlanmasını ifadə edir, başqa sözlə, məsələnin həlli üçün müəyyən texno-

logiyanın tətbiqini nəzərdə tutur. Məhz buna görə, texnologianın köməyi lə hakimiyyətin yeni mənası və mahiyyəti üzə çıxarılır. Texnologiya siyasi hadisələrin ölçüsü problemini yeni tərzdə təzahür etdirir, siyasi hadisələrin tənzimlənməsi (nəzarəti) məqsədilsə ixtisaslaşmış fəaliyyətin əsasını möhkəmləndirir. Siyasi texnologiya insanların fəaliyyətini, sistemin təşkilini nizamlayıb və buna görə də əlverişli siyasi məsələlərin hallı üçün çoxtərəfli istifadə oluna bilər. Siyasi texnologiyadan istifadə edilməsinin subyektləri siyasi elita, liderlər, partiyalar, ictimai təşkilatlar hesab olunur. Təsirətmə obyekti insanların sosial qruplarının siyasi şüuru və davranışıdır. Siyasi texnologiyanın reallaşmasının başlıca vasitəsi kütləvi informasiya vasitələri və politoloji (siyasi) tədqiqatların müxtəlif mərkəzləridir. Cəmiyyətin siyasi həyatının fəaliyyət şəraitinin təhlili göstərir ki, siyasi proseslərin texnologiyalاشmasının mahiyyəti siyasi sistemin potensialının üzə çıxarılması və istifadəsi prosesində açıqlana bilər. Bu isə siyasi təsir metodlarının, üsullarının məcmuunun köməyi, siyasi sistemin optimallı fəaliyyəti məqsədlərinə xidmət edir. Siyasi texnologiya cəmiyyətin həyat fəaliyyətinə əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə aşağıdakıları özündə ifadə edir: Siyasi məkanın diaqnozunun məqsədini, məzmununu, vasitələrini, nəzarəti, tənzimlənməsini, meyarlarını, mərhələlərini, metodu və formasını, siyasi hadisələrin tənzimlənməsinin daha effektli üsullarını və s.

Siyasi texnologiyanın məzmun etibarilə, özündə eks etdirdiyinə aiddir:

- siyasi reklam və marketinq;
- reklam xidməti bazarı, bunun başlıca sferaları, televiziya, mətbuat, radio, xarici reklam, poliqrafiya məhsulları;
- siyasi məsləhət (məsləhətlaşma).

Siyasi texnologiyanın tətbiqinin başlıca ruhu müxtəlif subyektlərin öz vəzifə və borclarının yerinə yetirilməsini optimallaşdırmaqdən ibarətdir. Funksiyalı baxımdan texnologiya subyektin mənafeyinə, funksiyasına və məqsədinə müvafiq olaraq, məqsədlərin əldə olunmasına istiqamətlə-

¹ Вах: Основы политологии. Курс лекций / Под ред. Р.Г. Яновского. М., 1991, с. 21

² Вах: Политическая энциклопедия: Б 2. М., 1999, т. 2. С. 497

³ Вах: Соловьев А.И. Политология. С. 415

nir. Siyasi texnologiya məqsədyönlü fəaliyyətin üsul və prosedurlarının məcmuu olmaq etibarilə, yalnız məqsədin əldə edilməsi vasitəsinə qaydaya salmir və eləcə də fəaliyyətin ardıcılığını, **subyektin davranışının müvafiq** alqoritminin işlenib hazırlanmasını möhkəmləndirir. Məhz alqoritmələr bu və ya digər məsələnin daha optimal və effektli həlli üsuluna, möhkəm mənimşənilən təcrübənin verilmasına və yayılmasına imkan yaradır. Mahiyyət etibarilə, alqoritmələr subyektlərin tətbiq etdikləri üsul və prosedurların səmərəliləşdirilməsini, sadələşdirilməsini və standartlaşdırılmasını səciyyələndirir. Beləliklə, texnologiyani **ayrıca** məxanizmlə, texnika və qarşılıqlı fəaliyyət üsulu ilə qarşıdırmaq olmaz. Texnologiya real surətdə fəaliyyət göstərən subyektin konkret məqsədinin əldə olunmasına istiqamətlənən texnikanın tətbiqi prosesidir və bu fəaliyyətin natiqəsidir.

Siyasi texnologiyanın xarakteri və xüsusiyyətləri texnologiyalaşmanın öz obyektinin daxili təbiəti ilə şərtlənir. Texnologiyalaşma prosesi aşağıdakılardan səciyyələnir:

- siyasi hadisələrin həddinin müəyyənləşdirilməsi, mərhələlərə, fazalara ayrılması;
- proqnozlaşdırılan nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənən fəaliyyətin əlaqələndirilməsi və mərhələli olması;
- prosedur və əməliyyatların yerinə yetirilməsinin birmənalığı.

Siyasi texnologiyanın işlenib hazırlanması sistemi özündə üç mərhələni əks etdirir:

- nəzəri;
- metodik;
- proseduralı.

Siyasi texnologiya bu gün yeni və siyasi həyatın bütün sferalarında məqsədə çatmaq üçün hələ tamamilə öyrənilməyən üsuldur.

Siyasi texnologiyanın cəmiyyətə tətbiqi hər bir yeni proses üçün səciyyəvi olan problemlərlə toqquşur. Siyasi texnologiyanın effektliyi üçün aşağıdakılardan həkmən zəruridir:

- onun elmi tutumunun fasılısız artması;

- cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda böhran şəraitinin aradan qaldırılması;
- siyasi hadisələrin idarə olunmasında real iştirak edən mütəxəssislərin – siyasi texnoloqların mövcudluğu;
- cəmiyyətin intellektual fəaliyyətə malik olanlara münasibətinin dəyişməsi, antiintellektuallığın aradan qaldırılması.

Bütün hallarda texnologiyanın tətbiqinin effektivliyinin yüksək meyari nəzərdə tutulan nəticənin real əldə olunmasıdır. Lakin texnologiyanın effektivliyinin qiymətləndirilməsi son dərəcə casarət tələb edir, çünki o, hakimiyətin real məxanizmi və idarəetmə haqqında düzgün informasiyanın alınmasına istiqamətlənir. Siyasi hakimiyət sferasında çox mühüm və xeyli resursların yenidən bölüşdürülməsini nəzərə alaraq, bu prosesə cəlb edilən adamlar (struktur, təsisat) qəbul olunan müvafiq qərarlar və tətbiq edilən texnologiyalar haqqında zəruri informasiyani gizli saxlamahıdır. Buna görə, həmin informasiya son dərəcə qiyamətlidir.

Siyasi texnologiya siyasi hakimiyətin və dövlət idarəçiliyinin əhatə etdiyi bütün sahələrdə yayılır. Texnologiya tətbiq edildiyi yerə və zamana görə, məhdud xaraktera malikdir. Texnikanın, fəaliyyətin üsul və vasitələrinin (qaydalarının) konkret əlaqələndirilməsinin "daxili vaxtı" mövcuddur. Lakin situasiyannın məkan-zaman parametrinə əsaslanmasına baxmayaraq, texnologiya həmin asılılığı aradan qaldırmaq məxanizmində malikdir. Başqa sözə, texnologiyada həmişə subyektin yaradıcılığına, improvisasiyasına, standart olmayan fəaliyyətinə yer vardır.

Siyasi texnologiyalarda ənənəvi və yaradıcı fəaliyyətin vəhdəti öz əksini tapır. Onlar müəyyən sinfin (tipin) vəzifələrini (məsələlərini) həll etmək üçün yaradılır və fəaliyyətin müəyyən növünü, məcmunu və keyfiyyətini nəzərdə tutur. Bir sözə, siyasi texnologiya praktiki siyasi problemlərin həlli, konkret nəticələrin əldə edilməsi ilə bilavasitə bağlı olan xüsusi fəaliyyət formasıdır. Onların spesifikliyi aşağıdakılardan mövcudluğunda təzahür edir:

- sosial-siyasi layihənin əsaslandırılması;
- verilmiş alqoritmin məsələlərin həlli prosesində və nəticələrin əldə olunmasında ardıcıl fəaliyyəti;
- əldə olmuş təcrübənin həyata keçirilməsi bazasında fəaliyyət standartı, göstərilən fəaliyyət prosedurları;
- siyasi texnologiyaların sabit struktur komponentləri (əsaslandırılmış layihə, onun həyata keçirilməsi alqoritmi, praktiki siyasi məsələlərin həlli gedişinin, prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi).

Siyasi texnologiya sözün müəyyən mənasında praktiki siyasi məsələlərin həlli üçün mükəmməl fəaliyyət sistemidir, eyni zamanda o, inkişaf etməkdə olan sistemdir, başqa sözlə, real təcəssümü prosesində yeni əməliyyatlarla zənginləşir, çünkü siyasi həyatda fasiləsiz dəyişikliklər baş verir.

Siyasi texnologiya bir tərəfdən, nəzəriyyə ilə metodologiya arasında, digər tərəfdən nəzəriyyə ilə praktika arasında əlaqələndirici həlqədir. Siyasi məkanın konkret səviyyəsinin texnologiyalaşması modeli özündə bunları birləşdirir: mühiti (siyasi fəaliyyəti), şəxsiyyətin özünü realizasiyası, siyasi şəraitin effektliyinə, keyfiyyətinə imkan yaradan amillər və şərait. Siyasi proseslərin texnologiyalaşması bəşəriyyətin informasiya cəmiyyətinə doğru iralılıyışı gedisində daha da artacaq. Onun başlıca vəzifələrindən biri elmin qabaqlayıcı inkişafından, cəmiyyətin mənəvi-exlaqi potensialının saxlanması yolunun nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdan, insanlar, millətlər, dövlətlər arasındakı münasibətləri humanist prinsiplər əsasında qorumaqdan ibarətdir.

Siyasi texnologiya nəinki siyasi həyatı dərk etməyə, eləcə də ona məqsədyönlü təsir göstərməyə imkan verir. XXI əsr yalnız cəmiyyətin vəziyyətini diaqnozlaşdırın yenidrəkli xarakterli konseptual metodların işlənilən hazırlanması zərurətini deyil, həmçinin, ictimai inkişafı proqnozlar əsasında görən əməli dəyişdirici funksiyaların müəyyənləşdirilməsinə ön plana çəkir.

Siyasi texnologiyaların mahiyyəti və məzmununun dolğun, əhatəli açıqlanması, həm də onun strukturunun

müəyyənləşdirilməsi ilə şərtlənir. Siyasi texnologiyaların strukturuna bir qayda olaraq, üç dəha əhəmiyyətli komponent daxildir: spesifik **biliklər**, konkret **üsullar**, proseduralar və fəaliyyət metodikası; **texniki resurslar**. Bu komponentlərdən əlavə, siyasi texnologiyanın strukturu daha üç elementlə səciyyələnir: verilmiş alqoritm, fəaliyyət standartı, əməliyyatların ardıcılığı.

Siyasi texnologiyanın strukturunda **biliklər** prinsipial rol oynayır. Bu onunla şərtlənir ki, siyasi texnologiya öz mahiyyəti etibarilə, gerçəkliliyin xüsusi formada əks etdirilməsinin təcəssümüdür və hakimiyət sferasında və dövlət idarəciliyində yaranan problemin praktiki həllinin vasitə və üsullarının tapılması istiqamətlənir. Bu mənada gerçəkliliyin dərk olunmasının texnoloji səviyyəsi nəinki **elmi-tətbiqi biliklər** forması kimi səciyyələnir və eyni zamanda, siyasi problemlərin qiymətləndirilməsini ifadə edir (subyektlərin onların həllində maraqlı olması nöqtəyi-nəzərdən).

Bələliklə, texnoloji biliklər idraki-layihələşdirici, ideal-dəyişdirici mahiyyət daşımaqla, özündə gerçəkliliyin nəinki adı, eləcə də elmi səviyyədə dərk olunmasını əks etdirir. Bu, texnoloji biliyə hadisələri məntiqi əks etdirməyə və aydınlaşdırmağa imkan verir, qeyd edək ki, bu cəhət nə elmi əks etdirmə formasına, nə də ayrılıqda adı səviyyədə (adi şüur səviyyəsində) yanaşmağa xas deyildir.

Elmi şüur hadisəni ideallaşdırıldığı halda, texniki biliklər məntiqi obyekti konkretləşdirir. Əgər elmi şüur praktika-universumla müraciət edirsə, texnoloji əks etdirmə gerçəkliliyin ayrıca fragmentinə (hissəsinə) üz tutur.

Texnoloji bilik hər bir hadisəyə gerçəkliliyin nə isə bir hissəsi (fəaliyyətin xüsusi məntiqinə yiyələnən), inkişafın mənbəyi kimi diqqət yetirir. Bələliklə, texnoloji biliyin məzmunu (texnoloji struktur) hadisəni əks etdirənin (texnoloq, analitik), mövcud situasiya ilə bağlı olan problemin həllinin konkret məqsədini müəyyənləşdirənin (**sifarişçinin**), eləcə də məsələnin həlli mərhələsində fəaliyyət göstərənin (**icraçı**) mövqeyi əsasında formallaşır.

Situasiyanın texnoloji qiymətləndirilməsi, həm də xüsusi işarə (semantik) strukturu formalasdırır. Texnoloji bilik semantik strukturun daha azad qaydada təşəkkülünə əsaslanır və daha oynaq dilə, işarə strukturlarına əsaslanması ilə səciyyələnir.

Texnologiyalaşmanın struktur modeli belə təzahür edir:

- siyasi texnologiya həll edilən məsələlərin xarakterinə görə ayrı və universal ola bilər;
- siyasi texnologiya assosiasiya yaratmaq dərəcəsinə görə, bütövlükdə cəmiyyətdə millitlər, milli-etnik qruplar, partiyalar, assosiasiylar və birliklərlə fərqlənir;
- idarəetmə iyerarxiyası nöqtəyi-nəzərdən qlobal dünya, kontinental, dövlət, regional texnologiya fərqləndirilir;
- siyasi obyektlərin və subyektlərin yetkinliyinin yüksək, orta və aşağı dərəcəsi siyasi məkanın texnologiyalaşmasına spesifik yanaşmağı tələb edir.

Nəzərə çatdırılan modeldən göründüyü kimi, belə texnologiyani təşkil edən elementlər toplusu çox böyükdür və buna görə yeniliklər əsasında daimi korreksiyani (bir-birindən asılılığı) tələb edir.

2. Siyasi texnologiyalar: tipləri, istifadə olunması xüsusiyyətləri, formallaşması

Politoloji ədəbiyyatda qeyd olunan belə bir ədalətli fikrə haqq qazandırmaq olar ki, sosial-siyasi proseslərin müasir analitiki onları dərk etməyə cəhd edərkən çox vaxt siyasi texnologiyalar sahəsində etibarlı metodoloji vasitələrə malik olmur. Sosial idrəkin vahid bazis-üstqurum determinizmine əsaslanan əvvəlki nəzəri və metodoloji bilikləri artıq müasir cəmiyyətdə öz əhəmiyyətini itirib. Bununla belə, müasir siyasi həyat müxtəlif determinatların mövcudluğu ilə diqqəti cəlb edir. Dünyada hələlik, iqtisadiyyatın üstünlüyü ilə bağlı olan siyaset tipləri qalmaqdadır.

Siyasi texnologiya nəinki universal və eləcə də tipik

xüsusiyyətlərə malikdir. Onun ən geniş yayılan tipi **funksional** tipdir. Bu tip idarəetmənin və hakimiyətin müxtəlif subyektlərinin rol oynaması işinin (məsələn, qərarların qəbulu, mənafələrin uyğunlaşdırılması, danışıqlar aparılması, ictimaiyyətlə əlaqə və s.) rasionallaşdırılmasını və alqoritmlaşdırılmasını nəzərdə tutur. **Instrumental** siyasi texnologiya tipi konkret fəaliyyətin rasionallaşdırılmasına istiqamətlənməklə, texnikanın tətbiqini təqlid edir, lakin tamamilə digər məqsədlər güdürlər və onları ört-basdır edir. Məqsədə nail olmaq üçün, bu və ya digər üsulun tətbiq edildiyi sahə nöqtəyi-nəzərdən **predmet** texnologiyaları da mövcuddur (məsələn, elektoral, kompüter və informasiya texnologiyaları, diplomatik və hərbi sferalarda istifadə olunan danışıqlar, üsullar və prosedurlar). Aydındır ki, texnologianın spesifik xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə belə yanaşma yalnız hakimiyət səlahiyyətlərinin qarşılıqlı fəaliyyət sahəsini müəyyənləşdirməyə imkan vermir, düzdür, texnologiyalaşma (xüsusi, hakimiyət orqanlarına seckilər) daha çox və ya daha az dərəcədə həmin sahə ilə bağlıdır. Bu mənada, hətta elə qarşılıqlı siyasi fəaliyyətin mövcudluğunu müəyyən etmək olar ki, o, prinsip etibarilə, hər hansı texnologiyalaşmağa məruz qalmır. Məsələn, dövlət səviyyəsində qərarların işlənilib hazırlanması prosesində mənafələrin qeyri-formal uyğunlaşdırılması buna misal ola bilər. Bu yanaşma siyasetin və dövlət idarəciliyinin bu və ya digər sahələrində qərarların həlli zamanı müxtəlif texniki üsulların qovuşması zonasını görməyə kömək edir.

Haqqında mühəhizlər yürüdüyümüz texnologiya tiplərlə **çoxsəviyyəli** texnologiya sıx bağlıdır. O, perdiyətli sahələrin sosial təşkili dərəcəsini eks etdirir. Çoxsəviyyəli texnologiyaya aid etmək olar: **global səviyyə**, ümumdünya problemləri ilə (təbiətin mühafizəsi, beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması və s.) bağlı olan, kontinental-regional, dövlətlərin, eləcə də Yaxın Şərqi, Avropa və ya hər hansı digər regionun problemlərinin həlli ilə əlaqədar beynəlxalq təşkilatların və təsisatların fəaliyyətinin spesifikasiyini açıqlayan, milli-

dövlət, bir ölkə çərçivəsində hakimiyətin və dövlət idarəciliyinin həyata keçirilməsi prosesini səciyyələndirən, **korporativ**, ayrıca təşkilat çərçivəsində hakimiyət-idarəetmə münasibətlərinin eks etdirilməsi, **lokal**, siyasi məkanın məhdudlaşdırılmış nöqtəsində subyektlərin fəaliyyət münasibətlərinin spesifikasiyini müəyyən edən, eləcə də şəxsiyyətlərarası¹.

Müəyyən fəaliyyət üsullarından istifadə olunmasının ardıcılılığı xarakterində çıxış edərək, eləcə də aşağıdakı texnologiyalar fərqləndirilir: **strateji**, aktorun fəaliyyətinin nəticələrindən uzaqlara yönələn; **taktiki**, qisamüddətlə məqsədlərin reallaşmasını nəzərdə tutan, **təsadüfi**, birdəfəlik tətbiq edilən və **dövri**, subyektin fəaliyyət strukturunda daim təkrar istehsal edilən.

Unikal texnologiyalar da maraq doğurur. O, fəaliyyət siyahısı kimi səciyyələnməklə, yalnız müəyyən, sərt müeyyənləşdirilən şəraitdə tətbiq olunur. Unikal texnologiya bu və ya digər məqsədlərin məhz bir dəfə təmin olunması üçün tətbiq edilir. Qeyd edək ki, ayrıca "diplomatik" texnologiyadan dövlətlərərəsi danışıqların aparılması prosesində dəfələrlə istifadə edilə bilər, lakin seçki kampaniyasının daha əhəmiyyətli üsul və texnikası heç bir məhdudiyyət qoyulmadan müxtəlif səviyyəli seçkilərdə tətbiq olunur (hansi ölkə olmasından asılı olmayıraq). Millətlərərəsi ziddiyyətlərin tənzimlənməsi üçün son dərəcə özünəməxsus etibarlı üsul və vasitələrdən istifadə edilməlidir. Çünkü milli münasibətlər sosiumun ən mürakkəb və spesifik komponentidir. **Sərt və mülayim** texnologiyalar da mövcuddur. Onlar çox vaxt hakimiyət idarəsli təsisatları arasında mənafelərin uyğunlaşdırılmasının hüquqi və prosedur qaydalarını təmin edir.

Müasir şəraitdə **siyasi texnologiyalarla** bağlı diqqəti cəlb edən vacib məsələlərdən digəri isə onlardan **istifadə olunması xüsusiyyətləridir**.

Bu gün siyasi texnologiyalar **səmərəli fəaliyyətin effektli vasitələridir**. Onlar cəmiyyət həyatının bütün siyasi sfera-

sını əhatə etməkə, siyasi fəaliyyətdə xeyli geniş tətbiq edilir. Texnologiyanın özü isə aşağıdakılara istiqamətlənir:

- dövlətçilik sahəsində və idarəetmədə islahatlar aparılması;

- effektli siyasi hakimiyətin formallaşmasına və fəaliyyəti (dövlət hakimiyətinin vertikal və horizontal xətt üzrə möhkəmləndirilməsi texnologiyası);

- KİV vasitəsilə kütləvi şüurun manipulyasiyası (müxtəlif üsullarla təsirə məruz qalması);

- seçki kampaniyalarının idarə edilməsi;

- siyasi xadimlərin, ictimai-siyasi təşkilatların və digərlərinin imicinin formallaşması. Bu məsələdə texnologiya həm yaradıcı və eləcə də dağdıcı rol oynaya bilər.

Məlum olduğu kimi, siyasi tədqiqatlarda **müxtəlif siyasi texnologiyalardan istifadə edilir**: qərarların qəbul olunması, münaqışların idarə edilməsi texnologiyaları, seçki kampaniyalarının siyasi texnologiyası, informasiya texnologiyası. Siyasi prosesin texnologiyallığı siyasi biliklərin, elmi metodların tətbiqindən, metodikanın işlənilə hazırlanmasından asılıdır. Siyasi texnologiyalardan geniş istifadə edilən metodikalar işlənilə hazırlanmışdır: mətn informasiyanın tətbiqi təhlili, ekspertin qiymətləndirilməsi, riyazi metodlar, situasiyanın təhlili, seçki kampaniyasının planlaşdırılması, imicin formallaşması metodikası, marketinq metodikası, oyun texnikası metodikası və s. Siyasi texnologiyalarda müxtəlif resurslar tətbiq olunur: elektoral və qeyri-elektoral, təşkilati, hüquqi, inzibati, informasiya, fəal. Buna müvafiq olaraq, siyasi texnologiyaların təsnifatını bəzə müəyyənəşdirmək olar: elektoral, qeyri-elektoral, təşkilati, hüquqi, inzibati, safrəbəredici, integrativ və s.

D.I.Vidrinin sözləri ilə desək, antitexnologiyani da bilmək zəruridir. Məsələ ondadır ki, politoloqların və siyasi texnoloqların eksəriyyəti antitexnologiyadan hər cür istifadə edirlər (xüsusi, seçki kampaniyalarında). Onların bəzi tədbirlərdə tətbiqi labüddür. Hər bir siyasi texnolog mani-pulyasiyani, uydurmanı, mifdən, anlayışın məntiqi dəyişdi-

¹ Ətraflı bax: Соловьев А.И. Политология. С. 424

rilməsindən istifadə edilməsini bu və ya başqa cür tətbiq edə bilər.

Antitexnologiyani, onların tətbiqi həddini bilmək politoloqlar üçün zəruridir. Belə halda onlar situasiyaya daha yaxşı oriyentasiya edə bilərlər, lazımlı gəldikdə "çırkin" texnologiyaya qarşı çıxməqla, opponentlərin neqativ informasiya hücumlarını dəf etməyə qadir olarlar.

Siyasi proseslərdə psixoloji mühabibə antitexnologiyası – seçicilərə, opponentlərə, əleyhidara qarşı inforasiya və psixoloji təzyiq tədbirləri və üsulları sistemi tətbiq edilir. Xüsusiə, "neqativ informasiya dalğası", təzyiq hərəkətləri nümayiş etdirilir (konkret şəxslərə və ya təşkilatlara qarşı sanksiya tətbiq etmək təhlükəsi yaradılır). Bütün belə texnologiyalar opponentlərin əxlaqi ruhunun zəiflədilməsinə, onların nüfuzdan düşməsinə, fəaliyyətlərini hörmətdən salmağa, seçiciləri və bu və ya digər real namizədin tərəfdarlarını çasdırmağa istiqamətlənir.

Siyasi texnologiya adətən, müəyyən siyasi strategiyalar çərçivəsində qaydaya salınır. Məsələn, seçkilərdə xeyli seçki texnologiyası müəyyən namizədin və ya siyasi partiyanın mövqeyini eks etdirən strategiya ətrafında birləşirlər. Belə mövqə texnologiyanın müəyyən eksklüziv "siyasi sahəyə" tətbiqini nəzərdə tutur. Bu cür halda namizəd (partiya) və müvafiq komanda daha rahat və effektli fəaliyyət göstərə bilər. Mövqeləşmə ona görə zəruridir ki, namizədin bütün üstünlükleri ilə birlikdə pozitiv obrazının təsdiqlənməsi mümkün olsun.

Bu obraz siyasi texnologun fəaliyyətinin özünəməxsus "məhsuludur", çünki digər namizədin rəqabəti mövqeyinin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir. Seçicilər öz səsini üstün mövqeyə malik olan namizədə vermeməsi üçün, onun haqqında ideyalar məcmuunun və informasiya "paketinin" (bağlı məktubun) yaradılması və irəli sürülməsi tətbiq olunur. Həmin ideyaları və informasiya toplusunu seçicilərin (elektorral "bazarın seqməti") konkret təbəqəsi və ya qrupu əldə edə bilər (çünki texnologiyadır). İnfomasiya maksim

mum sadə və mənali olmalıdır, eləcə də əldə olunmuş mövqə ardıcılıqla ifadə edilməlidir (müəyyən müddət ərzində).

Son nəticədə siyasi texnologiya bir nəçə səviyyədən ibarət olan sistem yaradır: hakimiyyətin fəaliyyətində strateji, operativ-taktiki, əməliyyat xarakterli; hakimiyyətin fəaliyyəti üzərində xalqın nəzarəti; dövlət hakimiyyəti orqanlarına demokratik seçkilərin keçirilməsi, eləcə də yerli özünüidarə orqanlarında konkret seçki kampaniyası texnologiyasının tətbiqi. Texnologiya sistemi uzun müddətli, qısa müddətli taktika və strategiyanın hesaba alınmasını nəzərdə tutur. Siyasi texnologiyaların effektliyi sistemi bu gün başlıca meyara-dövlət idarəciliyində əldə edilən müvafiq məqsədlərə, ictimai inkişafın tələbatına cavab verməlidir. Buna görə, dövlət hakimiyyəti ilə cəmiyyətin mənafələrinin tarazlığının əldə edilməsində siyasi texnologiyalardan istifadə olunması xeyli əhəmiyyətə malikdir. Bir sözə, siyasi texnologiyaların köməyilə siyasi hakimiyyətin özü daha sivil sima kəsb edir.

Siyasi texnologiyanın işləniib hazırlanması və tətbiqinə mahiyyəti subyektlərin müəyyən vəzifələri yerinə yetirmələri çərçivəsində, onların məqsədyönlü fəaliyyətinin daimi rasionallaşdırılması və optimallaşdırılmasından ibarətdir. Son nəticədə onlar siyasi dəyişikliklərin bu və ya digər sahələrində həmin subyektlərin nəzarəti və idarəcilik imkanlarını genişləndirir. Siyasi texnologiyanın formallaşması və fəaliyyəti prosesini **struktur, məkan-zaman və prosessual** nöqtəyi-nəzərdən açıqlamaq olar. **Struktur yanaşma** problem haqqında biliklərin üzə çıxarılmasını, onun həllinin optimal texnikasının axtarışını və texniki təminatını nəzərdə tutur. **Məkan-zaman** baxımından yanaşma tətbiq olunan vasitələrin problemin həll olunduğu yer və vaxtla uyğunlaşdırılmasının zəruridiyini ifadə edir. **Prosessual yanaşma (metod)** isə məqsədə nail olmağın ayrı-ayrı parametrlərinin formallaşmasının əhəmiyyətini və şəraitini açıqlayır.

Texnologiya bütövlükdə məhdud sayıda situasiyaya (objektlər dərəcəsinə) tətbiq edilə bilməsi baxımdan işləniib

hazırlana bilər, özü də hər şeydən əvvəl, unikal və daha çox yayılmış situasiyaya. Lakin texnologiya idarə edən strukturlar tərəfindən də təklif oluna bilər, eləcə də subyektin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və rasionallaşdırılması nəticəsində də formalşa bilər.

Politoloji ədəbiyyatda texnologiyanın formallaşmasının iki başlıca üsulu nəzərə çatdırılır: **subyektiv** və **analitik**. Birinci üsul əsasən, **subyektiv** (volyuntarist) metod və sağlam fikrin optimal ardıcıl fəaliyyəti standartının, subyektin təcrübəsinin və intuisiyasının, rəğbətinin, mədəni stereotiplərinin və vərdişlerinin və dünyagörüşünün digər fərdi xüsusiyyətlərinin birliyinə əsaslanır. Belə komponentlərsiz praktiki olaraq məqsədlər heç vaxt qiymətləndirilmir, onların əldə olunması resurslarının formallaşması yolları müəyyənləşdirilmir. Siyasi texnologiyanın formallaşmasının ikinci, **analitik** üsulu məqsədə nail olmanın başlıca parametrlərini və şəraitini müəyyənləşdirən xüsusi **analitik** metod və proseduraldan istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Texnologiyanın analitik tipinin formallaşması məzmun nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakıların qiymətləndirilməsini və xarakteristikasını nəzərdə tutur:

- konkret aktorlar;
- onların funksional - rol və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri;
- fəaliyyətdə olan norma və reqlamentlər;
- siyasi qüvvələrin yerləşdirilməsi (aktorları müxtəlif siyasi məsələləri başa düşməsindən və həllindən asılı olaraq ideoloji mövqelərə və ya bloklara ayırmaq);
- daxili və xarici amillərin təsiri kontekstində konkret aksiyalar və interaksiyalar;
- fəaliyyətin məkan parametrləri (siyasi hadisələrin dərin və eninə başa çatdırılması) və müvəqqəti xarakteri;
- ətraf mühitin spesifikasiyi;
- fəaliyyət göstərən şəxslərin resursları və potensialı.

Bir sözlə, siyasi texnologiyanın formallaşmasının situasiyalı - analitik üsulu bir sıra meyarların və ölçü sisteminin

ardıcıl tətbiqini nəzərdə tutur və bunların məcmuu situasiyanın strukturunu və inkişaf meyilləri barədə daha adekvat təsəvvür yaradır, bununla yanaşı, subyektin öz məqsədlərinə nail olması üçün fəaliyyətin optimallaşmasına imkan yaradır.

3. Siyasi idarəetmə texnologiyası

Siyasi həyatda nəinki nəzəri yanaşmaları, konsepsiaları, eləcə də siyasetin "hansı metodlarla, üsullarla", "hansı texnologiyaların köməyilə reallaşmasını" bilmək vacibdir.

Bu suallara konkret siyasi hadisələrin tədqiqi və proqnozlaşdırılması ilə məşğul olan tətbiqi və ya praktiki politoloji cavab verir. O, texnologiyanın köməyilə siyasi fəaliyyətin subyektinə nəzərdə tutduğu məqsədləri əldə etməyə imkan yaradır.

Tətbiqi politologiyanın üç səviyyəsini fərqləndirmək olar – tədqiqatın nəzəri və ya konseptual mövqeyinin formallaşdırılmasını nəzərdə tutan **metodoloji** səviyyə; ilk infomrasiyanın toplanmasını və işlənməsini müəyyənləşdirən **metodiki** səviyyə; siyasi həyatda bilavasita iştirak etməkə bağlı olan **texnoloji** səviyyə.

"Siyasi texnologiya" və "siyasətdə texnologiya" kateqoriyalarını fərqləndirmək lazımdır. Sonuncu kateqoriyaya fəaliyyətin nəinki əsasən siyasi komponentlərini, həmçinin, təşkilati, diplomatik, hərbi, maliyyə, informasiya, psixoloji, kompüter və digər forma və metodlarını daxil etmək olar. Bunlar qarşıya qoyulan siyasi məqsədlərə nail olmağa istiqamətlənir. "Siyasi texnologiya" və "siyasətdə texnologiya" terminləri arasında praktikada dəqiq hədd qoymaq bazən tamamilə mürükkeblik kəsb edir. Onlar bir-birinə nüfuz etməkə və biri digərini tamamlamaqla kompleks haldə, eyni zamanda reallaşırlar. "Siyasi texnologiya" anlayışı barədə birinci yarımfəsildə geniş mülahizələr yürüdüyümüz üçün, onun haqqında fikrimizi davam etdirməyi məqsədə uyğun hesab etmirik. Siyasi texnologiya anlayışından çıxış edərək, siyasi idarəetmə texnologiyasının mahiyyətinin və xüsusi

siyyətlərinin şərhinə keçirik.

Qərb mütəxəssisləri – politoloqları "siyasi idarəetmə" termininə uzun müddət ehtiyatlı yanaşmışlar. Lakin son zamanlar bu terminə münasibət dəyişdi – "siyasi idarəetmə" (ingilis dilində "siyasi menecment" kimi səslənir) tədricən siyasi elmdə vətəndaşlıq hüququ əldə etdi. Bu terminin məzmunu da dəyişir. XX əsrin son onillikləri siyasi sferada bir sıra yeni meyllər doğurdu. Avtoritar cəmiyyətlərdə açıq şəkildə onların demokratikləşməsi nəzərə çarpir, sabit demokratiya cəmiyyətində inkişaf partisipar (iştirakçılıq) istiqamətdə konkret problemlərin həllində iştirakçılıq yönümündə baş verir.

Siyasi idarəetmə hər şeydən əvvəl, vətəndaşların idarəetmə prosesində, hakimiyət-idarəetmə qərarlarının, siyasi kursun işlənib hazırlanması və reallaşması prosesində iştirakı, onların idarə edənlərin özlərinin bu prosesdə birbaşa və (və ya) dolayısı ilə seçilməsində iştirak etmələri kimi araşdırıdır. Siyasi idarəetmədə, eləcə də sosial, etno-konfessional ərazi qrupları və birləşmələrinin, onların təşkilatlarının cəlb olunması, hakimiyət strukturlarının fəaliyyətinə nəzarətin hayata keçirilməsi nəzərdən keçirilir.

Buna uyğun olaraq müəyyən idarəetmə proseduraları, idarəetmənin müvafiq vərdişləri və üsullarının cəmi formaslaşır ki, bunların da məcmuu siyasi idarəetmə texnologiyasını təşkil edir. Siyasi idarəetmə texnologiyasını həm siyasi idarəetmə sənəti və eləcə də siyasi elmin sahələrindən (istiqamətlərindən) biri kimi səciyyələndirmək olar. Siyasi idarəetmə texnologiyası siyasi elmin istiqaməti kimi aşağıdakı konseptual yanaşmalardan birinə əsaslanır:

Birincisi – mürəkkəb təşkilatlar nəzəriyyəsi. Bu çərçivədə politoloqlar siyasi-dövlət təşkilatlarının strukturunun xüsusiyyətlərini və idarəetmə qərarlarının, siyasi kursun işlənib hazırlanmasına təsirini üzə çıxarmağa cəhd edirlər.

İkincisi – qərarların və ya siyasi kursun (xəttin) reallaşmasının uğursuzluğu səbəblərinin üzə çıxarılması ilə bağlıdır.

Üçüncüü – elmlərərətə təsisathlı istiqamət. Bu, xüsusilə təşkilatlara aid səsioloji nəzəriyyələrdə səmərəli istifadə olunur. Həmin istiqamətin nümayəndələri idarəetmə təşkilatlarının müxtəlif səviyyələri və vahidləri arasında əlaqələndirmənin həyata keçirilməsini, idarəetmənin optimal mərkəzləşdirilməsi və decentralizasiyası (yerli idarəçilik) dərəcəsini, effektli idarəetmənin təşkilati şəraitini öyrənirlər.

Dördüncüü – siyasi-iqtisadi istiqamət. Buraya markist nəzəriyyə, siyasi inkişaf nəzəriyyəsi, korporativlik, resursların bölüşdürülməsi və digərləri aiddir. Onların hamisi dövlətin, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı fəaliyyətinin müəyyən başa düşülməsindən çıxış edərək, bu və ya digər ictimai sahənin siyasi kursunu, ümumi idarə olunmasını tədqiq edirlər.

Bəşinci – bürokratiyanın və bürokratların siyasetinin öyrənilməsinə əsaslanır ("idarə edən" termini veberçilik mənasında istifadə olunur). Bu istiqamətin nümayəndələri yalnız bürokratların qərarları necə və nə üçün qəbul etdiklərini (eləcə də rasional seçki konsepsiyanından istifadə etməklə) deyil, həmçinin, bürokratlarla siyasetçilərin qarşılıqlı münasibətlərini (başqa sözlə, seçkili vəzifəli şəxsler) öyrənirlər. Bundan əlavə, bütün siyasi qüvvələr şəbəkəsində bürokratların yerini üzə çıxırlar.

Müasir cəmiyyətdə idarəetməni siyasetdən ayırmak mümkün deyildir. Bununla belə, həmin əlaqə heç də birmənah deyil. Onun məzmununu açıqlamaq üçün siyasi idarəetmənin daha spesifiklik kəsb etdiyini üzə çıxarmaq zəruridir.

Siyasi idarəetmə müxtəlif öks mövqelərə və hətta münaqişəli mənafelərə malik siyasi subyektlərin mövcudluğu ilə bağlıdır. Siyasi idarəetmədə belə bir reallıq dərk edilir ki, bu və ya digər qərarın və ya daxili və xarici siyaset kursunun qəbul olunması uğrunda mübarizə qərabətə götürüb çıxarır. Başqa sözlə, təşəkkül tapan siyasi – hakimiyət münasibətləri, situasiyasının iştirakçıları bir qayda olaraq uyğun gəlməyən mənafelərə, məqsədlərə və resurslara malikdirlər.

Prosessual nöqtəyi-nəzərdən siyasi-hakimiyət (siyasi-

inzibati) idarəciliyi oyun qaydalarının işləniləb hazırlanması, idarəetmə qərarlarının və siyaset kursunun qəbul olunması, reallaşması, onların yerinə yetirilməsinə nəzarət yolu ilə baş verir.

Siyasi idarəetmə texnologiyasının daha çox inkişafı demokratik sistem şəraitində mümkündür. Burada vətəndaşlar idarəetmədə birbaşa və dolayı yol ilə iştirak edirlər. Birbaşa iştirakin ən kütləvi və ən eeftli forması seçkilər və referendumdur. Demokratiya şəraitində siyasi idarəetmə prosesinə ictimai rəy (sorgu vasitəsi ilə ifadə olunan), kütləvi informasiya vasitələri və siyasi iştirakçılarının (mitinqlər, nümayişlər, məktub göndərilməsi və s.) müxtəlif formaları birbaşa təsir göstərir.

Xalqın seçdiyi nümayəndələr, hər şeydən əvvəl isə deputatlar vətəndaşlarla idarəetmə strukturları arasında vəsiyyəti kimi çıxış edirlər. Həmin əlaqənin yaranmasında, həmçinin siyasi partiyalar, digər ictimai təşkilatlar və hərəkatlar az rol oynamırlar. Çünkü onlar bütün başlıca təbəqə və qrupların mənafələrini təmsil edirlər.

Siyasi-inzibati idarəetmə texnologiyasını üç aspektdə təhlil etmək olar:

- normativ aspekt, başqa sözlə, siyasi – hakimiyət münasibətləri subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin sabit qaydalarının məcmuu kimi. Məsələn, seçkilərdə iştirak üçün mütləq bilmək lazımdır ki, təklif olunmuş seçki prosedurasi vətəndaşların öz iradəsini həqiqətən ifadə etməsinə, hakimiyətin nümayəndəli orqanlarının effektli fəaliyyətinin formallaşmasına nə dərəcədə imkan yaradır;

- resurs aspekti – subyektlərin özünün siyasi-hakimiyət münasibətlərini reallaşdırması, imkanlar və resurslar nöqtəyi-nəzərdən;

- dinamik aspekt – siyasi texnologiya statik deyil, inkişafda, bu və ya digər konkret siyasi-hakimiyət qərarlarının (məsələn, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi baxımından) işləniləb hazırlanması, qəbulu, reallaşması və ona nəzarət prosesində öyrənilir.

Siyasi idarəetmə mexanizminin təşəkküldə vətəndaş cəmiyyəti strukturunun kifayət qədər inkişafı, hər şeydən əvvəl isə kütləvi informasiya vasitələri, partiyalar xüsusi rol oynayırlar. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, postsovət Rusiyasında mövcud qanunvericiliyə görə, deputatların yarısı partiya siyahısı üzrə seçilir. Totalitarizmin ilk vətəni olan (XX əsr) Rusiyada belə seçki mexanizminin mövcudluğu bu ölkədə demokratik tranzitin vacib əlaməti kimi dəyərləndirilə bilər. Bu cür demokratik seçim təessüf ki, postsovət məkanindən ölkələrin əksəriyyətində nəzərə çarpmır.

Cəmiyyətin sabitliyinin normal fəaliyyətin təmin edilməsi üçün siyasi texnologiyalar, onların siyasi fəaliyyətin bütün subyektləri tərafından effektli tətbiqi çox vacibdir.

Siyasi idarəetmədə siyasi qərarların hazırlanması, qəbulu və reallaşması texnologiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qərar insanların fəaliyyətinin növü, siyasi idarəetmə prosesinin elementlərindən biri və siyasi prosesin ən əhəmiyyətli hissəsi kimi səciyyələnir. Onun öyrənilməsinə kompleks və sistemli yanaşmada bütün bu komponentləri nəzərə almaq olduqca vacibdir.

Politologiyada qərarın işləniləb hazırlanması prosesinin başa düşülməsini ifadə edən iki başlıca yanaşma təşəkkül tapmışdır:

- **Normativ nəzəriyyə.** O, siyasi qərarı məqsədlərin işləniləb hazırlanması, onun rasionallaşdırılması, sənədlərin işləniləb hazırlanması və qəbulu üçün model kimi şərh edir.

- **Davranış nəzəriyyəsi.** Bu nəzəriyyə isə qərarların qəbulu prosesini insanların spesifik qarşılıqlı fəaliyyəti prosesi kimi izah edir və onu konkret situasiyada qərarların qəbul olunmasına təsir göstərən amillərdən istifadə olunmasına istiqamətlənən fəaliyyət növü kimi dəyərləndirir.

Qərarın formallaşması prosesinin texnologiyası aşağıdakı mərhələləri özündə əks etdirir:

- problemin öyrənilməsi;
- ilk informasiyanın təhlili;
- alternativin qiymətləndirilməsi və optimal variantın

seçilməsi;

- qərarın qəbul olunması;
- nəzərdə tutulan icranın reallaşması;
- icraya nəzarət;
- nəticənin qiymətləndirilməsi.

Müxtəlif təşkilatlarda qərarın qəbul edilməsi və reallaşması prosesinin öyrənilməsi bu prosesin modelinin işlənilib hazırlanmasının əsasını təskil edir. Model hər mərhələ üzrə işin həyata keçirilməsi göstərişini ifadə etməklə, həmin mərhələlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Texnologiyaya əməl etmək qərarın qəbul olunması prosesini rasionallaşdırmağa imkan yaratır.

Müasir politoloji elmdə siyasi sistemin funksiyası və ona müvafiq texnologiya müxtəlif zəmində fərqləndirilir və onların müxtəlif təsnifatına cəhd edilir. Buradan çıxış edərək, siyasi sistemin funksiyalarının ümumi sistemini və onların reallaşması texnologiyasını müxtəlif təhlil səviyyəsində fərqləndirmək mümkündür. İlk başlıca səviyyə sistemin imkanlarıdır, başqa sözlə, onun öz mühitinin (belə halda cəmiyyətin) elementi kimi fəaliyyətidir. Siyasi texnologiya siyasi prosesin effektivliyinin yüksəlməsinə və siyaset sferasında arzu edilən nəticələrə nail olmağa istiqamətlənən siyasi sistemin funksiyalarını reallaşdırın daha məqsədönlü yolların, üsulların, prosedurların məcmuudur¹. Bu və ya digər siyasi texnologiyadan istifadə edilməsi **siyasi idarəetmənin effektivliyini**, siyasi proseslərin tənzimlənməsini, **siyasi sistemin və siyasi məkanın sabitliyini** müəyyən edir. Siyasi texnologiya xeyli dərəcədə ictimai inkişafın tipi (təkamül və ya inqilab) və rejimin (demokratik, totalitar, avtoritar) xarakteri ilə müəyyənləşir.

II FƏSİL

Siyasi tədqiqatlar və siyasi təhlil

1. Siyasi tədqiqatların mahiyyəti və metodologiyası

Siyasətin təbiətinə, onun öyrənilməsi yollarına və cəmiyyətin siyasi həyatı haqqında yeni biliklərin əldə edilməsinə aid müxtəlif görüşlər mövcuddur. Siyasi tədqiqatlar sferasında başlıca öyrənmə obyekti, vəsitələrinə görə fərqlənən müxtəlif elmi məktəblər təşəkkül tapmışdır. Üçüncü minilliyyin başlanğıcında politologiyada xeyli çox və ya az orijinal elmi axtarışlar üsullarının nəzərə çarpdığını qeyd etmək olar.

Müasir siyasi elmin konseptual əsası kimi, adətən pozitivism, neopozitivism, praqmatizm fərqləndirilir və bununla bağlı göstərilir ki, siyasetə ənənəvi normativ dəyərlə və sosioloji yanaşma ilə yanaşı, cəmiyyətin siyasi həyatı barədə təsəvvürlər məcmuunu xeyli müəyyənlaşdırıb yeni metodlar formalasmışdır. Yeni konseptual ölçü siyasi elmə siyasi proseslərin öyrənilməsində sistemi yanaşma metodunu bəxş etmişdir. Psixologiyanın, sosiologiyanın, bİhəviortuluğun, iq-tisadi nəzəriyyənin, riyaziyyatın və kibernetikanın müdddəalarından istifadə olunması **siyasi tədqiqatların çərçivəsini və metodoloji prosedurlarının spektrini** əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi. Lakin politologiyanın məzmunu təbiət elmlərinin məzmunundan xeyli fərqlənir, sonuncu ətraf aləm haqqında obyektiv biliklərin etalonu kimi çıxış edir.

Siyasətdə (həm daxili və elcə də xarici) fizikanın qanunları bənzəyən universal qanunauyğunluqları müəyyən edilməmişdir. İctimai həyatda və siyasi münasibətlərdə daim situasiyanın çoxvariəntli inkişaf imkanları mövcuddur. Lakin bu o demək deyildir ki, siyaset haqqında biliklər elmi olmaya bılır. Əgər bilik doğrudursa, sistemləşdirilibsə və daxili ziddiyyətlərə malik deyilsə, belə halda onların real prosesə adekvathığının (tam uyğunluğunun) zəmini kimi səciyyələnir, siyasi situasiyanın obyektiv əks etdirilməsinə xidmət edir.

Əlbəttə, bir fəsildə və ya yarımfəsildə siyasi tədqiqatla-

¹ Bax: Политология. Под ред. М.Н.Марченко. М., 1999, с. 324

rın bütün vasıtə və metodlarını, eləcə də metodologiyasını əhatəli, dolğun araşdırmaq mümkün deyildir. Politoloji ədəbiyyatda siyasi tədqiqatların metodologiyasına aid kifayət qədər elmi işlər mövcuddur. Bu baxımdan, Amerikada çap olunmuş siyasi dərslik xüsusi əhəmiyyətə malikdir. "Siyasi tədqiqatın metodları: əsası və texnikası" adlanan bu dərslikdə siyasi elmin metodologiyasının dörd inkişaf mərhələsindən ibarət olduğu göstərilir:

- Klassik dövr (XIX əsrə qədər). Bu dövrdə siyasi elmin metodologiyası əsasən deduktiv, məntiqi-fəlsəfi və əxlaqi-aksioloji mövqədən araşdırılır.

- Təsisatlı dövr (dövlətlə, siyasi partiyalarla, ictimai təşkilatlarla əlaqələndirmə). Həmin dövrdə tarixi müqayisəli və normativ-təsisatlandırma metodu ön plana çəkilir (XIX əsr – XX əsrin əvvəli).

- Biheviorçu dövr (XX əsrin 20-70-ci illəri). Bu dövrdə kəməyyət metodları daha fəal tətbiq olunur.

- Biheviorçuluqdan sonrakı dövr (XX əsrin son rübü). Həmin dövr "ənənəvi" və "yeni" metodların əlaqələndirilməsi ilə səciyyələrin.

Ümumiyyətlə, bütün siyasi tədqiqatların obyektivliyi, tamlığı və dəqiqliyi o halda təmin oluna bilər ki, kompleks metodlara əsaslanıns.

Siyasi tədqiqatlar iki səviyyədə – nəzəri və tətbiqi səviyyələrdə aparılır. Bu məqsədlə tədqiqat metodunun geniş dairəsindən, ilk materialların sistemləşdirilməsindən və təhlilindən istifadə olunur. Tədqiq edilən materiallara xüsusi mövqədən yanaşılmalıdır qarşıya qoyulan məqsədə çatmağın səmərəliliyi azalır. Məqsədyönlü və düzgün tədqiqat üsulu seçildikdə, öyrənilən problemin səmərəli həlli təmin edilir, tədqiqatçının idrakı fəaliyyəti istənilən nəticəyə gətirir çıxarıır, ən başlıcası isə əldə olunmuş rəqəm və faktların sistemləşdirilməsi və düzgün qiymətdəndirilməsi üçün imkan yaranır.

Siyasi proseslərin öyrənilməsində tətbiq edilən başlıca metodlar bunlardır: **Müqayisəli-tarixi, empirik, sistemli, bi-**

heviorçu və siyasi modelləşdirmə¹.

Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, siyasi proseslərin modelleşdirilməsi hələ XX əsrin ilk rübündən həyata keçirilir. Siyasi modelləşdirmə metodunun tətbiqinə ilk cəhd edən L.Ricardson olmuşdur. O, 1919-cu ildə yazdığı "Mühəribənin riyazi psixologiyası" adlı kitabında iki milli dövlət arasında sürətlə silahlanma modelini işləyib hazırlanmışdır. Siyasi tədqiqatlarda riyazi modelin fəal və ardıcıl tətbiqi XX əsrin 50-60-ci illərində "biheviorçu inqilabla", başqa sözlə biheviorçu cərəyanın yüksəlişi ilə başlanır. Hazırda EHM-in və programlaşdırma vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı, makro və mikro proseslərin modelləşdirilməsi siyasi tədqiqatların metodologiyasının inkişafında perspektivli istiqamətə çevirilir.

Siyasi elm bir neçə politoloji elm sahələrini öyrənir. Onların hər biri öyrəndiyi predmetin spesifikasiyi ilə fərqlənirlər və müəyyənəşsirlər. Belə elmi sferalar (komponentlər) müxtəlif üşüllərlə fərqləndirilsə də, onlardan üçü başlıca elmi sahə hesab olunur: Siyasi nəzəriyyə, müqayisəli politologiya, dünya siyaseti.

Siyasi nəzəriyyə fundamental siyasi məsələlərə, hər şeydən əvvəl isə idarə edənlərlə idarə olunanlar, dövlət və şəxsiyyət arasındakı münasibətlərə diqqət yetirir. Onun fəaliyyəti çərçivəsində keçmiş mütəfəkkirlərin əsərlərinin xarakteristikasına və şərhinə böyük diqqət yetirilir. Siyasi nəzəriyyə siyasət haqqında xeyli normativ mülahizələrin mənbəyidir.

Müqayisəli politologiya siyasi prosesin və siyasi strukturların oxşarlığını və fərqlərini öyrənir. Müqayisə dövlətlər arasında (məsələn, Pakistan-Nigeriyanın siyasi sistemlərinin müqayisəsində) və ya eyni ölkənin aktorlarına münasibət baxımından aparıla bilər (parlament seçimlərində iştirak edən partiyaların siyasi proqramlarının müqayisəli təhlilində).

¹ Ətraflı bax: Məcid Əfəndiyev. Siyasi elm. S. 48-58

Müqayiseli politoloji siyasi elmin xeyli sahəsini formalaşdırır və çoxlu istiqamətlərə malikdir, xüsusilə: dövlət idarəciliyi, siyasi sistem, modernləşmə, siyasi davranış, ümumi siyaset və s.

Dünya siyasəti dünya aləmində müasir əlaqələr və qarşılıqlı fəaliyyət kompleksini öyrənir. Həmin əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyət bir tərəfdən, ənənəvi aktorlar (dövlətlər) arasında siyasi və iqtisadi münasibətlər əsasında, digər tərəfdən isə onlarda yeni aktorlar (transmilli korporasiyalar, beynəlxalq təşkilatlar və b.) iştirakı zəminində təşəkkül tapır. Dünya siyasetinin elmi maraq obyekti beynəlxalq rejimlər və təsisatlar, beynəlxalq münaqişələr və onların həlli, integrativ birliliklər, beynəlxalq siyasi iqtisad, beynəlxalq münasibətlərdə yeni texnologiyanın rolu və s. təşkil edir.

Mübalığosuz demək olar ki, siyasi fəlsəfə, müqayiseli politoloji və dünya siyasəti sahəsində çalışan müasir müttəxəssislərin əksəriyyəti bu və ya başqa cür belə bir suali cavablaşdırmağa cəhd edirlər: ictimai inkişafın alternativ seçimi necə baş verir? Bunun üçün onlar müxtəlif situasiyaların və proseslərin siyasi təhliline yanaşmada ən müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Onları iki böyük qrupa ayırmış olar: normativ və empirik.

Normativ metod dəyərlərlə bağlıdır və cəmiyyət haqqında etik və ya əxlaqi mülahizələrin yürüdüləşməni tələb edir. Bu yanaşma çərçivəsində aktorların real imkanlarını nəzərə almaqla, sosiumun optimal vəziyyətinə nail olmaq üçün fəaliyyətin variantları haqqında fikir ifadə olunur.

Empirik metod siyaset haqqında toplanan və ümumi ləşdirilən böyük həcmli informasiya faktlarına dair hər hansı konkret mülahizəni qabaqcadan xəbər verir. O, bir tərəfdən qəbul edilən qararın tənzidi qiymətləndirilməsinə, digər tərəfdən isə aktorun davranış strategiyasının alternativ spektrlərini genişləndirməyə istiqamətlənir.

Normativ və eləcə də empirik yanaşma cəmiyyət haqqında elmi biliyin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Həzirdə bu və ya digər dərəcədə elmi göstəricilərə əsaslanan

ictimai seçim konkret situasiyanın təhlilində normativ və empirik yanaşmanın elementlərini özündə əks etdirir.

Siyasi tədqiqatların konseptual kontekstini nəzərdən keçirərkən dünyadan inkişafının beynəlxalq aspektinin ümumi xarakteristikasının öyrənilməsinə diqqət yetirilməsi məqsədə uyğundur. Beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin öyrənilməsi ilə bağlı elmələr də daxil olmaqla, elmi biliyklərin predmeti sahələrinin əksəriyyətində **iki başlıca mübahisəli problem** mövcuddur.

Onlardan biri öyrənilən hadisənin əsasında duran faktın xarakteristikası ilə bağlı **mahiyyətli** məsələlər haqqında mübahisələri özündə əks etdirir. Daxili siyasi problemlərə dair tədqiqatlarda mahiyyətli məsələlərə aid ola bilər: əhalidən məsələdən çıxış etmək olar ki, demokratik dövlətlər münaqişələrin dinc yolla həllinə həqiqətən üstünlük verirlərmi, həmçinin, qloballaşma "dünya Cənubunu" inkişafdan təcrid edir, yoxsa onu stimullaşdırır. Cəmiyyətdə münaqişələrin və əməkdaşlığın, konsensusun və mübarizənin mövcudluğuna, hətta hakimiyyət təsisatlarının özü müxtəlif səviyyədə və dərəcədə təsir göstərir. S.Lipset düzgün qeyd edir ki, demokratiyanın siyasi təsisatları yalnız konsensus əldə olunması amillə kimi deyil, həmçinin gərginliyin artması və münaqişələrin çoxalması vasitəsi kimi istifadə edilə bilər.

Mübahisəli problemlərin ikinci qrupu **hadisələrin özü-nün mahiyyətinin öyrənilməsinə metodoloji yanaşma haqqında** akademik mübahisələrin (müzakirələrin) spektrini əks etdirir, başqa sözlə, tədqiqatların aparılması və yeni biliyklərin əldə olunması əsullarının konseptual və fəlsəfi məsələlərini ifadə edir. Beynəlxalq problemlər çərçivəsində müasir metodoloji mübahisələrə misal kimi bunları aid etmək olar: **realistlərin** beynəlxalq münasibətləri rəqabət mübarizəsi ki-

mi qəbul etmələrini məqbul saymaq olarmı və ya əksinə, liberalların müasir beynəlxalq münasibətlər, əsasən, əməkdaşlıq münasibətləridir iddiaları ilə razılaşmaq mümkündür.

Bələ bir cəhəti qeyd etmək vacibdir ki, adətən, **məhiyyətli və metodoloji** məsələlər elmi mübahisələri təcrid olunmuş halda deyil, məhz sıx vəhdət halında özündə əks etdirir.

Müasir dövrə politologyanın və onun elmi sferalarının inkişafı, eləcə də siyasi tədqiqatların dərinləşməsi bir tərəfdən, siyasi praktikanın elmi, həcminin sürətlə yüksəlisi, digər tərəfdən isə ictimai münasibətlərin geniş demokratikləşməsi ilə stimullaşır. Siyasi qorarların qəbul olunması da-ha çox korporativ mənafələr sindromunun (əlamətlərinin) aradan qaldırılmasına və ictimai xərclərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə istiqamətlənir.

Ümumiyyətə, dövlətdaxili sferada və dünya siyasətin-də baş verən xeyli pozitiv dəyişikliklər məhz siyasi tədqiqat-ların sayının artması və effektivliyinin yüksəlməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

2. Siyasi tədqiqatların metodologiyası elmi layihənin əsasıdır

Siyaset haqqında elmi təsəvvürlər bu gün real proseslərin fundamental (və ya nəzəri) və tətbiqi öyrənilməsi sferasında təşkükü tapır. Müasir elmin digər sahələrində olduğu kimi, siyastın tətbiqi və fundamental tədqiqi də başlıca olaraq, qarşısına qoyduğu vəzifə ilə fərqlənir: universal konseptual və ya konkret praktiki məsələlər həll edile bilərmi. Bundan əlavə, onların fərqi informasiyanın toplanması və işləniləb hazırlanması, tədqiqatın aparılması xarakteri və eləcə də son nəticələrin nəzərə çatdırılması ilə bağlıdır. Buna görə, qeyd etmək zəruridir ki, siyasi tədqiqatların inkişafı "ikitərəfli" prosesdir.

Fundamental bilik öz ardıcılılığı, mədəni təcrübəni zənginləşdirməsi baxımından dəyərlidir. O, köhnəlmış təsəv-

vürlərdən azad olunmalıdır. Fundamental bilikləri mütləq-ləşdirmək mühafizəkarlığın əsasını təşkil edir, onun rolunu həddən artıq sıyrıtmək nihilizm doğurur. Fundamental və tətbiqi biliklər bir-birinə müsbət təsir göstərir. Bu cəhət **siyasi təhlil** üçün olduqca vacib amillərdəndir.

Tədqiqatçılar siyasi münasigətləri öyrənərkən və siyasi təhlili ümumiləşdirərkən bir sıra ümumi qaydalarдан çıxış edirlər. Birincisi, situasiyanın və proseslərin təhlilinə səy gös-tərirlər, ikincisi analitik nəticənin çıxarılmasına cəhd edirlər, üçüncüsü, əvvəller formalasdırılan nəticələri yenidən nəzər-dən keçirirlər. Bu qaydaların gözlənilməsi nəinki konkret problemlərə həsr edilən xeyli ayrıca tədqiqatların nəticələrinin yoxlanılması imkanlarını təmin edir, eləcə də müxtəlif sahələrdə biliklərin müqayisə olunmasını reallaşdırır. Onla-rın məzmunu hər bir fundamental və tətbiqi layihənin (si-yasi təhlil məhz elmi biliklərin tətbiqi sahəsinə aiddir) metodoloji təminatını şərtləndirir, bu çərçivədə bir neçə sə-viyə fərqlənir: konseptual, metodoloji və metodiki.

Tədqiqatçılar siyaseti öyrənərkən müxtəlif nəzəriyyə-lərdən istifadə edir və ayrı-ayrı metodları tətbiq edirlər. Nə-zəriyyə (yunan dilində **theorie** sözündən götürülüb, müşahidə, tədqiqat deməkdir) təfəkkür vasitəsidir, reallığı ("dün-yanın mənzərəsin") miqyasına görə universal öyrənmək baxımdan, müəyyən məntiqi qaydaların təşkili üçün istifadə olunur. O, həmcinin bəzi hadisələrin izahı və haqqında qa-baqcadan xəbər vermek vasitəsidir. Düzdür, müxtəlif mülliflər bu və ya digər nəzəri konsepsiyanadan (konsepsiya latın dilində **conseptio** sözündən götürülüb, başa düşmək, sistem deməkdir) istifadə etməyin müxtəlif variantlarını məsləhət bilirlər, lakin ümumi qəbul edilən belə bir fikir təzkib olun-mazdır ki, nəzəriyyə tədqiqatçılıq prosesində əhəmiyyətli yer tutur. Nəzəriyyə dəqiq əsaslanmayan hər bir elmi tədqiqat probleminin nəticəsi çox məhdud olar.

Elmi təfəkkür mədəniyyəti məhz tədqiqatçılıq fəaliyyətinin anlayışlar aparıcı haqqında dəqiq təsəvvürlərdən baş-lanır. Nəzəriyyə bir fenomenin digərinə təsir xarakteri haq-

qında müddəadır. Bu fenomenlər bir-birindən asılı və ya qeyri-asılı ola bilər, bununla belə dəyişkən qeyri-asılı olana təsir göstərir. Nəzəriyyə özündə, həm də hipoteza mənzərəsini əks etdirir, yəni ehtimal edir ki, asılı olanla dəyişkən qeyri-asılı olan arasında müəyyən münasibət tipi necə yaranır. Elmi nəzəriyyənin mahiyyətini (o cümlədən, humanitar elmlər sferasında) müəyyənləşdirmək üçün iki müxtəlif üslub mövcuddur.

- prosessual oriyentasiyalı müəyyənləşdirmə, başqa sözlə nəzəriyyənin elmi işdə hansı növ funksiyani yerinə yerdirdiyini müəyyənləşdirmək;

- ayrıca dürüst müəyyənləşdirmə, bunun vasitəsilə nəzəriyyə elmi fəaliyyət məhsulunun xüsusi növü kimi araşdırılır.

Prosessual oriyentasiyalı müəyyənləşdirmə nəzəriyyə gerçekliyin öyrənilməsində sabit qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsinin başlıca prinsipi kimi çıxış edir. O, ayrı-ayrı müşahidələri birləşdirir, onları kateqoriyalara ayırır, qabaqcadan formalasdırılan meyarlara müvafiq olaraq nəticələri şərh edir. Bunlardan əlavə, nəzəriyyə müşahide prosesində yaranan xeyli xüsusi məsələlərə aydınılıq götürir.

Ayrıca dürüst müəyyənləşdirmə isə elmi fikrin digər növlərindən ayrılmasına oriyentasiyadır (istiqamətlənmədir). Elm tarixində belə ayrılma **demarkasiya prinsipinə** (hədd qoyulmasına) yaxındır və elmi, elmi olmayandan təcrid edir, ayırrı. Bu fikir görkəmli filosof K.Popper tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ayrıca müəyyənləşdirməyə görə, elmi nəzəriyyə realılıqla təsdiqlənən ümumi müddəadır. Belə təsdiqlənmə nəzəriyyənin hipotezalar və testlərlə yoxlanması nəticəsində əldə edilir¹. Nəzəriyyə dünyanın hipotetik (fərziyyəyə əsaslanan) mənzərasını yaradır və öz müddəalarını induktiv (ümumidən xüsusiyyə doğru) və deduktiv (xüsusidən ümumiyyə doğru) mühakimələr seriyası vasitəsilə sübut edir. Siyasetin öyrənilməsi sferasında müxtəlif nəzəriyyələrlə bağlı başlıca fikir ayrılığı siyasi aləmin tabiatına (ontolog-

iya) və bu aləm haqqında biliklərin xarakteristikasına (epistemologiya) addır. Ontologiya sahəsinə aid başlıca məsələlər bunlardır: siyasi reallıq xüsusi mahiyyətə malikdirmi və ya o subyektiv mahiyyət daşıyır (insanlar tərəfindən yaradılmışdır). Bu yanaşmanın daha radikal tərəfdarları siyaseti mütləq obyektivlik kəsb edən və sosial varlıq sferasında insanların təsvvüründən asılı olmayan fenomen kimi şərh edirlər.

Epistemologiya insanın öz biliklərini əldə etməsi üsuluna aid olan məsələləri araşdırır. Bu probleme aid qəti nöqtəyi-nəzərlərdən biri bundan ibarətdir ki, siyasetin dərin elmi izahına nail olmaq cəhd, empirik cəhətdən yoxlanılan mühakimələr əsasında universal sosial nəzəriyyənin yaradılması yolu ilə mümkündür. Digər nöqtəyi-nəzərin tərəfdarları öz vəzifəsini öyrənilən predmetə xidmət edən başlıca məsələləri başa düşməkdə və şərh etməkdə görürler. Onlar hesab edirlər ki, siyasi aləmin tarixi, hüquqi və ya əxlaqi problemlərini elmin terminlərinə çevirmək olmaz.

Hazırda hər bir istiqamət çərçivəsində həm "bir-birilə toqquşan" və eləcə də "kooperativ" görüşlər mövcuddur. Bununla belə, tədqiqatçıların əksəriyyəti metodoloji mübahisələrdən uzaqlaşmağa cəhd edir.

Tədqiqatın metodoloji təminatı problemi hər bir elmin daha vacib problemlərindəndir. Təssüf ki, respublikamızda siyasi münasibətlərin təhlilinin metodologiyasına həsr edilən ədəbiyyat yox dərəcəsindədir. Siyasi tədqiqatların metodiki problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməsi böyük aktuallıq kəsb edir. Unutmaq olmaz ki, müasir tədqiqatların əksəriyyəti siyasi praktikanın tələbatına istiqamətlənir.

Fundamental siyasi tədqiqatlarla yanaşı, tətbiqi siyasi tədqiqatların da əhəmiyyəti daim artır və elmi statusu möhkəmlənir. Siyaset haqqında tətbiqi elmi biliyi, real siyasi effekta nail olmağa istiqamətlənən nəzəri modellərin, tədqiqatın metodoloji prinsiplərinin və prosedurlarının məcmuu kimi diqqət yetirilməlidir. Buna görə unutmaq olmaz ki, fundamental tədqiqata nisbətən tətbiqi tədqiqatlar "konkret sifarişinin" mənafəyi naminə daha tez-tez aparılır və onla-

¹ Вах: Теория и методы в социальных науках / Под ред. С.Ларсена. М., 2003

rın nəticələrinə iz buraxmağa qadirdir.

Eyni zamanda, mütəxəssislər **tətbiqi layihə** üzərində işləyərkən, əslində, fundamental tədqiqatların müəlliflərinin verdikləri suallardan çıxış edirlər. Məsələn, qonşu dövlət nə üçün hərbi hərəkətlərə başladı? Niye bəzi vətəndaşlar siyasetə fəal yanaşırlar? Mənafət qrupları ölkənin daxili və xarici siyasetinə necə təsir göstərirlər? Dünyanın inkişafı hansı yolla gedir? və s. Bu suallara tətbiqi layihələr çərçivəsində cavab verərkən onlar, eləcə də yeni biliklərin əldə edilməsinin ümumi elmi qaydalarından çıxış edirlər. Tətbiqi tədqiqatların siyasi sahədə, həmçinin, beynəlxalq münasibətlərlə bağlı aparılması sistemli analitik proses kimi təşkil edilir, informasiya ilə qabaqcadan tanışlıqlan başlanır, bu informasiya tədqiqat probleminə aididir, həmin tanışlıq ümumi analitik nəticələrin təqdim olunması ilə başa çatır. **Tətbiqi layihənin uğurla həyata keçirilməsi** nöqtəyi-nəzərdən bu prosesin aşağıdakı məqamları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- **Mövzunun qısa dürüst ifadəsi.** Tədqiqatın həddinin məzmunu və üslub etibarılı dəqiq müəyyənləşdirilməsi icrəçinin ixtisas, intuisiya və sifarişçi ilə işgüzər əlaqə yaratmaq keyfiyyətlərinin səfərbər edilməsini tələb edir.

- Göstəricilərin və dəlillərin təqdim edilməsi (göstərilməsi). Analitik nəticələrin məzmun və formasının üzvi surətdə əlaqələndirildiyi yekun ölçüsü, sifarişçinin tədqiqatın nəticələrini və təbii olaraq onun praktiki verilməsi potensialını qiymətləndirməsində çox mühüm rol oynayır.

- Peşə etikasını gözləmək. Adətən etik düşüncə aşağıdakı suallara cavab verməklə bağlı formalaşır:

- Göstərişi (sərəncamı), proqnozu və ya situasiyanın izahını saxlamaq üçün yekun fikir olacaqmı;

- Nəzərdə tutulan göstəriş (proqnoz) yalnız bir korporativ qrupun mənafeyinə, yoxsa bütün cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edəcək;

- Müəlliflər yekun nəticəni yalnız müəyyən perspektivelərə cəmləşdirəcək və yaxud əksinə hadisələrin inkişaf variyantının geniş spektrini əhatə edəcək;

- Yekun nəticədə qiymətlərin qorunmasına və ya qiymətlərin aşağı salınmasına üstünlük verən qərar olacaqmı;

- qəbul olunan və artıq reallaşan siyasetlə bağlı, konkret adamları cəsarətli addımlar atmağa sövq etmək məqsədə uyğundurmu.

Təessüf ki, tarixi təcrübə və müasir siyasi praktika peşə etikası sferasında müəlliflərin tətbiqi layihələrlə bağlı universal "**xəlvəti damışmalarını**" məsləhət bilmir.

Siyasət haqqında elmi biliklər sferasında, eləcə də siyasi praktikada tətbiqi siyasi tədqiqatların əhəmiyyətinin artması tədqiqatçıların elə vasitələrə əl atmasını, empirik informasiya toplamağa istiqamətlənmələrini və çoxlu metodlardan istifadə etmələrini şərtləndirdi ki, bunlar proqnozlar formasında analitik nəticələrin hazırlanmasına imkan yaradır.

Siyasi tədqiqatların metodoloji təminatının başlıca problemləri üzrə mübahisələr traditsionalistlər (ənənəçilik tərəfdarları), biheviorçular və postbiheviorçular arasında (əsasən, Amerikanın akademik dairələrində) baş verir. Davam etməkdə olan mübahisələrin mərkəzində aşağıdakı məsələlər durur:

- Siyasi münasibətlərin elmi tədqiqinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

- Siyasi elmin etik və ya dini fikirdən fərqi mövcuddurmu?

- Siyasi fenomenlər kompleksini xüsusi spesifik vasitələrin köməyiylə öyrənmək imkanları hansılardır?

- Siyasəti elmi cəhətdən öyrənməyin metodu nə deməkdir?

- Elm dəyərlərdən azad olmalıdır mı?

- Siyasi elm əsasında əldə olunan biliklər nə qədər relevantdir?

- Elmi dəlillərlə yanaşı, siyasət haqqında hansı bilik mənbəyi mövcuddur.

Səciyyəvi haldır ki, bu problemə aid yuxarıda qeyd etdiyimiz elmi fikir cərəyanları nümayəndələrinin heç birinin baxışlarında yaxınlıq nəzərə çarpmır.

3. Siyasi təhlil: mahiyyəti, xüsusiyyətləri, struktur

Ən ümumi planda siyasi təsəvvürlərin forma və növləri "texnoloji cəhətdən" nəzəriyyənin yaradılmasına və biliklərin istehsalına istiqamətlənmir, məhz siyasi məkanda praktiki və tamamilə konkret məsələlərin həllində **tətbiqi baxımdan** istifadə edilməsinə yönəlir. Ciddi desək, tətbiqi bilik sferaları öz nəticələrini yalnız hər hansı geniş nəzəri ümumiləşdirmələr əsasında deyil, eləcə də təşəkkül tapan praktiki təcrübə bazasında çıxara bilər.

Siyasi hadisələrin tədqiqinin üsul və metodlarının tətbiqi bilik sferalarına tətbiqi **siyasi elmin xüsusi sahəsini** formalasdır. Bu elmi sahə real siyasi proseslərin, müxtəlif subyektlərin davranışının, onların fəaliyyətinin və qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsinə istiqamətlənir.

Siyasətin tətbiqi tədqiqi onun bütün məkanına deyil, məhz onun elə sahələrinə toxunur ki, dövlət hakimiyətinin fəaliyyətinin bütün prosesi üçün ən mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı şəraitlə belə sahələrə münaqışlərin tənzimlənməsi və həlli prosesi, qərarların qəbulu, danışlıqlar aparılması, seçki və informasiya kampaniyalarının təşkili və digərləri aiddir. Bir sıra belə sferalar ətrafında formalaslan elmi bilik sahələrindən biri, konkret siyasi problemlərin tədqiqinin üsul və proseduralarını təsvir edən siyasi təhlil (policy analisys) hesab olunur.

Siyasi təhlil malik olduğu predmet dairəsi və digər xüsusiyyətləri ilə xüsusi tətbiqi elm sahəsi kimi səciyyələnir. Bununla belə o, həm də bütün tətbiqi bilik sahələrinin vahid tədqiqat əsası kimi çıxış edir. Beləliklə, siyasi təhlil sözün geniş mənasında siyasetə aid bütün elmi tədqiqatları ifadə etmək üçün istifadə oluna bilər, dar mənada isə xüsusi əhəmiyyət daşıyan tətbiqi elm sahəsidir. **O, konkret problemlərin** öyrənilməsi tələbələrinə başlıca maneə olan subyektivliyi və özbaşlığı aradan qaldırmağa, onun daha məqbul həlli üçün fəaliyyətin müəyyən zəruri texnoloji vasitə və üsullarının axtarışını ifadə edir. Tətbiqi elmi biliklər sahəsi olan siyasi təhlilin işlənib hazırlanması ilə xüsusi mütəxəssislər qrupu məşğul olur: texnoloqlar, analitiklər, ekspertlər, məsləhətçilər, partiya aparati işçiləri, açıq siyasətçilərin kömükçiləri, dövlət idarəciliyi orqanları və digərləri. Bu şəxslər qrupunun fəaliyyətinin nəticələrinin müxtəlif məsləhətlər, tövsiyələr, dövlət və partiya orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı olan proqnozlar, planlar və proqramlar, idarəetmə orqanlarının fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün analitik arayışlar və digər materiallar aiddir. Bütün bunlar konkret siyasi problemlərin həllinin optimallaşmasına istiqamətlənir.

Siyasi təhlilin xüsusiyyətləri siyasi hadisələrin tədqiqinin spesifik seviyyəsi olmaqla, bir sıra səbəblərlə və cəhətlərlə müəyyən olunur. O, tətbiqi biliklərin növü olmaq etibarilə, hər seydən əvvəl, subyekt qarşısında duran konkret problemlərin öyrənilməsinə istiqamətlənir.

Nəzəri politologiya siyasi məkanın digər sahələrindən və yekcins hadisələr qrupundan məntiqi ayrılığı nəzərdə tutan predmet əlamətlərinə görə formalasdır. Öz qarşısında duran vəzifələri həll etməklə o, özüne məxsus olan biliklər məcmuunu yaradır, onların məntiqi qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Bunun əksinə olaraq, siyasi təhlil konkret problemlərin tədqiqini mərkəzləşdirir, başqa sözlə, gerçəkliyin elə elementlərini birləşdirir ki, onlar siyasi məkanın müxtəlif sahələrinə toxunur və ciddi müəyyən, birtipi mənbələrə, əlaqələrə və digər oxşar parametrlərə malik deyildir. Siyasi təhlil ictimai münasibətlərin tədqiq olunan sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı asılılığını axtaran elmlərdən fərqli olaraq, obyektin rasional-sadə başa düşülməsini işleyib hazırlayır və buna görə subyektin konkret məqsədinin reallaşması üçün minimum kifayətləndirici məlumatı tələb edir. Əgər fundamental elm obyektin başa düşülməsinə, onun sırlarına dərindən və sistemləşdirilmiş nüfuz etməyə istiqamətlənirse, tətbiqi siyasi təhlil öz təsəvvürlərünü (məlumatını) subyektin ehtiyacı əsasında formalasdırır. Başqa sözlə, **elm obyektin məntiqi surətini formasdırır, siyasi təhlil isə onu praktiki baxımdan şərtləndirir.**

Eyni zamanda, hər cür problemi siyasi təhlilə aid et-

mək olmaz. Məsələn, hakimiyyət sferasında insanların həyata keçirdikləri rol və funksiyalara təsir göstərən hər cür münaqişə və ziddiyətlər deyil, məhz cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olan, əhalinin geniş təbəqələrinin mənafeyinə toxunan münaqişə və ziddiyətlər müəyyən əhəmiyyət dərəcəsi kəsb edir.

Bəzən problemlərə oriyentasiya həmçinin, tətbiqi siyasi təhlilin struktur xüsusiyyətlərini qabaqcadan müəyyənlaşdırır. Konkret situasiya yalnız analitik və ya ekspert tərəfindən deyil, həm də elə şəxs tərəfindən qiymətləndirilir ki, münaqişə siyasi prosesdəki yerinə və roluna görə, məhz onun tərəfindən həll olunmalıdır. Yalnız o, status, mövqə və gerçəklilik münasibətin digər cəhətləri nöqtəyi-nəzərdən öz mənafeyindən çıxış edərək, baş verən hadisələri qiymətləndirir, şörh edir və problemli situasiya yaradır. Bu mənada həmin şəxs mövcud situasiyada özünü bürüzə verən problemi həll edən "sifarişçi" kimi çıxış edir.

Siyasi təhlilin strukturunu və məzmunu əvvəl, yalnız hər hansı hadisənin subyekti-tədqiqçisinin analitik təsviri nəticəsində deyil, eləcə də aşkar və ya qeyri-əşkar iştirak edən "sifarişçinin", başqa sözlə, mövcud situasiyanın həlli məqsədini müəyyənlaşdırıran subyektin təsiri altında formalasılır. "Sifarişçinin" marağın analitikin fəaliyyət strategiyası prosesinin formallaşmasını şərtləndirir.

Buna görə, texnoloq-analitik ayrıca şəxsin və ya şəxslər qrupunun mənafeyini əks etdirən tövsiyəni formalasdırıran və situasiyanı (hadisəni) şörh edən mütxəssis kimi çıxış edir. Texnoloji biliklərin sosial sifarişdən bu güclü asılılığı xüsusilə, təkliflərin (tövsiyələrin) diaqnozlaşdırılması və dürüst ifadəsi mərhələlərində təzahür edir. Beləliklə, **bu və ya digər** siyasi situasiyanın təhlili müxtəlif problemlər üzə çıxara bilər. Bununla bağlı, analitik situasiyanı müxtəlif mövqədən nəzərdən keçirə bilər, eləcə də birmənalı olmayan məsələlər irləi sürə bilər və buna görə də bu və ya digər məsələnin müxtəlif həllini məsləhət görə bilər. Siyasi təhlil çərçivəsində situasiyanın özü (hadisə) öz xüsusi məntiqinə, hərəkət mən-

beyinə, inkişaf həddinə və digər göstəricilərə malik olan bütövlük kimi nəzərdən keçirilir. Siyasi təhlil fundamental (nəzəri) elmdən fərqli olaraq unikal, tək-tək hadisə və situasiyanın əks etdirilməsinə istiqamətlənir.

Siyasi təhlilin tətbiqi istiqaməti situasiyanın tədqiqində bir neçə universal məsələnin həllini nəzərdə tutur: situasiyanın məkan-zaman parametrlərinin üzə çıxarılması; mövcud şəraitdə fəaliyyət göstərən bütün subyektlərin sadalanması, bu subyektlərin qüvvələrin nisbatının qiymətləndirilməsi; subyektlərin davranışına təsir göstərən konkret zəmin, sabab və amillər; baş verən hadisələrin nəticələri və digərləri. Buna görə, situasiyanın tətbiqi tədqiqi konkret məsələlər dairəsini formalasdırıran **sistemli analitikanın** tətbiqi əsasında həyata keçirilir. Bu mənada siyasi təhlilin başlıca çatınlığı situasiyanın tədqiqinin müxtəlif üsullarını və texnikasını qarşılıqlı əlaqələndirmək bacarığıdır. Eləcə də problemin şərhi meyarlardan uzaqlaşmamaq zəruridir.

Konkret situasiyanın adekvat qiymətləndirilməsi imkanı hər şəydən əvvəl, müvafiq problemlərin dark edilməsinin vasitə və üsullarının analitik tərəfində düzgün seçilməsi ilə müəyyən olunur. Bunu etmək ona görə vacibdir ki, siyasi təhlilin məzmunu tədqiqat metodunun üç başlıca səviyyəsinə malikdir.

Birinci səviyyə başlıca nəzəri mexanizmin mövcudluğununu əks etdirir ki, bunun da bazasında tədqiqat fərziyyəsi ifadə olunur, başqa sözlə, konkret vəzifə və məqsədlərin qoyulmasının daha geniş çərçivəsi müəyyən edilir, bunun üçün zəruri vasitə, metod və resursların müəyyənəşdirilməsində prinsipial məhdudlaşdırma üzə çıxarılır. Belə metod (yanaşma) situasiyanın daha ümumi parametrisini üzə çıxarmağa, konkret siyasi hadisələrin təbii və sosial mühitlə əlaqəsini başa düşməyi imkan yaratır, analitiki əhatə edən dünyanın mənzərəsində əhəmiyyətli siyasi problemlər haqqında təsəvvür yaratmağa istiqamətlənir.

Bəzən makronəzəri yanaşma hadisələrin ideal tipinin dürüst ifadəsi prinsiplərinə, siyasi inkişafın sabit meylinə və

qanuna uygunluğuna, başlıca rasional seçki nəzəriyyəsi ideyalarına və s. əsaslanı bilər.

Şəraiti görəmeyin konseptual əsası ardıcıl suradə ikinci səviyyənin meyari ilə tamamlanır. Bu səviyyə hakimiyyət (idarəetmə) münasibətlərinin elə səviyyəsini və tipini müəyyən edir ki, məhz mövcud situasiya həmin çərçivədə formalasılır. Məsələn, o, millətlərarası və sosial münaqişələr sferasına aid edilə bilər. Bu konteksdə eləcə də situasiyanın digər göstəriciləri və xüsusiyyətləri qiymətləndirilir: o, sabitdir, yoxsa qeyri-sabit, subyektin orta və ya uzunmüddətli planında daxil edilir və s.

Təhlilin həmin mərhələsində bütövlükdə söhbət sanki siyasi prosesin müəyyən sahəsinin spesifikliyini müəyyənəşdirməkdən gedir (müvafiq texnologiyanın işlənilə hazırlamasını nəzərdə tutan). Siyasi prosesin bu göstərici səviyyəsinin nəzərə alınması dəyişikliyin müəyyən sferada spesifikliyini yaxşı başa düşmək imkanı yaradır.

Bələ nəzəri əsasda isə **mikrotəbqi situasiyam** təhlili və ya üçüncü səviyyə həyata keçirilir. Bu səviyyə situasiyanın "tilsimini açmağın" başlıca vasitəsidir. Məhz o, tədqiqat əməliyyatlarının həyata keçirilməsində ən yüksək xüsusi cəkiyə malik olması ilə fərqlənir. Mikroanalitik tədqiqat situasiyanı qəti şəkildə məhdudlaşdırır və bununla da onun qiymətləndirilməsini bütövlükdə siyasi prosesi görməyə uyğunlaşdırır. Mikrotəhlil səviyyəsində texnologiyanın formalasmasının ən çətin məsələlərindən biri – ümuminəzəri konstruksiyadan onların əməliyyatlaşdırılmasına və praktiki tövsiyələrin ifadəsinə keçid təmin edilir.

Siyasi təhlilin üçüncü mikrotəbqi səviyyəsi konkret situasiya çərçivəsində təşəkkül tapan reallığın bilavasitə əks etdirilmesi ilə bağlıdır.

Siyasi təhlili spesifik tədqiqat prosesi kimi nəzərdən keçirərək, onu daxili məntiqi mərhələlərə ayırmak olar ki, bunlar da idraki-tətbqi fəaliyyətin müvəffəqiyyətlərini qabaqcadan müəyyənəşdirir. Amerika alimləri C.B.Manheyim və R.K.Ričin nöqteyi-nəzərinçə, bu analitik prosesin başlıca

mərhələlərinə aşağıdakıları aid etmək olar¹: problemin konseptuallaşdırılması mərhəlesi, onun modelləşdirilməsi mərhəlesi, konkret problemin tədqiqi programının tərtib edilməsi, onun tədqiqi metodlarının seçilməsi mərhəlesi.

Siyasi təhlilin başlangıç mərhələsinin mənası problemin konseptuallaşdırılmasından ibarətdir. Bu, konkret situasiyanı onun ən əhəmiyyətli siyasi subyektlərin mənafeyinin realaşmasına, dövlət idarəciliyi orqanlarının fəaliyyətinə təsiri nöqteyi-nəzərdən araşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə problemin üzə çıxarılması informasiyanın diqqətlə toplanmasını, problemin onun daha fərqləndirici cəhətlərinin və struktur komponentlərinin xarakteristikası ilə dürüst ifadəsini nəzərə almağı tələb edir².

Siyasi təhlilin ikinci mərhələsində problemin modeləşdirilməsi həyata keçirilir, başqa sözlə, onun daha əhəmiyyətli elementlərinin, strukturunun, xarici və daxili formalarının bütövlükdə dərk olunması nəzərdə tutulur. Bir qayda olaraq, belə model müəyyən tədqiqat fəriyiyəsi (ehtimalı) əsasında yaradılır və onun çərçivəsində problemin ən əhəmiyyətli parametrləri üzə çıxarılır və dəqiqləşdirilir. Problemin xarakteristikasının dəqiqləşdirilməsi ardıcıl əməliyyatlaşdırma hesabına həyata keçirilir.

Siyasi təhlilin üçüncü mərhəlesi **tədqiqatın programının tərtibindən**, konkret problemin tədqiqinin məntiqi əsaslanırmışından ibarətdir. Bu mərhələ çərçivəsində tədqiqatın konkret məqsədi dürüst ifadə edilir, qarşıya qoyulan məsələnin həllinin müxtəlif alternativi çərçivəsində dəyişən göstəricilərin əhəmiyyəti dəqiqləşdirilir, müşahidənin təşkili və aparılması təfərrüatına qədər təsvir olunur. Beləliklə, bu mərhələdə daha əhəmiyyətli struktur amillərin təsir formaları, problemin həlline onların pozitiv və neqativ təsirinin nəticələri əks etdirilir, situasiyanın müxtəlif alternativi, təxmini dinamikasının nisbi proqnozu dürüst ifadə edilir və s.

¹ Bax: Мангейм М.Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования. М., 1997

² Bax: yənə orada

Bələ programın vəzifəsi empirik göstəriciləri qaydaya salmaqdan ibarətdir. Lakin onun həlli nəticasında işin məhiyyətinin görə, çox səviyyəli tədqiqat konstruksiyası formalaşır ki, bu da bütün mövcud olan və əldə edilən bilikləri birlikdə əlaqələndirir və tədqiqatın konkret praktiki vəzifələrin həlli istiqamətində tədricən genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Siyasi təhlilin müxtəlif programlarını formalasdırmak olar: gələcək hipotetik (fərziyyəyə əsaslanan) tədqiqata istiqamətlənən **proqnozlaşdırma**; hazırlıki situasiyanın təhlili ilə bağlı olan **aktuell**, baş vermiş hadisələrin öyrənilməsinə yeni yanaşmanın axtarışına istiqamətlənən **retrospektiv** (keçmişə aid olan).

Siyasi təhlilin dördüncü mərhələsi də principial əhəmiyyətə malikdir. Bu mərhələ problemin tədqiqi və konkret məsələnin **həlli metodunun seçilməsindən** ibarətdir. Həmin mərhələdə tətbiq edilən metodika elmi sferalararası xarakter daşıyır. Bununla belə, hər hansı konkret məsələnin həlli həmisi tədqiqat zamanı üstünlük təşkil edən vasitə və üsulların seçilənməsini nəzərdə tutur, bu seçim analitiklərin hazırladığı problemin öz xarakteri və siyasi təhlilin həyata keçirildiyi şəraitlə müəyyən olunur. Bütün variantlarda belə seçim keyfiyyət və kəmiyyət, nəzəri və empirik yanaşmaların hökmən əlaqələndirilməsini tələb edir. Tətbiq edilən metodlar eləcə də öz formasına görə fərqlənə bilər ("beyin həmləsi", fərdi və ya qrup halında ekspertiza və s.).

Siyasi təhlil üçün, daxil olan informasiyanın toplanması və daim daqiqlaşdırılması principlelər əhəmiyyət daşıyır. Peşəkar məsləhətin işlənib hazırlanması, məsələnin həlli üçün müvafiq texnologiyanın seçiləməsi, informasiya bu tələblərə cavab verməlidir: **zərurət** (hər şeydən əvvəl, onun həll edilən problemin xarakterinə müvafiqliyi nəyi ifadə edir), problemin mükəmməl nəzərdən keçirilməsi üçün **minimal kəfəlilik** (çatışma), **etibarlılıq** (doğru olmalıdır) və **vaxtılı-vaxtında olmaq** başqa sözlə, lazımı vaxtda və lazımı yerdə irəli sürüləməlidir.

4. Siyasi təhlilə yanaşma və siyasi məsləhətləşmə

Siyasi təhlilin metodoloji müxtəlifliyi iki amillə bağlıdır. Birinci, onun tətbiqi elm sahəsi olmasından irəli gəlir, ikinci isə siyasi təhlilin predmeti olan siyasi problemlərin spesifikasiyi ilə şərtlənir. Siyasi təhlil situasiyanın eks etdirilməsi üçün tətbiq olunan bu və ya digər üsulların uğurlu olması xeyli dərəcədə əvvikliyin və yeniliklərin saxlanmasından, nisbətən sadə fəaliyyəti nəzərdə tutmaqdandır, qeyri-formal keyfiyyətli dəlillərin üstünlünü rəsmi kəmiyyət dəyərləri ilə əlaqələndirməkdən asılıdır.

Bütövlükdə siyasi təhlilə yanaşmanın (onun metodlarının) iki qrupunu fərqləndirmək olar: ümumi və xüsusi. Ümumi yanaşma siyasi təhlilin bütün mərhələlərinin istiqamətini və metodoloji təminatını müəyyənəşdirir. Ona invent-təhlili (ingiliscə dilində invent hadisə deməkdir), situasiyanın təhlilini və digərlərini aid etmək olar.

Siyasi təhlilə xüsusi yanaşma (xüsusi metod) özündə bunları eks etdirir: statistikadan, sosiologiyadan, iqtisadi nəzəriyyədən və digər elm sahələrindən götürülen standart metodları; seçimə metodlar, ekspertin dəyərləndirdiyi metod; kontekst-təhlil, riyazi modelləşdirmə və s.

Ümumi yanaşma qrupunda **invent-təhlil** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, situasiyanın şərhində ən əhəmiyyətli fikir və üsulların formalasmasına kömək edir və bu çərçivədə siyasi proses hadisələr sırası kimi səciyyələrin: məsələn, siyasi liderlər, kütləvi nümayişlər, seçkilər, normativ aktların qəbulu və s. nümunəsində. Həmin hadisələrdən hər biri bütövlükdə situasiyaya bu və ya digər səviyyədə təsir göstərir və onlardan hər birinin arxasında öz mənafələri naminə fəaliyyət göstərən konkret şəxslər dayanır. Bununla belə, siyasi təhlilə xüsusi yanaşma siyasi hadisələr axınıni qaydaya salmağa imkan yaradır.

Siyasi təhlilin bu metodunun nümunəvi sxemi hər şədən əvvəl, aşağıdakılari nəzərdə tutur:

- siyasi prosesin iştirakçılarını və qeyri-siyasi subyektləri üzə çıxarmaq, bunlar hər bir iştirakçının arxalandığı və

ya bütövlükde prosesə təsir göstərən qüvvə kimi çıxış edirlər;
- siyasi təsir səviyyəsini və hadisələrin hər bir iştirakçısının və onu müdafiə etdən qüvvənin qiymətləndirilməsi;
- siyasi prosesin iştirakçılarının strateji məqsədlərinin və taktiki vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;

- mümkün olan strateji sazişin və taktiki koalisianın aydınlaşdırılması, hadisələrin inkişaf ssenarisinin formalşaması və siyasi prosesin iştirakçısının və subyektinin siyasi situasiyanın inkişafının bu və ya digər ssenarisinin xarakterini qiymətləndirməyə reaksiyası;
- alternativ faaliyyətin dürüst ifadəsi və onun uğurlarının mümkünlüğünü dəyərləndirmək;

- siyasi situasiyanın inkişaf proqnozunu, eləcə də onların realaşması üçün vasitə və resursları nəzərə almaqla, faaliyyətin optimal variantı əsasında bütün strategiyanın formalşaması¹.

Yürüdülən mülahizələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ievent-təhlil aşağıdakı sxemdə ardıcıl ifadəsinə əks etdirir: siyasi situasiya – hadisə-mühit-iştirakçılar (onların resursları, mənafeləri, qarşılıqlı əlaqəsi) – faaliyyətin məhdudlaşdırılması – məqsəd və vəzifələr (uğurların və qeyri-uğurların meyarı) – alternativ qərar – ssenari və proqnoz – faaliyyətin strategiyası².

Siyasi təhlilin xüsusi metodlarının və ya ona xüsusi yanşmanın spesifikasiyi onların siyasi təhlil prosesinin strukturuna uyğunluğu, eləcə də analitik və tətbiqi imkanları ilə təzahür edir.

Problemin dürüst mənalandırılması və konseptuallaşdırılması tədqiqatın seçim metodlarının, kontent-təhlilin, müsahibənin, testləşdirmənin, eksperimental metodların tətbiqini nəzərdə tutur və siyasi təhlilin informasiya bazasının genişlənməsinə imkan yaradır. Bununla belə, digər təs-

vir və keyfiyyət metodlarından da istifadə edilir: tarixi-müqayisəli, normativ, struktur-funksional, sistemli, təsisatlı və başqaları.

Siyasi təhlil xüsusi yanaşma, başqa sözlə onun xüsusi qrup metodları bütövlükde siyasi elmin xüsusi elmi metodları olduğu üçün, onların daha spesifik əhəmiyyətə malik olanlarının şərhini vacibdir.

Xüsusi elmi yanaşma sferasına siyasetin özündə işlənib hazırlanmış üsul və qaydalar daxildir. Məsələn, nəzəri oyun elementlərindən istifadə etməklə, siyasi şəraitin təqlid olunmuş modelləşdirilməsi, siyasi liderin reytinqinin (nüfuzunun) ekspert tərəfindən qiymətləndirilməsi, kompüter texnikasından istifadə etməklə, dövlətin və partiyaların müqayisəli, statistik təhlili və sair xüsusi elmi yanaşmanı səciyyələndiren üsullardır. Təbiət və texnika elmlərinin istifadə etdikləri eksperimenti sosial elmlərdə nəzəri modelləşdirmə əvəz edir. Praktiki mənətiqdən kənardə elmi biliklər sferası yoxdur. F.Hegelin dəqiq ifadə etdiyi kimi "hər cür elm tətbiqi mənətiqidir". Bu dəyərli fikir birmənəli olaraq, xüsusi tətbiqi elm olan siyasi təhlil də aiddir.

Xüsusi siyasi təhlil metodları sırasında **müqayisəlitarixi** metod çox əhəmiyyətli yer tutur. Bu metoda (yanaşma əsuluna) konkret təhlil, müqayisəli dövrləşdirmə (siyasi təhlilin mərhələləri baxımdan), xronoloji, retrospektiv, programlaşdırma və digər xarakterli tədqiqat üsulları aiddir. Müqayisəli-tarixi yanaşma siyasi situasiyanın və faktları onların təzahür etdiyi şəraitlə six əlaqədə öyrənməyə imkan yaradır, digər tərəfdən isə siyasi reallıqların müxtəlif inkişaf mərhələlərində məruz qaldıqları keyfiyyət dəyişikliklərinin dərk olunmasına kömək edir. Həmin metod tarixi inkişaf prosesində dəfələrlə təkrarlanan hadisələrin təhlili üçün olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Siyasi situasiyanın və hadisələrin, siyasi prosesin müqayisəli təhlili metodu oxşar və fərqli prinsiplərə, siyasi təsisatların deduktiv nəzəri modelinə və onların dürüstləşdirilməsinin induktiv metoduna (diakrontarixi və sinxron empirik üsulların köməyi) əsaslanır.

¹ Вах: Яковлев И.Г. Информационно-аналитические технологии и политическое консультирование // Полис. 1998, № 2, с. 131

² Вах: Соловьев А.И. Политология. С. 442

Siyasi prosesləri fərqləndirmək baxımından məqsəd-yönlü yanaşma olmaq etibarilə, müqayisəli-tarixi metod tədqiqatçını tarixi prosesləri vulqarlaşdırmaqdan və hər cür təhrifçi düşüncə tərzindən uzaqlaşdırır, müasir və tarixi təcrübəni ümumiləşdirməkdə ona kömək edir. Siyasi proseslərin ayrı-ayrı mərhələlərinin və dövrlərinin müqayisəsi həmin prosesin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa yardım göstərir. Müqayisəli-tarixi metod eləcə də siyasi hadisələri xronoloji ardıcılıqla öyrənməyə imkan yaradır. Bu metoda aid olan retrospektiv üsul siyasi elmın proqnozlaşdırma funksiyasının inkişafına təsir göstərir.

Siyasi təhlilin xüsusi metodu kimi səciyyələnən **eksperimental üsul** oyun şəkilində modeləşdirmənin spesifik forması kimi həyata keçirilir. Tədqiq edilən proses və ya hadisə tədqiqatçı politoloq tərəfindən oyun şəraitini yaradılması vəsaitilə dərk olunur. Belə ki, bu və ya digər siyasi hadisənin inkişafını tədqiq etməklə (münəaqışını, danışçıları, parlamentin iclasını və s.) tədqiqatçı ya real prosesin inkişafını qabaqcadan dərk etmək imkanı elədə edir və ya həmin prosesin daxili mexanizmini açmağa nail olur.

Siyasi təhlil prosesində statistik materialların təhlili də vacibdir. O, politologyanın qarşısında yeni imkanlar açır. Müvafiq texniki vasitəyə malik olan tədqiqatçı elədə olunmuş məlumatdan texniki təhlil zamanı en zərurisini qəbul edir, qanunauyğunluqları izləyir, meylləri üzə çıxarır. Statistik materialların təhlili metodunun əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o, vaxt və məkan məhdudluğundan uzaqlaşmağa imkan yaradır.

Siyasi təhlil üçün **sistemli yanaşma** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsbət bu metod vasitəsilə siyasəti kompleks hadisə və proses kimi öyrənmək, bu və ya digər siyasi hadisənin ümumi inkişafı zəminində onun daha dəyərli ünsürlərini üzə çıxarmaq, həmin ünsürlərin qarşılıqlı asılılığını və bir-birini şərtləndirdiyini müəyyənələşdirmək mümkündür.

Müasir siyasi elm (politologyanın) səciyyəvi cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, siyasi bilik sferasında sistemli

ideyalar və təsəvvürlər geniş yayılır, mexaniki, bəsit görüşlər isə sixşdirilib aradan çıxarılır. Sistemli metodun təşəkkülü və inkişafı klassik elmi biliklərin struktur formalarının və metodoloji əsaslarının yenidən mənalandırılması ilə bağlıdır. Bu isə tədqiqat obyektiñə kompleks yanaşma zərurətin-dən irəli gəlir.

Sistemli yanaşmanın fərqləndirici xüsusiyyətlərinində digəri situasiyanın, siyasi hadisələrin siyasi təhlilində tədqiqatın strategiyasının xüsusi formada işlənilə hazırlanmasına təlobatdır. Həmin metodun digər səciyyəvi cəhəti tədqiqat işinin başlangıç mərhələsində obyektiñə vahid konseptual modelinin yaradılmasıdır. Bu isə öz növbəsində tədqiqat probleminin dəqiq qaydaya salınmasını tələb edir. Tədqiqatın bütün komponentləri qarşıya qoyulan yeganə məqsədə tabe edilməlidir. Öks halda, Amerika tədqiqatçısı E.Kveydin qeyd etdiyi kimi, "qarşıya qoyulan problemiñ həll edilməməsi imkani yaranır"¹.

Sistemli yanaşma çərçivəsində formal analitik aspektin işlənilə hazırlanmasına əhəmiyyətli diqqət yetirilir. Müxtəlif elmlərin nümayəndələri ümumi sistem nəzəriyyəsinin (banisi **Bertalanfi** hesab edilir) müxtəlif formal variantlarını və ixtisaslaşdırılmış sistem konsepsiyalarını irəli sürürler. Bu meyl siyasi elm və tabii ki, siyasi təhlil çərçivəsində də təzahür edir. Bununla əlaqədar olaraq tədqiqat işində istifadə olunan anlayışların əməliyatlaşdırılması problemi meydana çıxır ki, bunsuz nə irəli sərülən fərziyyənin, ehtimalların empirik yoxlanılması, nə də bunların nəzəri səviyyədə ciddi müzakirəsi mümkün deyildir. Məsələn, əhalinin siyasi fəallığının əməliyyatlaşma səviyyəsinə yaxınlaşmaq üçün o, özündə iki cəhəti birləşdirməlidir: birincisi, siyasi faallığın konkret təzahür kanallarını (seçkilərdə, siyasi yığıncaqlarda iştirak etmək, mətbuatda çıxış etmək və s.) və ikincisi, siyasi həyatda iştirakın cəmiyyətin bütün siyasi sferasını tam əhatə

¹ Bax: Квейд Е. Методы системного анализа. – В. кн. Новое в теории и практике управления производством в США. М., 1971, с. 85

etmə dərəcəsini. Sistemli siyasi tədqiqatın ən əhəmiyyətli prinsiplərindən biri obyektin xarici mühitlə qarşılıqlı fəaliyyətinə diqqət yetirməsidir. Ümumiyyətlə, sistemli yanaşmanın bütün komponentləri və prinsipləri siyasi proseslərin tədqiqində özüne məxsus rol oynayırlar.

Siyasi təhlillə bağlı diqqət yetirilməsi vacib olan məsələlərdən digəri **siyasi məsləhətlaşdırma**dır. Siyasi məsləhətlaşdırma texnoloji həlqənin tərkib hissəsi olmaqla, bir sırə siyasi prosesləri təmin edən mexanizm statusunu yaxın vaxtlarda əldə etmişdir. XX əsr ərzində məsləhətlaşdırma təsisatı, tədrican siyasi həyatın müxtəlif sahələrində idarəetmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmi kimi qərarlaşıdır. Hazırda məsləhətlaşdırma sosial və siyasi proseslərin ixtisaslaşdırılmış təhlil təsisatına çevrilmişdir. Bir sözlə, siyasi məsləhətlaşdırma siyasi təşkilatların rəhbərlərinə və ümumi həyatınə işgülzər fəaliyyətləri əsasında ixtisaslaşmış məsələləri həll etməkdə yardım göstərilməsidir.

Siyasi sferada məsləhətlaşdırmanın vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ölkə və beynəlxalq aləmdəki müasir təcrübəni nəzərə alaraq, situasiyanı obyektiv və qərəzsiz qiymətləndirmək əsasında təşkilat rəhbərliyinə onu maraqlandıran məsələlərdə düzgün məsləhət vermək;

- Mövcud məsləhəti lazımi şəxslərə müvafiq formada, onun üçün vacib olan vaxtda və əlverişli yerdə təklif etmək;

- Sifarişçinin idarəetmə fəaliyyətində rəsmi işgüzarlığı azaltmaq, qəbul edilən qərarların etibarlılığını artırmaq;

- effektlili idarəetmə metodlarına yiyələnməkdə təşkilat rəhbərliyinə və ümumi həyatə kömək etmək.

İdarəetmə situasiyasının, şəraitinin və sifarişçinin tələbinin çoxluğuna baxmayaraq, siyasi məsləhətlaşdırma bir qayda olaraq iki formada həyata keçirilir: reflektiv (qeyri-ixtiyari) və oyun məsləhətlaşdırması formasında.

Reflektiv məsləhətlaşdırma bu və ya digər tövsiyənin məsləhətçinin özü tərəfindən dürüst müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Belə halda məsləhətçi nəinki rəhbərin fəaliyyə-

tini gizlincə istiqamətləndirən rol oynayır və eləcə də öz məsləhəti ilə onu müxtəlif pəşəkar fəaliyyətinin aspektləri haqqında xüsusi düşünməyə sövq edir.

Buna görə, məsləhətçi öz biliklərini nümayiş etdirmək-lə, sifarişçiə məqsədönlü təsir göstərir və eyni zamanda onun biliyinə hörmət, məxvi ünsiyyət çərçivəsində öz şəxsi keyfiyyətlərindən istifadə edərək, rəhbəri işinin taleyi üçün həyəcan siqnalı ilə silahlandırır. Məsləhətlaşdırmanın həyata keçirilməsinin **ikinci – oyun əsulundan** o zaman istifadə olunur ki, məsləhətçi ya öz tövsiyəsindən işdə istifadə ediləcəyinə şübhə edir və ya o özü sona qədər dəqiq və aydın tövsiyə formalasdırmağa qadir olmur və əlavə informasiya əldə etməyə ehtiyac duyur. Belə halda məsləhətçi iki oyun formasından istifadə edir: ya zahirən təşkilatdakı (ölkə, region üzrə) situasiyaya oxşar mücərrəd situasiyani təqliğ edən "məşq" xarakterli və ya məhz mövcud təşkilatda yeri olan və problemlə xarakterə malik şəraiti modelləşdirən "praktiki" oyun əsulundan. Oyun forması situasiyanın tədqiqinin daha mürəkkəb, **canlı** metodologiyası kimi səciyyələnir (hadisələrin inkişafının qiymətləndirilməsi və dəqiqləşdirilməsi üçün istifadə edilir). Bir qayda olaraq, onların hamısı özündə üç başlıca mərhələni eks etdirir: situasiyanın diaqnozu, qərarın işlənilib hazırlanması və qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşması.

Məsləhətçinin tipologiyası daha çox onun ixtisas biliklərinin səviyyəsinə görə yayılmışdır. Bu kontekstdə xüsusişə fərqləndirilən bunlardır: "alim", "tədqiqatçı", "ekspert". Məsləhətçi – "alim" ya geniş sferada və ya daha məhdud predmet sahəsində elmi görüşlərin daşıyıcısının vəzifələrini yerinə yetirir.

Məsləhətçi – "tədqiqatçı" da elmi axtarışlarla məşğul olur. Lakin o, sifarişçinin tələb etdiyi məhdud problemləri öyrənən mütəxəssisidir.

Məsləhətçinin üçüncü tipi hesab edilən məsləhətçi "ekspert" əsasən məhdud siyasi münasibətlər sahəsinə aid olan mütəxəssis – praktik kimi səciyyələnir: kütləvi informasiya

vasitələrinin seçki qərargahının işi üzrə, seçki strukturlarında mənafelərin uyğunlaşdırılması ilə bağlı, siyasi proqnozlaşdırma ilə əlaqədar və s. Öz-özlüyündə **ekspertiza**, qərarların qəbulunda istifadə etmək üçün qabaqcadan təyin edilmiş obyektin məzmun, keyfiyyət və kəmiyyət etibarilə, qiymətləndirilməsinə aid yüksək ixtisaslı müxtəssis-peşkarların mülahizələridir. Siyasi analitikin peşə statusu, qərarı qəbul edən şəxsin-sifarişçinin marağına uyğun olan bütün problemlər sahəsində fundamental, xüsusi biliklərə yiyələnməyi nəzərdə tutmur.

Ekspertiza ekspertlər arasında **informasiya mübadiləsi** formasında və həmin mübadiləsiz, gizli və açıq formada **fərdi və kollektiv** birturlu və çoxturlu olur. Ekspertin rəyinin müxtəlif sahələrə tətbiqi siyasi təhlil aparatı praktikasında ondan kifayət qədər çoxcəhətli istifadə olunmasına istiqamətlənir.

Məsləhətçinin tipologiyasına aid digər mülahizələr də mövcuddur. Bəzi müxtəssislər, xüsusilə **M.Kubr** məsləhətçini bu cür fərqləndirir: "**resurslara görə məsləhətçi**" və "**proseslə bağlı olan məsləhətçi**".

Ümumiyyətlə, sifarişçi və məsləhətçi məsləhətleşmə prosesini zəruri qarşılıqlı fəaliyyət kimi dərk etməlidir. Peşəkar informasiyanın müxtəssisi və daşıyıcısı olmaq etibarilə, onlar problemi müxtəlif cür nəzərdən keçirə bilərlər, lakin onun xarakterinin müəyyənləşdirilməsinə və həlli yollarını işləyib hazırlamağa birlikdə diqqət yetirməlidirlər. Ən başlıcası ondan ibarətdir ki, məsləhətçi öz "sifarişçisinin" ona müraciətinin əsil səbəbini aydınlaşdırmalıdır. Belə bir hal daha geniş yayılmışdır ki, məsləhətçi yalnız bir problemin həlli üçün dəvət edilir (məsələn, dövlət qulluqçularının əməyinin effektinin azalması ilə bağlı), lakin əslində, təşkilatda digər problem də mövcuddur (təşkilatın ümumi heyəti ilə rəhbərlik arasında münasibətlərin pisləşməsi). Buna görə belə problemlər dairəsini aydınlaşdırmaq məqsədilə, məsləhətçi problemləri şəraitin izahına istiqamətlənən məsələnin ilk **diaqnozunu** verməlidir, onu dəvət edən strukturların fə-

liyyətində nəzərə çarpan güclü və zəif tərəfləri müəyyənəşdirməlidir. Məsləhətleşmənin bu cür diaqnozlu nəticələri "Diaqnoz haqqında hesabat" kimi "sifarişçi" təqdim edilir və beləliklə, gələcəkdə əməkdaşlığın planı müəyyənləşdirilir.

III FƏSİL Siyasi qərarların qəbulu

1. Siyasi qərarın mahiyyəti və hazırlanması texnologiyası

Qərarın qəbulu sosial proseslərin idarə edilməsində siyasi hakimiyətin texnoloji cəhətdən dəyişdirilməsidir. Qərarların qəbulunun reallaşması effektliy ilarəetmə rejiminin müdafiəsi dərəcəsinə və nüfuzuna bilavasitə təsir göstərir. Siyasi sistemin fəaliyyəti, onun təsisatları və cəmiyyətdə hakimiyətin həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə qərarların qəbulu üsulundan və onların həyata keçirilməsi effektliyindən asihdir.

İnsan fəaliyyətinin növü olmaq etibarilə, siyasi qərarın qəbulu elmi ədəbiyyatda üç başlıca aspektdə təhlil edilir: siyasi fəaliyyətin ən mühüm tərəfi nöqtəyi-nəzərdən, cəmiyyətin idarə olunmasının mərkəzi elementi kimi və bütövlükdə siyasi prosesin əhəmiyyətli tərkib hissəsi baxımından, ən ümumi formada siyasi qərar subyektin müəyyən nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənən fəaliyyət siyasəti sistemini seqməsidir.

O, həmçinin siyasi fəaliyyətin iki (və ya bir neçə) mümkün variantlarından birinin müəyyənləşdirilməsi ola bilər. Siyasi qərar özündə həm məqsədin müəyyənləşdirilməsini və eləcə də reallaşmasının üsulunu (vasitəsini) əks etdirməklə, idarəetmə sferasında fəaliyyətin mərkəzi elementi kimi çıxış edir.

Hazırda siyasi elmdə qərarın qəbulu prosesinin başa düşülməsinə aid iki başlıca yanaşma mövcuddur: normativ və davranışlı. **Normativ** nəzəriyyə (**R.Abelson, A.Levi** və b.)

qərarın qəbulunu siyasi məqsədlərin mürəkkəb situasiyada rasional seçimi kimi şərh edir, eləcə də sənədlərin hazırlanması və qəbulu üçün standart sxemlərdən və modellərdən istifadə olunmasını əks etdirir. **Davranış** nəzəriyyə (**O.Saymon, Q.Heyl** və b.) isə bu prosesi (qərarın qəbulunu) qərarın konkret situasiyada qəbuluna təsir göstərən-müxtəlif amillərin təsvirinə istiqamətlənən insanların spesifik qarşılıqlı fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirir. "Qərarın qəbulu" termini ilk dəfə XX əsrin 30-cu illərində Amerika alimləri **C.Bernard, E.Stin** və başqalarının əsərlərində sosial və təşkilati desentralizasiyanın səciyyələndirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Bu nəzəriyyənin əsil intibahı həmin yüzilliyyin 60-ci illərində başladı. Hazırkı şəraitdə onun bir sıra elm sahələri – iqtisadi nəzəriyyə, sosiallogiya, politologiya və eləcə də sosial proseslərin modelləşdirilməsi ilə qovuşğunda intensiv surətdə yeni istiqamətlərinin işləniləb hazırlanması müşahidə olunur. Qərarın qəbul olunması hər dəfə yenidən təşəkkül tapan şəraitdə öz hərkətlərinin bütöv programını formalasdırıan konkret subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin unikal üsulu kimi səciyyələnir. Buna görə **L.Plankett** və **Q.Neyl** hesab edirlər ki, qərarın qəbulu situasiyalı prosesdir, bu prosesdə onun məqsədləri, metodları və digər komponentləri konkret problemin mövcudluğunun bütün kompleksinin dəyişməsindən asılı olaraq daim dəyişikliyə məruz qalır¹.

Siyasi qərarın təhlilinin çətinliyi onun çoxmənalılığı ilə bağlıdır. Belə ki, siyasi qərar problemin yaranması, onun aktuallaşması və həllindən irəli gelir. Eyni zamanda məqsədin əldə edilməsi üsulu və siyasi toqquşmaların həlli vasitəsi kimi səciyyələnir. Unutmaq olmaz ki, qərar psixoloji qaydada hadisə, başqa sözlə, onu qəbul edən iradi gücü kimi başa düşülo bilər. Nəhayət, siyasi qərar müəyyən çoxluqdan seçim variantı fəaliyyətidir. Deyilənlərə bunu da əlavə et-

mək lazımdır ki, hər cür siyasi qərar müəyyən zəminlərdə yaranan konkret siyasi problemin həlli üçün şəxs və ya kollektiv (hakimiyyət və idarəetmə orqanı) tərəfindən qəbul edilir. Buna görə, onun həlli obyektiv və subyektiv amillərin təhlili ilə bağlıdır.

Politoloji ədəbiyyatda **siyasi qərarların qəbulunun müxtəlif** modelləri araşdırılır və təhlil olunur. **A.Bodnar** tərəfindən işləniləb hazırlanan model buna misal ola bilər. O, bu istiqamətdə dörd mərhələni fərqləndirir: mənafelərin ifadəsi, problemin dürüst ifadəsi və təhlili, qərarın qəbulu, qərarın icrası.

Həmin modelə görə, hər bir qərarın qəbulu prosesi ilk öncə, mənafelərin **təmsil olunması** (ifadəçi) ilə bağlıdır. İctimai tələbatların ödənilməməsi haqqında xəbərdarlıq ictimai kanallar sistemi vasitəsilə qərarı qəbul etmək hüququna malik olan strukturlara və ya mərkəzə çatdırılır. Həmin ictimai kanallar sistemində nümayəndəli organlar, siyasi partnyorlar, ictimai təşkilatlar və ya təzyiq qrupları, kütləvi informasiya vasitələri, müdürüyyət və s. aididir. Mənafelərin təmsil olunması prosesində müəyyən sosiotexnika vasitəsilə ictimai rəyin formalasması prosesi gedir. Bu sosiotexnikani nüfuzlu şəxslərin iştirakı ilə müxtəlif ictimai komitələrin fəaliyyəti, tələb və təkliflərin kütləvi informasiya vasitələrində çap olunması, həlli tələb olunan problemlə aid elmi işlərin (konsepsiyaların) yayılması və başqaları təşkil edir.

Problemin **dürüst ifadəsi** və **təhlili mərhələsi** özündə başlıca informasiya əsasında və siyasi qərarın alternativ imkanlarının müəyyənləşdirilməsi zəminində siyasi situasiyanın öyrənilməsini əks etdirir. Qərarın qəbulunun bu mərhələsində fəaliyyətin mümkün variantlarının **əsaslandırılması** zəminində diskussiyaların təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün daxil olan informasiyanın xarakteri, həcmi və dəqiqliyi xüsusi rol oynayır.

Qərarın seçimi (qəbulu) mərhələsi iki başlıca üsulla həyata keçirilir: konsensusun (həmrəylik əsasında) və ya kompromisin əldə olunması və eləcə də səsvermə yolu ilə.

¹ Вах: Планкетт Л., Нейл Г. Выработка и приятие управленческих решений. М., 1984

Qərarın icrası hər şeydən əvvəl, dövlət inzibati orqanlarının, qulluqcularının idarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqadardır, onlar zəruri peşə biliklərinə və vərdişlərinə yiyələnməlidirlər. Qəbul olunmuş qərarın həyata keçirilməsi prosesində müvafiq vasitə və metodların seçimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə səciyyəli model müəyyən məhdudluq kəsb edir və sabit inkişaf edən plüralist cəmiyyət şəraitində tətbiq olunur.

Ümumiyyətlə, siyasi qərar kateqoriyası politoloji ədəbiyyatda müxtəlif cür müəyyənləşdirilir:

Qərar həmişə seçki aktıdır. O, şəxslər və ya insan qruplarının fəaliyyətinin başlangıcında qəbul edilir.

Qərar alternativin müəyyənləşdirilməsidir. Qərarın qəbulu hər bir idarəetmə funksiyasının tərkib hissəsidir, bu hər cür təşkilatın idarəetmasının integral cəhətidir.

Siyasi qərar müxtəlif qrupların siyasi tələblərinin dəyişməsinin mərkəzi elementidir. O, siyaset sferasında müəyyən nəticələrin əldə olunması məqsədi, siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzərdə tutan qətnamədir. Siyasi qərar mümkün olan iki siyasi fəaliyyətdən birinin (ən azı) seçiləsidir.

Qərarın formallaşması prosesinin texnologiyası aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- problemin öyrənilməsi;
- başlıca informasiyanın təhlili;
- alternativ qərarın qiymətləndirilməsi və optimal variantın seçiləməsi;
- qərarın qəbulu;
- nəzərdə tutulan icranın reallaşması;
- icraya nəzarət;
- nəticənin qiymətləndirilməsi.

Müxtəlif təşkilatlarda qərarın qəbulu və reallaşması prosesinin öyrənilməsi bu prosesin modelinin işləniş hazırlamasının əsasını təskil edir. Model hər bir mərhələnin qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməklə, onun həyata keçirilməsinə aid göstərişi özündə eks etdirir. Texnologiyaya əməl edilməsi qərarın qəbulu prosesinin rasionallaşdırılmasına imkan yaratdır.

yaratır.

Siyasi qərarın tipologiyasını müxtəlif sistem əmələ gətirən əlamətlər üzrə həyata keçirmək olar:

Qərarı qəbul edən subyekətə görə:

- qanunvericilik qərarı, bunun təhlili parlamentarizm prosesinin öyrənilməsi üçün vacibdir;
- normativ akt formasında dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərar, o, perspektiv və çəvik idarəetmə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;
- siyasi partiyaların qəbul etdiyi qərar – elektorata istiqamətlənən, qrup halında ictimai rəyi ifadə edən vasitə kimi səciyyələnir;

- ümumdövlət və regional mənafelərin əlaqələndirilməsi vasitəsi olan yerli hakimiyət sistemində qəbul edilən qərar.

Sosial mənafelərin integrasiyası səviyyəsinə görə:

- ictimai həyatın ayrıca sferalarının inkişaf programları haqqında;
- seçki kampaniyasının keçirilməsi barədə;
- əhalinin bu və ya digər kateqoriyalarının müdafiə edilməsi haqqında;

Digər əlamətlər üzrə təsnifat:

- böyük sosial qrupların vəziyyətinə və ya ictimai həyatın sferalarına toxunan fundamental qərar, eləcə də mövcud siyasi sistemdə qərarın qəbulu modeli;
- qanunvericilik aktları sisteminə aid olan, cəmiyyətin xeyli üzvlərinin statusuna və hüququna toxunan qərar. Bu, qərarın qəbulu üçün yeni üssülləri və qaydaları müəyyən edir;
- azzaylı şəxslərə aid olan qərar. Belə qərarlar faktiki olaraq, inzibati və ya hüquqi xarakter daşıyır.

Təsnifatın digər bir sxemi:

- təşkilati qərar – bu, rəhbər tərəfindən edilən seçimdir, o, tutduğu vəzife ilə şərtlənən borcunu yerinə yetirməlidir. Təşkilati qərarın məqsədi təşkilatın vəzifəlerinin reallaşması

yolu ilə hərəkəti təmin etməkdən ibarətdir. Təşkilati qərarlarda aşağıdakı iki cəhət fərqləndirilir:

- programlaşdırılmış qərar – müəyyən ardıcılıqla atılan addimların və fəaliyyətin reallaşdırılmasının nəticələri;
- programlaşdırılmamış qərar. Belə qərarlar müəyyən yenilik kəsb edən, daxilən strukturlaşmayan və ya məlum olmayan amillərlə birləşən situasiyalarda tələb olunurlar.

Praktikada idarəetmə qərarlarının az hissəsi təmiz şəkildə programlaşdırılmış və ya programlaşdırılmamış formada tətbiq edilir.

Dövlət siyasetinin formallaşmasının həyata keçirilməsi texnologiyası predmetin seçilməsindən və dövlət idarəciliyinin xarakterindən, dövlətin maliyyə imkanlarından və bir sırada digər amillərdən (məsələn, digər dövlətlər qarşısında qəbul etdiyi öhdəlikdən) asılıdır. Eyni zamanda, qərarın qəbulunda mənafelərin uyğunlaşdırılmasına istiqamətlənən məqsəd və vəzifələri əlaqələndirən universal texnoloji halqlər programlaşdırma, planlaşdırma və programlaşdırmadır.

Sosial proqnozlaşdırma ideyası XX əsrin 20-30-cu illərində reallaşmışdır. Həmin əsrə 50-ci illərin sonu və 60-ci illərdə proqnozlaşdırmanın metodoloji və metodiki məsələlərinin intensiv şəkildə işlənilən hazırlanması həyata keçirildi. Siyasi proqnozlaşdırma siyasi proqnozların işlənilən hazırlanmasıdır. O, siyasi hadisə və proseslərin kəmiyyətə inkişaf perspektivinin elmi tədqiqidir. Bu inkişaf əsasən kəmiyyət etibarılı qiymətləndirilir, özü də hadisə və proseslərin dəyişikliyə məruz qalmasını çox və ya az müddədə müəyyənləşdirmək şərtidə. Siyasi proqnozlaşdırma bu və ya digər prosesin inkişaf meylini və perspektivini onların keçmiş və indiki vəziyyətinə dair göstəricilərin təhlili əsasında müəyyənləşdiriləcəkdir. Dövlət idarəciliyi obyektiin bütövlükdə nəzərdən keçirilməsi, proqnozun strukturunda retrospektiv və perspektivli hadisələrin qiymətləndirilməsini görməyə imkan yaradır. Buna görə, hər bir komponent sosial dinamikanın ölçülməsinin vahid prinsipinə əsaslanır. Daxili komponentlərin nisbəti axtarılan və ya normativ proqnoz-

laşdırmanın xarakterində asılı olaraq dəyişir. Axtarış programlaşdırması inkişafın daha mümkün ola bilən meylinin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənir. Normativ proqnozlaşdırma isə şüurlu surətdə qarşıya qoyulan məqsədlərin əldə edilməsinə doğru aparan konkret fəaliyyətin ifadəsi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, proqnozlaşdırma resurslardan, vaxtdan, siyasi qüvvələrdən çıxış edərək, inkişaf variantını müəyyənləşdirmək və daha münasib, optimal olanı seçməkdir, onların reallaşmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Planlaşdırma bir qayda olaraq siyasi inkişaf məqsədlərinin elmi cəhətdən müəyyənləşdirilməsi və müəyyən aralıq müddətində (qısa və uzunmüddətli) onların reallaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir. Planlaşdırma sosial-siyasi amillərin və ehtiyatların planlı tənzimlənməsinə tabe olmağa istiqamətlənir. Planlaşdırmanın müasir xüsusiyyətlərindən biri ondan iğartdır ki, onun elmi səviyyəsi getdikcə yüksəlir. Bu, öz konkret ifadəsini onda tapır ki, planlaşdırmanın işlənilən hazırlanmasından əvvəl, proqnozlaşdırma göstəricilərindən daha sürətlə istifadə edilir.

Planlaşdırmanın texnologiyasının məzmunu və üsulu strateji və taktiki xarakterində asılı olaraq konkretləşir. Strateji planlaşdırma üçün xeyli dərəcədə uzunmüddətli fəaliyyət üsullarına istiqamətlənmək səciyyəvidir, onları qiymətləndirmək baxımdan çoxlu amillər və ziddiyyətli meyarlar mövcuddur. Bu belə bir suala aydınlıq gətirir ki, dövlət miqyasında nə üçün məhz ortamüddətli və qisamüddətli planlaşdırma daha effektlidir. Dövlət siyasetinin formallaşmasının texnoloji üsulunun daha bir tipi **proqnozlaşdırmadır**. Programlaşdırma ümumi mənada hər hansı fəaliyyət üçün program hazırlamaq və tərtib etmək prosesi olmaqla, yerinə yetirilməsi müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına gətirib çıxarı¹. Latin dilində sərəncam, plan mənasını ifadə edən **program** fəaliyyətin məzmununu və planıdır, eləcə də siyasi subyektlərin, təşkilatların və digər təsisatların başlıca vəzifə

¹ Bax: Məcid Əfəndiyev. Sosiologiya. S. 416

məqsədlərinin ifadəsidir. Program konkret problemlərin həllinə istiqamətlənən tədbirlər məcmuudur.

Tətbiq edilən programlaşdırılmış texnologiyanın xarakterini müəyyən edən başlıca problem, dövlət orqanlarının funksional-struktur dağımlığını aradan qaldırmaga qadir olan **vahid** metodoloji əsasın yaradılmasından ibarətdir. Son nəticədə programlaşdırma faktiki olaraq, əldə edilən nəticələrin üzə çıxarılmasına və ölçülməsinə istiqamətlənir.

2. Qərarın qəbulu metodları və reallaşması

Siyasi prosesin mövcud mərhələsində qərarın qəbulu metodları idarəetmənin strukturunda təşəkkül tapan, həll edilməli olan məsələlərin spesifikasiyindən və ənənələrdən asılıdır. Adətən, qərarın qəbuluna yanaşma üç cür nəzərə çarpır: intuitiv qərar, mülahizələrə əsaslanan qərar və rasional qərar.

Intuitiv qərarlar çox vaxt onun düzgünlüyünün yalnız dərk edilməyə əsaslanması ilə səciyyələnir. İdarəetmə üzrə mütəxəssis P.Şodorbek göstərir ki, problem haqqında informasiyanın sayının artması orta pillə rəhbərlerinin qəbul etdiyi qərara gözə çarpan dərəcədə kömək edə bilər, həkimiyətin yüksək səviyyəsində hələlik intuitiv mülahizələrə əsaslanmaq olar.

Mülahizələrə əsaslanan qərarlar. Nə qədər ki, belə qərarların məntiqi, ehtimal olunan deyil, onlar sanki intuitividir. Mülahizələrə əsaslanan qərarlar biliklərlə və toplanmış təcrübə ilə şərtlənən seçimdir.

Rasional qərarlar. Rasional və mülahizələrə əsaslanan qərarlar arasında başlıca fərq ondan ibarətdir ki, birinci keçmiş təcrübədən asılı deyildir. Rasional qərar obyektiv analitik proseslərin köməyi ilə əsaslandırılır. Problemin həlli üçün tək-tək qərar deyil, məhz alternativ seçimlərin məcmuut tələb olunur.

Müasir ədəbiyyatda qərarların qəbuluna aid müxtəlif metodlar təklif edilir. Lakin bütövlikdə görkəmli politoloq

P.Şaranın işləyib hazırladığı metodlar daha məqbul hesab olunur. O, C.Lindblomun, A.Ettisionun tədqiqat işlərinə əsaslanaraq, siyasi qərarların işlənib hazırlanması üçün üç başlıca metod fərqləndirir: rasional – hər şeyi qavrayan (və ya "köklü metod"), ardıcıl məhdudlaşdırıcı müqayisələr ("şaxələnən metod") və qarşıq metod.

Kökülü metod siyasi qüvvələrin əməkdaşlığı üçün əlverişli şəraitin mövcud olduğu, məcburetmə və münaqişələr təzahür etmədiyi zaman istifadə edilir, o, konkret problemlərin fərqləndirilməsinə, ayrılıqda nəzərdən keçirilməsinə, sistemli daxil olan informasiya əsasında rasional təhlilinə imkan yaradır. Belə halda qərarın qəbul olunduğu mərkəz zəruri resursları, obyektiv informasiyanı tələb edir. Bu metod sanki məsələnin həllinin ideal planıdır, hərtərəfli informasiyanın toplanmasını nəzərdə ixtian "düzgün təsfəkkürün" nəticəsidir.

Eyni zamanda aydındır ki, siyasətçilər praktikada optimallı fəaliyyətdən daha çox, fəaliyyətin mümkün olan tərzindən çıxış edirlər. Beləliklə, praktikada "köklü metod" daha çox tətbiq oluna bilər.

Kökülü metod aşağıdakı şərtlərə əsaslanır:

- konkret problem digər problemlərdən təcrid edilə bilər və ya öz əhəmiyyətinə görə onların arasında fərqləndirilə bilər;
- məqsədlər və dəyərlər seçilir və onların əhəmiyyətinə görə yerbəyər edilir;
- məqsədlərə və ya dəyərlərə nail olan bütün məlum yanaşmalar;
- bu və ya digər qərarın həyata keçirilməsinin nəticələri və xərcələri qabaqcadan nəzərdə tutulmalı və müqayisə edilməlidir;
- son nəticədə qarşıya qoyulan məqsədlərə daha çox dərəcədə uyğun gələn seçimə cəhd edilir.

"Rasional – hər şeyi qavrayan" metod əsasında qərar qəbul olunması mürəkkəb məsələdir, çünkü ətraf şəraitə aid informasiya toplamaq üçün xeyli resursların mövcudluğunu nəzərdə tutur.

"Şaxələnən metod" "kifayət qədər ağıllı", son dərəcə praqmatik xarakter daşıyan qərarların qəbuluna istiqamətlənən bir səra tədbirləri səciyyələndirir. Belə metod konkret situasiyaya müvafiq olaraq, ardıcıl addimların artmasına yol verir, fəaliyyətin maksimum effekti variantına yox, məhz daha məqbul sayılanına istiqamətlənir. Bu, məhdud imkanlarla çevik qərarların qəbulu zərurəti, uyğun gəlməyen mövqelərin yaxınlaşdırılması və bu kimi digər mürəkkəb məsələlərlə bağlıdır. Belə şəraitdə köklü qərarların qəbulu az effektli olur.

"Şaxələnmiş metodla" qəbul edilən qərar aşağıdakı səciyyəvi əlamətlərlə fərqlənir:

- kiçik konkret addimlər həmisi müəyyən məqsədlərin əldə edilməsinə istiqamətlənir;
- resurslar məhduddur, strategiyanın mövcud anı üçün mümkün olan bütün spektri və qəbul olunan qərarların tam həcmini nəzərdən keçirmək mümkün deyildir;
- qərari qəbul edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, siyaset heç vaxt "birdəfəlik və həmişəlik" müəyyən olunmur, o sonsuz və yaxın variantlar arasında müqayisə vasitəsilə "edilir" və "düzəldilir";
- "şaxələnmiş metod" praktikada maksimum effekta deyil, müəyyən kafiliyi (kifayətlənməyə) istiqamətlənir. Ağıllı siyasetçi başa düşür ki, strategiya adətən qarşıya qoyulan məqsədin məhz bir hissəsinə nail olur;
- siyasi təsir uğrunda rəqabət aparan xeyli mənafə qruplarının mövcudluğunu nəzərə alaraq, siyasi qərarların qəbulunda "plüralist" konsepsiyaya əsaslanmaq lazımdır.

Bu metod siyasetdə tədricən, təkamül yolu ilə dəyişikliklər aparılmasına imkan yaratır.

Qarışq metod özündə qərarın qəbulunun yuxarıda qeyd etdiyimiz variantlarının elementlərini birləşdirir. Rəsional yanaşmağa əsaslanan məqiyashi, köklü qərarlar yaranan problemlərlə dəqiq əlaqələndirilərək nəzərdən keçirilməlidir. Bunun nəticəsində köklü qərarın tez dəyişən şəraitə uyğunlaşması effekti əldə edilir. Qarışq metod siyasi qərar-

ların qəbulunun məqiyashi, köklü problemlərini, eləcə də bu qərarların qəbul olunmasından sonra onların daha da işlənilə hazırlamasını (müşahidə olunmasını) təmin edir. Bu, rasional təhlilin problemin ayrıca elementləri ilə qarışıq və digər problemlərin tədricən, təfərrüatına qədər təhlili yolu ilə əldə edilir.

Qərarın qəbul olunmasının bu və ya digər metodunun müsbət və mənfi cəhətlərini nəzərə alaraq, bir səra alımlər və xüsusiələr A.Ettision qarışq metodun böyük məhsuldarlıq kəsb etdiyini təkidlə qeyd edir. Onun fikrincə, bu metod bir tərəfdən, cəmiyyətin siyasi problemlərinə geniş rasional görüşləri və onların ümumi, tipik xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur, digər tərəfdən isə konkret şəraitdə yaranan hər həzansı bir problemin işlənilə hazırlanması üçün ziddiyyətlərin dərin əsasını açıqlayan təsəvvürlərdən istifadə olunmasını ifadə edir. Konkret məsələlərin tənzimlənməsi üçün ümumnezəri, rasional bilikləri ardıcıl tətbiq etməklə, effektli siyasi idarəetməyə nail olmaq mümkündür. Dövlət idarəciliyi sferası spesifikasiyi, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələndir. Siyasi qüvvələrin nisbəti, siniflərin və millətlərin mənafələri öz ifadəsinə müxtəlif hakimiyyət orqanlarının konkret qərarlarında və digər şəxslərin və strukturların predmetli fəaliyyətində tapır. Bu isə təsadüfi deyil, çünki dövlət ən müxtəlif məsələləri həll edir: siyasi kursu işləyib hazırlamaqdan xüsusi şəxslərin müraciətinə reaksiya verməyə qədər (məsələn, icarə ilə böyük imarətlərin tikilməsi, xüsusi istirahət yerlərinin təşkili və s.). Qərarların qəbulu prosesinin spesifikasiyinə hər şeydən əvvəl, dövlət idarəciliyinin **legallığı** təsir göstərir. Buna görə, dövlətin məqsədönlü səylərinin başlıca obyekti bütövlükdə cəmiyyətdir.

Eyni zamanda, cəmiyyət idarəetməyə məqiyashi və mürəkkəb xarakter təlqin edir, lakin eləcə də qərarların qəbulu prosesində status imkanlarına malik olur. Başqa sözlə, ümumi kollektiv məqsədlərin işlənilə hazırlanmasında nəinki nəzərdə tutulan səlahiyyəti peşəkarlar, eləcə də müəyyən hüquq və imtiyazlara malik olan müxtəlif kütləvi və qrup

halında olan birliklerin nümayəndələri iştirak edirlər. Buna görə, dövlətin qəbul etdiyi qərar **peşəkarlarla ictimaiyyətin** fasilesiz dialoqu ilə müşahidə olunur və həmin proses idarə edənlərlə idarə olunanların birləşmiş iştirakı forması kəsb edir. Beləliklə, ən ümumi formada eyniləşmək prosesi (dövlət adından "qərar qəbul edən şəxsin" müəyyən edilməsi, başqa sözlə, məsələnin məzmununu real müəyyənləşdirən və layihələşdirilmiş fəaliyyət üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürən) dövlət idarəciliyinin **inżibati strukturunun**, siyasi elitanın müxtalif qruplaşmalarının (idarə edən və müxalifətçi), **ictimaiyyəti təmsil edən orqanların** (partiyalar, təzyiq qrupları, KİV və b.) **nümayəndələrinin** daimi qarşılıqlı fəaliyyətidir.

Qərarı qəbul edən şəxsin eyniləşməsi (identivliyi) prosesinin əsaslılığı nəinki mənafelərin rəqabətini və eləcə də şəxsi ambisiyaları, hissələri, əhval-ruhiyyəni, yanlışlığı və s. ifadə edir. Bu prosesin son dərəcə mürəkkəbliyini nəzərə alan Amerika alımları **B.Hoqvid və L.Qann** hesab edirlər ki, həmin prosesdə xeyli fərdi və qrup halında iştirak etmək prinsip etibarilə, sosial problemlərin qiymətləndirilməsinə rasional yanaşmağı və onun həllini şübhə altında qoyur¹.

Dövlət qərarlarının işlənib hazırlanmasına çoxsaylı təzyiq qrupları (lobbi və s.) daha faal təsir göstərirler. Onlar iqtisadi, maliyyə, informasiya və digər ictimai resurslara real surətdə nəzarət etməklə, insanların mənafelərini təmsil edirlər. Təzyiq qrupları özlərinin maraq sferalarını əsasən təsərrüfat problemləri ilə məhdudlaşdırırlar.

3. Qərarın qəbulu mərhələləri

Məntiqi nöqtəyi-nəzərdən hər bir qərarın qəbulu müəyyən mərhələlərlə bağlıdır. Bir qayda olaraq, qərarın qəbulu prosesi nəzəriyyədə müxtalif nöqtəyi-nəzərdən fərqləndirilir.

Bütövlükdə siyasi qərarın qəbulunun üç başlıca mərhələsi müəyyənləşdirilir: **hazırlıq, məqsədlərin qoyuluşu və onla-**

rın reallaşması mərhələləri.

Hazırkı mərhələsində ümumi sosial kontekstdə elə tələblər və münaqişələr seçilir ki, onlar siyasi xarakter daşıyır. Beləliklə, siyasi vasitələrlə və tənzimləmə metodları ilə həlli zəruri sayılan gündəlik məsələ, başqa sözlə problemlər məcmuu formalasılır.

Hakim rejimin siyasi hadisələri qabaqcadan duyması, böhranın yarana bilməsinə mane olması ən mühüm problemlərin müəyyənləşdirilməsində bacarığından asılıdır. Bir qayda olaraq, bu mərhələdə müxtalif qruplar belə bir məsələnin başa düşülməsini müdafiə edirlər ki, vacib ictimai problemlər hansı ardıcılıqla müəyyən ediləcəkdir. Bu və ya digər sosial məsələlərin aktuallığına seçim münasibəti müxtalif ola bilər. Belə seçim ideoloji tələblərlə, hakim dairələrin nümayəndələrinin istəyi ilə, şəxsi rəğbətlə, keçmiş təcrübə ilə və digər səbəblərlə şərtlənir. Vacib sosial problemlərə qeyri-diqqətli münasibət səfərbəredici meyllə müəyyənləşə bilər (**A.Baxrax**), başqa sözlə, əhalinin bu və ya digər ehtiyaclarını hakimiyyətin lazımlıca dərk etməməsi və ya ona əhəmiyyət verməməsi ilə şərtlənir. Bu prosesdə müxtalif formal (parlament komitələri və komissiyaları, lobbi qrupları) və qeyri-formal (siyasetçilərin şəxsiyyətlərarası birlilikləri, ekspertlər və s.) strukturlar fəal rol oynayırlar.

Hazırkı mərhələsində istifadə edilən texnologiya aşağıdakı fəaliyyət çerçivəsində tətbiq edilir: situasiyanın təhlilində problem axtarışı; problemin mövcudluğunu qəbul edərək dövlət üç alternativ arasındakıları seçir: 1. Ona öz neytral münasibətini bildirmək və ya bu və digər mövqeyi dürüst ifadə etmək; 2. Onun reallaşması üçün fəaliyyətə başlamağı qəsdən ləngitmək; 3. Onun həlli üçün fəal işə başlaması. Sonuncu halda dövlət də bəzi fəaliyyət variantlarına malik olur və lazım geldikdə onu tətbiq edir. Bir qayda olaraq, dövlət problemləri müxtalif konseptual və nəzəri yanaşmalar çerçivəsində nəzərdən keçirir. Bu, mürəkkəb və miqyaslı məsələlərin məzmununu dəqiqləşdirməyə imkan yaradır.

"Gündəlik məsələnin" işlənib hazırlanması üçün baş-

¹ Hoqwood B. W. Cunn L. Policy Analysis for the Real World. Oxford. 1984

licə şərt informasiyanın alınmasıdır. O, idarə edənlər üçün xüsusi problemlı situasiya yaradır: bu və ya digər məsələyə necə münasibət bəsləmək. Buna görə, qərarın qəbulu sahəsində görkəmli mütəxəssis sayılan E.Kveydin qeyd etdiyi kimi, informasiya elə prinsipial məqamlar haqqında əldə edilməlidir ki, qərarın qəbulu zamanı nəzərə alınsın. Belə zərurət sosial proseslər haqqında düzgün məlumatın toplanması və onların yenidən işlənməsi üçün qərarı qəbul edən orqanların imkanlarının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Hazırkı mərhələsində yaranan bir sıra problemlər və ziddiyətlər qərarın qəbulunun digər mərhələlərində həll edilə bilər. Buraya qərarın qəbulu subyektinin identivliyini (eyniləşməsini), hakim və müxalifət elitalarını, idarəetmə aparatının liderləri ilə texniki heyəti arasındaki ziddiyəti və b. aid etmək olar.

Son nəticədə hazırkı mərhələsinin nəticələri bunlardır: problemlı situasiyanın dərk edilməsi, onu təşkil edən məsələlərin iyerarxiyasını müəyyənləşdirmək (başqa sözlə, onların vacibliyini və ümumdövlət mənafeləri nöqtəyi-nəzərdən təxirəsalınmazlığını başa düşmək), eləcə də mövcud problemləri dəqiq ifadə etmək. Qısaca desək, bu mərhələ problemin başa düşülməsini onun həlli yolları və vasitələri haqqında təsəvvürdən ayırrı. Məsələnin nəzərdə tutulan mürəkkəb həlli onun mahiyyətinin başa düşülməsinin təhrif olunmasına gətirib çıxarmamalıdır. Bu mənada dövlət xadimi müəyyən arxayıllığa yol verməməlidir. Qərarın seçilməsinin həyata keçirildiyi **ikinci mərhələ** (məqsədin qarşıya qoyulması mərhələsi) fəaliyyətin konkret məqsədimin işlənib hazırlanması prosesi ətrafında mərkəzləşir.

Dövlət bu və ya digər problemə aid qərar qəbul edilməsinə maraq göstərərək, müxtəlif variantları işləyib hazırlamalı və nəzərdən keçirməlidir. Buna görə, idarəetmə orqanları dövlət siyasetinin məqsədini formalasdırarkən problemin həllinin müxtəlif alternativlərini təhlil və müqayisə edirlər. Ən azı üç alternativ nəzərdən keçirilir: **maksimal**, **təhlükəsiz** (bitərəf) və **minimal** (ən azı). Onların hər biri öz

"yüksek" (dövlətin fəaliyyətinin resurslardan, informasiyadan, fəaliyyət vaxtından və s. asılılığını ifadə edən) və "aşağı" (problemin özünün varlığına imkan yaradan amillərin mövcudluğu ilə sərtlənən) həddinə malikdir və bu mərhələdə başlıca analitik məsələ hesab olunur (**Q.Sterling**).

Dövlət idarəciliyi sferasında aydın şəkildə problemlı situasiyaların **üç tipi** və onlara müvafiq olaraq, üç məsələ öyrənilir. Həmin məsələlərə aiddir: 1. **Yaxşı strukturlaşdırılan** (standart) – müəyyən şəraitin təzahürü ilə əlaqədər dövlət orqanlarının vaxtaşısı həll etdiyi məsələ, 2. **Zəif strukturlaşdırılan** – bu məsələnin həlli zamanı proqnozlar tam inandırıcı nəticələr vermir, 3. Nəhayət, üçüncü mərhələyə aid olan – strukturlaşmayan məsələ. Onun qiymətləndirilməsi zamanı yaxşı olanın obyektiv meyari bilinmir, nə məqsədlər, nə vasitələr nöqtəyi-nəzərdən başa düşülmür. Qarşıya qoyulan məqsədlər mərhələsində son nəticədə gələcək fəaliyyətin daha üstün modelinin seçilməsi zəruridir, əlbəttə, onun başlıca parametrlərinin digər modellərin parametrləri ilə müqayisəsi şətirlə.

Qərarın qəbulunun üçüncü (sonuncu) mərhəlesi **məqsədlərin reallaşması** adlanır. Bu mərhələdə hakimiyət mərkəzləri qəbul etdikləri qərarı həyata keçirirlər. İdarəetmə qərarlarının reallaşmasının sonuncu mərhəlesi münaqişələrin artması ilə səciyyələnir, çünki qərar heç də siyasetin bütün subyektlərini qane etmir, buna baxmayaraq bu və ya digər dərəcədə onların istifadə etməsi üçün qəbul olunmalıdır. Buna görə, hakimiyətə qarşı yalnız müxalifə deyil, eləcə də çox vaxt hakimiyətin aşağı orqanları çıxış edəcəklər (qəbul edilmiş qərarnın öz ehtiyac və mənafelərinə uyğunlaşdırılması üçün). Qərarın reallaşması icraedici orqanların rolunu kəskin şəkildə artırır, bu isə onların süni surətdə öz selahiyyətlərini artırmasına və hətta qanunu pozmalarına gətirib çıxara bilər. Qərarın qəbulu məhz məqsədə uğurlu nail olmaq imkanıdır, buna görə, məqsədin seçilməsi üçüncü mərhələnin mövcudluğunun zəminidir, həmin mərhələnin mahiyyəti müvafiq qərarların dövlət tərəfindən reallaşdırılmasından ibarətdir. Bu mərhələnin başlıca xüsusiyyəti idarə

edilənlərin cəlb olunması hesabına idarəetmə silsiləsi iştirakçılarının sayının genişləndirilməsindən ibarətdir. Çünkü dövlət bir qayda olaraq qərarın yerinə yetirilməsini yalnız və bir o qədər də qərarın qəbulunda iştirak edənlər vasitəsilə həyata keçirmir, digər tərəfdən bu qərar əvvəldən geniş strukturlar dairəsinə və vətəndaşlara, eləcə də qərarın əleyhيدalarına hesablanır.

Siyasi praktikada bu və ya digər qərarın seçiminin həyata keçirilməsi üçün iki metoddan istifadə edilir:

- kompromis (konsensus) yolu;
- səsvermə yolu.

Politoloji ədəbiyyatda qərarların reallaşmasının bir neçə başlıca tipləri fərqləndirilir: populizm, elitarlıq, mühafizəkarlıq, demokratiklik və radikallıq. Siyasi kursun həyata keçirilməsində bu tiplərdən hər birinə hakimiyyətin tənzimlənməsinin müəyyən metodları, hakimiyyət və əhalinin qarşılıqlı münasibətinin xarakteri, hökmranlığın informasiya rejimi uyğun gəlir.

Populizm hakimiyyətin məqsədlərinin əldə edilməsinin başlıca vasitəsi kimi icimai rəyə birbaşa apellyasiyani (güvənməyi), bilavasitə kütləvi əhval-ruhiyyəyə arxalanmağı nəzərdə tutur. İdarəetmənin növlərindən biri olmaq etibarilə, populizm siyasi situasiyanın sadələşməsinə, bəzi hallarda isə cəmiyyət üçün nəzərdə tutulan məqsədlərin vulqarlaşdırılmasına (bayağılaşdırılmasına) istiqamətlərinir. İdarə edən elita shəhəliyə səslənən hər hansı şürərin, çağırışın işlənilə hazırlanmasına cəhd edir, guya bunların reallaşması bütün ziddiyətlərin aradan qaldırılmasını, tezliklə uğurlar qazanılmasını təmin edir. **Populizm harizməli idarəetmədə** daha aydın təzahür edir.

Elitarlıq vətəndaşların noinki qərarların işlənilə hazırlanmasında, həmçinin onlara düzəlis edilməsində iştirakının qarşısını almağa istiqamətlərinir. O, elə bir xətdir ki, siyasi qərarların bütün mərhələlərdə qəbulu qapalı xarakter daşıyır. Hakimiyyətin gizli aparat mexanizmlərinin fəaliyyəti geniş yayılır.

Mühafizəkarlıq hər cür ictimai dəyişikliklər zamanı, hakimiyyətin özünün bu və ya digər təsisatlarının, strukturlarının və ya münasibətlərinin saxlanmasına imkan yaradan qərarların qəbuluna qətiyyətli cəhdini səciyyələndirir: idarəetmənin belə metodu sabit siyasi rejimlərdə təzahür edir. Bu, vətənpərvəlik əhval-ruhiyyəsini gücləndirir, ictimai və siyasi orqanızmın bütövlüyünün saxlanmasına xidmət edir.

Demokratiklik vətəndaşların real tələbatına və ehtiyaclarına, onların ayrılmaz hüquq və azadlıqlarının təcəssümüne istiqamətlərinir. Demokratik siyaset insanların hakimiyyətlə əməkdaşlıq arzusuna inam bəxş edir. Seçki üsullarına əməl etmək, hakimiyyətin bölünməsi prinsipi, müxalifətə sivil münasibət bir qayda olaraq, siyasi idarəetmə mexanizmindən sərt sosial məcburetmə vasitəsini kənarlaşdırır.

Radikallıq siyasi idarəetməyə birbaşa zidd olan nəticələr doğurur. O, cəmiyyətdə təsadüfi hallarda vətəndaş sülhünü və əhalinin həyatının yaxşılaşmasını təmin edir.

Son nəticədə qarşıya qoyulan məqsədə və cəmiyyətin vəziyyətinə uyğun gələn əsaslandırılmış qərar, onun inkişafının başlıca səbəblərindən biridir. Qərarın qəbulu nəzəriyyəsinin başlıca tələblərindən istifadə etmək bacarığı siyasi sistemlərin intensiv dəyişməsi, onların transformasiyası və modernlaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasi qərarların reallaşması siyasi tənzimlənmənin düşənəlmüş və dəqiq müvafiq vasitə və metodlarının seçilməsini tələb edir. Bu seçim xeyli dərəcədə siyasi rejimin xarakterindən, hakimiyyət elitasının xüsusiyyətlərindən, konkret-siyasi situasiyadan (siyasi qüvvələrin nisbəti, ictimai sabitliyin səviyyəsi, beynəlxalq şərait və s.) asılıdır. Məsələn, totalitar və avtoritar rejimlərdə bir qayda olaraq, qərarların qəbulunda inzibati-amirlik metoduna üstünlük verilir. Bu metod xeyli miqyasda məcburetmədən, ümumi tədbirlərdən, kütlələrə ideoloji təsir vasitəsindən istifadə elilməsini nəzərə tutur, buna baxmayaraq praqmatik məqsədlərə tabe olan rasional

¹ Вах: Основы политической науки. Ч. II. Общество "Знание" России, 1993, с. 156-157

fəaliyyətdən də imtina etmər.

Demokratik oriyentasiyalı cəmiyyətdə lüzumsuz ideoloji məqamlardan azad olan siyasi qərarların reallaşmasının rasional üsullarına üstünlük verilir. Bununla belə, demokratik şəraitdə də ictimai şüuru çasdırmağa köklənən, hakim röylə bağlı olan texnologiyadan, eləcə də inzibati – güc təsiri metodundan da geniş istifadə olunur. Siyasi fəaliyyət prosesində hakimiyyətin və idarəetmənin aşağı strukturlarının siyasi qərarı zəiflətməsi və təhrif etməsi imkanlarını nəzərə almaq lazımdır, çünki onlar çox vaxt bu və ya digər göstərişi öz solahiyətlərinə və mənafələrinə uyğunlaşdırmağa cəhd edirlər. Buna görə, qərarın reallaşması gedişində etiraz etmek imkanlarının məhdudlaşdırılması tələbini gözləmək zəruridir. Əgər problemin təhlili və qərarın qəbulu mərhələsində alternativ variantın irəli sürüləməsi və müdafiəsi siyasi fəaliyyətin effektivliyinə xidmət edirsə, belə halda onun reallaşması prosesində rəqibin etirafı qərarın qəbulunun çətinləşməsinə getirib çıxarır. Eləcə də bütün idarəetmə vertikalının (şaquli xəttinin) hüquqi solahiyətinin qayğısına qalmاق, onun bütün həlqələrinin qərarın qəbulu mərkəzinin tələblərinə durmadan tabe olması vacibdir. Qərarın reallaşması gedişində informasiya ilə təmin olunmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəinki idarəetmə strukturlarının fəaliyyəti, eləcə də vətəndaşların siyasi davranışının səbəbi, onların ümumi məsələlərin həllində iştirakının dorəcisi və xarakteri ictimaiyyətin hakimiyyət təsisatlarına təsirindən və aktual problemlərin həllində siyasi qüvvələrin əməkdaşlığının səviyyəsindən, həcmindən və düzgünlüyündə asılıdır. O hakimiyyət güclüdür ki, düşünülmüş və dəqiq siyasi qərarlar qəbul edir və onların ardıcıl surətdə yerinə yetirilməsinə nail olur.

Dövlətin qarşısında duran məsələlərin çoxcəhətli olması qərarın qəbulunun reallaşmasını şərtləndirən iki yarımmərəhələnin (üçüncü mərhələyə daxilən aid olan) fərqləndirilməsinə zərurətə çevirir və həmin yarımmərəhələlərdən hər birinin spesifik texnologiyadan istifadə etməsini nəzərdə tutur:

1. Məqsədlərin reallaşmasına hazırlıq yarımmərəhəlesi

özündə fəaliyyət planının təhlilini, məsələlərin və bir sıra digər tədbirlərin reallaşması üçün resursların axtarışı və tapılmasını eks etdirir;

2. Məqsədlərin reallaşmasının ćevik idarə olunması yarımmərəhəlesi subyektlərin dəlillərini, "ikinci qərarların" qəbulunu (başqa sözlə, situasiyanın inkişafı ilə əlaqədar qərarlar dəqiqləşdirilməsi), mövcud prosesin qaydaya salınmasını, resurslardan istifadə edilməsinə və məmurların davranışına nəzarəti nəzərdə tutur.

Hər bir siyasətçi siyasi qərarın qəbulunda öz üsulundan istifadə edir. Bu fərdi metodlar rəhbərin şəxsi xüsusiyyətləri, onun mentaliteti və iradəsi ilə sərtlənir. Qərarın qəbulu üsuluna eləcə də aşağıdakılardan təsir göstərir:

- informasiyaya münasibət;
- öz nöqtəyi-nəzəri ilə üst-üstə düşən informasiyanı dərk etməyə meyllilik;
- məsələnin bütün tərəfləri haqqında maksimal informasiya almağa cəhd etmək;
- problem haqqında hər cür, həm pozitiv və eləcə də neqativ informasiya almaq, lakin qısa, sxemli şəkildə;

- informasiya axının istiqamətlənməsi;
- müəyyən böyük casarətli cəhdə üstünlük verilməsi;

İnformasiyaya seçimli münasibət təhlükəli və səmərəsizdir. O, çox vaxt hakimiyyəti bir neçə on il əldə saxlamağa çalışan siyasi liderlərdə və totalitar rejimin rəhbərlərində müşahidə edilir.

Maksimal informasiyaya malik olmaq cəhdə səmərəlidir. O, lideri reallığa yaxınlaşdırır. Obyektiv, lakin həddində qədər ixtisar edilən informasiya çox yayılmışdır, bununla belə, onun qərarın qəbulunda kifayət qədər səmərəli olduğunu düşünmək olmaz.

Siyasi qərarın qəbulu üsulu bu cür ola bilər:

- ćevik şəkildə – çox casarətli cəhdə meylli olmaq;
- ćevik şəkildə – çox casarətli cəhdə ehtiyatlı meyl etmək;
- sərt şəkildə – çox casarətli cəhdə meylli olmaq;
- sərt şəkildə – ehtiyatlı olmağa meyl etmək.

ƏDƏBİYYAT

Azerbaycan dilində

1. Abdullayev Ə., Azarov A., Hüfner K., Rötyer V. İnsan hüquqları. Beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri. B., 2008
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 1995
3. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolу. Seçilmiş fikirlər. B., 1997
4. İlham Əliyevin Prezidentliyinin 365 günü və vətəndaş cəmiyyəti. Sosioloji tədqiqat (sentyabr-dekabr) və milli ideologiya: problemlər və onların şəhri. B., 2000
5. Əliyev B.H., R.V.Cabbarov. Təhsildə şəxsiyyət problemi. B., 2008
6. Əsfandiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. B., 2006
7. Əsfandiyev M. Səadət Məcid qızı. Şəxsiyyət-mədəniyyət sistemi. Sosial-fəlsəfi təhlil. B., 2008
8. Əsfandiyev M. Sosiologiya. B., 2009
9. Əsfandiyev M. Siyasi elm. B., 2010
10. Əsədov A. Təfəkkürün fəlsəfəsi. B., 2005
11. Ələkbərova N.İ. Siyasi elmin tarixi və metodologiyası. B., 2005
12. Hacıyev Z. Fəlsəfa. Dərslik. B., 2001
13. İmanov H.R. Fəlsəfənin əsasları. B., 2007
14. Məmmədzadə İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. B., 2009
15. Tağıyev Ə., Şükürov M. Etnopolitologiya. B., 2000.
16. Yadigar T. Politologiya. B., 2008
17. İbadov N. Müqayiseli politologiya. B., 2010
18. Mustafayev A. Fəlsəfədə ziddiyətlər və münaqişələr problemi. B., 2000
19. Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi müstəqillik fəlsəfəsi. B., 2001
20. Nəbiyev F. Siyasi təfəkkür. B., 2003
21. Məmmədov Ə.B., İsmayılov V.İ., Məmmədov F.Ə. Rasionallıq və qeyri-rasionallıq. B., 2010
22. Səttarov M. İnsan və cəmiyyət haqqında düşüncələr. B., 2000
23. Şiraliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. B., 1997
24. Piriyev A., Əsfandiyeva X. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühafizə mətnləri. B., 2009

Rus dilində

25. Алексеева Т.А. Современные политические теории. М., 2000
26. Алманд Т., Паузл Д.Ж., Стром К., Далтон Р. Сравнитель-

ная политология сегодня. М., 2002

27. Амелин В.Н. Социология политики. М., 1992
28. Антология мировой политической мысли. В. 5. м. М., 1999
29. Аристотель. Политика. М., 2006
30. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М., 1993
31. Атаман Г.В. Теория государственного управления: Курс лекций. М., 2009
32. Баталов Э. Политическая культура современного американского общества. М., 1992
33. Бродель Ф. Политическая наука. Политология вчера и сегодня.
34. Васильева Н.А. Политическая наука: проблемы теории и практики. СПб. 1994
35. Василенко И.А. Политические процессы на рубеже культур. М., 1998
36. Василенко И.А. Политическая глобалистика. М., 2000
37. Введение в социологию международных отношений. Под ред. П.А.Цыганкова. М., 1992
38. Вебер М. Политика как призвание профессия. // Избранные произведения. М., 1990
39. Вятр Е. Типология политических режимов. Таллин. 1991. Т. 1
40. Гаврилов Г.А. Некоторые особенности выборов многомандатным избирательным округам. // Полис. 2006, № 4
41. Гаджиев К.С. Политическая наука. М., 1995, 2006. № 4
42. Гаджиев К.С. Политология. М., 2009
43. Талкин А. Модель партии XX в. // Свободная мысль – XXI. 2000. № 6
44. Генри М.Р. Правила парламентской процедур. Вашингтон, 1992
45. Гражданское общество. М., 1994
46. Грачев М.Н. Политическая система общества. М., 1997
47. Грацианский П.С. Политическая наука во Франции: Критические очерки. М., 1975
48. Демократия и гражданское общество. // Политические исследования. М., 1992. № 4
49. Демократия, ограниченная фальсификациями. М., 1995
50. Дегтярев А.А. Политический анализ как прикладная дисциплина. // Полис. 2004, № 1
51. Дмитриев А.В. Конфликтология. М., 2000
52. Дугин А.Т. Философия политики. М., 2000

53. Зеркин Д.П. Основы политологии. Ростов-на-Дону, 1997
54. Иванов В.Н. Политическая психология. М., 1990
55. Ильин В.В., Панарин А.С., Бадовский Д.В. Политическая антропология. М., 1995
56. Исаев Б.А. Теория партий и партийных систем. М., 2008
57. Истон Д. Категория системного анализа политики // Антология мировой политической мысли. М., 1997, т.2
58. История политических и правовых учений. / Под ред. О.Э.Леуста.
59. История политических и правовых учений. Древний мир. М., 1985
60. Квейд Е. Методы системного анализа. – В кн. Новое в теории и практике управления производством в США. М., 1971
61. Керимов А.Д. Современное государство. Вопросы теории. М., 2000
62. Клюев А.В. Человек в политическом измерении. СПб. 2000
63. Козырев Г.И. Политическая конфликтология. М., 2008
64. Кибанов А.Я., Ворожейкин И.Е., Захаров Д.К., Коновалова В.Г. Конфликтология. М., 2008
65. Кимар К. Гражданское общество. // Гражданское общество. М., 1994
66. Лебедева М.М. Мировая политика в XXI веке. Акторы, процессы, проблемы. М., 2009
67. Леунхарт А. Демократии в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. М., 1997
68. Лиман Н. Власть. М., 2001
69. Макеев А.В. Политология. М., 2000
70. Макиавелли. Государь М., 1990
71. Мангей С.Б., Руч Р.К. Политология. Методы исследования. М., 1997
72. Мангейм К. Идеология и утопия. М., 1991
73. Матвеев Р.Ф. Теоретическая и практическая политология. М., 1994
74. Марков Б.В. Понятие политического. М., 2007
75. Масловский М. Политическая социология бюрократии. М., 1997
76. Матвеев Р.Ф. Общая теория политических систем. М., 1997
77. Мелвиль А.Ю. Демократический транзиты. М., 1999
78. Мерриам Ч.Э. Новые аспекты политики. // Антология миро-вой политической мысли: в. 5. М. 2. М., 1997
79. Мухаев Р.Т. Теория политики. М., 2005
80. Мухаев Р.Т. Политология. М., 2009
81. Общая и прикладная политология. / Под ред. В.И.Жукова, Б.И.Краснова. М., 2003
82. Ольшанский Д.В. Массовые настроения в политике. М., 1995
83. Основы политической науки. Ч. II. Общество "Знание" России, 1993
84. Основы политологии. Курс лекций / Под ред. Р.Т.Яновского. М., 1991
85. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии. М., 1997
86. Панарин А.С. Философия политики. М., 1996.
87. Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1998
88. Пивоваров Ю.С. Политическая культура методологический очерк. М., 1996
89. Пименов Р.Н. Происхождение современной власти. М., 1996
90. Планкетт Л., Неул Г. Выработка и принятие управленческих решений. М., 1984
91. Политология. Под ред. Марченко. М., 1999
92. Политология. Под общ. ред. В.К.Мокцина, М., 2010
93. Политология: энциклопедический словарь. М., 1993
94. Политология. Под ред. Б.И.Кремова. М., 2002
95. Политическая энциклопедия: В.2. М., 1992, т. 2
96. Политическая наука в Западной Европе / Под ред. Х.Д.Клингемана. М., 2009
97. Политическая теория в XX веке: сб. статей. / Под ред. А.Павлова. М., 2008
98. Политическая энциклопедия: в. 2. М. М., 2001
99. Политическая наука. Новые направления. / Под ред. Р.Гудина, х.-Д.Клингемана, Е.Б.Шестопол. М., 1999
100. Политическая социология. / Под ред. Ж.Т.Тощенко. М., 2002
101. Политическая коммуникация. / Под ред. А.И.Соловьева. М., 2005
102. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. М., 2003
103. Пушкирева. Партии и партийные системы: концепция М.Дюверже. "Социально-политической журнал". 1993, № 9-10
104. Растав Д.А. Международный отношения. М., 1996

105. Резник Ю.М. Гражданское общество как феномен цивилизации. М., 1993
106. Раев А. История политических и правовых учений в Азербайджане. Б., 2000
107. Роггот А.А., Лассуэл Г.Д. Власть, коррупция и честность. М., 2005
108. Романовский Н.Б. Политические партии и партийные системы. М., 1990
109. Сайдов А.Х. Национальные парламенты. М., 2005
110. Санестебан Л.С. Основы политической науки. М., 1992
111. Санестебан Л. Государство и общество. / Диалог. 1993, № 5-6
112. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии // Полис. 2003, № 3
113. Сморгнов Л.В. Изучение "третьев волн", демократизации в сравнительной политологии // Космополис. М., 1999
114. Соловьев А.И. Политология. М., 2006
115. Сорокин П.А. Человек, цивилизация, общество. М., 1992
116. Социологический энциклопедический словарь. М., 1998
117. Спиркин А.Г. Основы философии. М., 1988
118. Спиркин А.Г. Философия. М., 2001
119. Статут Дж. Демократия и традиция. М., 2007
120. Таранов П. Философия сорока пяти поколений. М., 1999
121. Токвиль А. Демократия в Америке. Пер. с фр. М., 1992
122. Тойнби А. Постижение истории. М., 2008
123. Тойнби А. Цивилизации перед судом истории. М., 1995
124. Тошленко Ж.Т. Кланы? Касти? Клики? Как назвать тех, кто правит нами? // Социологические исследования. 1999, № 11
125. Тошленко Ж.Т., Харченко С.В. Социальное настроение. М., 1996
126. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества: Пер. с англ., 2000
127. Франк С.Л. Духовные основы общества. М., 1992
128. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. М., 1992
129. Хауек Ф. Дорога к рабству. М., 1992
130. Халипов В.Ф. Кратология как система наук о власти. М., 1999
131. Цыганков П.А. Международные отношения. М., 1996
132. Цыганков П.А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. М., 1995
133. Челлен Р. Государство как форма жизни. М., 2008
134. Шмитт К. Политическая теология. М., 2000
135. Шмиттер Ф. Угрозы и дилеммы демократии. // Век XX и мир. 1994, № 7-8
136. Эндреин Ч. Сравнительный анализ политических систем. М., 2000
137. Элементы теории политики. Ростов-на-Дону, 1990
138. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991
- İngilis dilinde
139. Duverger M. *Requimes de la science politique*. Paris, 1973
140. Politische sozioloogie. Heidelberg, 1980
141. Bohman J., Renq W. *Deliberative Democracy. Essays on Reason and Politics*. Cambridge L., 1997
142. Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. London: Norman, 1991.
143. Schmitter Ph.C. *Democratization. Waves of // Encyclopedia of Democracy*. V. 2. New York, 1995.
144. Zakaria F. *The Rise of Liberal Democracy // Foreign Affairs*, November/ December, 1997. vol. 76. №6.
145. Heed D. *Democracy and Global Order* Cambridge, 1995.
146. Rozenbaum W.A. *Politikal cultur: Baris Conzept in politikal Science*. N.Y. Praeger publ. 1975.
147. Morgenthom H. *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace* N.Y. 1978
148. The American Enterprise Institute for Public Policy Research, September/October.
149. Fukuyama F. *The End of History and Last Man*. The Free Press. 1992.
150. Bustow D.A. *Transition to Democracy: Towards a Dynamic model // Comparative Politics*, 1970.
151. Ereson S., Lane J.-E. *Political stability in European Democracies // European Journal of Political Research*. 1983. vol. II.
152. Osborne D., Gaebler T. *Reinventing Government*. Univ. of California press. 1992.
153. Hogwood B.W., Ginn L. *Policy Analysis for the Real World*. Oxford. 1984.

MƏCID ƏFƏNDİYEV

POLİTOLOGİYA

(Ali məktəblər üçün dərslik)

Mətbəə müdiri: *Əvəz İdrisoğlu*
Dizayner: *Vəfa Nəğıyeva*
Kompyuter tərtibatı: *Azadə İmanova*
Korrektor: *Dilbər Qələndərli*
Texniki redaktor: *Şahin Abbasov*
Operator: *Şahin Salmanov*

Çapçı imzalamb 20.06.2011-ci il
Sayı 500. Hacmi 30,75 çap vərəqəsi.
Formatı 60x84 1/16. Əla növ kağız.

AzTU-nun mətbəəsi. H.Cavid pr.25.
Tel: (+012) 439-14-52
E.mail: aztumetbee@yahoo.com